Biografie Bulletin. Jaargang 3

bron
Biografie Bulletin. Jaargang 3. Werkgroep Biografie, Amsterdam 1993

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bio001199301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

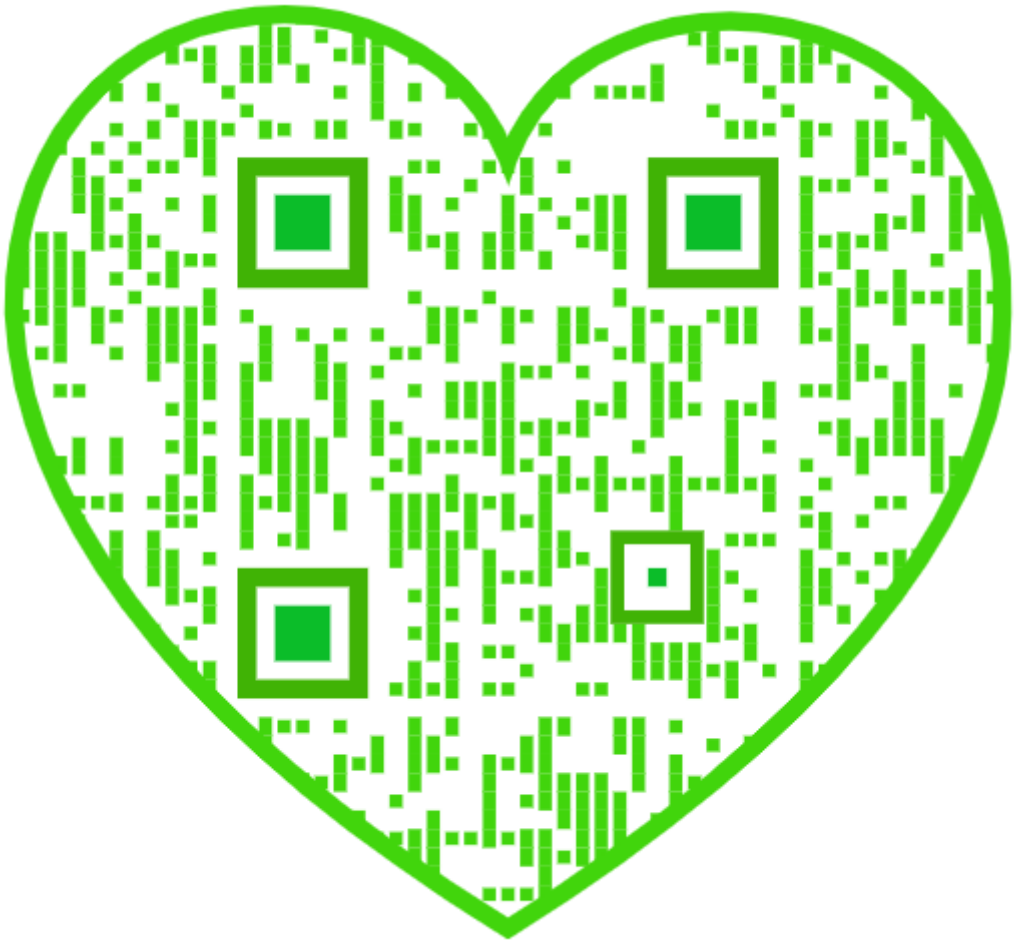

Biografie Bulletin 93/1

Fascinatie & frustratie

Vijf biografen schreven op verzoek van de redactie over hun speurtocht naar andermans leven en de hindernissen onderweg.

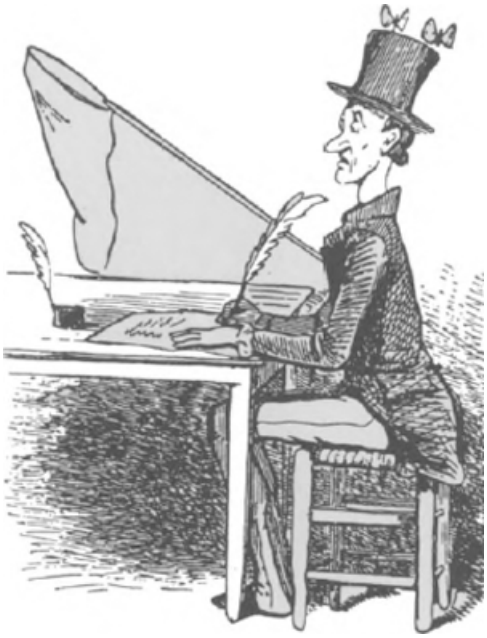

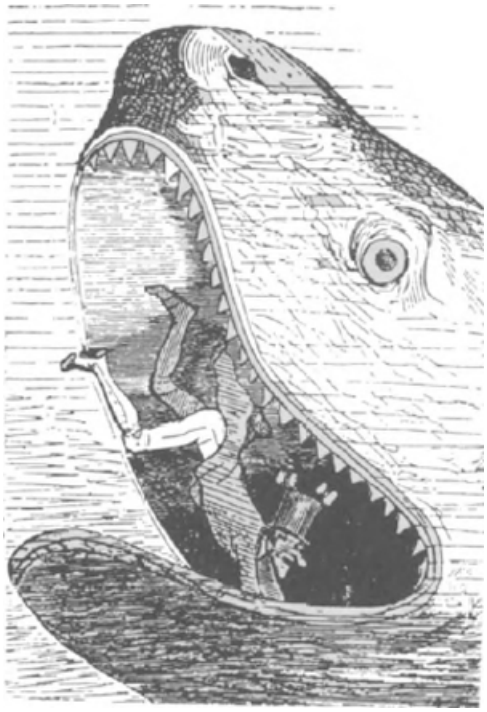

Kester Freriks
Koen Hilberdink
Peter Wesly
E.D.J. de Jongh
Rudi Wester

Maria Dermoût

De Ogen van Maria Dermoût
Kester Freriks

De held van een biografie is dood, meestal althans. Zijn of haar leven is afgesloten; hij is er niet meer en hij zal er nooit meer zijn. Kortom, hij benadert de romanfiguur. Als schrijver heb ik de vrijheid me zijn leven en werk toe te eigenen. Met dat idee schreef ik tien jaar geleden een boek, *Hölderlins toren*, dat het relaas is van de fascinatie van een jongeman, Timon Kaspar, voor de Duitse romantische dichter Friedrich Hölderlin (1770-1843). Mijn hoofdpersoon spiegelt zich aan de lotgevallen van de dichter, om uiteindelijk tot het inzicht te komen dat Hölderlin niet dood is. Zolang iemands werk leeft, leeft hijzelf. Zolang we ons iemand voor de geest kunnen halen en hem als het ware als een geschilderd portret voor ons zien, bestaat hij nog. Er komt trouwens in dat boek nog iemand tot leven, het doodgeboren zusje van Timon Kaspar. De verbeelding won het van de dood.

Schrijvend aan *Hölderlins toren* heb ik geen moment schroomvalligheid ervaren ten opzichte van de historische figuur van Hölderlin. De moeite die het boek me kostte, had te maken met mijn passie en tegelijk huiver voor de romantiek. Ik werd bevangen door de angst dat het lot mij ook wel eens zou kunnen aanwijzen als *pur sang* romanticus. Dat ik werkelijk degene werd die zich in mijn binnenste schuilhield: iemand die zich niet kon bevrijden van een onbestemd verlangen, dat verweven is met een veelal als pijnlijk ervaren gevoel van rusteloosheid en onvervuldheid. De vloek van het romantieke karakter, kortom.

In Nederlandse dichters als Bloem, de jonge Gorter, Slauerhoff en Marsman herkende ik dat; zij zijn als het ware de verborgen dichters achter *Hölderlins toren*. Het kan geen toeval zijn dat zowel Bloem als Slauerhoff een gedicht aan Hölderlin wijdden. En Marsman was net zo versplinterd, even ‘tussen dromen verdeeld’, als de Duitse romanticus.[1]

Elke bewondering gaat gepaard met een soort blikseminslag. Een moment van verwondering dat nooit meer wijkt. Bij Hölderlin was dat de combinatie van de weidse, stromende lyriek en het benauwde torentje aan de Neckar waarin hij veertig jaar van zijn leven doorbracht. En van Maria Dermoût (1888-1962) waren het haar ogen op een jong portret van haar, gecombineerd met de wreedheid die in haar boeken schuilt. Hoe kunnen die grote glanzende ogen, waarvan de iris en pupil drijven op een maansikkeltje oogwit, zoveel brute moordpartijen als beschreven in *De tienduizend dingen* gezien hebben, al was het maar in de verbeelding?

Uit enkele delen *Geheim dagboek* van Hans Warren leerde ik dat hij Maria Dermoût heeft gekend. Ik schreef hem een brief ten einde iets van het geheim dat zij onmiskenbaar met zich meedroeg te ontsluieren. Ik kreeg het volgende antwoord: ‘Maria Dermoût leidde een allesbehalve conventioneel leven en verborg belangrijke dingen. Kijkt u maar eens goed naar de foto die u bij uw artikel plaatste.’ Dat artikel schreef ik bij gelegenheid van haar honderdste geboortedag. Uit bewondering en affiniteit. Maar ook omdat het gangbare beeld van haar, als lieftallig Indische dame met een stijl als van brocaat en een evocatie van het voormalige Nederlands-Indië zo charmant, niet in overeenstemming is met de gewelddadigheid van haar werk.

Maria Dermoût heeft geleden in Nederland, na de terugkeer uit Indië van haar en haar man Joop Dermoût in de jaren dertig. Naast mij op mijn werktafel ligt een van de smartelijkste documenten die ik ken, haar handgeschreven dagboek, mij welwillend afgestaan door haar familie. Het handschrift is klein, sierlijk. Ze had de neiging om woorden en zinnen dicht opeen te schrijven. Bovendien voegde ze in de smalle, onbeschreven marges van de bladspiegel allerlei opmerkingen en zelfcorrecties toe. Per dag kan ik nauwelijks meer dan vier, vijf bladzijden van de kleine honderd uittypen. Ze schreef het in de jaren vijftig, ze was toen eind zestig, voor haar vriend van haar laatste levenstijd, Aldert Brouwer. Een koele, onbereikbare man. Het doet eenvoudigweg *pijn* haar dag na dag zo te zien lijden onder onzekerheid, onder angst voor afwijzing. Ze schreef uit gedichten (Yeats, Marsman, Auden, Bloem, Vasalis) de treffendste en somberste regels over. Waar in een gedicht sprake is van een 'hij' die naar een 'zij' verlangt, draait zij de persoonlijke voornaamwoorden om: in het dagboek is een 'zij' aan het woord die naar begrip en gehoor van een man verlangt.

De eerste veertig bladzijden van het dagboek zijn een aaneenrijging van citaten. Later bevat het meer eigen gedachten en belevenissen. We leren de schrijfster eruit kennen als een door afscheid geobsedeerde. Afscheid is een sleutelbegrip in haar werk: telkens nemen kinderen en volwassenen afscheid, staande aan de reling van een schip. Zijzelf moest al vroeg afscheid leren nemen. Maria Dermoût heeft eens aan haar dochter Ettie Kist verteld dat ze op haar elfde bij een dominee in Haarlem in de kost werd gedaan. Na haar naar de Spaarnestad gebracht te hebben, keerden haar ouders terug naar Indië. Maria stond dan in de serre van het huis aan de Leidsevaart. Ze keek uit op de spoorlijn. Ze zag de rook van de locomotief van de trein waarin haar ouders verdwenen.

Een citaat uit haar dagboek:

[Is] er ergens in ons ieder diep diep weg Angst -? voor wat? er is veel droevigs, moeilijks (het stomme oud worden) helemaal de stomme pijn in 't leven (niet in de betekenis van - ja, dom, dat toch ook niet, alsof 't zonder betekenis en umsonst ware? - daar is weer zo'n woord) gemis, verbittering, dood, and some despair - werkelijk despair [...].

En verderop:

Waarom zou ik anders beter of wijzer zijn dan elk gewoone mens? Afscheid nemen doet domweg pijn.

Elke zinswending uit het dagboek is meteen *vintage* Maria Dermoût. Net als in haar literaire werk plaatst ze gedachten in nevenschikkende zinnen naast elkaar. Maar elke gedachte roept ook weer een tegengedachte op. Er ontstaat langzaam het portret van een vrouw die zichzelf dwong haar eenzaamheid te dragen en die zichzelf als het ware fnuikte, intoomde, in haar hunkering naar kameraadschap.

Wat verborg ze, wat moet ik lezen in haar ogen, hoe 'onconventioneel' was zij? In *Geheim dagboek 1973-1975*[2] schrijft Hans Warren op een beslissend moment van zijn leven: 'Het is een eigenaardige situatie: zover te komen dat je in staat zou zijn alles te verlaten en je in het ongewisse te storten. Maria Dermoût kende het ook, ik heb er met haar over gesproken. Nimmer heb ik een ouder mens zo hartstochtelijk

en medogenloos die stap horen verdedigen. Alles in de steek laten, zelfs je kinderen. Zij heeft het ernstig overwogen, voor Aldert Brouwer, maar het uiteindelijk niet

gedaan. Want ze vreesde dat ook het andere modderen zou worden: het verleden, de voorbije tijd met alles wat daarin groeide en vergroeide is niet weg te branden.'

Pijnlijke, ware woorden. Voor de familie is het onaangenaam een onthulling van deze strekking onder ogen te moeten zien. Anderzijds verklaart het veel over de thematiek van haar werk. Wat moet zij zich bij voorbeeld door de literaire kritiek onbegrepen hebben gevoeld, wanneer ze alsmaar werd geprezen om haar ingetogen, gevoelvolle beschrijvingen van dat heerlijke oude Indië! Zag dan niemand hoe snerpend van ingehouden woede die scène uit *Nog pas gisteren* is, waarin een racistisch uitgevallen dokter een zweep over zijn gezicht gestriemd krijgt?

Probleem alleen is dat de ogen van de jeugdige Maria Dermoût nog niet gezien hebben wat de latere Maria Dermoût heeft doorstaan. Ze debuteerde immers pas op veel latere leeftijd. Of moeten we geloof hechten aan de Engelse uitspraak *The end was implicit in the beginning*? In elk geval is de mengeling van melancholie en wilskracht die uit haar portret spreekt kenmerkend. Het lijkt ook wel of haar ogen niet de tastbare realiteit zien, maar iets anders, een wereld die erachter verborgen ligt. Over haar is wel gezegd dat ze 'wist', een 'weten' dat verder reikte dan de alledaagse weetjes van hoe een huishouden te bestieren.

Haar nalatenschap is verspreid over Nederland. In het Letterkundig Museum, in Arnhem in het archief van haar eerste biograaf Johan van der Woude, bij haar familie, in het bezit van Rob Nieuwenhuys. Ver weg in Indonesië zijn de plaatsen waar ze woonde te bezoeken. In de loop van de tijd zal het allemaal hier ergens onder de kap van het oude huis waarin ik woon terecht moeten komen: gekopieerd, overgeschreven, uitgewerkt, bestudeerd, gefotografeerd.

Een mooie, vreemde gedachte.

Uit alle windstreken moet ik de fragmenten halen die tezamen haar beeld vormen. Rob Nieuwenhuys heeft me voorgedaan hoe zij liep, met slepende tred, rechtop, vloeiend, de beweging van de armen als vanzelfsprekend voortkomend uit de bewegingen van haar heupen. Indisch heet dat. Als ze op bezoek ging, nam ze altijd een doosje chocola mee. Ook dat is Indisch.

Indisch is ook het wrede in haar werk, het veelvuldig voorkomen van dood en geweld als een tweeëenheid, want zo leerden de taoïsten in wie ze zich verdiepte.

Ik heb haar nooit gekend. Wel haar stem gehoord, op een 45-toerenplaatje. Met kloppend hart liet ik de naald van de pick-up zakken. Ze leest veel sneller voor dan ik had verwacht. Ze scheert als het ware over de woorden heen, ze zegt niet 'taal' maar 'tale'. Ze raakt de woorden aan om ze daarna weer met rust te laten, want er gaat zoveel dreiging onder die woorden schuil dat ze er niet te lang bij mag stilstaan. 'Angst' en 'Despair': daarover gaat haar werk. Daaroverheen ligt een waas van melancholie, om het altijddurende afscheid dat het leven is.

Eindnoten:

1 Cf. Jaap Goedegebuure: *Op zoek naar een bezield verband*. Amsterdam, 1981. En: 'Zee, berg, rivier.' (Ouverture tot een biografie). In: *Maatstaf* 9/10, sept./okt. 1990.
2 Amsterdam, 1992.

Paul Rodenko en Gerrit Achterberg

De pijp van Paul Rodenko
Koen Hilberdink

Sinds 25 november 1992 ben ik in het bezit van Paul Rodenko's pijp. Ik kreeg haar van zijn dochter Ludmila Rodenko na afloop van een prachtige Rodenkomanifestatie van de SLAA in theater De Balie in Amsterdam.

De pijp heeft een prominent plaatsje gekregen op mijn bureau. Zo af en toe snuffel ik eraan om het nog steeds ruikbare aroma van Rodenko's tabak in me op te nemen. Erg fascinerend vind ik de tandafdrukken in het mondstuk van dit van oorsprong Russische rookgerei, dat misschien ook nog wel gebruikt is door Pauls vader Iwan Rodenko. Soms krijg ik de rare neiging om de pijp in mijn mond te steken. Natuurlijk doe ik dat niet; het zou de illusie van Pauls aanwezigheid in mijn werkkamer, vooral die geur is wat dat betreft erg belangrijk, alleen maar verstoren.

Als biograaf vind ik zo'n persoonlijk geschenk van een direct familielid van 'mijn' held natuurlijk iets bijzonders. Het is net of Rodenko's dochter mij hiermee ook een beetje het vertrouwen van de familie heeft willen geven. Aan de andere kant zie ik de pijp als een vette knipoog naar de aandacht die er bestaat voor het biografisch materiaal van een schrijver in het algemeen en naar de Rodenkobiografie die ik ga schrijven in het bijzonder.

Rodenko zelf moest namelijk niets hebben van zeg maar de biografische benadering in de literatuurwetenschap. Als een van de eersten in Nederland verdedigde hij in een paar prachtige essays de autonomie van het kunstwerk. Hij verafschuwde literatuurbeschouwers die allerlei vreemde privéwissewasjes van de maker van een gedicht in verband brachten met het gedicht zelf. Het Letterkundig Museum in Den Haag, dat tijdens zijn leven bestierd werd door zijn vroegere vriend en medestrijder van de moderne poëzie Gerrit Borgers, was voor Rodenko het instituut van deze biografische benadering. Hij zag het als een soort gruwelkabinet, waar de nalatenschap van een schrijver maar beter niet terecht kon komen. Spottend werd bij de Rodenko's thuis altijd gesproken over de sigarepeuk van Willem Kloos die, zo gaat het Rodenkoverhaal, pontificaal in een vitrine in het museum werd tentoongesteld. Paul moest eens weten dat er nu ruim zestien jaar na zijn dood iemand werkt aan zijn biografie. Dat diegene ook nog zíjn pijp op het bureau heeft liggen als een soort relikwie, zou voor hem onbegrijpelijk en absurd zijn geweest.

* * *

Toen ik in 1984 door Rodenko's weduwe, Jettie Rodenko, werd benaderd met het verzoek de literaire nalatenschap van haar man te ordenen, was dat zeker niet omdat zij wilde dat ik een Rodenko-biografie zou gaan schrijven. Integendeel! Dat gewroet in iemands leven vond ook zij maar niets. Het zou de aandacht van het werk afleiden en om dat werk ging het volgens haar alleen maar. Ik kreeg dan ook de literaire nalatenschap onder mijn hoede omdat ik dan de uitgave van de *Verzamelde essays en kritieken* van haar man kon voorbereiden. Een goede zaak, leek mij: het werd toen hoog tijd dat het werk van deze belangrijke en inspirerende essayist en criticus voor een groot publiek toegankelijk gemaakt werd.

Die *Verzamelde essays en kritieken* zijn er nu in vier prachtig gekleurde delen. Een waardig monument voor Paul Rodenko! De opdracht is nu voltooid, zou je kunnen zeggen. Het werk is voor velen toegankelijk èn Paul Rodenko is weer terug op het literaire toneel. Zijn werk werd eind 1992 zelfs door twee vooraanstaande letterkundigen opgenomen in hun lijst van Beste Boeken van 1992 (*Vrij Nederland*, 19 december 1992). Na gedane arbeid zou ik nu best een tijdje tevreden kunnen gaan luieren. Toch wil ik meer met Rodenko. Ik houd van zijn werk, maar tijdens mijn speurtocht door zijn nalatenschap ben ik ook op de een of andere manier van hem als mens gaan houden. Rodenko's leven was grillig en is alleen daarom al interessant om te beschrijven: zowel op het persoonlijke als op het literaire vlak kende hij perioden van misère en grandeur. Een leven waaraan je als biograaf de nodige vragen kunt stellen.

Met verbijstering vraag ik me bijvoorbeeld af hoe het mogelijk is geweest dat iemand zich op zo'n jeugdige leeftijd opvattingen over literatuur kon eigen-maken, die hier in Nederland nog nauwelijks ingang hadden gevonden. Het is ook boeiend om eens uit te pluizen hoe zijn creatieve Russische vader daar invloed op heeft uitgeoefend. Verder vraag ik me al jaren af in welke mate Rodenko's Parijse periode - hij studeerde na de oorlog enige tijd aan de Sorbonne - invloed heeft gehad op zijn intellectuele vorming. Welke colleges heeft hij daar gevolgd? Heeft hij contact gehad met Sartre en Merleau-Ponty? Als biograaf kun je natuurlijk ook niet heen om wat ik zou willen noemen Rodenko's grote zwijgen. Hoe was het mogelijk dat een bevlogen en creatief essayist als Rodenko eind jaren vijftig opeens uit het literaire circuit verdween? Had dit alleen met een verandering van het literaire klimaat van doen of waren er ook persoonlijke omstandigheden die Rodenko in een andere richting duwden? Enfin, boeiende vragen genoeg waarop ik hopelijk in mijn biografie een bevredigend antwoord kan geven.

* * *

Die biografie schrijven is een hele klus, daarvan ben ik mij terdege bewust. Zo'n klus is haast niet te combineren met een vijfdaagse werkweek in het energieverslindende onderwijs. Volgend jaar moet ik beslist een dag minder werken, anders lukt het nooit. Daar heb ik trouwens graag een kleine financiële aderlating voor over.

De werkzaamheden voor de biografie zijn de afgelopen tijd voornamelijk oriënterend geweest. Ik heb met wat mensen gesproken en op grond van hun bevindingen heb ik een *plan de campagne* gemaakt. Duidelijk is dat binnenkort een begin gemaakt dient te worden met het verzamelen van Rodenko's correspondentie. Rodenko maakte zelden of nooit kopieën van zijn brieven. Gelukkig zijn er wel brieven van letterkundigen aan hem bewaard gebleven, hoewel er grote hiaten zijn. Rodenko maakte tweemaal in zijn leven een grote brand mee. Op 3 maart 1945 brandde zijn huis uit door het bombardement van geallieerden op Den Haag. Door deze brand gingen niet alleen brieven uit zijn studententijd verloren, maar ook veel jeugdwerk (toneel, poëzie en het begin van een roman) verdween. De tweede brand vond in de jaren zeventig plaats in Zutphen. Veel materiaal kon toen gered worden - ik trof veel geblakerde brieven aan - maar veel paperassen en brieven gingen voor altijd verloren.

Veel andere egodocumenten liet Rodenko niet na; hij was duidelijk geen boekstaver van zijn eigen leven. Zelfs

zijn agenda's - ik vond er maar een paar - werden soms niet of zeer schaars ingevuld. Waardevol zijn wel de adressenboekjes die ik aantrof. Hiermee kun je in een keer de mythe van Rodenko als eenling in de literatuur ontkrachten. Zeker in de eerste periode van zijn leven was hij een schakel in een groot en divers netwerk van letterkundigen. Reve, Hermans en Hussem behoorden bij voorbeeld tot zijn vriendenkring.

* * *

Voor zover mogelijk, velen zijn natuurlijk al overleden, wil ik de vrienden van Rodenko benaderen. Ik hoop niet alleen dat ze gesprekken met me willen voeren, maar dat ze bereid zijn hun brieven van Rodenko ter beschikking te stellen.

Ook hoop ik natuurlijk dat er de komende tijd veel film- en fotomateriaal boven water komt. Wat die foto's betreft, heb ik zeker niet te klagen gehad. De afgelopen maanden heb ik toch veel foto's van Rodenko voor het eerst mogen bekijken. Gek misschien, maar de mooiste vind ik nog steeds die waarop Rodenko samen met Gerrit Achterberg staat. Zij staat achterop de bloemlezing die Rodenko samenstelde uit het werk van Gerrit Achterberg, *Voorbij de laatste stad*.

Waarom ik dit de mooiste vind?

Waarschijnlijk omdat ik er graag bij had willen zijn toen zij genomen werd. Rodenko en Achterberg in gesprek. Vaak heb ik gefantaseerd over hun gespreksonderwerpen. Het kan trouwens heel goed zijn dat ze het over niets hadden. Ik heb wel eens gehoord dat het er meestal zwijgzaam aan toe ging als die twee groten uit de Nederlandse literatuur samen waren. Beiden vertrouwden hun woorden liever aan het papier toe.

* * *

Voor Rodenko was het geschreven woord zijn wereld. Vooral de moderne poëzie was zijn grote passie. Als geen ander wist hij haar op een bijzondere manier *in het leven* te plaatsen. In een van zijn laatste stukken, ‘Brief aan een kritische vriend’, schrijft hij niet voor niets dat de moderne poëzie werkt tegen stilzwijgen, machtswellust en zelfs tegen vetzucht. De poëzie als middel tegen de gezapigheid van de hedendaagse mens. Grote woorden? Voor hem was het een ideaal, een onbereikbaar ideaal, dat wist hij maar al te goed.

Een dergelijke gepassioneerde denker inspireert anderen. Het kan niet anders. Paul wilde geen biografie van hemzelf, maar zij komt er nu hopelijk wel; van zo'n grote denker en dichter moet een biografie voorhanden zijn. Dat hij haar zelf niet wilde, had misschien ook wel te maken met zijn eigen bescheidenheid, want bescheiden was Paul ook. Niet als dichter en essayist, hij gebruikte in die hoedanigheid vaak grote woorden, maar gewoon als huis-, tuin- en keukenmens. Ja, en daar gaat die biografie natuurlijk ook over.

De jonge S in Ned. Indië

De vogelvrije biograaf en zijn ontkooiing
Peter Wesly

Ze zijn er bij bosjes: de ambitieuzen die in het verborgene aan een roman of verhandeling werken, met de grootste inzet maar zonder enige zekerheid dat er ooit een letter van gepubliceerd zal worden. Ze zijn ervan overtuigd dat ze iets wereldschokkends te melden hebben, maar als het voltooide manuscript zijn ronde langs de uitgevers begint blijkt dit meestal niet zo te zijn. Verdriet en frustratie zullen groter zijn naarmate men de vrucht langer heeft laten groeien; door in een vroeg stadium contact met uitgevers te zoeken had men de teleurstelling beperkt tot die over een miskraam in de eerste maand.

De biografen die zich in de Werkgroep Biografie hebben verenigd, zijn (met een enkele uitzondering, zie onder) wel wijzer. Toch kunnen zij door de aard van hun métier in een situatie raken die veel lijkt op de hier aangeduide. Niet iedere biograaf is in de gezegende omstandigheden van Nanda van der Zee, die (zoals ze ons in dit blad eens heeft verteld) tijdens haar werk aan de biografie van Presser alle archieven in een aantal koffers bij zich thuis had staan. Meestal is men voor de hele duur van het werk afhankelijk van de welwillendheid van de eigenaar of beheerder van de documenten. Vaak zijn dat familieleden van de gestorvene, het vaakst de bijna spreekwoordelijke weduwe. Met hen moet de biograaf goede maatjes zien te blijven, laverend tussen de Scylla van onmin met deze almachtigen en de Charybdis van het wegmoffelen van hen onwelgevallige waarheden.

Ik heb het aan den lijve ondervonden. Twee jaar geleden begon ik met de voorbereiding van een biografie van de Nederlandse kunstenaar S. Ik duid hem hier met een letter aan om me vrijer te voelen bij het verhalen van mijn leed. Bijna anderhalf jaar heb ik me tamelijk intensief - ik schat gemiddeld twee dagen per week - bezig gehouden met archiefonderzoek ten huize van de weduwe, mevr. S, en thuis aan mijn computer met de uitwerking en ordening van het materiaal. Daarnaast heb ik een aantal lange gesprekken gevoerd met mensen die S goed hebben gekend. Een uitgever had ik nog niet, subsidie evenmin, maar dat kwam allemaal wel in orde, meende ik, zodra ik een proefhoofdstuk klaar had. Over een ander probleem maakte ik me veel meer zorgen. Mevr. S is geen gemakkelijk mens, en hoewel ik niets tegen hoekige karakters heb, vroeg ik me toch af hoe ik moest voorkomen dat de toegang tot het archief me zou worden ontzegd wanneer ik onverhoopt in ongenade zou vallen.

* * *

Toen een van de mensen die ik over S ondervroeg, iemand die sinds bijna een halve eeuw intiem met het echtpaar bevriend was, me op het hart drukte het vele werk dat ik al gedaan had veilig te stellen door mijn rechten in een overeenkomst met mevr. S schriftelijk vast te leggen, besloot ik haar de zaak voor te leggen. Aanvankelijk zag mevr. S de redelijkheid van een contract in, maar spoedig kwam ze met bezwaren die mij

schimmig leken maar haar toch niet uit het hoofd waren te praten. In de hoop dat een concrete tekst haar over haar bezwaren heen zou helpen, of haar op zijn minst zou helpen ze toe te spitsen, legde ik haar toen het volgende ontwerp voor, er uitdrukkelijk bij zeggend dat ik open stond voor discussie over inhoud en formulering. (Ik citeer letterlijk, afgezien van vervanging van de naam van de biografendus door ‘S’.)

Contract met de erven-S

Ondergetekenden komen het volgende overeen.

1. De erven van S verlenen aan P.G.E. Wesly, met het oog op een door hem te schrijven biografie van S, onbeperkte en onbelemmerde inzage in alle door S nagelaten brieven, documenten en andere bescheiden die voor een biografie nuttig kunnen worden geacht, met uitzondering van de volgende:
[opsomming hiervan]

2. De erven van S verlenen aan P.G.E. Wesly toestemming tot het citeren van de onder 1. bedoelde documenten of van gedeelten daaruit in de door hem te schrijven biografie van S.

3. Bij het citeren van documenten als bedoeld onder 2. zullen de volgende regels in acht worden genomen:
a. door het gebruik van aanhalingstekens, vierkante haken en dergelijke conventies zal steeds duidelijk moeten zijn wat citaat is en wat niet;
b. behoudens eventuele correctie van verschrijvingen e.d. zullen de citaten geheel letterlijk zijn;
c. passages die in redelijkheid kunnen worden beschouwd als pijnlijk voor nog levende personen zullen niet worden geciteerd; dit zal wel moeten worden afgewogen tegen het belang van het geven van een getrouw beeld van het leven en de persoon van S.

Mevr. S nam dit concept in ontvangst met de belofte het te bestuderen, maar deelde me kort daarna mee dat ze er toch niet voor voelde. Ze deed dat op een zó besliste toon dat het niet verstandig was op dat moment een discussie te forceren. Het gebeurde maakte nog duidelijker hoe gevaarlijk afhankelijk mijn werk was van de luimen van mevr. S. In mijn ongerustheid raadpleegde ik enkele meer ervarenen, waaronder een bestuurslid van de Werkgroep Biografie. Daarbij bleek dat een garantie zoals ik die wenste door iedereen wenselijk werd geacht, maar ook dat geen enkele hen bekende biograaf zich in zo'n contract met de nabestaanden kon verheugen. Ik moest, zo was de strekking van de reacties, maar proberen goede maatjes te blijven met de weduwe en er verder het beste van hopen.

In de gegeven omstandigheden bleef me ook weinig anders over. Ik zette mijn werk dus voort alsof er niets gebeurd was. Maar niet voor lang, want luttele weken nadien kreeg ik een brief van

mevr. S waarin zij de samenwerking definitief verbrak! Zij gaf daarvoor verschillende argumenten, die mij weliswaar ten dele niet terzake en voor het overige onjuist leken, maar waar ik niet op ben ingegaan omdat het weinig zin heeft te discussiëren met iemand wiens besluit al zo duidelijk vast staat.

Het is niet mijn bedoeling die discussie alsnog in dit blad te gaan voeren, maar wel wil ik één onthullende uitdrukking uit de brief van mevr. S aanhalen: als een van de redenen voor het beëindigen van de samenwerking noemde zij dat wij - zij en ik - 'wel totaal verschillende innerlijke landschappen bewonen'. Zij had daarin waarschijnlijk gelijk, maar had ze ook gelijk met (mede) daaruit te concluderen dat ik niet geschikt was om een biografie van S te schrijven? Daartoe is het lijkt me niet eens nodig dat ik hetzelfde 'innerlijke landschap' bewoon als S zelf, mits ik maar in staat ben het zijne zuiver waar te nemen en raak te beschrijven. Ik noemde de zinswending onthullend omdat zij duidelijk maakt hoe moeilijk het voor een nabestaande, en zeker voor een weduwe, is om te accepteren dat de biograaf een andere kijk op zijn subject zou kunnen hebben dan zij. Zó moeilijk dat het hen niet kwalijk is te nemen als zij zo'n andere kijk slechts als onbegrip weten te duiden.

Het geval maakt nog eens duidelijk hoe kwetsbaar de biograaf is wanneer de voortgang van zijn werk niet gewaarborgd is voor het geval dat de verhouding met de nabestaanden een ongunstige wending neemt. En omdat de doelstellingen van een biograaf en van de beheerders van de documenten nu eenmaal verschillen, hun belangen dus ten dele tegengesteld zijn, zal dat nogal eens gebeuren.

Toen de omineuze brief van mevr. S arriveerde had ik uit de genoemde en uit openbare bronnen al zoveel materiaal over S verzameld dat ik best een biografie over hem zou kunnen schrijven. Maar het zou niet de biografie worden die me voor ogen stond, zowel omdat ik nog niet klaar was met het bestuderen van het archief van mevr. S, als omdat ik ongetwijfeld haar toestemming zou moeten ontberen voor het citeren uit ongepubliceerd materiaal dat ik al vergaard had. Het is dus onwaarschijnlijk dat de honderdvijftig werkdagen ooit vrucht zullen dragen. Als een foetus op sterk water staat die grote doos vol papier in mijn rariteitenkabinet.

* * *

Ondanks mijn ontzag voor de ervarenen waarvan ik zoëven repte is mijn conclusie: een adspirant-biograaf doet er, voordat hij veel tijd investeert, goed aan zijn rechten en plichten (het zal u niet zijn ontgaan dat ook daarvan sprake was) in een duidelijk contract te laten vastleggen. Het wil er bij mij ook nog steeds niet in dat nabestaanden of andere beheerders van de documenten daar meestal niets voor zullen voelen. De meesten onder hen zullen, dit ten eerste, toch wel gevoelig zijn voor de redelijkheid van 's biografen wens om een garantie te krijgen dat zijn omvangrijke arbeid althans niet op deze wijze strandt. En uit het feit dat zij de biograaf toegang tot het archief willen verlenen blijkt, dit ten tweede, dat zij er vóór zijn dat er een biografie komt; en waar twee partijen eenzelfde belang hebben moet het mogelijk zijn een overeenkomst te bereiken die dat belang dient. Een blijvend goede verstandhouding zal door zo'n contract niet worden gewaarborgd, maar ongetwijfeld wel worden bevorderd. In deze niet beste van alle mogelijke werelden is het verstandig goede manieren met een beetje dwang goed te hóuden.

Nu veel Nederlandse biografen verenigd

zijn in de Werkgroep Biografie is het misschien mogelijk te komen tot een gezamenlijke gedragslijn in deze. Het is toch te gek dat wij, die dit werk vaak voor een appel en een ei doen, ook nog nodeloos het risico nemen dat jaren hard werk geheel teloorgaat?

Dominee Buskes (foto: Sanders, Amsterdam)

Dominee Buskes, een halve eeuw van strijd
E.D.J. de Jongh

De socioloog Ernest Zahn spreekt in zijn studie *Regenten, rebellen en reformatoren, een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam 1989) over Ds. J.J. Buskes als ‘een van de meest meeslepende predikanten in de vijftig jaar tussen 1925 en 1975’. Buskes leefde van 1899 tot 1980.

Het Buskes-archief (in het Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit) werd na jaren van inventarisatie in 1990 voor onderzoek opengesteld. Interessant onderzoeksmateriaal kwam nu beschikbaar. Voor mij zat hier een bijzonder aspect aan.

De laatste twee jaar van mijn studie aan de Vrije Universiteit (1953 en 1954) ben ik huisgenoot geweest van de familie Buskes. In die tijd werd ik als het ware onderdeel van het dagelijks leven van deze man. In het huiselijk verkeer - voorzover dat er was - was veel plezier en vrolijkheid en er waren onvergetelijke ernstige momenten. Ik herinner mij uren waarin het zeer laat werd, wanneer Buskes ons - er waren nog meer jongens in huis - voorlas uit Anton van Duinkerken. Politieke opvattingen werden je daar niet opgedrongen, maar je werd er wel gevormd. Je zag wat theorie in de praktijk kan betekenen. Het was voor mij zo'n stimulerend vormingsproces, dat ik nu - veertig jaar later - nog altijd voel wat die twee jaar in Amsterdam voor mij persoonlijk hebben betekend. In die periode kon ik uiteraard slechts een glimp opvangen van wat zich in het leven van Buskes afspeelde. Wel kwam bij mij de verwondering - geen bewondering - en rees de vraag hoe iemand het allemaal aan kon: preken, catechiseren, schrijven, polemiseren, studeren.

Toen zich door de opening van het Buskes-archief in 1990 de gelegenheid tot nader onderzoek voordeed, werd na overleg met de familie Buskes besloten een zo breed mogelijke studie over hem te maken. Daar kon ik niet direct aan beginnen, maar pas nadat ik enkele jaren later mijn universitaire loopbaan zou hebben afgesloten. Eerst moest nog ander onderzoek worden afgerond. Intussen zocht ik wel een mogelijkheid om vast enkele vragen beantwoord te krijgen. In de eerste plaats wat de zin van een biografie over Buskes kon zijn. En verder vragen als: wat was zijn betekenis voor een ruimer verband dan alleen dat van de kerk, hoe karakteriseren mensen hem vanuit hun eigen specifieke ervaring. Het heeft ertoe geleid dat ik rond deze vragen interviews heb gehouden met vijftig tijdgenoten uit de wereld van kerk en gemeente, politiek, wetenschap en cultuur. In dit vooronderzoek werd niet alleen de stelling van Zahn over Buskes als meeslepend predikant bevestigd, er kwam ook veel informatie uit die voor mijn verdere zoektocht van belang is. Inclusief de broodnodige kritische kanttekeningen.

Uit deze reeks interviews kwam een dermate boeiend leven naar voren, dat ik mede daardoor een jaar eerder dan de bedoeling was, op de universiteit ben gestopt. Ook ik werd meegesleept. En daarmee tevens een gewaarschuwd mens.

Al voordat het graafwerk begon, was mij door anderen dus duidelijk gemaakt waarom het werken aan het levensverhaal van Buskes de moeite waard is. Voor mijzelf zit het fascinerende van hem vooral in het ‘en-en’. Een paar voorbeelden.

- Hij was theologisch orthodox en tegelijk politiek links, werkte aan de ontmoeting van Evangelie en socialisme. Het socialisme was voor hem een instrument om te werken aan de bijbelse eis van gerechtigheid.
- Buskes was iemand van het woord en van de daad, van de droom en het protest (dat is de titel van zijn opstellenbundel uit 1974, met als ondertitel: *Getuigenissen uit een halve eeuw van strijd*).
- Hij heeft in zijn leven drie kerken gediend en is van vier politieke partijen lid geweest en toch bleef hij trouw. Niet aan kerken of partijen - hij was geen kerkist of partijganger - maar trouw aan zijn geweten, aan het zoeken naar recht voor ontrechte groepen of mensen die aan de zijlijn waren terechtgekomen.
- Buskes was anti-militarist en kon zich tegelijk het gebruik van geweld voorstellen.
- Hij had niet veel op met het koningshuis, maar begon in de oorlog van de kansel voor Koningin Wilhelmina te bidden. (Deze sympathie verdween later weer.)
- Hij hoorde bij het verzet, maar werd direct na de Bevrijding geestelijk verzorger in een interneringskamp voor politieke delinquenten in Amsterdam.

En-en.

Buskes stond kritisch tegenover alles wat in zijn ogen niet door de beugel kon. Daarmee haalde hij zich veel kritiek van anderen op de hals. Een van zijn collega's schreef bij gelegenheid van Buskes' emeritaat in 1961 dat hij voor de getrouwen te kritisch was en voor de kritici te trouw.

Hij was gespannen op wat het Evangelie van hem vroeg en riep zelf spannningen op; hij liet mensen bij hem op adem komen en kwam zelf adem tekort (hij moest enkele jaren te vroeg stoppen vanwege zijn hart).

Buskes had oog voor mensen en voor structurele verbanden waarin zij leefden. Werkloze arbeiders in Amsterdam die geholpen moesten worden, zag hij niet los van het sociale vraagstuk. Behalve die sociale kwestie waren er naar zijn overtuiging nog twee belangrijke kwesties waar een gelovig mens - als zodanig wilde hij gekend worden - niet aan voorbij mocht gaan: het vredesvraagstuk en het koloniale vraagstuk.

Als dominee was hij een aartsbedelaar. Hij slaagde er in om in korte tijd van rijk en arm bedragen bij elkaar te halen voor het doel dat hij zich gesteld had. In het Amsterdamse Kerkbeurtenblad van 28 maart 1947 vermeldt hij de ontvangst van een gift van de Koningin en schrijft: ‘Wij zijn voor deze koninklijke belangstelling zeer dankbaar. Niet minder dankbaar zijn wij voor de vele koninklijke giften die wij van vele eenvoudigen uit Oost ontvingen. Zo'n enkele gulden uit een gezin met veel zorgen is een wonder.’

Bovenstaande opsomming had ik nodig om aan te geven wat mij in Buskes vooral boeit. Het zijn contouren die door bestudering van zijn archief en dat van zijn correspondenten invulling krijgen (ik denk dus niet zozeer aan de hoeveelheid boeken en artikelen die hij heeft geschreven of aan de openbare debatten die hij heeft gevoerd).

Verder boeit mij Buskes' zoeken - als was hij een socioloog - naar achtergronden en verbanden met betrekking tot belangrijke kwesties die zich in de samenleving voordoen. Hij hield niet van zalfjes.

Als VUT-tend wetenschapper geeft het

doen van biografisch onderzoek mij veel plezier. Ik ken geen tijdsprobleem. Toch is er ook een andere kant. De combinatie van geboeid zijn door het onderwerp en het over voldoende tijd beschikken, maakt dat ik mij een zekere beperking moet opleggen om niet te lange dagen te maken. Het zoeken in archieven en het lezen van vaak moeilijk te ontcijferen handschriften blijkt voor mij een nogal vermoeiend werk te zijn.

Behalve het beschikken over voldoende tijd is er nog een positief punt, dat echter eveneens zijn keerzijde heeft. Er wordt mij door derden zoveel informatie aangeboden dat ik mij nu al de vraag moet stellen waar de grens ligt. Dit impliceert ook de vraag wat te doen met informatie en onderzoeksmateriaal dat weliswaar uiterst boeiend is, maar voor een brede kring toch minder interessant lijkt. Dit kan een dilemma worden, vooral omdat ik gekozen heb voor een thematische aanpak van de studie. Deze keuze nodigt sterk uit tot verdieping, voert naar achtergrondvragen en naar het zoeken van verbanden. Dit kan op gespannen voet komen te staan met mijn behoefte om tot een breed toegankelijke publikatie te komen.

Mijn favoriete foto is die van Buskes in toga. Hij heeft zich op veel terreinen bewogen, maar was voor alles predikant, verkondiger van het Evangelie van de bijbel. Hij is dat - ook na zijn emeritaat in 1961 - tot in zijn laatste levensjaren gebleven.

Jef Last als verkenner

Waarom en nog steeds Jef Last?
Rudi Wester

De filosoof Bergamin had al eens tegen hem gezegd: ‘Vergeet het niet, Last, wij allen die vóór de Eerste Wereldoorlog geboren werden, zijn voor de jongeren spoken’.

Dat wàs Jef Last ook enigszins voor mij, hoewel ik hem gemakkelijk tijdens zijn leven (1898-1972) ontmoet had kunnen hebben. Want nog zie ik een van mijn vrienden, de schilder Frank Lodeizen, op een putje in zijn voorhoofd wijzen dat Last er in een van zijn beruchte driftbuien met een bierglas ingeslagen had. Of hoor ik in de jaren zestig een andere vriend, Robert Jasper Grootveld, vertellen hoe gefascineerd hij was door een lezing van Last in de toenmalige Provotempel Paradiso. Maar hoe onaardig het ook klinkt, hij zal voor mij wel in de categorie oude-morsige-mannen-met-wie-je-niet-spreekt gevallen zijn, zoals Jacques Gans die altijd met geld afgescheept werd aan de grote ronde tafel in café Scheltema.

Tot ik in 1985 in een Parijse boekhandel het pas verschenen *André Gide. Correspondance avec Jef Last* zag liggen. Al jaren las ik trouw elk nieuw deel van de *Cahiers de la Petite Dame*, van de intelligente metgezellin van André Gide, Maria van Rijsselberghe. Zij heeft met grote precisie en in prachtige stijl elk woord, elk bezoek, elk idee van de grote Meester vastgelegd. Ook daarin was natuurlijk zijn grote vriend - hoewel Gide voor Last méér betekende dan andersom - al verschillende keren ter sprake gekomen. Maar in genoemde correspondentie bleek Last veel doordachter, strijdvaardiger en uitgesprokener te zijn dan Gide. Ook zeurderiger over geld en minder filosofisch, maar mijn belangstelling was gewekt. Een Nederlands auteur, van wie verschillende boeken in het Frans vertaald waren (*Zuyderzee* en zijn *Cahiers d'Espagne*, dat gelijk gesteld werd met *Homage to Catalonia* van Orwell) en die kennelijk met de groten der aarde verkeerd had: dat was interessant. Het enthousiasme van De Arbeiderspers en een stipendium van het Fonds voor de Letteren deden de rest. Die biografie moest er komen, en wel zo snel mogelijk.

Er bleek een schat aan materiaal te zijn: dozen vol brieven in het Letterkundig Museum over literaire kwesties. Brieven uit Moskou, waar hij in 1932 werkte aan het hoofdstuk ‘Nederland’ voor een Sovjet-encyclopedie. Brieven uit Indonesië, waar hij adviseur voor Soekarno geweest was. Documenten die aangaven hoe snel historische begrippen vervliegen - een zin als: ‘In 1919 besloot ik proletariër te worden’ lijkt ons nu uitgesproken als in het Stenen Tijdperk. Foto's die schrijnend aangaven wat verschillende mensen over Last zeiden: het is toch altijd een verwend kind uit een zeer gegoede familie gebleven. Zijn ongepubliceerde memoires, mij zo vriendelijk ter hand gesteld door zijn dochters, die in verbleekt typoscript en met bijna onleesbare verbeteringen in zijn eigen handschrift een voorbeeld zijn van een ontroerende poging dat bijzondere leven al zelf vast te leggen. Het geluk één van zijn trouwste vrienden en fans te ontmoeten: Wim 't Hart in Den Haag, die vele snippers papier uit het vuilnisvat gevist had waar Lasts weduwe ze nog wel eens in deponeerde en die een groot

archief over hem aangelegd had. Een oorlogsdagboek van Last kwam boven water. En een buitengewoon aardige en conscientieuze medewerker bij de Nederlandse Spoorwegen had stad en land afgereisd om een volledige - en zeer gecompliceerde - bibliografie van Last te maken.

Kortom, geschenken uit de hemel waar elke biograaf alleen maar van kan dromen.

En nu, zes jaar later, is die biografie dan zeker af? Nee dus.

Wat schreef ik destijds in mijn onnozelheid op de eerste pagina van mijn zo pompeus getiteld dagboek 'Bij het schrijven van een biografie'? 'Het schrijven van een biografie is niet zomaar iets. Ten eerste is het een werk waarvan je de draagwijdte niet overziet, al vrees je dat deze je macht te boven gaat. Ten tweede duik je uiterst onbeleefd in iemands intiemste leven. Vooral wordt dat duidelijk als, zoals in dit geval, familieleden en vrienden nog leven. Wat haal je allemaal overhoop? Ten derde matig je je aan *jouw* waarheid van iemands leven te maken, het kan nooit de waarheid van het onderwerp zelf zijn: hij zou het anders gedaan hebben. Ten vierde loop je de kans dat het onderwerp je volledig meesleept, zodat je een ander mens - nou ja, een beetje dan - wordt. Wil je dat? Ten vijfde is het een hoop inspanning, en voor wat eigenlijk?'.

Ja, voor wat eigenlijk.

Niet voor de roem, want 'beroemd in Nederland' klinkt in het algemeen al enigszins lachwekkend. En mocht die roem al ontstaan, dan moet deze meer op het conto van het subject van de biografie geschreven worden dan op dat van de biograaf. Niet voor het geld, want ook dat zal nooit in verhouding staan tot de tijd en financiële inspanningen van

I.

GENEESKUNDIGE VERKLARING

betreffende het gezichtsorgaan van schippers, stuurlieden en uitkijken.

Deze verklaring moet door belanghebbende worden onderteekend in tegenwoordigheid van den deskundige, die de keuring heeft verricht.

De Ondergeteekende Dr. Robert Last

verklaart den Heer Jacques Henri Francisus Last

geboren den 4/5 90 te Groningen

te hebben onderzocht en te hebben bevonden:

a. dat de belanghebbende bezit eene gezichtsscherpte zonder corrigeerende glazen en een kleurenonderscheidingsvermogen voor rood en groen bij doorvallend licht, bij het zien met beide oogen gelijktijdig = 7/8 of bij het zien met elk oog afzonderlijk = 3/4 of bij het gemis van een oog op het andere = 3/4,
of wel, ziende met beide oogen gelijktijdig = 1/2, mits met cylindrische of positieve sferische glazen 9/8 wordt bereikt;

b. dat hij op een der oogen een onbeperkt gezichtsveld heeft;

c. dat hij heeft uitwendig gezonde oogen en oogleden zonder neiging tot habitueele congestie of ontsteking.

[Eischen, vastgesteld bij Koninklijk besluit van den 22ste September 1909 (Staatsblad n°. 315).]

Handteekening van den gekeurde: J. Last

De door den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aangewezen deskundige:

Assen, den 3/4 1921

Geneeskundige verklaring, 1921

biograaf en van culturele instituten in Nederland. Nee, het gaat om de voldoening een persoon die het waard is, voor het nageslacht te behouden. Om zijn betekenis voor de geschiedenis, om zijn literaire kwaliteiten, om zijn originaliteit, om zijn rol in het culturele en politieke leven. Niets is spannender dan dat uit te zoeken, de puzzel van iemands leven in elkaar zien te passen. Geef mij maar archieven, feiten, smakelijke details - twee keer gechecked, dat wel - boeken, artikelen en een absoluut spannend leven, en ik ben tevreden.

Slechts één schietgebedje rest: tijd, tijd en nog eens tijd. Of dat miljoen, dat nu maar eens op mijn staatslot moet vallen, want geld is tijd.

Maar misschien komt het Letterkundig Museum wel naar Amsterdam. Dat scheelt dan in ieder geval al weer enkele malen heen en weer reizen. Want je kunt, als een trouwe monnik, op zijn hoogst enkele brieven per dag overpennen.

Morgenster van de Russische revolutie
Pavel Ivanovitch Pestel (1793-1826), officier en rebel
Theun de Vries

Hij las Franse filosofen en groeide op tot een ware jacobijn: rationalistisch, ambitieus, streng, koel - en revolutionair. Als samenzweerder van talent leidde hij geheime genootschappen in 1825 naar een staatsgreep die de tsaar van de troon moest stoten om een staat te vestigen die welzijn voor allen zou brengen. Maar vlak voor de grote dag overviel hem een onverklaarbare weifelmoedigheid, en de dag zelf werd een ramp. De 'Dekabristen' faalden en hij, Pestel, de voorman, kreeg de galg. Maar zijn optreden markeert niettemin de geboorte van een vrijheidsstrijd die heel de negentiende eeuw zou duren.

Men zou de geschiedenis kunnen schrijven - ik beken dat ik er vaak over heb gedacht, al draag ik het denkbeeld nu graag aan jongeren over - van het verschijnsel 'officieren voor het volk'. Het is een fenomeen dat zich pas heeft voorgedaan in de nieuwere geschiedenis: mannen, getraind in de kunst van het oorlogvoeren, die uit sympathie en overtuiging daadwerkelijk de zijde kiezen van een verdrukte, meest lijdende, soms strijdende natie of partij. Zo deden het de officieren van Cromwells New Model Army in de democratische fase van de Engelse revolutie (de echte, van 1649), de officieren in de Spaanse, Portugese en Griekse revoluties, niet te vergeten de Latijns-Amerikaanse in de 19e eeuw als Bolivar en O'Higgins. En zo waren wij in onze dagen, 1974, getuige van de Portugese Anjerrevolutie waarbij legerofficieren het rechts regime omver wierpen, waarna zij in het volk gingen om het te leren wat democratie inhoudt. En een van de illustere voorbeelden van officieren van het volk blijft de revolte van de garde-officieren van de tsaar op de merkwaardige veertiende december 1825, waardoor zij de geschiedenis zijn ingegaan als de decembristen, *Dekabristi*. Een democratische, toch geen volksrevolutie, een insurrectie van bevrijders op hoog niveau, waarbij de plebejers die bevrijd moesten worden van verre toekeken en zich niet verroerden.

De oorsprong van de dekabristische revolte ligt in de periode van de (anti-) Napoleontische oorlogen. Russische troepen die na het dramatische, triomfale jaar 1812 oprukten naar West-Europa om daar als bevrijders van de door Napoleon ingelijfde volken te worden ontvangen, doorliepen tegelijk een geforceerd emancipatieproces. De ingelijfden hadden, merendeels onder nawerking van de Franse Revolutie, een leven van meer politieke rechten en vrij-

P.I. Pestel, door zijn moeder getekend omstreeks 1813

heden geleid dan de volkeren van het Russische rijk, wat bij denkende officieren tot schaamtevolle reacties leidde. Een schaamte die werd verhevigd door de kennismaking met de Westeuropese civilisatie in haar algemeenheid, die dezelfde met oren, ogen en intelligentie begaafde Russen, zonen van een ten dele al verlichte adel, een culturele schok bezorgde. Het vaderland, het vormloze en massale imperium van dwang, barbaarse zeden, gefnuikte opstanden, onwetendheid en clericale duisternis bleek eeuwen achterop te lopen in de opmars der volkeren of wat daar op dat moment voor doorging.

De hoofdoorzaak van Ruslands schande en schaamte werd door de kritische

geesten tegelijk herkend en aangewezen: de lijfeigenschap, die in vrijwel heel West-Europa was afgeschaft, al waren restanten ervan nog aanwezig in Oostpruisen in het begin van deze eeuw; het middeleeuwse bezitsfenomeen, waarbij mensen het verkoopbaar en exploiteerbaar eigendom waren van anderen, bevoorrechten, dat in het Rusland van de tsaren nagenoeg de volledige boerenbevolking in onvrijheid, onwetendheid en daarmee in stoffelijke misère geslagen hield. De Russische achterlijkheid is met het bestaan van de lijfeigenschap niet volledig verklaard, maar zij bepaalde in haar massale onmenselijkheid wel het gezicht van staat en kerk, rechtspraak en economie, om over cultuur te zwijgen. Zij belemmerde in laatste instantie ook een slagvaardige militaire organisatie, dit trots de prestaties van de jaren 1812 tot 1815. Alles schreeuwde om hervormingen.

Onder de jonge officieren die deze campagnes hadden meegemaakt - voor de Russen een ‘grote vaderlandse oorlog’ - was een schare van moedige, vaak bekwame aanvoerders, bij wie zich rond 1816 de wil tot hervormingen uitte in de oprichting van geheime genootschappen. Ze werden in symbiose met de vrijmetselarij en de cultus van humanitaire ideeën opgebouwd. Hun kopstukken waren voornamelijk afkomstig uit de garderegimenten van Sint Petersburg, maar personen uit de intellectuele en ambtelijke beroepen werden niet uitgesloten. De Bond voor Welzijn (ook genaamd ‘vereniging van ware en trouwe zonen van het vaderland’) had in haar midden meest gematigde voorstanders van Rusland als grondwettige monarchie, met opheffing van de lijfeigenschap en scheiding van kerk en staat, maar er broeiden in de genootschapsgelederen ook roekelozer ideeën: regicide, kidnapping van de tsaar, zij het dat niemand uiteindelijk de persoon van de gezalfde alleenheerser dorst te schenden. Er was in beide stromingen geen gebrek aan persoonlijkheid van meerder of minder talent, meerder of minder avontuurlijke kleur, maar vaste gestalte kreeg het hervormingsstreven toch pas echt door de deelname van een radicale, rationele politieke denker en getraind soldaat, Palev Ivanovitsj Pestel, die bij zijn intrede vierentwintig jaar was.

Jacobijn

Het is niet helemaal duidelijk of Pestel van Duitse dan wel van Poolse afkomst was. Zijn vader had het in Russische dienst in elk geval tot luitenant-generaal en gouverneur van Siberië gebracht - ‘de proconsul met het hart van steen’, zoals hij veelzeggend werd genoemd. Pestels moeder was een Oekraïnse, Tamara geheten, die de vader van Pestel op een dienstreis had ontmoet en getrouwd. Zij was verre de meerdere van haar man wat een ruime geest, een grote intelligentie en de elementen van een geestkracht betreft die zij op haar zoon Pavel overdroeg. Zij had daarbij een zin voor kunst. Er was nog een zoon, Vladimir, ouder of jonger dan Pavel, eveneens soldaat, kennelijk een kleurloos, maar ook zoals later zou blijken eerloos karakter.

De zonen van de ‘proconsul’ waren in Moskou geboren. Pavel vergaarde, wat bij militairen niet bepaald schering en inslag is, eruditie. Opgevoed in Duitsland, wat er evenals zijn lutheranisme, op zou kunnen wijzen dat de familie toch haar vaderlijke wortels in Duitsland had, genoot hij na die schooljaren een militaire opleiding in het Page Corps van Sint Petersburg, in een van de magnifieke architectonische complexen

waarmee Italiaanse bouwmeesters, in dit geval Rastrelli, Sint Petersburg zijn bijzondere schoonheid hebben verleend. In

het Page Corps werden zo'n vierhonderd jongelui opgeleid, wier vader of grootvader op z'n minst luitenant-generaal in het leger was geweest. Pestels ‘page’ tijd werd voor de helft gevuld met lessen in krijgskunde, die hij briljant verwerkte. Wat men niet wist, was dat hij zich in dezelfde jaren door fervente lectuur en studie van de encyclopedisten, de Franse sociale wijsgeren, van materialisten en vroege socialisten als Morelly en Mably tot een onvervalste jacobijn had gevormd. In 1812 kwam hij als jong luitenant onder de wapens, onderscheidde zich door grote moed in de voorste gelederen, raakte ernstig gewond bij Borodino en herstelde in 1813 bij zijn moeder thuis, die ook zijn portret tekende. Waarna hij de laatste fase van de anti-Napoleontische veldtochten meemaakte en naar Rusland terugkeerde met de grote stroom van jonge oorlogshelden die hun Europa-trauma trachtten te verwerken.

Tsaar Alexander I

Tsaar Alexander I kwam al meer in tegenspraak met zichzelf. Op het Weens Congres in 1815 vertoonde hij nog zijn mooiste liberale gezicht, maar hij luisterde gretiger naar Metternichs reactionaire inblazingen. Thuis, geconfronteerd met de omvang van de Russische misère, werd hij al meer wanhopig despoot en alleenheerser. Door een perverse trek in zijn karakter vluchtte hij in het mystisch-religieuze, eerst door het Westeuropese piëtisme, later door quasi-heilige wonderdoeners in de Russische kloosters misleid, het beleid van zaken overlatende aan schurken en bureaucraten. Uit hun rijen rees de weerzinwekkende Araktsjejev, wiens ziel even lelijk moet zijn geweest als het smoelwerk op de van hem overgeleverde portretten. Snel na elkaar volgden verboden van de vrijmetselarij en de geheime genootschappen, de reglementering van het universitair onderwijs (w.o. het verbod van anatomische lessen) en het infiltreren van politiespionnen in het leger, naast de barbaarse instelling van militaire kolonies (een ideetje van de tsaar zelf), waarbij soldaten en hun gezinnen in agrarische nederzettingen een slavenleven leidden.

Pestel begon, goed jacobijn als hij was, aan een verbijsterende carrière. Hij was hierin de consequente samenzweerder: terwijl er officieren waren die hun diepste

onbehagen in het regime demonstreerden door zich lange tijd ziek te melden, of weg te lopen uit de dienst, verwierp Pestel deze vormen van protest als nutteloos defaitisme. Men moest immers in de hoogst mogelijke positie die men bereiken kon, bij stipte uitvoering van plicht en officie, proselieten maken voor de grote Russische omwenteling in gedachte en daad. En het maken van proselieten was de jeugdige krijgsman toevertrouwd, zo goed als de opbouw van een geheime organisatie. Dank zij

P.I. Pestel, in kolonelsuniform, omstreeks 1822

hem kreeg het Petersburgse complot een strengere vorm en een solider inhoud, werd pathetiek vervangen door pragmatisme, gevoelvolle verontwaardiging door beginselvastheid, al moet hier onmiddellijk aan worden toegevoegd dat deze strijd om het principe praktisch tot aan de dag van de revolte heeft bestaan. Nauwelijks gedoken in de Petersburgse Bond voor Welzijn (later Bond voor Redding geheten) en meedenkend aan een statuut, dat broodnodig was om

de revolutionaire sentimenten te kanaliseren, werd Pestel aangewezen als adjudant van veldmaarschalk Wittgenstein, opperbevelhebber van het Tweede Leger in het Zuidrussiche Toeltsjin. Pestel heeft daar van meet af aan zijn positie gebruikt met alle talenten die in hem waren: als kundig administrateur in het hoofdkwartier, en onder officieren en manschappen als organisator van een tweede geheim genootschap, dat allengs de Zuidelijke Bond zou heten.

Er moet van de begaafde jonge strateeg een invloed zijn uitgegaan, ook op ouderen en hogeren in rang, die verwondering baart. Pestel heeft het merkwaardige, koele charisma van mateloze ernst en intellectuele superioriteit waarvoor Russen in 't algemeen niet vallen, gevoelig als ze zijn voor het emotionele en dramatische in menselijke benaderingen. Pestel speelde het klaar om te overtuigen en mee te slepen, anders gezegd: een eigen autoriteit op te bouwen onder collega-officieren. Ofschoon hij onder zijn medestanders generaals telde, zodat hij na overplaatsing naar de staf zelfs met zijn complotgenoten mocht vergaderen in het huis van een welwillende commandeur, bleef hij toch de bewonderde, leidende genius van wat Ruslands eerste moderne revolutie worden zou.

Bonaparte

Hoe vaak Pestel Toeltsjin heeft mogen verlaten om te overleggen met de makkers van de Noordelijke Bond valt niet meer na te gaan; hij moet van de hem beschermende superieuren heel wat keren illegaal verlof hebben gekregen. De geschiedenis vermeldt herhaalde door Pestel op touw gezette bijeenkomsten van de Petersburgers met de zuidelijke samenzweerders. Diepgaande verschillend in de visie op Ruslands toekomst scheidden de geesten nog op een geheime bijeenkomst in Moskou. De kern van de geschillen lag in de vraag naar de wenselijke staatsvorm -grondwettige monarchie, regentschap (van de tsarina, na uitschakeling van haar gemaal) dan wel de door Pestel onwrikbaar beleden idee van een republiek. Meer dan een jaar nadien was Pestel langdurig in Sint Petersburg; alle oude vragen kwamen opnieuw aan de orde. Met grote tegenzin van de gematigde (‘liberale’) elementen in de Bond, die bang waren voor Pestels jacobinisme, nam de meerderheid van de afgevaardigden toch Pestels republikeinse staatsidee over.

Dat er aan die idee consequenties vastzaten voor de toekomstige uitoefening van rechts- en eigendomsverhoudingen, bleek eigenlijk pas in de volgende jaren; de revolutie als reële mogelijkheid groeide langzaam in het bewustzijn van de deelnemers. Dat de radicale elementen, afgezien van enkele heethoofden, die alvast naar dolken en pistolen wilden grijpen om de tsaar te liquideren, de boventoon gingen voeren, werd versterkt door min of meer ernstige woelingen in het Russische leger, zowel in de buitengewesten als in de hoofdstad. Araktsjejev, die ook met de rang van generaal minister van oorlog was, kastijdde schuldigen en onschuldigen met onmenselijke straffen, wat nieuwe woede en ressentimenten onder de troep en bij het officierencorps wekte.

De ironie van het lot wilde dat Pavel Pestel, ziel en brein van de zuidelijke samenzwering, inmiddels weer een trede steeg op de ladder van de militaire hiërarchie. Hij werd benoemd tot bevelhebber van het garnizoen in de stad Vjatka - een berucht,

schunnig en verwaarloosd garnizoen met onbekwame of onverschillige officieren en manschappen bij wie de krijgstucht tot het laagste niveau was afgezakt. Binnen de

tijd van een jaar had Pestel de onbruikbare officieren verwijderd en met behulp van enthousiaste lagere officieren het garnizoen tot een modeltroep omgevormd. Bij de eerstvolgende manoeuvres in het zuiden was de tsaar diep onder de indruk van de prestaties die het garnizoen van Vjatka leverde. Voor hem werd Pestel 'een van zijn briljantste officieren'. Er volgde de bevordering tot kolonel; de generaalsepauletten leken van verre te glanzen. Op meer dan dat echter stevende Pestel aan op de beslissende slag tegen de alleenheerschappij. Het karakter van de Noordelijke Bond, die nog dieper in de illegaliteit had moeten duiken, veranderde. Hoge officieren zoals de broeders Moeravjev, oude adel, de vorsten Troebetzkoj en Dolgoroekov, invloedrijk als humane commandeurs die hun manschappen niet meer tuchtigden en ook buiten het leger wedijverden in filantropie, werden langzamerhand in de schaduw gesteld door de komst van een nieuwe voorman, de dichter Rylejev (Kondrati Fjodorovitsj). Als luitenant in de artillerie was hij diep in de provincie gestationeerd geweest. Ook hij was, als Pestel, volledig bevlogen door de denkbeelden van de Verlichting en de Franse Revolutie, wat hem er toe gedreven had de dienst te verlaten en zich in Sint Petersburg te vestigen. Hij verdiende er zijn brood als agent van de in Alaska gevestigde Russisch-Amerikaanse Handel-Maatschappij. Rylejev zag de zin van zijn voortbestaan vooral in een revolutionair patriottisme. De tijd dringt, zo is de boodschap van zijn krachtig stromende, geestdriftige verzen; het vaderland moet bevrijd worden van zijn inheemse verdrukkers en parasieten. Rylejevs huis werd een middelpunt van jonge, bovenal arme officieren; voor hen zouden de val van de tsaar en zijn hatelijke sycofanten een perspectief van democratische carrière zijn. Zij applaudisseerden bij zijn vurige aanklachten en die van zijn vrienden, kleinere, maar niet minder vurige poëten als Küchelbecher, Bestoezjev en Odojevski. Uit deze gelederen recruteerde de Noordelijke Bond behalve Rylejev zelf een aantal deels militaire, deels civiele nieuwe leden.

Rylejev en Pestel ontmoetten elkaar op de geheime bijeenkomsten van de Bond. Zij bleken beiden te zweren bij een toekomstige Russische republiek, de opheffing van de lijfeigenschap en een grondige zuivering van kerk en staatsinstellingen. Toch waardeerden zij elkaar met enige terughoudendheid. Pestel, die Rylejev ongetwijfeld te romantischrebels vond, ging in zijn beoordeling uit van de noodzaak van revolutionaire eenheid onder de samenzweerders en zocht geen confrontatie. Rylejev, net als velen een beetje bang voor Pestel, meende in hem een 'Bonaparte' te bespeuren.

Roeskaja pravda

Terwijl Rylejev het tsarisme verfoeide en luide liederen van opstand zong, werkte Pestel, strateeg en rationalist, aan een model voor een nieuw staatsbeleid dat hij zelf *Roeskaja pravda* noemde - Russisch recht, Russische orde, Russische waarheid. Hij schreef dit belangrijke stuk in vreedzame, maar wel principiële wedijver met het statuut van de Noordelijken en de voor propaganda bedoelde 'dialoog' van de vrijzinnige, maar niet radicale Nikita Moeravjev. Het geschrift (dat nooit voltooid zou worden) was inzet voor vele, ook verhitte discussies binnen het geheime

genootschap, al is het vrijwel zeker dat de Zuidelijken, in wier midden Pestel zich bewoog, het met de jacobijnse strekking vrijwel volledig eens waren.

Voor Pestel kan het doel van staat of gemeenschap (begrippen die in zijn tijd nog dooreenliepen) niet anders zijn dan

welvaart voor allen. Het ‘maximale welzijn’ is een element van verlicht denken dat Pestel niet te verwerkelijken achtte zonder een sterk staatsbestuur. Het is God zelf (wonderlijk, de rationalist Pestel plotseling te zien als schermer met de bedoelingen van het Opperwezen), die ons de verplichting oplegt staat en medemens naar vermogen te dienen. Regeringen zijn er derhalve voor het volk; het beginsel van *door* en *van* het volk, ofschoon theoretisch aanvaard in het schetsen van parlementaire instellingen, is in Pestels staatsontwerp niet zonder ambivalentie. Een stelsel van verlichte wetten biedt de staatsburger niet alleen veiligheid en voorspoed maar is ook een school voor de democratie. (Men denke aan Lenins uitspraak dat de wetgeving zo eenvoudig moet zijn dat ook ‘een dienstmeisje’ de staat kan besturen.)

Alle tsaristische instellingen dienen grondig te worden hervormd. Na de omwenteling die de autocratie vernietigt, wordt er een voorlopige republikeinse regering gevormd, die ook een voorlopige revolutionaire dictatuur zou kunnen heten. Voor het ambt van zo'n hoogst verantwoordelijke revolutionaire dictator had Pestel ongetwijfeld zichzelf op het oog; hij heeft dat nooit met zoveel woorden uitgesproken. De lutheraan Pestel had van de menselijke natuur intuïtief geen hoge dunk. Welvaart en geluk voor miljoenen kan men slechts opbouwen onder strenge leiding van hen die het kunnen weten; in objectieve zin ook zonder dat er persoonlijk belang in de keuze van mensen en middelen overheerst.

De lijfeigenschap als Ruslands eeuwenoude schande moet onmiddellijk worden afgeschaft, tegelijk met de privileges van de adel, die ook belasting zal moeten betalen. Dat de gruwel van de militaire kolonies eveneens moet worden geliquideerd, ligt voor de hand. Het grondbezit, bron van diepgaande rechts- en gezagsmisvorming, wordt gespreid: elke Russische boer moet ‘grondbezitter’ zijn, in elk geval zoveel van de bodem in eigendom hebben dat een gezin van vijf personen ervan kan bestaan. Pestel wilde niet rechtstreeks aan persoonlijke rijkdom raken. Bezit was hem (als voor Robespierre) zelfs heilig en onaantastbaar; het mag alleen nooit tot voorrechten leiden. Buitenlanders zouden volgens Pestel in Rusland geen onroerend goed mogen bezitten. Voor de wet zou er slechts één categorie van personen bestaan: staatsburgers. Op z'n vijftiende jaar zou de jonge Rus dat staatsburgerschap verkrijgen. Stamverschillen tussen Oekraïners en Balten, Grootrussen en Finnen zouden moeten worden uitgewist in die zin dat er slechts één Russische natie zou zijn. Er waren uitzonderingen: de Polen zouden hun eigen soevereine republiek ontvangen, de Joden - voor zover niet gedoopt - moeten ergens in Centraal-Azië worden gekoloniseerd. Men wordt herinnerd aan de stichting van het Autonome Joodse gebied Birobidzjan door de Sovjets, waarheen men overigens niet gedwongen hoefde te ‘emigreren’.

Pestel achtte het bestaan van privégenootschappen schadelijk en daarom moesten zij worden uitgesloten; de openbaarheid en het staatsleven vangt de burgers voldoende op, zoals de kinderen en jonge mensen worden opgevangen door overal verrijzende staatsscholen (al ruimt Pestel in zijn ontwerp toch ook plaats in voor de vorming van de jeugd in en door het gezin). De Orthodoxe Kerk wordt staatskerk en daarmee onderworpen aan het toezicht van de politiek; kerken die banden onderhouden met autoriteiten buiten Rusland (Pestel doelt op het rooms-katholicisme en het Vaticaan) moeten die banden verbreken.

Streng is Pestel ten aanzien van wat hij als sociale vergrijpen beschouwt: misdaad en staatsondermijning. Voor de eerste wenst hij een slagvaardige politiemacht, voor de tweede een efficiënte veiligheidsdienst, al wil hij die niet prominent, maar 'op de achtergrond' van het maatschappelijk gebeuren laten opereren. Arrestaties mogen uitsluitend plaatsvinden op juridische gronden. Een curiosum van Pestels *pravda*: met voorbijgaand van Sint Petersburg en Moskou wil hij Nizni-Novgorod aan de Volga tot nieuwe hoofdstad verheffen... nadat het is herdoopt tot Vladimir, dit ter ere van de eerste christenvorst op Russische grond!

Pestel dicteerde zijn *Roeskaja pravda* aan de jonge, aan hem verknochte luitenant M.P. Bestoezjev-Rjoemin in het Tsjernigov-regiment van het Tweede Leger, waarvan een andere trouwe aanhanger, Sergej Moeravjev-Apostol, commandant was. Het dictaat over nieuwe rechtsbedeling is onafgemaakt gebleven. De opstand en het drama van december 1825 in Sint Petersburg kwamen tussenbeide en braken Pestels levenslijn.

De veertiende december

In het najaar van 1825 vertoefde Pestel opnieuw in de hoofdstad om schikkingen te treffen voor de gecombineerde staatsgreep: zowel Rylejev als hij achtten de tijd van delibereren nu wel afgerond, de dagen van de daad noodzakelijk. Toch waren er kennelijk haperingen, botsende opinies; het ietwat onvoorziene feit deed zich voor dat Pestel last kreeg van mismoedigheid. Hij zou zelfs verklaard hebben dat hij er veel voor voelde een audiëntie aan te vragen bij de tsaar, deze berouwvol het hele complot op te biechten en hem tegelijk te vragen zichzelf aan het hoofd van de zo begeerde staatshervorming te plaatsten(ï). Een andere uitspraak uit deze periode van twijfel aan de hele revolutionaire onderneming luidt: 'Ik geloof dat ik mij laat opnemen in de Orthodoxe Kerk; als dat gebeurd is, ga ik in het klooster.' Het doet in zekere zin goed vast te stellen dat Pestel ook het menselijke in de vorm van weifeling en/of moeheid, niet vreemd was.

Er was tenslotte met de Petersburgers bepaald dat de twee vleugels van het complot in de zomer van 1826 bij de manoeuvres zouden toeslaan, en wel om te beginnen door het gevangennemen van de tsaar, zijn afzetting en het uitroepen van de republiek.

Inmiddels gebeurde er iets dat de historie de vaart van een schietstroom gaf. Tsaar Alexander en zijn gemalin verbleven in Taganrog aan de warme Zwarte Zee, toen de heerser aller Russen, 48 jaar oud, aan koliek overleed. Het nieuws van het sterfgeval op 19 november (deze en volgende data in oude stijl) bereikte Sint Petersburg pas op de 27e. Het veroorzaakte zowel in hofkringen als onder de samenzweerders de grootste verwarring. Hoge beambten organiseerden inderhaast de eed van trouw aan grootvorst Konstantin, de oudste broer van Alexander, zonder te weten dat Konstantin al een paar jaar voordien afstand had gedaan van de troonsopvolging; hij zat als onderkoning van Polen behaaglijk in Warschau, getrouwd met een Pools gravinnetje. De Petersburgse Bond, geconfronteerd met het vooruitzicht dat broer numero twee, de koude en rigoureuze Nikolaj tsaar zal worden, besluit zijn actie te vervroegen.

De complicaties verveelvoudigden zich. De nieuwe tsaar weet van de samenzwering, en de samenzweerders weten dat hij het weet. Pestel heeft al vernomen dat een onderofficier bij de ulanen, Ivan Sherwood (Sjervoed) en een kapitein Majboroda in Vjatka, spionnen van Araktsjejev, hem hebben verraden. Hij

heeft inderijl het handschrift van zijn *Roeskaja pravda* begraven en zich naar Sint Petersburg begeven. Daar wordt hij door veiligheidstroepen herkend en gearresteerd. Zijn gevangenneming is een ramp: alleen hij zou, zo is achteraf wel duidelijk, de insurrectie tot een goed einde hebben kunnen brengen, koelbloedig en doortastend als hij is. De Sint Petersburgers werpen zich met weergaloos fatalisme in de strijd. ‘Wij zullen sterven, o hoe glorieus zullen wij sterven!’ dicht Rylejevs vriend, de vaandrig Odojevski. Men benoemt inderhaast een nieuwe ‘dictator’ in Pestels plaats, vorst Troebetzkoj. Maar op de ochtend van de veertiende december, als de officieren van het complot hun manschappen bevel geven het Senaatsplein te bezetten, is Troebetzkoj nergens te vinden. Angst heeft hem gegrepen: hij dwaalt een dag lang vertwijfeld door de achterbuurten van Sint Petersburg en laat zich niet zien. De officieren die op hun post blijven, zijn zelf zenuwachtig; een aantal van hen vergeet de manschappen hun ochtendrantsoen te laten uitdelen...

Wat zal het motief zijn, de leuze waaronder de revolte plaats grijpt? De samenzweerders, met hun troepen op het reusachtige, dun besneeuwde plein achter het Senaatsgebouw aangeland, weten geen betere dan ‘leve de Constitutie!’ Bij de eenvoudige soldaten, waarvan er 'n 3000 in slagorde zijn aangetreden, rijst de vraag: ‘Wie is *Konstitoetsija*?’, waarop ook het antwoord volgt: ‘De vrouw van grootvorst Konstantin!’ De troepen staan en staan, de officieren weten het vervolg niet, zij hopen op hulp van sympathiserende garde-officieren, die echter uitblijft. Hier en daar schitteren commandeurs

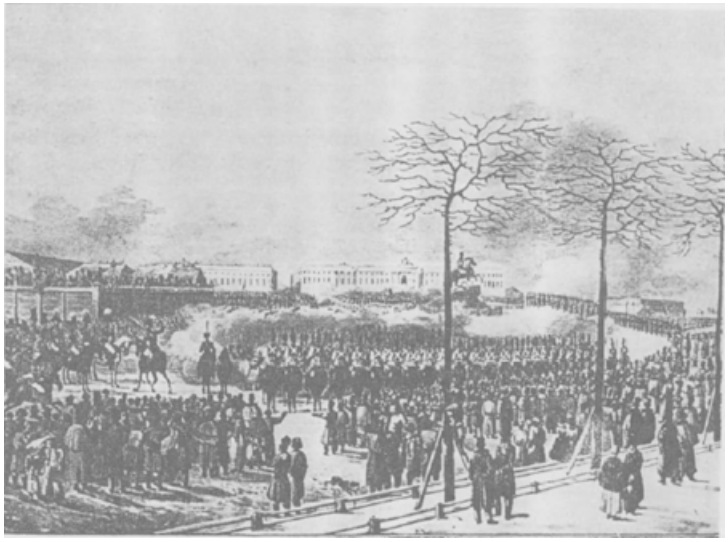

Opstand van de Dekabristen, 14 december 1825. Naar een tekening van C. Kollmann (na 1830)

door afwezigheid; daar nemen jonge luitenants en adjudanten het bevel over; zij worden ook gehoorzaamd. De mariniers rukken uit: zij sluiten zich bij de opstand aan, maar zij hebben slechts één officier, lid van de Bond. Het Finland-regiment komt niet uit de kazerne, al beweegt de samenzweerder luitenant Obolenski hemel en aarde om hen tot deelname te bewegen. Er wordt een grove fout gemaakt die nooit zou zijn begaan als Pestel hier het bevel had gevoerd: het komt in niemands hoofd op om het Winterpaleis, de Admiraliteit, de Senaat en andere strategische punten te bezetten. De troepen 'staan' en staan alleen maar. De nieuwe tsaar Nikolaj krijgt alle kans loyale troepen - drie maal zo groot in aantal als de insurgenten - naar het Senaatsplein te sturen en de toegangen af te grendelen. Hij probeert eerst met het zenden van bemiddelaars de revolteurs te bewegen terug te keren in de kazernes. De gouverneur van Sint Petersburg, Miloradovitsj, nadert te paard; hij wil met de opstandelingen spreken. Hij wordt door de heethoofd Kachovski met enkele pistoolschoten gedood; zijn paard rent weg met de dode dwars over het zadel. De metropoliet van Sint Petersburg komt in zijn koets aangereden om tot verzoening te manen: de officieren bij wie hij belandt, raden hem snel te verdwijnen voor hij het lot van Miloradovitsj deelt. De jongste broer van de tsaar, grootvorst Michael, tracht te bemiddelen; hij ontkomt op het nippertje aan de dood. De tsaar zelf, die zijn gezin in veiligheid heeft gebracht, rijdt tussen de rebellen (hij siddert inwendig, maar weet zichzelf in de hand te houden). Op hem, met zijn fraaie, kille kop (een mannelijke Medusa) durft niemand te schieten. Het is drie, vier uur in de namiddag. Een grote kring van omstanders rondom het plein kijkt toe, tot de loyale troepen hen verspreiden. Alleen vanaf de steigers van de in aanbouw zijnde Izaaks-kathedraal smijten werklieden stenen en stukken hout naar de loyale soldaten. Duisternis valt. Een beslissing wordt gebiedend. Tsaar Nikolaj laat cavalerie komen en een charge uitvoeren. De opstandelingen wijken niet. Er is maar één uitweg: kanonnen. Artillerie rolt aan. Er wordt een laatste waarschuwing gegeven. Dan brullen de vuurmonden.

Het is een debâcle in optima forma. In de rijen van de rebellen vallen zeventig, tachtig man, waaronder dertien doden. De anderen vluchten. Loyale troepen slepen de doden van het plein en duwen ze onder het ijs van de Neva. Diezelfde avond nog begint de jacht op de gevluchten, in de eerste plaats op de officieren van het complot. De jacht gaat ook de volgende dagen verder. De cellen van de Peter-en-Paulsvesting vullen zich. De tragedie van de eerste moderne Russische revolutie is ten einde.

Geen geïsoleerd incident

De gevangen Dekabristen werden door de tsaar in zijn rol van inquisiteur maandenlang ondervraagd en beoordeeld - met een afwisseling van slinksheid en wreedaardigheid. Pleidooien ten gunste van de opstandelingen - ze waren vaak nog zo jong, ze waren van adellijke families - werden door Nikolaj afgewimpeld: er moest gestraft worden! Pestel, voor Alexander 'een van mijn meest briljante officieren', was voor Nikolaj I 'een booswicht, wiens boosheid door een dierlijk voorkomen'(!) werd bevestigd... Tijdens het langdurig onderzoek heeft Pestel het complot volledig uit de doeken gedaan, zijn motieven verklaard, zijn gedragslijn toegelicht. Volgens sommigen zou

hij ‘gebroken’ zijn geweest; volgens de mij bekende memoires van de Dekabristen bewaarde hij zijn ‘vastheid van geest’.

De Zuidelijke Bond, vooral geconcentreerd in het Tsjernigov- regiment, waarbij hij nauwe verbindingen had met Poolse revolutionairen, durfde een herhaling van de december-coup aan. Onder leiding van Moeravjev-Apostel en de jeugdige Bestoezjev-Rjoemin begonnen de samenzweerders in januari 1826 met de mars op Kiev. Zij ondergingen door de hand van regeringstroepen en hun kanonnen eenzelfde lot als hun noordelijke broeders.

Pestel, Kachovski (die Miloradovitsj had neergeknald), Rylejev (die nog op de dag van de veertiende december door de stad was gegaan om aanhangers te werven voor de insurrectie), Moeravjev-Apostel en Bestoezjev-Rjoemin werden ter dood veroordeeld en op 13 juli 1826 gehangen. Behalve Bestoezjev-Rjoemin, die zich woest verzette, ondergingen zij hun dood stoïcijns. De rest van de gearresteerde officieren werd naar Siberië verbannen, waar velen van hen later door hun weergaloos dappere vrouwen werden gevolgd. De gemene man werd gruwelijk gestraft: spitsroeden lopen, zweepslagen, dwangarbeid, verplaatsing naar de Kaukasus, waar zij in de strijd tegen de bergvolken of door epidemieën omkwamen.

Het gebeuren op het Senaatsplein lijkt een geïsoleerd incident. Niets is minder waar. Afgezien van het feit dat gedurende een aantal jaren de idee van een democratische omwenteling de leger-elite had doordrongen, blijkt uit de na 1825 gevoerde processen dat de samenzwering breed werd gesteund en met sympathie beschouwd door zeventien generaals, honderdvijftien stafofficieren en driehondervijftien lagere officieren. Het was Pestels armee. Hij blijft, in de plejade van revolutionaire voorvechters, de ‘morgenster’ van de nu volgende Russische vrijheidsstrijd. Hij is vaak vergeleken met Lenin, maar hij valt mijns inziens eerder te vergelijken met Trotzki -erudiet, staatsfilosoof en meer dan begaafd strateeg. Laten wij echter niet vergeten dat Pestel aan Trotzki voorafging.

Pestels biografie leert ons, ondanks het vaak bewezen tegendeel, dat legers en inzonderheid een officierencorps, niet van nature een repressieve werking behoeven te hebben. In een toekomstige samenleving zou het kunnen zijn dat technologisch hoog geschoolde militaire kaders, partij kiezend voor de volkskrachten, bij niet vermijdbare revoluties een bevrijdende functie kunnen uitoefenen.

Voor welk ideaal is Menno ter Braak gestorven? *Over* Leven in geleende tijd *van Léon Hanssen*

Wam de Moor

De titel van het prachtig, ouderwets sjiek uitgevoerde boek waarmee Léon Hanssen zijn fascinatie voor Ter Braak onder woorden brengt typeert dit als een essay op de grens van de biografie. ‘Leven in geleende tijd’, zo heet het laatste der zeventien hoofdstukjes waarin de auteur een schets presenteert die meer dan het leven als zodanig de persoonlijkheid van de grote zoon van Eibergen in het vizier houdt. Op die laatste van ruim zestig bladzijden die deze uitgave telt raakt de schrijver onvermijdelijk aan Ter Braaks dood op 14 mei 1940. Die dood heeft heel wat pennen in beweging gebracht, maar Hanssen blijft er doodkalm onder en wijdt de laatste bladzijden van zijn boek aan een rake typering van Ter Braaks persoonlijkheid. Toch zetten eerdere hoofdstukjes mij aan het denken over zijn einde. Ligt de oplossing van Ter Braaks zelfgekozen dood werkelijk alleen in zijn principiële stellingname? Of speelde zijn romantische zijde een rol? Koesterde hij in zijn laatste dagen misschien ook de herinnering aan het ‘visioen van ondergang in grootse stijl’, dat hem in 1927 was voorgedanst door Anna Pavlova in haar beroemde scène van de stervende zwaan? De danseres had daarmee naar zijn zeggen ‘een laatste groote illusie van den romantischen dood’ gegeven, ‘die in deze veramerikaniseerde tijden niet meer gestorven wordt...’ Hanssen koppelt deze ervaring terecht aan de grote weerstand die Huizinga en Ter Braak aan de dag legden als het ging om het Amerikaanse kapitalisme en de daarmee samenhangende cultuur: ‘een monsterlijke cultuur met één grote afgod - efficiency en nog eens efficiency’, (p. 31) Die weerstand bestaat ook nú nog, 74 jaar na Huizinga's en 64 jaar na Ter Braaks anti-Amerikaanse betogen, en ze uitte zich intellectueel in de discrepantie die Michel Albert ziet tussen het Amerikaanse kapitalisme met zijn sterk individualistische ieder voor zich en God voor ons allen-mentaliteit en de Europese variant waarin de collectieve zorg domineert. Maar Ter Braak kon dit tweede type nog niet kennen, daarvoor had Colijn het toen te zeer voor het zeggen.

Eén vervreemdend ogenblik

De betekenis van Ter Braak die Hanssen articuleert, is onder meer dat hij er steeds op uit was de verhouding tussen individu en gemeenschap zuiver te stellen. De persoonlijkheid móet zich ontplooien, zelfs als de consequentie daarvan is dat zij in het collectief ten onder gaat. De burger die dichter wil zijn, de dichter die burger is of hij wil of niet: ‘Dit is het eeuwige gevecht tussen verlangen naar vrijheid en noodzaak tot verbintenis, tot produktie, tot verstarring.’ En alsof dat dilemma - in *Het Carnaval der Burgers* (1931) en *Demasqué der schoonheid* (1932) zo fraai verwoord en volgens Hanssen neerkomend op ‘een lofzang op het kind’ en ‘een verheerlijking van de fase der puberteit’ - niet al zwaar genoeg was in Ter Braaks bestaan,

Menno ter Braak, getekend door Herman Gordijn

drukte hem als een steen het moment der vervreemding, één ogenblik, één gebeurtenis die, als ik de suggestie van de voorzichtige Hanssen goed begrijp, in zijn leven alles heeft bepaald.

Als Hanssen zich zet tot het schrijven van Ter Braaks biografie, mag hij van mij dit hoofdstukje, getiteld 'Blik in de afgrond en drijfveer tot schrijven' als de kern beschouwen: Welke blessure was er in Ter Braaks leven die hij zag als een 'blik in den afgrond' en waarover hij in *Demasqué der schoonheid* de prachtige regels schrijft: 'Wie eenmaal verloren heeft, en wie bovendien het talent heeft, om te kunnen verliezen, die zal nooit meer geheel aan de bekoring van het verlies ontkomen, die zal nooit meer geheel opgaan in de tallooze maatschappelijke natuurlijkheden, die hem tusschen zijn achttiende en tachtigste jaar worden geboden?' Had met zijn 'blik in den afgrond' zijn plotselinge breuk met Gerda Geissel - zij zouden op 9 april 1931 trouwen - iets van doen? Welke wond heeft heel zijn leven opengelegen, dat zij hem op 14 mei 1940 te pijnlijk werd, vraag ik mij af.

Vanaf 1930, zo constateert Hanssen, probeerde Ter Braak 'gewoner' te zijn en te doen, toonde hij zich optimistischer en meer zelfverzekerd. In een schets als deze kan Hanssen over die gewoonheid niet veel zeggen, maar het was natuurlijk wel een heel opzettelijke gewoonheid. In *Hampton Court* verraadt de schrijver zich genadeloos: 'De mensen zullen niets meer aan mij merken, zo gewoon zal mijn ongewoonheid zijn,' laat hij zijn alter ego zeggen. Maar ook anderen dan Hanssen hebben geconstateerd dat na *Het Carnaval der Burgers* Ter Braaks proza gewonnen heeft aan 'helderheid, understatement, nuchter relativisme, zelfspot, en een droge - zij het dan vaak wat al te bewuste - humor.'

Zijn politiek credo

In september 1928 werd hij leraar, kritisch, scherp, zichzelf, maar de baan, hoezeer ook diezelfde gewoonheid dienende, paste niet bij zijn schrijverschap. Hij hield het vier jaar vol en werd toen recensent bij *Het Vaderland*. Deze overgang was in elk geval een manier om gehoor te geven aan Du Perrons aansporing niet langer in de luwte van een maatschappelijke positie te blijven hangen, maar zich aan het politieke debat te wagen. Eind 1930 was Ter Braak in contact gekomen met Du Perron, *Forum* was het gevolg geweest. 1933 blijkt een zeer belangrijk jaar, niet alleen om de opkomst van Hitler en de nazi's, waardoor Ter Braak zich niet langer afzijdig kon houden van de politiek, maar ook omdat hij trouwde met Ant Faber. Hij ging een (heel regelmatig) schrijversbestaan leiden, producerde een ongelooflijke hoeveelheid werk - van recensie tot necrologie, van bericht tot verslag - voor *Het Vaderland* en daarnaast essays voor *Forum*, waarin hij zijn politiek credo formuleerde.

Hanssen accentueert het belang van Ter Braaks streven om, samen met Jan Romein, tot het Comité van Waakzaamheid van Anti-nationaal-socialistische Intellectuelen te komen. Onder deze omstandigheden omhelsde Ter Braak de Amerikaanse democratie die hij vroeger zo had gesmaad, omdat zij voor hem betekende: anti-fascisme. Teruggespeeld naar het dilemma dat zijn leven beheerste, sprak hij zelf van zijn strijd voor de menselijke waardigheid.

Sober en kuis

Maar is het nu zo dat, wanneer die menselijke waardigheid in het geding komt, Ter Braak geen andere uitweg ziet dan zelfmoord? In de literatuurboekjes wordt ze altijd gepresenteerd als een ethische aangelegenheid, terwijl - bij de

schijn van het tegendeel, ik ontken dat niet - Ter Braak toch ook heel persoonlijke, ons niet bekende redenen kan hebben gehad.

Pikant vind ik de argumentatie die Hanssen in het titelhoofdstuk hanteert omtrent deze zelfgekozen dood. ‘Ter Braak bezat de zuiver-individualistische geest van de eerste christenen die sober waren en kuis en in laatste instantie de dood niet uit de weg gingen. Hij was ook een echte erfgenaam van de Wederdopers die in opstand kwamen tegen het rigide, verstarde karakter van de kerkelijke leer en zich daartegen verzetten met de wapens van het intellect. Deze geest van contestatie, van het betwisten van een zaak, bezat Menno ter Braak in grote mate.’ (61-62). Zoals Hanssen schrijft is het levenseinde van Ter Braak ‘met mysterie en mythevorming omgeven’. De suggestie die van dit mooi geschreven, sterk essayistische slothoofdstuk uitgaat is dat Ter Braak in alle sereniteit is gestorven - niet op de vlucht, niet in paniek, niet vol van een verschrikkelijk geheim dat hij niet langer kon verbergen. Ik had het wel spannend en boeiend gevonden daar iets meer over te hoen. ‘Iedereen heeft een lijk aan boord,’ schreef Hebbel eens. Dat lijk was misschien, toen de nazi's kwamen, niet langer op het ijs te bewaren? Een biograaf is per definitie wantrouwend. Maar ongetwijfeld heeft hier Hanssens verlangen om zijn eigen gedachten over het bestaan te meten aan die van zijn personage het gewonnen van zijn nieuwsgierigheid. ‘Hij kende de activiteit en de inzet van deelnemer, maar behield de afstandelijkheid en het contemplatieve van de toeschouwer.’

Eibergens initiatief

Los van dit punt, speelt voor de auteur mee het feit dat het initiatief tot deze uitgave werd genomen door de Gemeente Eibergen. Het tweede hoofdstukje geeft ons ineens een plaatje van het oude Eibergen, inlevend verteld zoals we verder nergens in dit boek meer tegenkomen. Van Tiel waar hij naar het gymnasium ging, worden nog enige aspecten belicht, maar Amsterdam dat hem zag als student Nederlands en geschiedenis, Berlijn waar hij zijn onderzoek naar Kayser Otto III verrichtte, Rotterdam - hij gaf er les gaf aan het lyceum - en Den Haag (Het Vaderland) lijken als zodanig nauwelijks invloed te hebben gehad op het leven van Ter Braak. Dat is natuurlijk niet zo en dat bedoelt Léon Hanssen ook niet. In zijn boekje zet hij een beperkt aantal levens-feiten rond de kern die ik hierboven aanduidde, en in zoverre is *Leven in geleende tijd* meer een essay dan een levensschets. De betrokkenheid die Hanssen toont bij de persoonlijkheid van Ter Braak, gecombineerd met zijn stilistische vermoens - hij schrijft ingehouden, verzorgd, met nu en dan heel mooie zinnen -, zijn historisch inzicht en zijn liefde voor de essayistiek vormen een waarborg voor de biografie die hij zal schrijven. Wel sjiek dat ze in Eibergen Herman Gordijn op de Andy Warhol-toer lieten gaan met de befaamde foto van Emiel van Moerkerken. Het levert vier gezichten op, zullen we zeggen van - in volgorde - de denker, de leraar, de romanticus en de polemist?

Léon Hanssen, *Leven in geleende tijd. Over Menno ter Braak*. Gemeente Eibergen. ISBN 90-9005633-5. 64 pp. Met vier illustraties van Herman Gordijn (naar een foto van Emile van Moerkerken). Tel. te bestellen: 05454-68000, of door f35,00 over te

maken op Postbanknr. 8229981, t.n.v. Gemeente Eibergen onder vermelding van ‘Boek Menno ter Braak’.

Voetangels en klemmen
De biografie van Annie M.G. Schmidt I
Hans Vogel

> De biografie van Annie M.G. Schmidt: in kleine kring is reeds enige verwarring ontstaan over de vraag wie nu wel of niet dat opwindende karwei ten deel valt: Joke Linders of Hans Vogel. Omdat een kring nu eenmaal de gewoonte heeft steeds groter te worden - of het er nu eentje in de vijver is, of een die 'Biografiekring' heet - ben ik, als medeveroorzaker van de gesignaleerde verwarring, de aangewezen figuur om helderheid te verschaffen.

Voor de voorbereidingen, die uiteindelijk zullen leiden tot het schrijven van de biografie van Annie M.G. Schmidt heb ik - Hans Vogel, redacteur/verslaggever van Het Parool - in september haar mondelinge toestemming gekregen. Sinds januari van dit jaar bezit ik bovendien haar schriftelijke 'zegen'.

Terwijl ik nog maar nauwelijks ben begonnen aan de mooiste opdracht die ik mij op dit moment kan voorstellen, staat de titel al maanden vast: '*Wacht maar tot ik dood ben*'. Deze typische Schmidt-opmerking werd tijdens onze gesprekken spontaan tot titel bevroren. Het is duidelijk: ze wil niet dat het boek bij haar leven verschijnt, maar zal er - onder andere door gesprekken met mij - wel aan meewerken.

Het is mij mogelijk een aanvang te maken met het verzamelen van Schmidt-materiaal, doordat ik van het Pieter 't Hoen Fonds - een initiatief van de Stichting Het Parool - financiële steun ontvang. Dit Fonds is genoemd naar de oprichter van het als Nieuwsbrief in 1940 voor het eerst verschenen Parool. Bij het vijftigjarig bestaan van de krant in 1990 werd er een stimuleringsfonds gesticht, waaraan als eerbewijs zijn naam werd gehecht.

Het Fonds - voorgezeten door hoofdredacteur Sytze van der Zee - maakt het elk jaar een of meer redacteuren mogelijk zich enige tijd, los van de normale werkzaamheden, met een studie of andere bijzondere activiteiten bezig te houden. Vaste redacteuren van de krant dienen zelf het initiatief te nemen door een plan in te dienen. Valt zo'n project in de prijzen, dan wordt de uitverkorene niet alleen financieel gesteund, maar kan hij zich ook gedurende een nader te bepalen periode 'in de baas zijn tijd' met dat project bezighouden. Een ideale manier van werken, lijkt mij. Even, nou ja even, geen deadline. Want: Wacht maar tot ik dood ben.

Wie het antwoord wil weten op de vraag 'waarom Linders niet en Vogel wel', kan ik - me uitspraken van Annie M.G. Schmidt herinnerend - zeggen, dat de vriendschappelijke relatie die er tussen ons bestaat zwaar heeft gewogen. Al kort nadat ik in 1968 in de journalistiek kwam heb ik Annie Schmidt en vervolgens ook bij herhaling allerlei mensen uit haar omgeving geïnterviewd. Met name

Annie M.G. Schmidt, 1987

haar theater-, radio- en televisiewerk heb ik altijd nauwkeurig gevolgd. Daarnaast verloor ik haar ook in de boekwinkel niet uit het oog. Natuurlijk is het ook belangrijk dat het initiatief voor dit boek door een Parool-man is genomen en dat de Stichting Het Parool (Pieter 't Hoen Fonds) zich daar vervolgens geestdriftig achter heeft geplaatst.

Annie Schmidt trad in 1946 in dienst van deze krant en ook al eindigde haar vaste dienstverband in 1958, uit de harten van een aantal Parool-mensen is ze nooit verdwenen en uit de krant zelf eigenlijk evenmin. Vorig jaar schreef ze nog tientallen keren haar bejubelde wekelijkse column *Wat ik nog weet*. Sommige Parool-mensen van vroeger voelen nog altijd een band met sommige Parool-mensen van nu: 'Het is toch nog altijd een soort familie,' zei Annie een dezer dagen.

Over het hoe en wanneer van de biografie kan ik nu nog niets zeggen. Ik neem mij trouwens toch voor in betrekkelijke stilte - letterlijk en figuurlijk - aan *Wacht maar tot ik dood ben* te werken. En omdat ik hoop dat die fantastische Annie Schmidt nog lang in ons midden zal zijn, wens ik dat de biografie op zijn vroegst met Sint Juttemis uitkomt.

NB! Ik zal dankbaar zijn voor elke suggestie/informatie die, door de telefoon of per post, met betrekking tot de Annie Schmidt-biografie tot mij komt.

De biografie van Annie M.G. Schmidt II
Joke Linders

> *'Mensen beschikken over je, ze citeren je, ze weten alles over je of van je. Terwijl mensen toch ook kunnen veranderen en zeker als je zo'n dubbel karakter hebt als het mijne, zo beïnvloedbaar bent.'*[1]

Dat Annie M.G. Schmidt alsnog besloten heesft haar medewerking te verlenen aan een na haar dood te publiceren biografie is niet verwonderlijk, gezien de door haar bepleite ruimte voor veranderlijkheid.

Het klopt niet met haar pesthekel aan mensen die een boekie over haar willen schrijven, maar waar staat dat je consequent moet zijn?

Dat zij haar zegen geeft aan een 'Paroolman' met wie zij 'een vriendschappelijke relatie' heeft, zal niemand haar aanrekenen. Leuk voor Hans Vogel, zuur voor mij.

Mijn geschiedenis met Annie Schmidt is niet veel anders dan die van mijn generatiegenoten. Ik leerde lezen op het moment dat zij haar eerste versjes publiceerde. Van het bestaan van *Het Parool* hadden mijn ouders geen weet. Wij woonden niet in Amsterdam en konden vanwege het bisschoppelijk mandement alleen stiekem naar de Vara luisteren. Toch drongen haar versjes en verhalen door. Sterker nog, ze hebben grote invloed gehad op mijn literaire vorming en die van mijn kinderen, wier oren ik heb gewassen met De Spin Sebastiaan, Dikkertje Dap, Jip en Janneke, Pluk en

Otje. Haar werk belandde zelfs in de boeken waarmee ik leerlingen liefde voor de Nederlandse taal en literatuur trachtte bij te brengen.

Twee hoogtepunten in mijn loopbaan als kinderboekencriticus - in 1987 en 1988 - zetten mij op het spoor van een Schmidt-biografie:

- het samenstellen, schrijven aan en redigeren van een *Bzzlletin*-nummer over Schmidt[2]
- de geestige speech die ik haar in Oslo bij de aanvaarding van de Hans Christiaan Andersenprijs hoorde uitspreken.

Na de voltooiing van de An Rutgers van der Loeff-biografie (maart 1990) heb ik Annie Schmidt voorgesteld een serie gesprekken te beginnen die materiaal moesten opleveren voor een Schmidt-biografie. Die zou pas na haar dood verschijnen en wellicht het best gemaakt kunnen worden door twee mensen, iemand uit de theaterwereld en iemand uit het kinderboekencircuit.[3]

Maar ‘Annie’ wilde nergens van weten. Ze kon me niet verbieden een biografie te schrijven, maar weigerde elke vorm van medewerking. Ze had geen zin in gewroet in haar leven. Punt uit, discussie gesloten.

Die wens heb ik gerespecteerd. Het was kennelijk nog te vroeg voor een biografie en er moest nog veel voorbereidend werk verricht worden. Het oeuvre van Annie M.G. Schmidt is tenslotte nauwelijks onderzocht en hoe zij van geslaagde prestaties in een genre dat literair geen aanzien genoot -dat van de lichte muze, het blijspel, de musical en literatuur voor kinderen - uitgroeide tot Neerlands meest bejubelde en literair erkende (kinderboeken)auteur, is al helemaal raadselachtig. Als opstapje voor de biografie die toch ooit geschreven moest worden, stortte ik me op haar waarderings-geschiedenis.[4]

Dat onderzoek heeft wel een aantal tipjes van de sluier over haar miraculeuze zaligverklaring kunnen oplichten, maar van ontraadselen is geen sprake. De machteloosheid van de kritiek, de krachtige regie van ‘de echte koningin van Nederland’, literaire, pedagogische en sociale ontwikkelingen trekken aan mijn verbijsterd oog voorbij.

Omdat het werk en de reacties daarop de bouwstenen zijn voor een waarderings-geschiedenis zijn de auteur en haar werk me wel nader gekomen. Tussen de honderden recensies, interviews, artikelen, beschouwingen, juryrapporten en gesprekken met betrokkenen bevond zich heel wat biografisch materiaal. Dat bewaarde ik voor later.

Nu Annie Schmidt haar standpunt over een biografie heeft gewijzigd, voel ik me vrijer om met dat materiaal naar buiten te komen. Het ‘Linders niet en Vogel wel’ is vooralsnog dus wat voorbarig. Annie Schmidt kan wel bepalen aan wie zij haar materiaal geeft, niet wie wat over haar schrijft.

Eindnoten:

1 Annie Schmidt tegen Joke Linders, Bzzlletin 149, Oktober 1987.

2 Het eerste en tot nu toe enige literaire tijdschrift dat een nummer wijdde aan een auteur van kinderboeken en andere lichte literaire kost.
3 Idee van Ary Langbroek.
4 Op die waarderingsgeschiedenis hoop ik binnen afzienbare tijd te promoveren bij Kees Fens en Hugo Verdaasdonk.

Ouders & voorouders

Hoofdstuk I van een biografie begint vaak niet met de geboorte van de held, maar met een overzicht van zijn of haar voorgeslacht. Biografen staan nog altijd onder invloed van het negentiende-eeuwse positivisme dat, in de traditie van Hippolyte Taine, een mensenleven wetenschappelijk hoopte te verklaren uit *race, milieu* en *moment*. Veel biografen volgen het spoor van invloeden uit het verleden zo ver mogelijk terug, soms tot in de zeventiende eeuw of verder. Je kunt je afvragen wat de zin van al dat genealogisch onderzoek is. Wat leert het wel en wee van burgers uit vroeger tijden over hun nakomeling? Hoe wordt een mens door de ketting van de genetica verbunden met zijn voorgeslacht? Bestaat er zoiets als de erfelijke afstamming uit een ‘een geslacht van dichters en denkers’? En wat is daar nog van terug te vinden in de papieren wereld van een archief?

Ouders en voorouders. Over dat Eerste Hoofdstuk gaan de vier artikelen die hier volgen.

Hippolyte Taine (1828-1893), getekend door V. Letorsay

Afwijkingen
Voorouderonderzoek en erfelijkheid
M.F. Niermeijer

Toen Van Leeuwenhoek in de tweede helft van de achttiende eeuw de microscoop uitvond, verloor de erfelijkheid een stuk magie. Het werd voor het eerst mogelijk door een klein kijkertje zaadcellen te zien. In die tijd dacht men nog dat er een klein mensje in zat opgevouwen dat alleen maar in de moederschoot hoefde uit te groeien. En nu weten we dat er wel degelijk de helft van de vrouwelijke erfelijke bijdrage voor nodig is om een normaal mens te krijgen.

Waar houdt de klinische genetica zich nu precies mee bezig? Voornamelijk met de problemen en fouten die kunnen ontstaan in erfelijk materiaal en die aanleiding kunnen zijn tot de geboorte van een kind met geestelijke en lichamelijke handicaps. Men vraagt zich natuurlijk steeds af: wat is de oorzaak, wat is het gevolg, en vooral: kan het zich herhalen? Als wij kijken naar de oorzaken van erfelijke en aangeboren aandoeningen, zien wij dat naast niet-erfelijke oorzaken zoals beschadigingen of het gebruik van geneesmiddelen of complicaties bij de zwangerschap, er bij één op de tweehonderd kinderen fouten kunnen zitten in het aantal of in de vorm van erfelijkheidsdragers, de chromosomen. Het bekendste voorbeeld is het Syndroom van Down, het mongolisme. Als er een heel chromosoom extra of te weinig is, berust dit meestal op een eenmalige verdeelfout van erfelijk materiaal bij het maken van een ei- of zaadcel. Er is vaak slechts een heel kleine kans op herhaling bij een volgende zwangerschap. Dat ligt heel anders als er een fout aanwezig is in één van de honderdduizend afzonderlijke erfelijke eigenschappen die op de chromosomen gelegen zijn. Want dan hebben we te maken met de situatie waarbij een geestelijke of een lichamelijke handicap - of een combinatie ervan - in een bepaald patroon kan worden overgegeven in een familie. Dit is voor biografen interessant. Want dan zie je dat een stamboom zich niet alleen invult met beroepen of sociale funeties of karaktertrekken, maar ook met duidelijke zichtbare kenmerken, van gelaatstrekken tot en met erfelijke ziekten.

* * *

Een dominante erfelijke aandoening wordt veroorzaakt door één afwijkende erfelijke eigenschap die, ongeacht de andere eigenschap - want wij hebben al ons erfelijke materiaal dubbel - van de ander is meegekregen, tot een ziekte of afwijking leidt. Kinderen van een patiënt zullen dus vijftig procent kans hebben om die afwijkende eigenschap - en dus de aandoening - overgedragen te krijgen. Zo zie je een bepaald probleem van generatie op generatie overgeërfd in een familie.

Hetzelfde kan geconstateerd worden, maar op een bijzondere manier, als die afwijkende eigenschap ligt op de vrouwelijke erfelijkheidsdrager, het X-chromosoom. Dan is zo'n draagstervrouw van kleurenblindheid, bloederziekte of bepaalde vormen van zwakzinnigheid meestal zelf gezond, maar haar zoons hebben vijftig procent kans om de betrokken aandoening te krijgen. In iedere generatie kan die aandoening dan

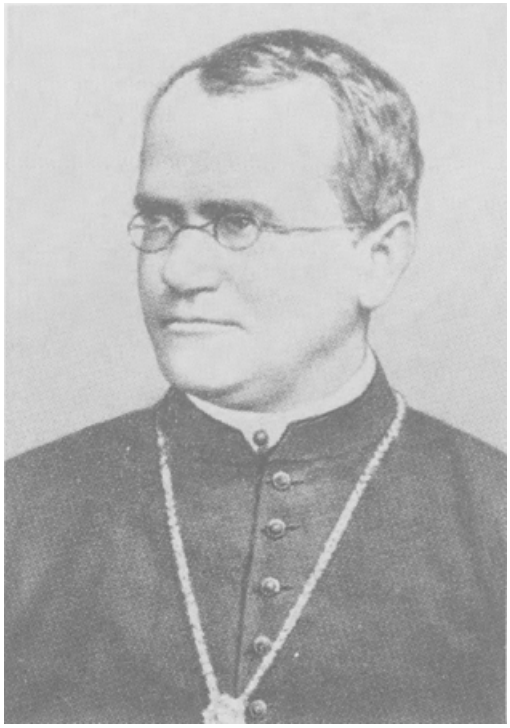

Gregor Mendel (1822-1884)

alleen bij mannen voorkomen.

Het kan ook zijn dat ouders zelf helemaal gezond zijn, maar toevallig drager van eenzelfde fout in hun erfelijke eigenschappen. Iedereen is drager van vijf à tien fouten in zijn erfelijke eigenschappen, waar hij zelf geen last van heeft, omdat van de andere ouder een normale erfelijke eigenschap werd meegegeven die voor een goede gezondheid zorgt. Als echter ouders allebei dezelfde afwijkende eigenschap dragen en die tegelijk aan het kind overdragen, zal het kind die betrokken functie in zijn lichaam niet meer kunnen uitvoeren en aan een bepaalde ziekte lijden. We kennen ongeveer tweeduizend aandoeningen die op die manier overerven. Tegelijkertijd betekent het stellen van een diagnose dat er een kans van één op vier is dat de aandoening zich herhaalt bij een volgend kind van dat echtpaar. Immers, door de kennis van overerving van een bepaalde fout in die erfelijke eigenschappen kunnen wij voorspellingen doen over herhalingskansen. Ook biografen kunnen, als zij een genealogie maken, vaststellen dat iets in een bepaald patroon in een familie voorkomt.

* * *

Naast fouten in een afzonderlijke erfelijke eigenschap zijn er situaties waarbij, verspreid over de menselijke chromosomen, verschillende fouten tegelijk aanwezig zijn die, samen met omgevingsfactoren, tot een probleem aanleiding kunnen geven. Bepaalde aanlegstoornissen van een lichaamsdeel, zoals een hartgebrek, hazelip of open rug, zijn bijvoorbeeld misvormingen, veroorzaakt door een samenspel van meerdere erfelijke factoren. De kans dat zoiets opnieuw gebeurt bij een volgend kind in het gezin, ligt in de orde van grootte van aan aantal procenten, dus niet in de grootte van risico's die wij van de zogeheten mendeliaanse overerving via één erfelijk eigenschap kennen.

Zo'n misvorming is aanwezig bij ongeveer drie procent van de pasgeborenen. Als we bij volwassenen kijken, zijn er ook bepaalde psychiatrische ziekten als schizofrenie, manisch-depressiviteit, vormen van hoge bloeddruk, toevallen of bepaalde vormen van kanker waarbij ook meerdere erfelijke factoren betrokken zijn en waarbij de herhalingskansen voor kinderen van een patient tussen de drie en tien procent liggen. Ook algemene lichaamskenmerken als intelligentie en lichaamslengte zijn kenmerken die vaak door een samenspel van meer factoren bepaald worden en die zich ook met enige regelmaat kunnen herhalen onder nabije verwanten van een patient. Dit is de medische invalshoek in de erfelijkheid.

* * *

Hoe ziet het erfelijkheidsmateriaal er uit in zijn simpelste vorm?

De erfelijkheidsdragers liggen in een cel door elkaar heen. Wij kunnen hen echter met een bepaalde techniek netjes spreiden, fotograferen en rangschikken zodat wij kunnen zien dat de mens 23 paren erfelijkheidsdragers (*chromosomen*) heeft, waarbij beide ouders steeds een helft van het paar leveren. Elk chromosoom komt voor het ene deel van de moeder via de eicel, voor het andere van de vader via de zaadcel. Op die chromosomen staan honderdduizend afzonderlijke erfelijke eigenschappen.

Wat leert ons nu het onderzoek van die chromosomen op zich?

Vooral of de natuur de verdeling van die chromosomen netjes gedaan heeft. Want bij de geslachtscelvorming hoort het zo te zijn dat u de helft daarvan doorgeeft aan uw kinderen. En daar maakt de

natuur nog wel eens fouten mee. Er kan bijvoorbeeld een ei- of geslachtscel gemaakt worden met niet één maar twee chromosomen van het 21-ste paar. Bij bevruchting ontstaat dan een individu met één extra chromosoom-21. Die verstoring van de totale hoeveelheid erfelijke eigenschappen is zo ernstig, dat deze leidt tot een samenstelsel van geestelijke en lichamelijke handicaps. Iets dat wij kennen als het Syndroom van Down. Een chromosoom is in feite niets anders dan een lange draad van een erfelijkheidsmolecuul, het DNA, en daar staan steeds groepjes bouwstenen van het erfelijkheidsalfabet zodanig bij elkaar dat deze samen per groepje, per gen, de boodschap bevatten om één kenmerk in ons lichaam te laten ontstaan, een eiwit te laten maken. Als er nu een fout ontstaat in de code voor één zo'n kenmerk, zal dat kenmerk, dat eiwit, niet of verkeerd worden aangelegd.

Hoe ontstaan fouten in een code?

Vaak blijkt dat de natuur problemen heeft om de ingewikkelde code van al die miljarden lettertjes van het erfelijkheidsalfabet nauwkeurig over te schrijven bij iedere celdeling. Die fouten kunnen verschillende gevolgen hebben. Wij kennen nu ongeveer drieduizend ziekten, veroorzaakt door één fout in een erfelijke eigenschap, die zelfs tot uiting komt ('dominant' is) bij de aanwezigheid van een normale erfelijke eigenschap van de andere ouder. We kennen een kleine driehonderd aandoeningen waarbij de fout ligt op het vrouwelijk geslachtschromosoom, het X-chromosooom, en waarbij via overerving een gezonde draagster-vrouw zoons met die aandoeningen krijgt.

Wij kennen ongeveer vijftienhonderd ziekten, veroorzaakt door twee gezonde ouders die allebei dragers zijn van dezelfde afwijkende erfelijke eigenschap en die een kans hebben van één op vier om dezelfde fout over te dragen aan een kind, hetgeen leidt tot optreden van de ziekte.

* * *

Dit zijn de hoofdlijnen van de erfelijkheid. Wat kan men daar in de praktijk van merken?

Een eenvoudig voorbeeld. In een huwelijk met een gezonde partner heeft iemand met één afwijkende eigenschap die een dominant erfelijke ziekte veroorzaakt vijftig procent kans dat zijn kinderen de afwijkende eigenschap (en dus de ziekte) overerven. Als de erfelijke eigenschap ligt op een niet-geslachts-chromosoom, op een *autosoom*, zal men ook de overdracht van de aandoening van man op man tegenkomen. Maar duidelijk is het familie-patroon niet altijd. Vaak kunnen de uiterlijke verschijnselen van een ziekte zeer variëren en is het moeilijk vast te stellen of iemand de aandoening heeft of niet.

Als men in een stamboom een probleem herhaaldelijk maar in een onregelmatig patroon tegenkomt, kan dat komen doordat iets weliswaar dominant overerft, maar de verschijnselen sterk wisselend zijn. De kinderen realiseren zich vaak pas dat er iets aan de hand is als de diagnose bij (een van) de ouders wordt gesteld. Ligt zo'n afwijkende erfelijke eigenschap op het vrouwelijk geslachtschromosoom, dan heeft de draagstervrouw van bijvoorbeeld kleurenblindheid of bloederziekte daarvan weinig last. Want zij zal naast het X-chromosoom met de afwijkende erfelijke eigenschap een normaal X-chromosoom hebben. In het huwelijk met een gezonde man zullen haar dochters vijftig procent kans hebben om het X-chromosoom met een afwijking

te erven en (een meestal gezonde) draagster te zijn, terwijl haar zoons vijftig procent kans hebben op de

betrokken aandoening. Want als een man een fout heeft in zijn X-chromosoom, dan kan die fout niet opgeheven worden door de erfelijke eigenschappen van zijn andere geslachtschromosoom, het Y-chromosoom. Daarop staan heel andere eigenschappen, die de fouten op het X-chromosoom niet kunnen compenseren. Zo zijn de beroemde stambomen met bloederziekte in het Engelse koningshuis ontstaan.

Naast die overlevering van één afzonderlijke erfelijke eigenschap kennnen wij ook de situatie waarin meerdere eigenschappen een fout bevatten die in een bepaalde combinatie - eventueel samen met omgevingsfactoren - tot problemen aanleiding kunnen geven. Op die manier erven wij, zoals gezegd, niet alleen eigenschappen over als intelligentie, lichaamslengte, dikte en een deel van ons psychisch functioneren, maar kunnen ook aanlegstoornissen ontstaan in organen. Maar er is niet de herhalingskans van één op vier of vijftig procent, die bij de dominante overerving bestaat.

Ook aangeboren hartgebreken, open rug of schedel zijn afwijkingen die men bij pasgeborenen kan constateren en die door een samenstelsel van meerdere afwijkende eigenschappen worden overgedragen. Na de geboorte van een kind met zo'n multifactorieel bepaalde aandoening is er vooral een kans op herhaling voor de eerstegraadsverwanten. In de erfelijkheid zijn eerstegraadsverwanten die mensen die de helft van hun erfelijke eigenschappen met de betrokken familieleden gemeen hebben. Dus: kinderen van broers of zusters van een patiënt zijn eerstegraadsverwanten, kleinkinderen en ooms en tantes en grootouders tweedegraads, enzovoort. Als nu ouders een kind met een hazelip krijgen, een kans van één op duizend in een normale bevolking, dan hebben zij voor een volgend kind een kans van ongeveer drie à vier procent om opnieuw een kind met die afwijking te krijgen. En als het kind met de hazelip zelf later kinderen krijgt, is er opnieuw een kans van ongeveer drie procent. Tweedegraadsverwanten - neven en nichten etc. - lopen nauwelijks nog risico op een verhoogd optreden van de afwijking. Bij een algemene bevolkingskans van één op duizend is, als de ene ouder zelf de aandoening heeft, de kans die over te dragen op een kind drie procent, op een kleinkind 0,6 procent. Als beide ouders de aandoening hebben, zijn er meer risicofactoren en worden de kansen hoger: dertig procent. En als één ouder èn een voorafgaand kind de aandoening hebben, is voor het volgende kind in die familie de kans ongeveer tien procent. Het model van overerving via meerder factoren opent ook de mogelijkheid om rekening te houden met niet-erfelijke factoren, zoals bijvoorbeeld bij psychiatrische aandoeningen. Daarvoor moeten wij kijken naar het *fenotype*, dat wil zeggen: hoe men er uit ziet. Dat is het resultaat van zowel erfelijke factoren (het *genotype*) en van wat er met iemand tijdens zijn ontwikkeling gebeurt, thuis en daarbuiten. Bij psychiatrische aandoeningen probeert men al deze afzonderlijke dingen op een rij te krijgen. Zo is bij schizofrenie het model verlaten dat voornamelijk de moeder als schuldige aanmerkte. Bij een andere psychiatrische ziekte, de manisch-depressieve ziekte, ziet men dat deze voorkomt bij ongeveer 1 procent van de bevolking. Bij een kind van een patiënt is er echter 10 tot 15 procent kans op dezelfde aandoening. Bij kleinkinderen van de patiënt is het nauwelijks 1,8 procent. Psychiatrische ziekten houden zich gemiddeld aan hetzelfde type binnen een familie (dat wil zeggen: òf depressie, òf schizofrenie), maar mengbeelden komen voor.

Als bij een twee-eiige tweeling een van de twee schizofrenie heeft, heeft nummer twee een kans van 15 procent. Dat is ongeveer dezelfde kans als een ‘losse’ broer of zuster. Heeft een helft van een één-eiige tweeling schizofrenie, dan is de kans voor de andere helft bij na vijftig procent. Maar géén honderd procent. Dat toont aan dat de bijdrage van erfelijke factoren bij het ontstaan van die ziekte heel groot is, maar het ontstaan van een psychiatrische ziekte niet geheel kan verklaren. Het samenspel tussen erfelijke en niet-erfelijke factoren is nog niet te doorgronden.

* * *

Hoewel de menselijke erfelijkheid een aantal regels en wetmatigheden kent, zijn nog lang niet alle vragen opgelost. Naast de beroepsmatige genealogie van ouders en voorouders waarover biografen zich buigen, kan het ook informatief zijn te kijken naar de meer of mindere wetmatigheid van erfelijke aandoeningen. Echter, hoe verder men teruggaat, hoe slechter de gegevens. Als men de toekomst wil voorspellen, wordt het nog moeilijker. De klinische genetica en de biografie hebben wat dat betreft raakvlakken, want beide zitten met hetzelfde probleem: uiteindelijk begrijpen wij nog weinig van de funetie en de variabiliteit van erfelijke ziekten.

Prof. dr. M.F. Niermeijer is hoogleraar Anthropogenetica aan de Afdeling Klinische Genetica van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Deze tekst sprak hij 11 december 1992 uit op het vijfde symposium van de Werkgroep Biografie, ‘Ouders en voorouders’.

Van je familie moet je het hebben
Ina Boudier-Bakker in de ban van haar voorouders
Gé Vaartjes

> *'Als je een verhaal over mensen wilt vertellen is het vrij willekeurig waar je begint. Compleet kan het nooit zijn, of je zou terug moeten gaan tot Adam en Eva. Een mensenleven is immers een fase in een reeks, die je door kunt trekken, zowel achterwaarts in het verleden als voorwaarts in de toekomst.'*
> (Clare Lennart)[1]

Een mensenleven als fase in een reeks. Ina Boudier-Bakker (1875-1966) was zich hier scherp bewust van. Niet richting toekomst - zij stierf kinderloos - wel naar het verleden gekeerd. Tot in haar hoge ouderdom hielden haar ouders en voorouders haar intensief bezig.

Ina Bakker groeide op in een atmosfeer die getekend werd door ziekte en dood. Op 17 januari 1881 stierf haar driejarige broertje Rudolf aan kinkhoest. Het kind was geïnfecteerd door zijn zusje. Op 28 december van datzelfde jaar werd een nieuw broertje geboren, dat eveneens Rudolf werd genoemd. Het kind was zwakzinnig en epileptisch. Voor mevrouw Bakker stond vast dat de oorzaak lag bij haar geslachtszieke man. Tussen de echtelieden Bakker ontstond hierdoor een verwijdering. Rudolf II vertrok op vierjarige leeftijd naar een verpleeginrichting, waar hij tien jaar later zou sterven.

* * *

In dit sombere décor, dat verhuisd lijkt uit een stuk van Ibsen, en met deze protagonisten, bracht Ina Bakker haar jeugd door. Haar hele leven, maar vooral op hoge leeftijd refereerde zij veelvuldig aan haar kindertijd in brieven aan intimi.

'Mijn eigen jeugd ging bij véél liefde, altijd tussen ziekte en dood. Dat zet een stempel. In je werk drukt het zich af. In je ouderdom komt het onverbloemd over je. Scherp helder, waar veel schemerachtig wordt.'[2]

'... je *voelt* als kind die dingen al worden ze niet uitgesproken - het heeft, zo jong als ik toen was, - door enkele momenten dat het naar buiten brak - al héél jong begrip van leed - ongeneselijk leed - gevestigd - En de weerklank ervan heeft zich in mijn later werk onbedoeld natuurlijkweg geopenbaard - Ziekte en dood zijn al vroeg om me heen geweest - en hebben ondanks alle zorg het voor mij te verbergen - want mijn ouders waren vrolijk van aard - mij tòch beïnvloed.'[3]

'Wat de mensen altijd maar zeggen: "van alle narigheid daar heeft een kind nog geen weet van" - *Dat is niet waar*. Een kind voelt wel degelijk onderscheid tussen gedwongen en echte vrolijkheid. Tussen echt en opgedrongen plezier. In 't kort: onderscheidt scherp en snel: het *onware* en het *ware*.'[4]

'En dan komt er bij mij nog bij [bij het

Ina Bakker in 1881 (foto: Wegner & Mottu, Amsterdam)

oud-worden]: dat onophoudelijk herinneren van eindeloos aantal z.g. kleinigheden zelfs uit de kindsheid - smartelijke meest - van mezelf en mijn dierbaren - en dàt kan me gewoon uitputten. Nooit ben ik zóó overtuigd geweest van de ontoereikendheid van psychiaters - want deze vreeselijke kwellingen kùnnen zij niet kennen, zonder den ouderdom te hebben.'[5]

Het is duidelijk dat een toekomstige schrijver van een Ina Boudier-biografie ruim aandacht zal moeten besteden aan haar kindertijd en aan haar ouders. Hij of zij zal echter nog een verdere stap in het verleden moeten zetten.

* * *

In 1884 namelijk kwam Ina's grootmoeder van moederskant, mevrouw Klaziena Holm-Kater, bij het gezin Bakker inwonen. Zij leed aan een oogziekte, verloor, letterlijk, een oog en werd blind aan het andere. (Curieus detail: Ina Boudier bewaarde het glazen kunstoog van haar grootmoeder, dat volgens haar 'bedrieglijk helder' gekeken had, zorgvuldig - geëxposeerd op een bedje van watten in een kartonnen pillendoosje.)

Klaziena Holm-Kater was afkomstig uit het landelijke Monnikendam en verhuisde na haar huwelijk met de Amsterdamse arts Sytse Holm naar de hoofdstad. Met forse tegenzin; zij vond het leven in de stad, op een bovenhuis aan Het Water (tegenwoordig: Damrak), gruwelijk.

Ondanks alles was zij voor haar kleinkind een bron van vreugde. Zij vertelde enthousiast en uitvoerig over haar geboorteplaats en jeugd en over haar ouders, Ina's overgrootouders. In haar verhalen kreeg Monnikendam arcadische trekken en het kleinkind vroeg zich af: 'Dus daar was dan nooit verdriet? Waarom niet? [...] Anders dan thuis daar. [...] Dáár was alles dus vreugd en plezier geweest. Hier - dat wist ik nu al - dikwijls verzwegen verdriet. En ik voelde bijna lichamelijk de botsing van die twee soorten levens, waartussen ik onnozel en onwetend mijn eigen weggetje moest zien te zoeken.'[6]

Niet alleen in het besef van 'die twee soorten levens' moest Ina haar eigen weg zoeken; ook letterlijk, tussen haar grootmoeder en haar ouders: 'In 't begin voelde ik me aangetrokken tot die blijkbaar altijd klaarstaande vrolijkheid [van haar oma], maar per slot hield ik toch meer van mijn ouders en maakte dit besef mij dikwijls onredelijk stug tegen mijn grootmoeder, wat dan óók weer niet mocht. "Je moet aardig en vriendelijk zijn tegen Oma". [...] Er kwamen echter dagen, dat ik mijn ergernis vergat, alléén maar ungeduldig begeerde dat eenvoudig natuurlijk meeleven van mijn grootmoeder. Dàn zag *ik* zelfs duidelijk, dat mijn vader zich stug terugtrok - dan werd mijn moeder kortaf en ungeduldig. Dàt maakte mij dan weer korzelig en ongedurig: 't was ook nooit goed wat je deed!'[7]

* * *

Warme herinneringen hield Ina over aan de uren waarin haar moeder haar blinde oma hele romans voorlas: 'Hoeveel van die grote-mensen-romans ik in mijn jeugdjaren meebeleefde, weet ik niet. Er lag in al die gelukkige uren besloten, wat

mij nooit meer verlaten zou: het volkomen onderduiken in een gefingeerde mensenwereld - meegesleept in felste belangstelling voor andere levens.'[8]

Ina Bakker luisterde zo gretig naar al die verhalen over familieleden die zij niet gekend had, dat ze een deel van haar leven werden. Jaren later inspireerden ze

haar tot haar omvangrijke roman *De klop op de deur* (1930). In dit boek beschrijft zij, naast veel fictionele elementen, vrij gedetailleerd de geschiedenis van haar overgrootouders en grootouders van moederskant. Toen een journalist haar eens vroeg of zij in *De klop op de deur* eigen herinneringen had verwerkt, antwoordde zij: 'Nee, dat in het geheel niet. Wel heb ik veel gehad aan wat mij vroeger mijn moeder en mijn grootmoeder verteld hebben, en een aantal van *die* herinneringen erin verwerkt.'[9]

Zij spreekt hier slechts gedeeltelijk de waarheid. Wat zij thuis met de zieke Ru II en het huwelijk van haar ouders had meegemaakt, is vrij nauwkeurig terug te vinden in de trieste ervaringen van het roman-echtpaar Stance en Otto de Block.

Daarnaast zijn er nog tal van autobiografische elementen in het boek aan te wijzen. Ik geef er hier, exemplarisch, één.

De laatste ogenblikken van Frederik Craets, een van de hoofdpersonages en duidelijk geënt op haar vader, worden als volgt beschreven: 'Hij keek naar de kranten die het wereldnieuws bevatten, maar deze ochtend vroeg hij er niet naar. Hij zocht met zijn ogen de zon. "Die heerlijke zon, laat ze niet weggaan..."'[10] Jaren later noteerde zij in een brief: '[..] ik moet in deze dagen zo aan mijn arme vader denken, die zo'n zonaanbidder was - ik hoor opéén deze dagen hem zeggen toen hij al doodziek was: "O die zon, die lieve zon - houd die toch vast! Als die weggaat, wordt 't hier zo akelig."'[11]

De hoofdpersoon van *De klop op de deur*, Annette Craets-Goldeweijn, vertoont veel overeenkomsten met Aleida Bakker-Holm, de moeder van de schrijfster. In Annettes moeder Fransje Goldeweijn-Stevensen herkent men belangrijke facetten van Ina's grootmoeder Klaziena Holm-Kater. Beide vrouwen zijn afkomstig uit Monnikendam, trouwen met een Amsterdamse arts en worden blind. Beiden ook kunnen hun geboorteplaats niet vergeten:

'"Wat naar, wat smerig, wat doods en benauwd alles in zo'n stad", dacht het buitenkind, dat Fransje Stevenson [sic!] altijd bleef, in afkeer. En zoals immer na de afleiding van een feestje na visite, kwam de reactie, ging een kwellend verlangen in haar naar haar ouderlijk huis in Monnikendam. [...] Dacht aan haar vrolijke vrije jeugd in het ruime lichte huis met zijn grote tuin. 's Winters de heerlijke schaatstochten. Ze had nooit meer op schaatsen gestaan sinds ze getrouwd was, dat deed geen dame, zei Sytse.'[12] In het echtpaar Stevensen uit Monnikendam tenslotte heeft Ina Boudier veel van haar overgrootouders Kater weergegeven.

De reminiscenties aan het verleden in *De klop op de deur* functioneren enerzijds als décor, anderzijds - en essentiëler - als onderdeel van haar thematiek. Grondthema in het werk van Ina Boudier-Bakker is de existentiële eenzaamheid van de mens, het onvermogen tot echt contact. '[...] eenzaam blijft ten slotte ieder, naast degene die hem 't liefst is', schreef zij in haar roman *Armoede* (1909). Haar jeugd droeg de bouwstenen voor deze levensvisie aan - latere ervaringen leverden de specie.

Maar al te goed was zij er zich van bewust dat zij in haar ouderlijk huis in een emotioneel isolement geleefd had. Zij was vijf jaar toen Ru I stierf, van haar zesde tot haar elfde leefde zij met de zwakzinnige en epileptische Ru II in haar directe omgeving en het vertrek van dit tweede broertje naar een inrichting betekende opnieuw een afscheid. Over al deze trieste gebeurtenissen werd door haar ouders niet gesproken; zij dachten

Ina Boudier-Bakker omstreeks 1960 (foto: De Spaarnestad)

hun dochtertje op deze manier te sparen. Daarnaast konden zij er met elkaar ook niet over praten; voor mevrouw Bakker functioneerde de geslachtsziekte van haar man nu eenmaal als een corpus delicti.

Ina's grootmoeder vertelde niet alleen over de Monnikendamse idylle, maar ook over haar niet bijster gelukkige huwelijk met Sytse Holm, die haar 'opgesloten' had op een Amsterdams bovenhuis en die haar in wezen een vreemde gebleven was.

Al heel jong wist Ina Bakker dat eenzaamheid, misverstand en onbegrip een cruciale rol in het leven spelen. 'Elk mens is alleen, zelfs in zijn beste ogenblikken. Wat weet hij van den ander. Het is een ongeschreven wet,' vinden wij in haar novelle *De eeuwige andere* uit 1959. Haar ouders, grootouders en overgrootouders fungeren in *De klop op de deur* als exponenten van deze levensopvatting. Daarom is deze roman, waar vooral compositorisch de nodige kritiek op te leveren valt, meer dan 'een vlot leesbaar realistisch verhaal over het wel en wee van een huisgezin', zoals Ton Anbeek noteerde.[13] Frans Coenen las intensiever en schreef destijds in een recensie dat hij als essentie van het boek zag: '[...] dat de individuen, maar ook de geslachten eenzaam zijn, elke nieuwe generatie een raadsel voor haar voorgangster en een verachter van dier streven en hopen; het is, dat misverstand, goedmoedig of kwaadaardig, eigenlijk het begin en het einde is van alle menschelijke verkeer, en de dood de groote spons, die altijd weer, barmhartig, het onnoozel menschengekrabbel op de lei der wereld uitwischt.'[14]

Ina Bakker is opgegroeid met schimmen uit het verleden. Een overgrootvader Kater en oma Holm functioneerden voor haar op eenzelfde niveau als de helden uit andere verhalen die zij graag hoorde, zoals Prikkebeen en het tinnen soldaatje, Duimelijntje en andere figuren uit de door haar zo bewonderde sprookjes van Andersen. Zij bleven haar in de loop van haar leven mentaal omringen. Later duiken zij niet alleen in *De klop op de deur* op, maar ook in het autobiografisch getinte *Kleine Kruisvaart* (1955). Ook hier één exemplarische overeenkomst. In de novelle lezen we: 'Vader vraagt haar dikwijls dat ene liedje, zo roerend en onbewust droef, aan eigen gevoel zo melancholiek vertrouwd hem tegemoet klinkend uit die zuivere kinderstem:

"Nu vallen van de twijgen
De laatste blaadjes af..."'[15]

In een brief schreef zij: 'En thuis moest ik altijd voor mijn vader een melancholiek liedje zingen: "Nu vallen van de bomen - de laatste blaadjes af".'[16]

Schrijven functioneerde voor Ina Boudier-Bakker als tegenkracht voor de spanning die de werkelijkheid haar bracht. Zij schreef om de realiteit, waaronder zij gebukt ging, te ordenen en te verwerken en zo draaglijk te maken. Schrijven was voor haar geen vrijetijdsbesteding, maar een noodzakelijk weermiddel: 'Er zijn van die dagen, dat je maar een soort bewusteloos alles doet, en de enige opluchting dan nog zo iets is wat onze pen, dat trouwe vriendje, ons vergunt. Want dat is de enige uitlaat: werken!'[17]

'Maar verder kan ik niets, behalve om mezelf te redden in den morgen wat prutsen aan mijn verhaal. Dat is de vlucht uit alle narigheid. Anders werd ik er mal van....'[18]

Toen zij tegen de negentig liep en fysiek minder werd, raadde een specialist haar een masseuse aan. Zij wilde echter liever *mentaal* op de been blijven: 'Ik wil mijn kostbare werkuren niet opgeven voor zulk miserabel gedoe, waar ik tòch niet in geloof. Mijn werk is mijn enige vlucht, èn toevlucht.'[19]

Het is in dit licht bezien niet vreemd dat het grootste deel van Ina Boudiers werk, hoe fictief ook, de literaire neerslag van haar psychische werkelijkheid bevat. Wie grondig kennis neemt van haar levensverhaal vindt onder het verhaalglazuur in haar oeuvre haar emoties, ervaringen, depressies en essentiële personen gecamoufleerd terug. In zijn biografie *Tien huizen*, *duizend levens* (1969) schreef Hans Edinga: 'Sterker dan haar aangeboren reserve was in Ina Boudier de literaire neiging tot zelfexpressie en overal in haar werk liggen voor de ingewijden de equivalenten en aanleidingen voor het grijpen.'[20]

Aan al deze elementen is tot dusver nauwelijks of geen aandacht geschonken. Onterecht: zij nuanceren de vaak oppervlakkige typeringen in secundair materiaal.[21]

* * *

De kinderloze Ina Boudier-Bakker was de laatste fase in een reeks. Om dat eindstadium te doorgronden dient haar biograaf een vrij gedetailleerd beeld te schetsen van maar liefst drie generatieschakels vóór haar.

Wat haar beide grootmoeders betreft, heeft hij enige steun aan twee korte schetsen die zij op drieëntachtig jarige leeftijd schreef. De verhalen werden gepubliceerd in haar vergeten bundel *Momenten* (1961).[22]

Met toestemming van Ina Boudiers literaire erfgename wil ik het mini-biografietje over grootmoeder Holm[23] hier aan de vergetelheid ontrukken.

Terugblik

Ik ga iets vertellen over mijn grootmoeder van moeders kant. In mijn kinderogen eenmaal een heel gewoon mens. Bij zo velen die ons ontvallen in de lange loop der jaren, keert daar dikwijls een enkele terug om voor ons te staan, belangwekkend of ontroerend als niet in die verleden tijd. Langs wie we toen, feitelijk onverschillig haast heen liepen, alleen vervuld van ons bloedjonge zelf. Nu doet de eigen ouderdom één goed ding aan ons: het zet die lang gestorven levens in een plotseling rechtvaardig helder licht. Toen schenen ze te ver van ons - en daarom voor onze onwijsheid onbelangrijk.

Maar nu krijgen die heengegane levens weer hun kans. Als voor onze eigen wereld de schemering begint, rijzen die vroegere op. Eigen jeugd en kracht verloren, zien wij die voorbije wereld fris en onverwelkt terug.

Daar is dan mijn grootmoeder. Toen, in mijn jonge kinderogen al knapjes oud. Maar nu zie ik haar, ontdaan van die belemmerende kortzichtigheid, als een grote levendige vrouw met een majestueus schoon gelaat, al vroeg lijdend aan de vreselijke bezoeking, die haar uiterst sterk lichaam ongeschokt doorstond, maar haar grootste schoonheid roofde: haar zeldzaam mooie blauwe ogen; in een tijd, toen de oogheelkunde nog niet op zo hoog peil stond, en ook haar eigen man als medicus machteloos was.

Nog zie ik haar gaan door haar kleine tuin, voorzichtig tastend al, maar nog dapper opgewekt in vreugde om bloemen en planten, en frisse lucht; ontkomen, na de dood van grootvader, aan een huis zonder tuin, dat haar altijd beklemd had. Voor mij had die tuin nog een attractie te meer: aan het eind een aardig tuinhuisje, waar ik naar hartelust mocht morsen en knoeien met water en een gieter. Want ik mocht bij die grootmoeder alles! Op regendagen liet ze koelbloedig tussen de suitedeuren een schommel ophangen, waarmee ik zalig de lucht invloog.

Maar er waren daar nog vele andere dingen. In de vroege morgen ontwaakt, speelden we in bed taferelen uit het boek Prikkebeen. Allebei met dezelfde hevige fantasie.

En later op de dag nam zij mij mee in verhalen over haar eigen kindsheid, en ik zag en hoorde wonderbare dingen: een groot huis buiten, in Monnikendam - een grote tuin met appel- en perebomen - een vijver met eendjes en zwanen - een stal met paarden en koeien. En geweldigst van al: soms in de winter werd het daar 'hoog water' en 'we voeren', zei grootmoeder zelf opgetogen meegesleept bij de herinnering, 'in een schuitje de lange gang door - de voordeur uit, naar de achterdeur. En we leerden schaatsenrijden op een ondergelopen stuk land. Ja, we hadden een heerlijke jeugd.'

Ik - kind van een Amsterdams bovenhuis, met alleen een grote zolder om mijn bescheiden krachttoeren bot te vieren, luisterde geboeid en verbluft naar die opgeroepen ongekende wereld. Alles vrolijk, ongebonden, luidruchtig!

Maar dan kon er onverwacht een dag komen dat alles stil scheen te staan. Dan zat grootmoeder, verkrompen van pijn in haar afgedekte zieke oog, stil in haar stoel; het andere grote blauwe oog droevig uitstarend. En ik keek griezelend in niet begrijpen, naar die totaal ongekende persoonlijkheid. Tot op een nieuwe dag onverwacht haar heldere lach opklonk tot mijn grote opluchting; en ze als gewoonlijk

bereid inging op mijn onnozele kinderpraat. Eigenlijk was zij voor mij alleen een soort 'oud kind',

Klaziena Holm-Kater (foto: J. Gesterkamp jr, Utrecht)

waarmee ik spelen en lachen en kibbelen en boos en weer goed worden kon.

Maar óók leek ze soms onverwacht ver van me. Dan praatte zij over grootvader, van wie het portret aan de wand hing. Dan kwam er iets in haar stem, dat mijn geluidgevoelig oor trof - dat me verlegen stil maakte. Dan was zij opeens een vreemde dame op een afstand; in haar verstilde kaarsrechte houding, en een eerbied in haar beweeglijk gezicht, waarvan de weerschijn op mij oversloeg. En ik keek benard van dat gezicht naar de sneeuwwitte zakdoek in haar stille hand op de zwarte schoot, waarmee ze ten slotte een paar tranen wegveegde. Ach, veel, véél later eerst heb ik iets kunnen begrijpen van een moeilijke strijd: die vrolijke schone vogel, onbekommerd als ze alles deed, zich wegschenkend in een verwonderlijke liefde aan een man, in alles haar tegendeel. Een ernstige, stille, hardwerkende man met een grote praktijk, die haar eenzaam liet en bekneld in dat stille Amsterdamse huis, ver weg van alle uitbundige vreugd, in een stad die ze altijd bleef haten. 't Huis, dat ze meteen ontvluchtte na zijn vroege dood, in een ander, met een tuintje en bloemen en zon; en waar ze tóen om hem treuren kon - om zijn trouwe zorg, zijn grote goedheid, en zijn roem als medicus die haar trots bleef. Gaandeweg tot stilzitten gedwongen, naarmate de blindheid ook van wat zij optimistisch noemde haar goede *oog toenam, zocht haar bezige bewegelijkheid, haar arbeidzame hand afleiding in moeilijke breipatroontjes, het ontwerpen van sierlijke kleedjes. En voor Sintniklaas leefde ze de voorpret hevig mee. Bedacht en toverde grotendeels op het gevoel, de grappigste surprises, en volgde de hele avond het verloop en succes van haar wekenlang geploeter met onvermengde vreugd.*

Veel later, toen ik haar als kind ontgroeide, wist ze wonderlijk snel begrijpend de weg en de perikelen van een nauwelijks het grote leven betredend mensenkind, te volgen. Aan haar stoel gebonden, leefde ze mee de vreugden en spanningen en verwikkelingen van een pas uitgaand meisje. Ze wilde per se dat kleinkind even zorgeloos gelukkig zien, als ze zelf eenmaal was.

En het kind, het meisje, kwam tot haar, in deze nieuwe levensperiode; waar grootmoeder gretig en snel bereid terugkeerde tot de eigen blijde jonge jaren. Vertelde van lange winters met urenlange sledevaarten en vrolijke schaatstochten. Oh! de mooie sleden, de vurige paarden met hun rinkelende bellen! Al leven en lust! De winters waren lang en hard. En van Marken kwamen de boeren en boerinnen gelopen of gereden over het ijs, en zaten in de keuken en dronken hete koffie.

Ja! rijden in zo'n slee, of in een tilbury met een wild paard over de dijken, of het land in!

Het wonderlijke was, dat ze later in Amsterdam slechts aarzelend zich overleverde aan een kalm dokterskoetsje. En eer ze zich waagde in een gewone vigilante, wantrouwend keek naar de oren van het paard, om soms resoluut, gekleed en gereed, rechtsomkeert te maken met de verbijsterende conclusie: 'Met dàt paard rij ik niet over die hoge Amsterdamse bruggen.'

Bij het kleinkind, dat begerig luisterde, leefde zij het verloren gelukkige leven nog eenmaal; voedsel zoekend voor haar ingeboren vrolijke natuur in elk eenvoudig verblijdend ogenblik. Al was het maar een straatorgel, dat een korte poos voor haar raam speelde. Of een vreemde grote hond, die tegen haar opsprong, en haar gezicht likte... dan lachte ze zonder te schrikken bij dat geheel onverwachte, en legde vertrouwend een hand op zijn kop.

Maar demonstratief in gelegenheidsbetuiging was ze nooit - vond ze zelfs licht belachelijk. Alleen bij een toevallig gevoelscontact, zocht haar tastende hand die van de ander. Zonder een woord. Humor bezat ze in hoge mate. En haar geamuseerde proestlach werd snel gewekt bij een dwaze voorstelling of verhaal, waarin mijn moeder een matador was. Ze had een stalen gezondheid; en haar liefderijk hart gaf haar bij ziekte of pijn van een, die haar na stond, het woord in: 'Had ik *het maar!'*

Maar zo sterk als zij lichamelijk zichzelf wist, zo'n afkeer had ze van zwaarwichtig praten bij een of andere moeilijkheid. Zoals: 'Ja maar, je moet eens bedenken...' Dan gooide ze ongeduldig de verbluffende dooddoener ertussen: 'Ik *heb gelukkig nooit gedacht.'*

Toen de mist voor beide ogen geheel ondoordringbaar was geworden - de bril overbodig weggelegd - leefde ze te meer gespannen de lotgevallen van die haar lief waren mee. Om haar heen vielen de tijdgenoten weg - ze treurde niet, hield te vaster het eigen zo besnoeide leven in haar nog sterke handen. Ze werd naar de eigenschap van hoge ouderdom heel vroeg wakker. Dan stond ze op, en wachtte gelaten de lange dag af. De moeilijke breipatroontjes waren niet meer aan de orde; maar langzaam in groot geduld, ontstond rechttoe rechtaan gebreid een mooie deken in zachte kleuren.

Zij bleef, terwijl de jaren klommen, ongebroken bewaren haar kaarsrechte houding op een rechte stoel; haar fraîcheur zonder veel rimpels, en haar zorgvuldig opgemaakt zwarte haar. Vroeg iemand haar of zij zich nooit verveelde, dan antwoordde ze, met haar gewone onbezorgdheid: 'Neen. Ik denk aan vroeger.'

Maar ze sprak nooit dan zeer zeldzaam over het ene, waarmee ze worstelde: de afkeer van de dood. Het leven zat zo diep en vast geworteld in haar, dat Dood nooit een verlossing voor haar kon betekenen uit een toch schijnbaar vreugdeloos bestaan. Maar er bestond voor haar geen vreugdeloosheid. Er school altijd ergens wel een vonk van blijheid. En in de diepste diepte van haar onwrikbaar geloof bestreed ze de huiver voor het onafwendbare, dat eenmaal wachtte. Slechts keerde meer en meer haar aandacht zich naar muziek en zang. De beide meest onaardse uitingen van de menselijke geest. En ze kon zeggen tegen mij: 'Zing nu nog eens Allerseelen van Schubert:

'Ruh'n in Frieden Allerseelen, Die vollbracht ein banges Quälen...'

En de Gevreesde, in stille uren van diepe eenzaamheid bestredene - is ten slotte wonderbaar genadig geweest. Zonder lijden is zij op een late middag ingeslapen, onverwacht.

Eindnoten:

1 Citaat uit *De ogen van Roosje*, 's-Gravenhage/Rotterdam, zesde druk, p. 5.
2 Ina Boudier in een brief aan haar vriendin Kitty de Josselin de Jong, 7-3-1960.
3 Aantekening in haar cahier 'Leven en werk', dat zij in 1959 voor zichzelf samenstelde.
4 Notitie op een door IBB geschreven, ongedateerd, kladje.

5 Ina Boudier in een brief aan Frans Mijnssen, 20-9-1947.
6 Zie noot 4.
7 Hans Edinga, *Tien huizen, duizend levens. Het leven van Ina Boudier-Bakker*. Amsterdam, 1969, p. 22. Edinga geeft bij dit citaat geen bron.
8 Idem, p. 34. Ook hier geen bronvermelding.
9 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 30-9-1935.
10 *De klop op de deur*, 16de druk, p. 731-732.
11 Ina Boudier in een brief aan Hans Edinga, 25-8-1963.
12 *De klop op de deur*, 16de druk, p.13.
13 Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. (Amsterdam, 1990), p. 96.
14 Frans Coenen, 'Een schouwtooneel des levens', in: *Groot Nederland*, februari 1931 (p. 212-220), p. 219.
De kortste recensie over *De klop op de deur* zou luiden: 'Niet opendoen'. Deze even venijnige als geestige suggestie wordt nogal eens geciteerd, echter steeds zonder bron. Ik houd mij aanbevolen voor de oorsprong van deze 'bespreking', die mogelijk apocrief is.
15 *Kleine Kruisvaart* (Amsterdam, 1955), p. 77.
16 Ina Boudier in een brief aan Frans Mijnssen, 12-6-1947.
17 Ina Boudier in een brief aan Kitty de Josselin de Jong, 15-3 1956.
18 Idem, Hemelvaartsdag 1956.
19 Ibidem, 3-2-1962.
20 Hans Edinga, *Tien huizen, duizend levens*, p. 10.
21 Zie bijvoorbeeld Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* die haar eenzijdig typeert als 'De koningin van de Nederlandse damesroman', (p. 160)
22 'Mijn grootmoeders'. In: Ina Boudier-Bakker, *Momenten*, Amsterdam, z.j., p. 91-102.
23 Deze in 1958 geschreven herinnering werd eerder gepubliceerd in *De 1845-tolk. Huisorgaan van de Nederlanden van 1845*. jrg. 33, juni 1958, p.28-31, onder de titel 'Terugblik'. Deze titel handhaaf ik hier.

‘That brightens an archivists day’
Voorouderonderzoek in de archieven
Anton van der Lem

In 1979 verscheen het eerste deel van het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, een bruikbaar hulpmiddel dat iedereen zal kennen. Dit eerste deel bevatte verhoudingsgewijs veel levensbeschrijvingen van literatoren, historici en juristen. Toen in 1985 de tweede band verscheen, deelde de redactie in het ‘Woord vooraf’ bij wijze van verontschuldiging mee, dat er nu meer personen behandeld waren uit de wereld van de ‘natuurwetenschappen, verkeer en vervoer, theater, dagbladwezen en politiek’. Ook zou er in toekomstige delen meer aandacht komen voor mensen uit het bedrijfsleven.

Het is niet verwonderlijk dat het eerste deel van het *Biografisch Woordenboek* naar verhouding zoveel historici, juristen en letterkundigen bevatte. Juist in deze beroepsgroepen is er een zekere gewoonte op tijd voor een levensbeschrijving van de overledenen te zorgen. Niet voor niets is het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* zo'n handige vraagbaak voor persoonlijke gegevens, mits... het hele of halve letterkundigen betreft. In de praktijk schrijven vakgenoten over vakgenoten. Pieter Lodewijk Muller, hoogleraar Algemene Geschiedenis te Leiden, overleden in 1904, heeft nota bene zijn eigen necrologie opgesteld om de latere levensbeschrijver van dienst te zijn. (Zijn manuscript, waarin de deugden de gebreken overheersen, is voor publicatie gereedgemaakt door zijn neef, de Utrechtse rijks- en stadsarchivaris Samuel Muller.) Journalisten schrijven over journalisten: kijk maar naar Gerard Mulder en Paul Koedijk over H.M. van Randwijk. Letterkundigen of *soi-disant* literatoren schrijven over letterkundigen: Mea Verwey promoveerde bij haar vader Albert Verwey op een proefschrift over haar grootvader Johannes van Vloten.

Laten we met onze Werkgroep deze fout vermijden, zodat we straks niet uitsluitend blijken te bestaan uit neerlandici en historici, die afgesloten van de werkelijke wereld aan intellectuele navelstaarderij doen. Er dienen ook biografen te zijn van mensen uit het bedrijfsleven, uit de natuurwetenschappen, uit de kunst, uit de politiek. De eenzijdige gerichtheid op het eigen vak brengt vaak een beperkte oriëntatie betreffende de archieven met zich mee. Men kent alleen de archieven op het eigen vakgebied en niet die op andere terreinen. Dikwijls kent men ook algemene archieven als gemeente-archieven niet, of men is niet op de hoogte van wat die te bieden hebben.

* * *

Het archiefwezen in Nederland is uitstekend georganiseerd. De wijdverbreide opvatting dat een onderzoeker dient te snuffelen in ‘stoffige archieven’ is onjuist. Elke grote stad heeft een gemeente-archief; soms heeft een groep gemeenten een gezamenlijke archiefbewaarplaats. Een handig overzichtje van

alle archieven en historische instellingen is gratis verkrijgbaar bij het Algemeen Rijksarchief en het Rijksbureau voor de Genealogie, beide aan het Prins Alexanderhof in Den Haagse. Overzichten van het archiefbezit zijn per provincie in afzonderlijke monografieën gepubliceerd, met voor Amsterdam een apart deel.

Het loont de moeite alleen al eens het register van zo'n deel op personen en zaken door te nemen. Wie weet was uw hoofdpersoon commissaris bij een bedrijf en blijkt het bedrijfsarchief ergens behouden te zijn; wie weet onderhield hij betrekkingen met een familie, waarvan een familiearchief aanwezig blijkt in deze of gene stad. Om nog even op P.L. Muller terug te komen: ik zocht zijn archief vergeefs in de Leidse Universiteitsbibliotheek, vergeefs in de Koninklijke Bibliotheek, vergeefs in het stadsarchief te Utrecht. Daarop heb ik het Centraal Register van Particuliere en Familiearchieven (eveneens aan het Haagse Prins Alexanderhof) geraadpleegd. Dat was natuurlijk even slikken. Want hoeveel mensen heten er geen Muller? Maar de meest voor de hand liggende adressen werden mij vriendelijk opgegeven. Na enig voortgezet zoeken bleek het te gaan om de collectie-Muller in het Leidse gemeente-archief. Daar vond ik de gegevens over de hoogleraar, al zou het veel vanzelfsprekender zijn geweest dat de archivalia in de Leidse Universiteitsbibliotheek hadden gelegen. Moraal: denk niet dat een archief niet bestaat, als u het niet op de meest voor de hand liggende plek kunt vinden.

Dit brengt me tot een zijsprongetje. Wat voor ons in het Nederlands een algemene naam is, Muller, is dat ook in het Engels: Miller. Huizinga maakte medio 1926 een reis door de Verenigde Staten, waarvan hij dagelijks een verslag bijhield. In het dagboek noemde hij een boek: *Races, Nations, Classes* door 'Miller'. Hoe te zoeken? Millers zijn er vele. Wie zegt dat het bewuste boek in Nederland aanwezig zal zijn? Aangenomen dat het in 1926 een recent boek was, vindt u in de om de een tot vier jaar verschijnende *Cumulative Book Index* (afdeling bibliografische informatie van de grotere bibliotheken) de juiste persoon:

Miller. Herbert Adolphus (1875-?), hoogleraar sociologie 1924-1931 Ohio State College; Races, nations and classes; the psychology of domination and freedom *(1924)*.

Voor zijn overlijdensjaar schrijft u naar Ohio State College. Het adres staat in het boek *The world of learning*, waarin per land, per (deel)staat en per stad alle belangrijke adressen vermeld staan. De brief krijgt een algemeen adres: *'to the archivist of...'* en de boodschap komt heus wel aan. Als u de moeite neemt om te schrijven, neemt men daar doorgaans wel de moeite om te antwoorden. Vergeet ook niet dat men het in een weinig of altijd door dezelfde mensen bezocht archief wel eens prettig vindt een brief uit het buitenland te krijgen. Ik schreef eens naar een bibliotheek in Toronto, opgericht door de Franse kerkhistoricus Etienne Gilson, met een verzoek om inlichting betreffende correspondentie tussen Huizinga en Gilson. Het antwoord van *Rev. Father* Black begon met te zeggen dat mijn verzoek was beschouwd als iets *'that brightens an archivist's day'*.

* * *

Voor onderzoek zullen wij als biografen ons toch in de eerste plaats tot de gemeente-archieven richten, als het ons te doen is om persoonlijke gegevens. In het eerste nummer van het Biografie Bul-

letin van dit jaar heb ik al een en ander verteld over het opzoeken van persoonlijke gegevens. Daarom nu alleen dingen ter aanvulling. Geboorte- of doopjaren zijn veel vaker te vinden dan de meeste niet-historici denken. Voor het *Repertorium van geschiedschrijvers* in Nederland heb ik vierentwintig archieven bezocht in Nederland en België. Zo zocht ik in het stadsarchief van Den Bosch het overlijdensjaar van J.H. van Heurn, die een geschiedenis van Den Bosch had geschreven. Je zou dus mogen verwachten dat zijn overlijdensjaar inmiddels in de literatuur was opgenomen. Maar nee, iedereen schreef nog over uit het oude *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*. Toen ik zijn werkelijke overlijdensdatum vond, bleek dat acht jaar later te zijn geweest. De stelregel om voor het *Repertorium* al dan niet een datum op te zoeken, is toen geweest: geeft niemand in de secundaire literatuur een nauwkeurige datum, maar een jaar, of 'ca. 1604' of 'na 1604', dan is het opgezocht. Was wèl een nauwkeurige datum voorhanden, dan is er van uitgegaan dat dit op zekere gronden berustte. Een datum immers, verzin je niet lukraak. Maar ook bij een schijnbaar exacte datum kan het mis gaan. De Leidse historicus, dichter, geleerde en curator van de hogeschool, Jan van der Does, is volgens het *NNBW* overleden in 1609. Drukfout voor 1604. Telkens wanneer ik nu weer 1609 tegenkom, weet ik wat de verkeerde bron is geweest. Moraal: je kunt niet alles controleren, maar wees ook niet al te goedgelovig. Ook voor de vroege periode, zestiende en zeventiende eeuw, is er doorgaans veel meer te vinden dan de niet-historicus vermoedt. Wat zou de Saenredammonografie van Marten Jan Bok en Gary Schwarz waard zijn geweest zonder het speurwerk van Bok? Een ander hedendaags voorbeeld: de tentoonstelling in Dordrecht over bekende en onbekende Dordtse schilders uit de zeventiende eeuw. Alleen het doorzoeken van archieven, met name notariële archieven, kon al die nieuwe gegevens boven water brengen.

* * *

In 1906 schreef Huizinga aan Jan Veth dat hij naar de huwelijkssluiting van zijn broer was geweest. O ja, herinnerde ik me, Huizinga had een oudere broer Jakob. Die werd arts in Nederlands-Indië en zijn dochter Maerle is later nog bij Huizinga in huis geweest, om haar schoolopleiding in Nederland af te maken. Ik besloot de datum van het huwelijk in Amsterdam eens op te zoeken. Het rolde zonder probleem uit de gegevens in het archief: 23 februari. Kort daarop telefoneerde ik met mevrouw Maerle Huizinga, die een veel latere trouwdatum noemde. Ik liet mij corrigeren, maar begreep het niet; even later schoot me te binnen dat er natuurlijk twee huwelijken geweest moesten zijn. Toen ik dat later tijdens een persoonlijk bezoek ter sprake bracht - en mevrouw Maerle Huizinga overtuigd was van mijn serieuze bedoelingen - was het ijs gebroken en werd de geschiedenis me gewoon verteld. Had ik niet zelf eerst mijn huiswerk gedaan in het gemeentearchief, dan was ik er misschien niet achter gekomen. Moraal: de biograaf moet zijn huiswerk gedaan hebben, want het maakt op de betrokkenen altijd een positieve indruk wanneer hij goed beslagen ten ijs komt. Het wekt vertrouwen wanneer hij al veel over zijn hoofdpersoon blijkt te weten. Hij is niet zomaar iemand die om willekeurige ditjes en datjes komt; hij heeft al feiten en wil nieuwe feiten.

Andere redenen om in een gemeentearchief te kijken waren voor mij - en nu

Johan Huizinga (staand, derde van rechts) tussen de telgen van het patricische geslacht Schorer. Zittend, derde van rechts, zijn latere echtgenote jkvr. Mary Vincentia Schorer. Middelburg, Toornvliet, 25 juli 1898

beperk ik me tot Huizinga: was hij aangenomen als lidmaat van de doopsgezinde kerk? Dat bleek te zijn gebeurd op 15 maart 1890. Wie waren de getuigen toen hij trouwde in Middelburg, in 1902? Een oom en een van zijn beste vrienden - zijn ouders hadden de reis dus niet aangedurfd. De trouwakte vermeldde ook dat Huizinga aan zijn militaire dienstplicht voldaan had. Hield dat in dat hij werkelijk gediend had, of had hij mogelijk een remplaçant gesteld? Vóór het vinden van de huwelijksacte had ik nog niet aan de militaire dienst gedacht. Hoe te zoeken? Het Ministerie van Defensie verwees naar de plaats van inwoning, want in de jaren voor die-en-die wet van 19-zoveel, was de militaire dienst een plaatselijke aangelegenheid. In het gemeente-archief in Groningen vroeg ik het archief van de ‘Schutterij’ op en dat gaf als resultaat dat Huizinga was afgekeurd wegens bijziendheid. Overigens is het vrijwel onmogelijk om voor de jongere periode gegevens betreffende de militaire dienst boven water te krijgen.

* * *

In het geval van Huizinga was het niet nodig zelf zijn stamboom op te stellen. Het bleek al door zijn grootvader te zijn gedaan. Grootvader Jakob Huizinga had een *stamboek* samengesteld, waarin de familielijn wordt teruggevolgd tot het midden van de zestiende eeuw: Katrina Thomas en Derk Pieters waren de eerste met name bekende bewoners van de stamhoeve Melkema in het noord-Groningse dorpje Huizinge. Van geslacht op geslacht waren de bewoners van Melkema landbouwers en bovendien gingen ze voor als leraar, predikant in de doopsgezinde gemeente. De achttiend-eeeuwse Amsterdamse koopman Pieter Huisinga

Bakker behoorde tot hetzelfde geslacht. Hij was gelegenheidsdichter en stelde een levensbeschrijving samen van zijn zwager, de Amsterdamse stadsgeschiedschrijver Jan Wagenaar.

Als biograaf ben ik dus goed ingelicht betreffende de familiegeschiedenis van het geslacht Huizinga. Maar heb ik daar wel wat aan? Wie zegt mij dat die geschiedenis ook maar in enig opzicht van belang is geweest voor de latere Johan? Is hij zich deze geschiedenis bewust geweest? Heeft hij zich er een voorstelling van gemaakt en heeft die voor hem geleefd? Ja. Grootvader Jakob had niet alleen een stamboek geschreven, hij heeft ook een dagboek bijgehouden. Hierin beschreef hij de viering van het koperen huwelijksfeest van Huizinga's vader en diens tweede echtgenote:

Gedrukte liederen werden door Jakob en Johan uitgedeeld en gezongen. Vervolgens werd de komst aangekondigd van Pieter Huisinga Bakker van het jaar 1774 [...] op eene alleraardigste wijze voorgesteld door Johan, in de meest ouderwetsche kleederdragt en grimering. Vervolgens de komst van Dirk Pieters en Katrina Tomas onze oude stamvaders mede alleraardigst voorgesteld door de bijkans onherkenbare Jakob en nicht Catharina die insgelijks zeer mooije gedichten voordroegen.

Er is hier wel degelijk sprake van een druk van de voorgeschiedenis. Huizinga zelf beklaagde zich er over in zijn *Mijn weg tot de historie*, dat hij zich ietwat geneerde voor de al te plebeïsche komaf van ommelander eigenerfden en doopsgezinde predikanten. Hij heeft altijd een zwak gehad voor patricische afkomst en dubbele namen. In 1942 bracht hij een bezoek aan een neef van zijn eerste vrouw, een neef Schorer, burgemeester van Heerde. Daar kon de man met een zwak voor patricische afkomst en dubbele namen zijn hart ophalen. Hij schreef dat hij op bezoek was geweest bij mevrouw De Landas en haar moeder. Het was vanwege de Groninger eigenerfden dat ik met wellust in de *Briefwisseling* heb geannoteerd:

Elizabeth Lucie Sweerts de Landas Wyborgh, geboren De Meyïer, en heur moeder Wilhelmine C. de Meyïer, geboren Stael van Holstein van Vloten.

Dat was nog wel wat anders dan: '*Huizingâ, gâ je mee, wândeln*?'

De adel op haar beurt had ook weer haar eigen dwingende familietraditie. Huizinga's zwager, Johan Cornelis Schorer, diende rechten te studeren in Leiden, omdat immers alle Schorers dat gedaan hadden. Dus moest ook Johan Cornelis eraan geloven: hij promoveerde op stellingen, heeft nooit iets met zijn opleiding gedaan en had liever een opleiding aan de Technische Hogeschool te Delft gevolgd.

* * *

Nu ben ik wel verwend met de familie Huizinga - een stamboom en een dagboek. Maar het is ook denkbaar dat een familiebijbel diende om er van alles in op te schrijven. Wie herinnert zich niet uit Thomas Manns *Buddenbrooks* hoe de familiegeschiedenis opgetekend in de bijbel van cruciale betekenis is? De oudste dochter Tonie Buddenbrook voelt weinig voor het huwelijk dat haar ouders voor haar goed achten. Toevallig komt haar de familiegeschiedenis in de oude bijbel onder ogen en door de nieuwe situatie waarin zij verkeert - al dan niet een aanstaande bruid

- krijgt alles voor haar ineens een diepere betekenis. Zij komt in de ban van het relaas, leest de kleinigheden ook betreffende

Johan Huizinga

haar eigen leven, en overmand door de geschiedenis zelf, zet zij zich heen over haar bezwaren tegen het huwelijk. In een opwelling grijpt ze de pen en schrijft in de familiebijbel: ‘verloofde zich op 22 september 1845 met de heer Bendix Grünlich, koopman te Hamburg’.

Een laatste voorbeeld over de traditie die in een familie heerst: Jacob Burckhardts familiegeschiedenis is uitvoerig behandeld in de monumentale biografie die Werner Kaegi van hem geschreven heeft. Er waren in Bazel meer Burckhardts dan er Huizinga's waren in Groningen, en dat wil wat zeggen. Met milde spot zei men in Bazel dat de familie de vijfde dimensie van de stad was. Ook hier beïnvloeding, bewust of onbewust: de gewoonte dat leden van het geslacht studeerden en predikant of hoogleraar werden, maakte het tot een vanzelfsprekendheid dat ook Jacob voor een universitaire carrière bestemd was.

* * *

Wat nu in concreto het nut is van het voorouderonderzoek voor de biograaf, hangt af van de gekozen hoofdpersoon. Gelukkig degene die de biografie van een vondeling kan schrijven: hij kan de hele familiegeschiedenis gepermitteerd terzijde schuiven, al is bij hem het ene probleem vervangen door het andere. In het merendeel van de gevallen zullen biografen zich beperken tot ouders en grootouders. Het is een merkwaardig gebeuren als een van de ouders jong overlijdt en er een tweede huwelijk plaatsvindt: vergeet dan even niet dat de kinderen drie oma's en opa's krijgen. Johan Huizinga had drie families op bezoek op zijn verjaardag: de familie Huizinga, de familie Tonkens van zijn eigen moeder, en de familie De Cock van zijn stiefmoeder.

Voor het technisch aspect van het stamboomonderzoek heeft het Centraal Bureau voor de Genealogie een handig boekwerkje uitgegeven: W. Wijnaendts van Resandt, *Op zoek naar onze voorouders. Handleiding voor genealogisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1897). Bij dezelfde instelling zijn ook kwartierstaten te koop in verschillende assortimenten, als hulpmiddel bij het onderzoek. De archieven in Nederland zijn goed op het ontvangen van bezoekers ingericht. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld België, waar men lang niet altijd zeker is van een zitplaats. Bij de gemeente-archieven zegt men ook dat u vriendelijk geholpen wordt. Dat is ook zo. Maar er zijn verschillen. Ik zeg nooit dat ik kom voor genealogisch onderzoek. Begin met te zeggen dat u *historicus*, *neerlandicus*, *jurist* of wat dan ook bent, en dat u voor een biografie persoonlijke gegevens komt opzoeken. De genealogen vormen een uiterst vreedzame stam in ons midden, maar eigenlijk is er toch geen impotenter bezigheid dan deze continue aandacht voor geboorte, huwelijk, procreatie, dood, geboorte, huwelijk, procreatie, dood en zo verder. Al die mensen die in de archieven komen uitzoeken waar het voorvaderlijk kasteel heeft gestaan of wat het familiewapen was - het is niet verwonderlijk dat de archiefmedewerkers er eens genoeg van krijgen. In wanhoop heeft eens een archiefambtenaar op zaterdagochtend - want juist dan worden de archieven overstroomd - op luide toon uitgeroepen: ‘En ze heten nog allemaal Jansen ook.’

Anton van der Lem is historicus en o.a. mederedacteur van Johan Huizinga's *Briefwisseling*. Deze tekst sprak hij 11 december 1992 uit op het vijfde symposium van de Wergroep Biografie, ‘Ouders en voorouders’.

Een ontbinding in factoren
Over R.A. Kollewijns Bilderdijk *(1891)*
Annette Portegies

> Willem Bilderdijk was gestoord. Volgens R.A. Kollewijn, die zestig jaar na zijn dood een biografie van de dichter schreef, was hij depressief, gefrustreerd en geobsedeerd door seksualiteit. Hij toonde zich een dwangmatig leugenaar en hedonist en leed zowel aan achtervolgings- als hoogmoedswaan. Een complexe en boeiende persoonlijkheid die het slachtoffer werd van erfelijkheid en milieu, zo concludeerde de biograaf.

Roeland Anthonie Kollewijn wijdde zijn leven aan de wetenschap. In Groningen volgde hij colleges over de Nederlandse taal en literatuur bij prof. dr. H.E. Moltzer. In 1880 promoveerde hij in Leipzig op de studie *Ueber den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius*. Hij werd leraar op een HBS, verzorgde edities van Nederlandse klassieken, schreef artikelen over Vondel en Hooft en riep op tot vereenvoudiging van de spelling. Zijn twee bekendste publikaties zagen het licht in 1891: het opstel 'Onze lastige spelling' en de tweedelige biografie over de dichter Willem Bilderdijk.

In zijn *Herinneringen* (1932) blikt Kollewijn terug op het werken aan *Bilderdijk*: 'Ik had als jongen al vrij wat van hem gelezen. [...]. Verscheiden regels, enkele hele gedichten vond ik diepzinnig van inhoud, zeldzaam welluidend, prachtig van vorm. Verreweg de meeste middelmatig. Wat een voortdurende aantrekking op mij uitoefende was het raadselachtige van zijn persoonlikheid. Er waren uitspraken van vrienden, die hem roemden als een edel, oprecht mens. Er waren verzen en passages uit zijn brieven die dat schenen te bevestigen. Volgens sommige tegenstanders, die óók bewijsplaatsen aanhaalden, kon hij niet worden vrijgepleit van huichelarij. Hoe was hij *eigenlik*? Door a priori aan te nemen dat de waarheid ook hier wel in het midden zou liggen, kwam men alleen tot een waarschijnlik vermoeden. Er zat maar één ding op. Wilde men tot de waarheid doordringen, dan moest men zoveel mogelik alle belangrijke plaatsen uit de geschriften van en over hem verzamelen, ze ordenen en met elkaar in verband brengen. [...]. Gedurende vier jaren besteedde ik nagenoeg alle vrije tijd, mijn vrije middagen, mijn avonden, mijn Zondagen, met groeiende voldoening aan mijn boek. Niet dat ik meer en meer in verrukking kwam over het werk-in-zijn-geheel van de dichter. [...]. Wat mijn belangstelling voortdurend prikkelde, was het nieuwe dat ik vond. Daar ik naar mijn beste weten al het belangrijke had geëxcerpeerd en geordend, kon ik met vrij grote zekerheid over allerlei feiten uit zijn leven oordelen en verschillende uitspraken en beweringen van hem zelf aan de waarheid toetsen. Ja, met grote voldoening ben ik aan het boek over Bilderdijk bezig geweest!'[1]

Kollewijns *Bilderdijk* werd een biografie met een reputatie. Allard Pierson wijdde er een omvangrijk - voornamelijk afkeurend - opstel in *De Gids* aan. Jan Romein beschouwt *Bilderdijk* in zijn handboek *De biografie* uit 1946 juist als een gunstige uitzondering op de onafzienbare reeks negentiende-eeuwse Victoriaanse biografieën en hagiografieën. Peter van Zonneveld leidt de bloemlezing *Ik reikhals naar het graf* in met een beknopt resumé van feiten en visies uit Kollewijns studie en noemt *Bilderdijk* 'een standaardbiografie'.[2] Wie zich met Bilderdijk als dichter of de biografie als genre bezig houdt, kan er blijkbaar niet omheen. Daarom verdienen deze lijvige levensbeschrijving en de wetenschappelijke context waarin zij ontstond meer dan honderd jaar na dato een nadere beschouwing.

* * *

Toen W.J.A. Jonckbloet in 1877 hoogleraar werd in Leiden, wees hij het publiek dat zijn oratie bijwoonde erop '[...] dat de invloed, dien de studie der natuurwetenschappen op de methode van wijsbegeerte en geschiedenis oefent, ook hier tot meer praktische resultaten kan en zal leiden dan soms het geval geweest is.'[3] Het positivisme was dus al doorgedrongen in de studeerkamers van neerlandici, maar er werd volgens Jonckbloet nog onvoldoende gebruik gemaakt van de inzichten ervan. Positivisten gingen ervan uit dat kennis en wetenschap alleen gefundeerd konden worden op empirische gegevens en de daaruit afgeleide wetten. Jonckbloet vervolgde daarom haastig, zich op voorhand verdedigend tegen de kritiek dat de bestudering van literatuur per definitie onwetenschappelijk zou zijn: '[...] toch mag men met volkomen gerustheid zeggen, dat de hoofdwaarheden, die deze wetenschap [de literatuurwetenschap; A.P.] leert, vaststaan, omdat zij langs den analytischen weg zijn verkregen. Het is dus geen despotisme, dat hier heerscht. Er kan geen sprake zijn van willekeurige, conventioneele regelen; maar van wetten, door onderzoek en ervaring ontdekt, door vergelijking en toetsing van verkregen uitkomsten vastgesteld.'[4]

Voor de wetenschappelijke schrijversbiografie heeft het positivisme zeker gevolgen gehad, al is het in veel gevallen onmogelijk die te onderscheiden van de invloed die oudere filosofische kennisen waarnemingstheorieën uitgeoefend hebben. In ieder geval hebben biografen zich op een bepaald moment moeten voegen naar de eisen die aan het eind van de negentiende eeuw aan de wetenschap gesteld werden. Ook van Roeland Anthonie Kollewijn werd dat verwacht. Kollewijn streeft in zijn werk, zo blijkt uit de voorrede, daarom naar onpartijdigheid, waarheid en volledigheid. 'De biographie, door Isaac da Costa in 1859 van zijn vereerden leermeester gegeven,' stelt hij naar aanleiding van het werk van zijn voorganger, 'maakte een onderzoek niet overbodig. Het is van algemeene bekendheid, dat *De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk* niet is geschreven met die onpartijdigheid, welke een wetenschappelijk werk behoort te kenmerken. Bovendien, de gegevens waarvan door Da Costa gebruik werd gemaakt, waren veel geringer in aantal dan die, welke ons thans ten dienste staan.'[5] Op basis van deze nieuwe feiten - brieven, officiële documenten, getuigenverklaringen en Bilderdijks poëzie - stelt Kollewijn hypotheses op omtrent wetmatigheden in het karakter van de dichter.

Kollewijn, als lid van een jongere generatie literatuuronderzoekers, zag in deze biografische methode een mogelijkheid

de status van de literatuurwetenschap op te krikken tot die van de natuurwetenschappen. Daartoe werd de traditionele levensbeschrijving in theorie verworpen, om plaats te maken voor een methode die weliswaar dezelfde naam droeg, maar door de onderzoekers als volkomen nieuw werd ervaren: de biografie. 'Bedoelt men met dat woord slechts een verhaal van iemands uiterlijke levensomstandigheden, doorzult met eenige opmerkingen over zijn karakter, dan is er weinig reden dit veld van werkzaamheid iets nieuws te noemen,' beweerde de hoogleraar G. Kalff in 1896. 'Een ander geval wordt het, indien men tracht te doen zien, hoe een schrijver wortelt in zijn volk en gegroeid is uit zijn tijd, hoe mensch en dichter zich in hem verhouden, hoe zijn werk samenhangt met zijne persoonlijkheid en zijn leven. Dan doen zich moeilijke vraagstukken voor die eerst in onzen tijd binnen den kring van het literair onderzoek zijn getrokken.'[6]

Uit Kalffs woorden kan - met enige voorzichtigheid - worden opgemaakt, dat de problemen die biografen tot op de dag van vandaag ondervinden als zij proberen het werk en het leven van de gebiografeerde in hun onderlinge samenhang te beschrijven, hun oorsprong vinden in de laat-negentiende-eeuwse literatuurwetenschap. Blijkbaar werd toen voor het eerst van de wetenschappelijke biograaf geëist dat hij verklaarde hoe uit een mens een kunstenaar kon groeien, sterker: hoe uit *deze* mens juist *deze* kunstenaar en *dit* literaire werk konden voortkomen. Positivistische biografen zagen dit vermoedelijk als een moeilijke, maar niet onmogelijke taak. Zij geloofden immers dat zij, door de toepassing van Hippolyte Taines theorie van *race*, *milieu* en *moment*, de wetten konden achterhalen die het menselijk gedrag zouden bepalen. Die wetten moesten hen in staat stellen het werk uit het leven en het leven uit het werk te verklaren.

Volgens Taine diende de literatuurwetenschap zich in eerste instantie bezig te houden met de directe oorzaak van een literair werk: de schrijver. Zijn opvattingen over de persoonlijkheid achter de literatuur zijn op grote schaal nagevolgd. Zo meldde Jan te Brink, toen hij in 1884 Jockbloet opvolgde aan de Leidse universiteit: 'Wij wenschen die persoonlijkheid niet alleen te leeren kennen naar haar voorkomen, hare gewoonten, haar uiterlijk, wij moeten doordringen tot den geest van den kunstenaar, wij verlangen ingelicht te worden over zijne wijze van denken en gevoelen, wij trachten iedere eigenaardigheid van zijne poëzie of zijn proza te verklaren - wij pogen letterkundige psychologen te worden.'[7]

Zonder twijfel is het niet altijd gewoon geweest dat een biograaf probeert een mens in al zijn complexiteit te tekenen en te doorgronden, maar in het fin de siècle behoorden het analyseren en psychologiseren blijkbaar wel tot zijn takenpakket. In zijn recensie van Kollewijns biografie stelde Gerrit Kalff dan ook onomwonden: 'Dr. K. heeft terecht gemeend, dat in eene levensbeschrijving zoowel het uiterlijk als het innerlijk leven van iemand moet behandeld worden.'[8] En hoewel Allard Pierson in zijn artikel 'Dr. Kollewijns Bilderdijk' de mening uitte dat de psychologie van zijn tijd nog niet ver genoeg ontwikkeld was om de biograaf werkelijk van dienst te kunnen zijn, vond hij toch dat het menselijk gedrag in de biografie gedeeltelijk '[...] bij gissing op zielkundigen grondslag gereconstrueerd [moet] worden.'

* * *

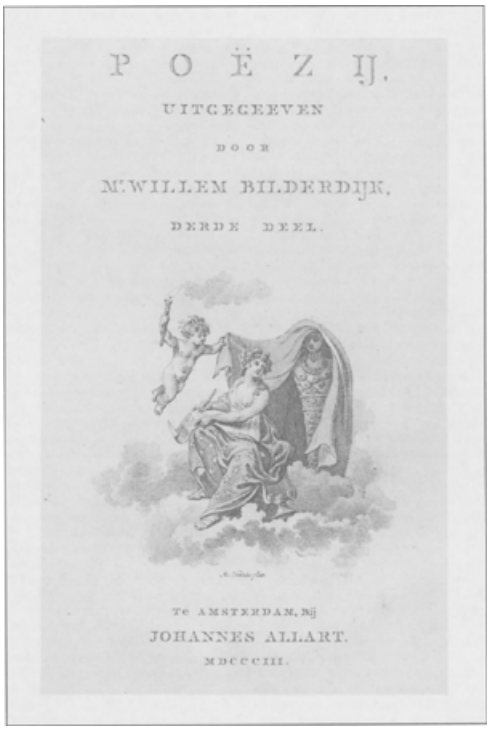

Titelblad van Bilderdijks ‘Poëzy’ (III), 1803

Kollewijns reconstructie nu is in drie woorden te vangen: Bilderdijk was gestoord. Volgens zijn biograaf was hij manisch, depressief, gefrustreerd en geobsedeerd door seksualiteit. Bovendien leed hij aan achtervolgings- en hoogmoedswaan. Deze opsomming doet wellicht vermoeden dat Kollewijn van *Bilderdijk* een pretentieus psycho-pathologisch woordenboek maakte, maar niets is minder waar. De biograaf weet aannemelijk te maken dat de dichter werkelijk balanceerde op de dunne draad die genialiteit van gekte schijnt te scheiden.

Kollewijn begint met het simpelweg weergeven van de feiten: Bilderdijks ziektes, zijn lectuur, zijn opvoeding, de maatschappelijke en literaire ontwikkelingen tijdens het leven van de dichter, zijn ongelukkige huwelijk, het vroege overlijden van zijn kinderen, zijn opiumgebruik. Op grond van deductief onderzoek komt Kollewijn tot een aantal min of meer genuanceerde conclusies - een ontbinding in factoren.

Ten eerste erkent hij dat Bilderdijk veel moeilijkheden op zijn pad vond. Het maatschappelijk lot was hem niet gunstig gezind. Kollewijn weigert echter aan te nemen dat de dichter willoos slachtoffer werd van de omstandigheden die in de achttiende eeuw voor vrijwel alle burgers aan de orde van de dag waren: ziekte, dood, armoede en de gevolgen van de veranderende politieke en religieuze situatie. Deze omstandigheden alléén verklaren niet waarom juist Bilderdijk zich zuchtend, vloekend en klagend door het leven sleepte.

Ten tweede concludeert Kollewijn dat Bilderdijks zinnelijke natuur tot het uiterste getergd is:

'Als kind reeds had hij druk gelezen in Vader Cats, die (de woorden zijn van P.J. Veth) "in weêrwil zijner leuterende vroomheid en langdradige zedepreeken, zeker een der gevaarlijkste schrijvers is die men aan een knaap van levendige verbeelding kan in handen geven". Horatius verstond hij eerder dan Nepos. Italiaansch leerde hij uit de *Decamarone*. En wat misschien weinig uitwerking zou hebben gehad op een naar lichaam en ziel gezonden jongen, die overal afleiding kon vinden, greep den ziekelij ken Willem Bilderdijk, die verreweg het grootste gedeelte van den dag alleen zat op zijn kamertje [hij was jarenlang aan zijn bed gekluisterd door een ernstige aandoening aan zijn voet, A.P.] en daar den vrijen loop kon laten aan zijn phantasie, heftig aan. In die eenzaamheid werd hij dichter; maar in diezelfde eenzaamheid ontwikkelden zich zijn sensueele driften zoo krachtig, dat zij niet dan met uiterste moeite door hem in toom konden worden en zelfs een enkele maal in teugellooze vaart met hem voortholden naar zijn ongeluk.'[9]

De onbevredigde zinnelijkheid is volgens Kollewijn van grote invloed geweest op Bilderdijks latente geestesziekte. De biograaf richt de aandacht in dit verband expliciet op erfelijke factoren: 'In den laatsten tijd is men ook ten opzichte van het karakter [...] meer en meer waarde gaan hechten aan den invloed der erfelijkheid. "De hedendaagsche mensch," zegt een der nieuwere philosophen [bedoeld is Ed. von Hartmann, met zijn *Philosophie des Unbewussten* uit 1869; A.P.] "brengt het voornaamste deel van zijn karakter mede op de wereld". Het is daarom te betreuren, dat wij van Willem Bilderdijk's ouders zoo weinig volkomen betrouwbare berichten hebben. [...]. Wat echter als zeker mag worden aangenomen is, dat hij met een sterke aanleg voor neurasthenie, een erfenis, zoo niet geheel dan toch grootendeels van zijne moeder, het leven is ingegaan. En die aanleg vond ruimschoots gelegenheid om zich te ontwikkelen.'[10] Tijdge-

noten van Bilderdijk vermoedden dat de vele vreemde aandoeningen die de dichter teisterden alleen bestonden in Bilderdijks rijke fantasie, maar Kollewijn meent dat deze aandoeningen beschouwd moeten worden als de lichamelijke bijverschijnselen van het zenuwlijden, die versterkt werden door Bilderdijks opiumverslaving.

Ten slotte wijst Kollewijn in het leven van Bilderdijk een aantal crisismomenten aan die diens ziekelijke wantrouwen in de mensheid hebben gestimuleerd. Van groot belang waren de ziekte en dood van zijn vrouw en kinderen, de slechte ontvangst van sommige gedichten, zijn gedwongen verhuizingen en de tegenslagen in zijn wetenschappelijke carrière. Ter illustratie:

'Het was in 't jaar 1815, dat er iets plaats greep, hetwelk van het zwaarste gewicht zou worden voor Bilderdijk's verdere leven; iets wat hem, meer dan te voren eenige andere zaak, verbitterde. Er zou te Amsterdam een hoogleraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde aan het Athenaeum worden aangesteld. Bilderdijk, de aangewezen man, werd gepasseerd en de als literator nauwelijks bekende Johannes Pieter van Capelle benoemd.'[11]

Overigens heeft Kollewijn niet de pretentie dat zijn verklaringen de enig mogelijke, of de enig juiste zijn. Hij benadrukt dat het per definitie onmogelijk is een mens volledig te doorzien: 'Dagelijks oordelen wij over het karakter onzer medemenschen, zonder te bedenken, hoe uiterst moeilijk het is, dat samenstel van voorstellingen, begrippen, gevoelens, neigingen, hartstochten en wilskracht te begrijpen, hetwelk iemands persoonlijkheid uitmaakt. Bij eenig nadenken weet ieder, dat zijn oordeel over anderen doorgaans op onvoldoende gegevens berust; dat het oppervlakkig is en in meerdere of mindere mate wel onjuist zal zijn. Maar het is of de onmogelijkheid om tot volledige kennis te komen, die oppervlakkigheid, eenigermate althans, rechtvaardigt in onze oogen.' De biografie laat dan ook wat Kollewijn noemt 'het raadsel van Bilderdijk's karakter' intact.

* * *

De critici werden het er niet over eens of *Bilderdijk* de toets van wetenschappelijkheid met goed gevolg kon doorstaan. De redactie van *De tijdspiegel* plaatste een recensie waarin Kollewijn volop werd geprezen. 'Hij heeft een boek geschreven, dat in een aangenamen vorm een naar streng wetenschappelijke methode geschilderd beeld van Willem Bilderdijk bevat en den nauwkeurigen lezer den mensch en dichter volledig, dóór en dóór leert kennen.'[12] Gerrit Kalff en Allard Pierson waren echter minder positief. Pierson voelde zich zelfs geroepen naar aanleiding van *Bilderdijk* in *De Gids* de biografie-opvatting van de oudere generatie letterkundigen te verdedigen. Hij hoopte dat Kollewijn zijn opmerkingen bij een volgende studie zou gebruiken, maar meldde bescheiden: 'Als zij hem niet bruikbaar schijnen, zal ik, met eerbiediging van zijn oordeel, uit deze ervaring de les putten, dat ik nog een opvatting van letterkundige biografie ben toegedaan, waaraan een veel jonger geslacht reeds is ontwassen. Mijn artikel wil een proefneming zijn: koesteren wij, de jonge auteur en zijn kritikus, in weerwil van een verschil, waarbij al het voordeel aan den kant des eersten is, nog dezelfde denkbeelden omtrent letterkundige biografie?'[13]

Pierson verbaasde zich allereerst over de enorme brij van feiten en feitjes die Kollewijn over zijn lezers uitstort. *Bilderdijk* is immers, zo redeneerde Pierson, niet bedoeld als repertorium. Ook Kalff

Bilderdijk op zijn doodsbed. Gravure van P. Velijn, naar een schilderij van G.F. Michaëlis.

ergerde zich mateloos aan Kollewijns streven naar volledigheid. '[...] ik geloof niet, dat *alles* gewichtig is wat een groot man betreft', meldt hij in *De Nederlandsche Spectator*. Kalff vindt dat de biograaf alleen de feiten moet publiceren die in eerdere biografieën over dezelfde persoon nog niet ter sprake zijn geweest, terwijl Pierson eraan hecht dat de biograaf feiten selecteert op basis van zijn visie op zijn onderwerp. Pierson schrijft: 'De belangrijkheid van een biografie ligt zoo goed als in de conceptie die de auteur heeft van zijn held. Alleen met die conceptie, die alles moet doorstralen, kan een auteur spreken tot onzen geest en iets meer doen dan onze weetgierigheid prikkelen.'[14] En: 'Het uitwendige is bij Bilderdijk het tegenovergestelde van interessant; de biograaf, nemen wij aan, ziet het interessante van Bilderdijks innerlijk leven niet: waartoe dan over deze materie een boek geschreven? Een biografie van Bilderdijk moet òf niet zijn, òf een indruk achterlaten van liefde, van verontwaardiging, van tragische ontroering, van wat gij wilt, maar een indruk die onuitwischbaar is.'[15]

Het andere grote bezwaar dat Kalff en Pierson tegen *Bilderdijk* aanvoerden, betreft de manier waarop Kollewijn het literaire werk van de dichter in de biografie behandelt. Kollewijn legt weliswaar voorzichtig verbanden tussen Bilderdijks leven en werk, maar kan de enorme kwaliteitsverschillen tussen de gedichten niet verklaren. Volgens Kalff wordt deze lacune veroorzaakt door Kollewijns gebrekkige en onvolledige

interpretaties. In Piersons kritiek valt vooral op, dat hij een volstrekt andere visie heeft op poëzie en op het dichterschap dan de biograaf. Pierson spreekt van 'de Charis eens dichters, die schoonste gaaf der Godheid', waar Kollewijn zich afvraagt waar de aantrekkingskracht van de nukkige oude zeur vandaan komt - hij noemt Bilderdijk 'een onpleizierig mensch in den omgang'. Pierson reageert verontwaardigd: 'Hier toont zich op het scherpst, en daardoor voor mij op het pijnlijkst, het verschil dat tusschen een jongere school in Nederland en den schrijver dezer regelen ten aanzien van een ideale biografie aanwezig schijnt te zijn. Eer, in dit verband - dat aan het vulgus het recht schijnt toe te kennen, een man als Bilderdijk naar zoo alledaagsch een maatstaf te taxeeren - die uitdrukking: Bilderdijk, een onpleizierig mensch in den omgang, mij uit de pen had gewild!'[16]

* * *

Juist Kollewijns positivistische werkwijze wordt hier door Kalff en Pierson bekritiseerd. De biograaf probeerde de metafysica uit te bannen door de Dichter tot dichter te reduceren, maar bleek niet werkelijk in staat te verklaren wat de mens Bilderdijk tot deze dichter maakte: het dichterschap behandelt hij in de biografie simpelweg alsof het een ambacht is. Bovendien mist de lezer in de chronologische ordening van gegevens een duidelijke visie. Kollewijn moest zijn mening achterwege laten, omdat die niet gebaseerd kon worden op wetmatigheden en waarheden. Hij ging uit van zijn eigen objectiviteit, maar besefte niet dat een biograaf in de keuze van zijn onderwerp en in de interpretatie, selectie en ordening van zijn materiaal altijd subjectief is. Zo toont *Bilderdijk* in al zijn uitgebreidheid de beperkingen van het positivisme voor de literatuurwetenschap.

Als opslagplaats van gegevens is de biografie echter wel degelijk waardevol: het werk is een goed uitgangspunt voor een toekomstige Bilderdijk-biograaf - daarover waren ook Kalff en Pierson het eens. Pierson daagde Kollewijn in 1891 zelfs uit om het leven van Bilderdijk op basis van de biografie nogmaals - maar nu anders - op schrift te stellen. 'Wij blijven van onzen auteur een vervolg op zijn nuttig werk tegemoet zien; een vervolg, waarin hij niets behoeft terug te nemen, zelfs niet behoeft te verzwijgen van hetgeen hij ons in deze studie met die boekhouders-nauwkeurigheid heeft doen kennen, die in de wetenschap en wijsbegeerte even volstrekt onmisbaar als volstrekt onvoldoende is. Maar de betrekking tusschen deze studie waarvoor ik hem dank, en dat vervolg waarnaar ik blijf verlangen, moge de betrekking zijn tusschen een fotografie en een geschilderd portret, tusschen een beoordeelend verslag en een kunstschepping, tusschen wat men haalt uit de documenten en wat men haalt uit zijn ziel.'[17] Kollewijn liet de eer aan een ander.

Eindnoten:

1 R.A. Kollewijn: *Herinneringen*. (Santpoort, 1932), p. 122-123.
2 Willem Bilderdijk: *Ik reikhals naar het graf*. Een bloemlezing uit zijn gedichten door Peter van Zonneveld. (Amsterdam, 1981). Niet alleen Kollewijn schreef een biografie over Bilderdijk. Isaäc da Costa publiceerde *Overzicht van het leven en de werken van Mr. Willem Bilderdijk en*

Vrouwe Katharina Wilhelmina Bilderdijk, geboren Schweickhardt (Amsterdam, 1844) en *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk. Eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften* (Haarlem, 1859). J.J.F. Wap schreef *Bilderdijk, eene bijdrage tot zijn leven en werken* (Leiden, 1874) en H. Bavinck *Bilderdijk als denker en dichter* (Kampen, 1906). Verder verschenen J.W. van Straaten: *Willem Bilderdijk. Een korte schets* (Kampen, 1906), Rudolf van Reest: *'n Onbegrieplijk mensch. Uit het leven van Mr. W. Bilderdijk* (Goes, [1940]) en Martien de Jong en Wim Zaal: *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken* (Kampen, 1960).

3 W.J.A. Jonckbloet: *Het Professoraat in de Nederlandsche taal en letterkunde. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Leidse Universiteit*. (Groningen, 1877), p. 18.

4 Idem, p. 19.

5 R.A. Kollewijn: *Bilderdijk. Zijn leven en zijn werken. Naar oorspronkelijke en voor een groot gedeelte onuitgegeven bescheiden*. (Amsterdam, 1891). Deel 1, p. IX.

6 G. Kalff: *Taalstudie en literatuurstudie. Rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Utrecht den 18den Maart 1896*. (Utrecht, 1896), p. 29.

7 Jan ten Brink: *De geschiedenis der Nederlandsche letterkunde en hare leerwijze. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het Hoogleraarsambt aan de Universiteit te Leiden, den 11 Juni 1884*. ('s-Gravenhage, 1884), p. 20. Jan te Winkel, die in 1892 hoogleraar werd in Amsterdam, omschreef de taak van de literatuuronderzoeker als volgt: ‘Hij moet kunnen aantonen, wat er algemeens, maar ook wat er persoonlijk eigenaardigs is in de gewrochten der litterarische kunst. Daartoe moet hij aanleg en karakter, werkkracht en werklust der schrijvers onderzoeken en trachten te verklaren uit hunne afkomst, opvoeding en levenservaringen, uit hunne persoonlijkheid, zoals die was en werd. De biographie maakt dan ook een hoogst gewichtig en volstrekt onmisbaar onderdeel der litteratuurgeschiedenis uit.’ (*De beoefening der Germanistiek aan de Amsterdamsche Hoogeschool. Rede, bij de aanvaarding van het Hoogleraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam op den 31sten Maart 1892*. (Haarlem, 1892), p. 10-11.)

8 G. Kalff: ‘Een nieuw boek over Bilderdijk’. In: *De Nederlandsche Spectator*, 27-6-1891, p. 104. In de laatste tien jaar van de negentiende eeuw nam de invloed van de psychologie op andere wetenschappen toe. Neerlandici en historici gingen de zielkunde beschouwen als een onmisbaar aspect van hun onderzoek. In zijn bundel postuum uitgegeven opstellen *Op het breukvlak van twee eeuwen* noemt Jan Romein een aantal voorbeelden: ‘Binnen de algemene geschiedenis psychologiseert of biologiseert Ottokar Lorenz als hij in zijn *Lehrbuch der gesamten wissenschaftlichen Genealogie* in 1898 een poging onderneemt om de toenmalige theorie der erfelijkheid aan historisch of de wezenlijke cesuren in de opvolging der generaties zoekt. Ook voor Groce en Dilthey, [...] is de structuur van de menselijke geest fundamenteel in hun historisch begrijpen [...]. Het wil ons dunken dat de sedert het einde der vorige eeuw opgekomen wetenschappelijke behandeling der biografie niet zonder verband is met dit intiemer contact tussen psychologie en geschiedenis waarvan hier sprake is.’ (*Op het breukvlak van twee eeuwen*. (Leiden [enz.], 1967). Deel 2, p. 162.)

9 R.A. Kollewijn: *Bilderdijk*. Deel 1, p. 55.

10 Idem, Deel 2, p. 382-383. Stambomen van de voorouders van de dichter - in zowel de mannelijke als de vrouwelijke lijn - zijn in het notenapparaat van de biografie verwerkt. Allard Pierson zag in Kollewijns biografische erfelijkheidsonderzoek een nutteloze queeste naar onbewijsbare verbanden. Het onderzoek naar Bilderdijks sociale afkomst achtte hij wèl zinvol: Kollewijn toont aan dat de dichter - in tegenstelling tot wat deze zelf beweerde - niet afstamt van een adellijk geslacht.

11 Idem, Deel 2, p. 53.

12 Anoniem: ‘Nieuwe uitgaven en vertalingen’. In: *De tijdspiegel*, 1891, nummer 3, p. 220.

13 Allard Pierson: ‘Dr. Kollewijns Bilderdijk’. In: *De Gids*, 1891, nummer 4, p. 3.

14 Idem, p. 13.

15 Idem, p. 4-5.

16 Idem, p. 40.

17 Idem, p. 43.

Signalementen

Een geest die iets te zeggen had. De briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr. - Frans Coenen (1916-1936). Bezorgd en van aantekeningen voorzien door Jan J. van Herpen. Dimensie (Leiden, 1992). 92 pp.

In het door Jan J. van Herpen geordende en ontsloten archief-Ritter in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevinden zich vele brieven die de legendarische radio-literator dr. P.H. Ritter jr. in de eerste helft van deze eeuw met letterkundigen wisselde. Deels zijn ook Ritters eigen brieven, in carbondoorslagen, aanwezig.

Uit deze literaire schatkist deed Jan van Herpen al enkele malen een gemotiveerde greep: in de afgelopen jaren verschenen door hem geredigeerde briefwisselingen van Ritter met J.J. Slauerhoff, Willem en Jeanne Kloos, Herman de Man, Dirk Coster, Lodewijk van Deyssel en Jan Greshoff. In deze uitgaven zijn de complete correspondenties af gedrukt, voorzien van nauwkeurige annotaties.

Aan de reeks werd onlangs de briefwisseling Ritter-Coenen toegevoegd. Dit deel, waarin helaas een register ontbreekt, is niet alleen van belang voor kennis van Coenens leven, maar geeft ook informatie over Coenens protégées Eva Raedt-de Canter en Clare Lennart. Net als de andere delen biedt ook deze brievenuitgave mooie biografische bouwstenen. (G.V.)

De onderkant van het tapijt. Harry Mulisch en zijn oeuvre 1952-1992. Schrijversprentenboek 33. De Bezige Bij, Amsterdam / Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage, 1992. 104 pp.

In september/oktober '92 was het veertig jaar geleden dat Harry Mulisch in de Nederlandse literatuur debuteerde met *Archibald Strohalm*. Het Letterkundig Museum vierde dit jubileum met een grote overzichtstentoonstelling, die zich richtte op veertig jaar schrijverschap en Mulisch' openbare leven. Bij deze tentoonstelling werd een begeleidend *Schrijversprentenboek* gepubliceerd. *De onderkant van het tapijt* begint waar Mulisch' autobiografische *Mijn getijdenboek* uit 1975 eindigt: bij de geboorte van Mulisch als schrijver.

Het schrijversprentenboek bevat prachtig, deels onbekend, fotomateriaal en is gevarieerd samengesteld. We zien Mulisch in gezelschap van collega's, op reis, in zijn werkkamer. Afbeeldingen van werkmateriaal, kladjes, schema's, geven een kijkje in Mulisch' keuken. Boekomslagen van vertalingen van *De aanslag* in het Roemeens, Kroatisch, Pools, Amerikaans en in welke taal al niet tonen overtuigend Mulisch' internationale bekendheid. Een uitgebreid register is de kroon op deze mooie uitgave. (G.V.)

Jaarboek Letterkundig Museum I. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, (Den Haag, 1992). 246 pp.

Na zeventien jaar is het viermaandelijkse huisorgaan van het Letterkundig Museum met de frivole naam *Juffrouw Ida* opgeheven. De juffrouw veranderde van status en bezoekt de ‘Vrienden van het Letterkundig Museum’ nu drie keer per jaar als *De Weduwe Ida*. Dit nieuwe blad heeft de functie van nieuwsbrief en geeft louter informatie over de activi-

teiten van het museum. Daarnaast werd in december een nieuwe, jaarlijks te verschijnen uitgave gepresenteerd: het *Jaarboek Letterkundig Museum*.

De saaie kaft van dit boek, die riekt naar statistieken of belastingtechnische tips, doet het ergste vrezen voor de inhoud, maar deze is gelukkig afwisselend en levendig. Naast een 'verplicht' jaaroverzicht en een lijvig uitgevallen overzicht van Nederlandse literaire prijzen in de periode 1986-1991 biedt dit eerste jaarboek artikelen van diverse pluimage. Ook biografisch geïnteresseerden komen aan hun trekken.

Aardige informatie over Jan Greshoff geeft S.A.J. van Faassen in zijn bijdrage over Greshoffs contact met Anton Kippenberg, directeur van de Insel-Verlag te Leipzig. Theo Bijvoet laat enkele figuren rond *De Gemeenschap* de revue passeren, waarbij de broers Theo en Piet van Rossum centraal staan.

Meer curieus dan belangwekkend is een voor het eerst gepubliceerde rede van Bordewijk over Couperus, uit 1948. René Spork vond deze in het Haags Gemeentearchief. De lezing, die ontbreekt in Bordewijks *Verzameld Werk*, geeft in wezen meer informatie over Bordewijk en diens opvattingen dan over Couperus, maar is verder alleszins het lezen waard.

Stance Eenhuis leverde een bijdrage die in biografisch opzicht het interessantst is. Onder de titel 'Politiek fout, literair ondermaats?' beschrijft zij de kentering in waardering voor het thans vrijwel vergeten schrijversechtpaar Carel en Margo Scharten-Antink. In de tweede helft van de jaren twintig maakten zij een behoorlijke val van de Olympus. Hun boeken werden overwegend negatief beoordeeld en ook de verkoopcijfers daalden fors. De Schartens woonden vanaf 1925 in Florence en flirtten met het Italiaanse fascisme. Dit aspect wordt door Eenhuis uitvoerig behandeld. De oorzaken van de omslag in waardering hun werk die zij noemt - de algehele economische crisis en de 'generatie-aflossing' - zijn discutabel, maar doen geen afbreuk aan haar zeer informatieve stuk. Stance Eenhuis bewijst weer eens dat ook figuren die in de marge van onze literatuurgeschiedenis terecht gekomen zijn boeiende biografiestof kunnen opleveren. (G.V.)

Mededelingen

De Nieuwe Engelbewaarder van uitgeverij Bas Lubberhuizen is een nieuwe literaire reeks die speciale aandacht zal besteden aan de (auto)biografie. De naam herinnert aan *De Engelbewaarder*, waarvan in de periode 1975-1982 vijfentwintig deeltjes verschenen. Twee redacteuren en de uitgever van *De Nieuwe Engelbewaarder* waren dan ook nauw betrokken bij dit blad. In de eerste jaargang verschijnen onder andere de volgende deeltjes:

* *Speurtocht naar de (auto)biografie* door Igor Cornelissen.
* *Willem Arondéus, verzetsheld en kunstenaar* door Marco Entrop.
* *De dubbelzelfmoord van Elize Baart en Bastiaan Korteweg* door Jeroen Brouwers.

De redactie van *De Nieuwe Engelbewaarder* bestaat uit Hans van Straten, Koos van Weringh en Thijs Wierema. De deeltjes kosten f22.50. Informatie is verkrijgbaar bij het secretariaat:

Jan Willem Brouwerstraat 32, 1071 Kl, Amsterdam. Tel:020-6769200/6160611.

Stichting Littera Rotterdam organiseert in 1993 het programma *Van Erasmus tot Deelder*, een reeks lezingen over schrijvers die kortere of langere tijd in Rotterdam hebben gewoond.

De lezingenreeks zal in de maanden maart en april worden vergezeld van de expositie *Van Erasmus tot Deelder* in de Rotterdamse gemeentebibliotheek aan de Hoogstraat. Aan de hand van foto's, handschriften, bijzondere uitgaven en teksten wordt een beeld geschetst van het literaire klimaat in Rotterdam van de zestiende eeuw tot heden.

25 april: Edith Zuiderent over **J.H. Leopold**
30 mei: Vic van de Reyt over **Willem Elsschot**
27 juni: Edith Zuiderent over **Ida Gerhardt**
25 juli: Christine Brackmannn over **F. Bordewijk**
29 augustus: Aad Meinderts over **Anna Blaman**
26 september: Mirjam Rotenstreich over **Alfred Kossmann**
31 oktober: Hans Sleutelaar over **Sleutelaar en Vaandrager**
28 november: Christine Brackmann over **Bob den Uyl**
19 december: Rob Schouten over **Jules Deelder**

Alle lezingen beginnen om 15.00 uur. Plaats: Historisch Museum Het Schielandhuis. Reserveren: 010-4334188. Toegang f10,00.

De **Mr J.C. Bloem Stichting** wil de bekendheid van het werk van de dichter Bloem vergroten en in de belangstelling houden.

Dit doel wordt nagestreefd door lezingen en brochures over het leven en werk van Bloem. Voor bijzondere gelegenheden wordt een bibliofiele uitgave gemaakt, en eens per jaar verschijnt het jaarboek van de Stichting.

De Mr J.C. Bloem Stichting is druk bezig een volwaardig archief op te bouwen van documenten en bibelots. Een klein team doet onderzoek naar het leven en werk van J.C. Bloem en bekom-

mert zich vooral om de witte vlekken in het beschikbare biografische materiaal. Het streven is om in 1993 een Bloem Museum te openen, dat te beschouwen is als een aanvulling op het Letterkundig Museum. Het museum zal een permanent onderkomen voor een tentoonstelling moeten worden, waarin eerste en bijzondere drukken, foto's en bezittingen van (de familie) Bloem zijn opgenomen.

Wie geïnteresseerd is in de Stichting kan donateur worden.

Inlichtingen bij:

Anthony Dekker (voorz.), tel. 070-3602799

Nanneco Sesselaar (secr.), tel. 070-3561924

Adres:

Noorwitzstraat 36

2562 NW 's-Gravenhage

Wie doet wat

Kester Freriks
W. van der Veldekade 7
2102 AS Heemstede
Tel. 023-289201
Kester Freriks publiceerde een romanbiografie over **Hölderlin**, en bereidt momenteel een biografie (‘vie romancée’) voor over **Maria Dermoût.**

E.D.J. de Jongh
Kerkedennen 63
7621 EB Borne
Tel. 074-664214
Dr. de Jongh werkt aan een biografie over **Ds. J.J. Buskes.**

Theo Kroon
Merelhof 16
2251 DD Voorschoten
Theo Kroon schreef biografieën over **Anton van Duinkerken** en **mgr. W.H. Nolens** en schrijft voor de AO-reeks biografietjes over vooraanstaande katholieke figuren uit het jongste verleden.

J.H. Nijdam
Achter op 't Zand
1621 AB Hoorn.
Tel. 02290-11519
De heer Nijdam schrijft biografische schetsen over **Gerrit van Burink** en **L.A. Rodrigues-Lopez.**

Michel van der Plas
Spiegelenburglaan 12
2111 BM Aerdenhout
Michel van der Plas publiceerde o.a. een biografie over **Guido Gezelle**, en werkt nu aan een biografie over **Alberdingk Thijm**.

Olf Praamstra
H. van Borsselenkade 44
1181 AZ Amstelveen
Tel.020-6435116
Olf Praamstra promoveerde op de de kritieken van Busken Huet, en werkt nu aan een biografie over **Conrad Busken Huet.**

Bob Reinalda
Achterloseweg 45
6615 AG Leur
Tel. 08894-50686

Bob Reinalda is redacteur van het *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland.*

Hans Vogel
Haarlemmer Houttuinen 509
1013 GM Amsterdam
Tel. 020-5622358 (Parool);
020-6230232 (privé)
Hans Vogel werkt aan een biografie over **Annie M.G. Schmidt.**

Adreswijziging:

F.W. Zwart
Riouwstraat 194
2585 HX Den Haag
Frits Zwart werkt aan een biografie over **Willem Mengelberg.**

Rectificaties:
(zie Overzicht Biografie Bulletin 2&3, 1992)

Hans Goedkoop: Tel. **020** - 6712770

Anton van der Lem: Laagte Kadijk **76 IV**, Amsterdam.

Jan van der Vegt: Ewis**weg** 26, 1852 **EK**, Heiloo

Biografie Bulletin 93/2

De twijfels van een biograaf
Ian Hamilton

Mijn carrière als biograaf begon ongeveer vijftien jaar geleden, toen ik onderzoek ging doen voor een biografie over de Amerikaanse dichter Robert Lowell, die twee jaar eerder was overleden, zestig jaar oud, op het hoogtepunt van zijn roem. In de zomer van 1979 nam Caroline Blackwood, de weduwe van Lowell, mij mee naar het huis in Ierland waar zij en Lowell de laatste weken van zijn leven hadden doorgebracht. Om meer dan een reden was het een chaotisch bezoek en ik kwam niet veel te weten, maar ik vertrok wel met een paar relikwieën: briefkaarten en brieven gericht aan de dichter, enkele fragmenten van ongepubliceerde gedichten, een oud paspoort, een paar foto's en verschillende stukjes tegenstrijdige ‘mondelinge verklaringen’, zoals dat geloof ik heet, afkomstig van getuigen uit de buurt - een winkelier, een kroegbaas, een begrafenisondernemer - en natuurlijk van de weduwe zelf, die begrijpelijkerwijs behoorlijk gedeprimeerd van mijn bezoek raakte.

Toen ik terug in Londen achter mijn bureau mijn vondst bekeek, moest ik bekennen dat het vooruitzicht van mijn onderzoek me wat ontmoedigde. Wat betekenden deze losse stukjes? Waar hoorden ze bij? Wie waren die - voor mij - vreemden die als ‘Blair’, ‘Frank’ of ‘Peter’ ondertekenden? Oude vrienden van Lowell ongetwijfeld. Ouder, in ieder geval, dan ik was.

In dit stadium wist ik weinig meer over Lowell dan veel anderen, uit interviews en roddels en uit zijn sterk autobiografische geschriften. In mijn geval kwam het beetje extra informatie van lunches die ik tijdens de laatste zes jaar van zijn leven zo nu en dan met hem heb gehad, en van een kortstondige en niet geslaagde samenwerking waar ik zo dadelijk op terug kom. Wilde ik nu echt de volgende zes of meer jaren van *mijn* leven besteden aan een poging om me in te leven in deze andere, inmiddels overleden persoonlijkheid? En hoeveel inleving was eigenlijk mogelijk of wenselijk?

* * *

Toen ik daar zo zat kwam de gedachte bij mij op hoe het zou zijn als een biograaf net zo naar de spullen op mijn bureau zou kijken als ik zojuist naar die van Lowell had gekeken. Wat zou zo'n biograaf bijvoorbeeld vinden van het briefje van mijn moeder, klagend dat ze al in weken niets van me had gehoord, of de brief van mijn ex-vrouw die me aansprak op een onbetaalde elektriciteitsrekening, of deze geparfumeerde briefkaart van ene Priscilla die me bedankte voor een ‘geweldige, verrijkende ontmoeting’ en de vurige hoop koesterde dat zij en ik ‘het snel weer zouden doen’. Wie *was* Priscilla?

Later herinnerde ik me dat ze een studente was die een verhandeling schreef over literaire tijdschriften. Ik had een boek over dat onderwerp geschreven en een half uurtje met haar in een lawaaiig Londens café gezeten. Dat was dus onze ‘ontmoeting’ geweest. Maar als *ik* drie weken later al niet meer wist wie ze was, wat moest een biograaf dan van haar denken? Waarschijnlijk zou hij er maanden over doen om haar identiteit vast te stellen, en hoe moeilijker dat zou zijn, des te interessanter zou ze worden. Hij zou al mijn vrienden en familie vra-

gen naar de geheimzinnige Priscilla, ‘die duidelijk zoveel had betekend toen de oudere Hamilton zijn einde naderde’. Het zou niet lang duren of mijn vrienden en familie zouden ook in haar gaan geloven. ‘Als die vreemde geschiedenis met Priscilla er niet was geweest, wie weet wat hij nog had kunnen bereiken.’ En zo verder.

Ik verscheurde de briefkaart van Priscilla, stuurde mijn ex-vrouw een cheque en belde mijn moeder met de mededeling dat ik volgend weekend langs zou komen. De gedachte aan een biografie had me een beter mens gemaakt, al was het alleen maar voor een middagje.

* * *

Niet ik, maar Robert Lowell was het onderwerp van onderzoek, en ik was er helemaal niet zeker van dat ik er een beter mens van zou worden als ik al *zijn* Priscilla's zou proberen op te sporen, waarvan er volgens overlevering dozijnen zijn geweest. Maar volgens wiens overlevering? Lowell had het soort leven geleid dat nogal aanleiding gaf tot anekdotes. Tientallen verhalen deden over hem de ronde, de meeste over zijn gedrag tijdens de manische periodes waar hij zijn hele leven onder heeft geleden. Ik kende die verhalen en had er zelf ongetwijfeld ook een paar van rondverteld, maar nu lag het anders. Lowell was dood en er zou nog steeds over hem geroddeld worden, maar niet door mij. Het was mijn taak de verhalen op te schrijven, van voetnoten te voorzien en het waarheidsgehalte vast te stellen.

Tot zover had ik de gebruikelijke ambivalente opvattingen over de schrijversbiografie. Ik las biografieën over schrijvers met plezier, maar ik was er niet altijd van overtuigd dat kennis over het leven noodzakelijk was om het werk te begrijpen. Lowell echter, zou je kunnen zeggen, was een geval apart. Hij was ondergebracht in de categorie van ‘bekentenis-dichters’: een schrijver die voorbij de gebruikelijke grenzen van terughoudendheid of persoonlijke schaamte ging. Meer dan anderen leek hij zijn kunst te gebruiken om zijn vaak vreselijke levensomstandigheden de baas te blijven en te overleven.

Sinds de publicatie van *Life Studies* in 1959 had veel van Robert Lowells roem te maken met een soort literair heldendom dat men in hem bespeurde: zijn bereidheid om zich door het Leven naar gebieden van ervaring te laten leiden die een uiterste kracht op zijn Kunst uitoefenden. John Berryman heeft eens opgemerkt: ‘Gelukkig is de kunstenaar die de zwaarste beproeving moet doorstaan die hem net niet het leven kost. Pas dan is hij in zijn element.’ Lowell zou het hiermee misschien niet eens geweest zijn, maar een aantal van zijn bewonderaars dacht van wel, en hij was niet altijd geneigd om hen tegen te spreken. In het begin van de jaren zeventig was er niets dat Lowell *niet* in een gedicht zou zeggen, ook al zou hem dat in het leven behoorlijk schaden, een schade die weer een onderwerp voor nieuwe gedichten zou opleveren. Eigenlijk was ik aan een biografie begonnen die al geschreven was, of verzonnen. Daarom dacht ik dat er geen problemen zouden zijn met geheimzinnigheid, geen achterhouding van materiaal, geen belemmering voor het wezenlijke streven van de biograaf. Aan de andere kant rees daardoor de vraag: als we al zoveel weten, willen we dan nog meer horen?

Ik was daar niet zeker van. Ik kon er niet meer over zeggen dan dat ik benieuwd was om het door Lowell zelf geschapen en gekoesterde beeld over zijn leven te

toetsen aan andere, minder goed gedocumenteerde versies, aangeleverd door mensen die met hem te maken hadden

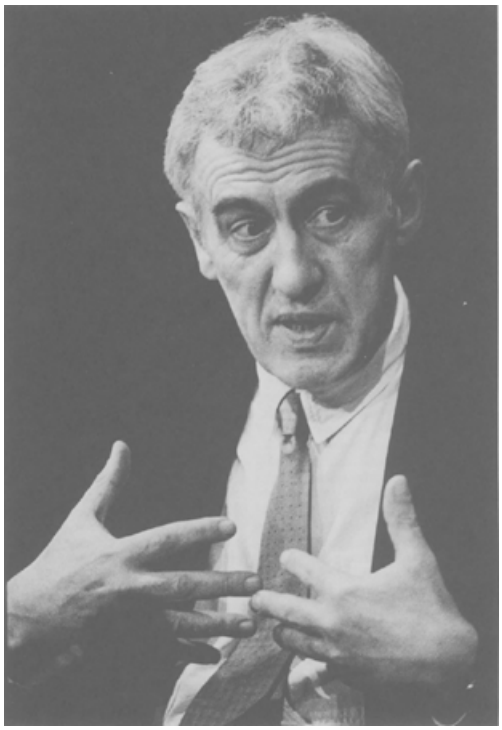

Ian Hamilton (foto: Gerrit Serné & Partner)

gekregen. Het is niet mogelijk een biografie te schrijven zonder daar de levens in te betrekken van anderen, mensen van het tweede plan of van zijdelings belang. Hoe oordeelkundig, hoe oprecht kun je hierin hopen te zijn? Door zulke mensen 'van het tweede plan' te noemen, zou je hen precies zo behandelen als Lowell in werkelijkheid had gedaan. Maar hoe zou je de biografie anders op papier kunnen krijgen? Je zou, bijvoorbeeld, Lowells destructieve zelfingenomenheid willen afkeuren, maar tegelijkertijd zou mijn verhandeling hem toch moeilijk de hoofdrol kunnen ontnemen. Het zou een hele rare biografie zijn die de slachtoffers van het onderwerp tot helden maakt - als je hen tenminste al slachtoffers kunt noemen, de mensen die zijn uitverkoren om ten koste van hun eigen rust de zaak van de dichter te dienen.

Men zou kunnen zeggen dat Lowell, zoals men ook over veel andere kunstenaars heeft gezegd, anderen leed berokkende en dat geen enkel kunstwerk, hoe schitterend ook, daar tegen opweegt. Maar zonder zijn kunst zou het ons niet veel hebben kunnen schelen wat hij deed. En waarom zouden we, in het geval van Lowell, de gedichten niet zien als verzachtingen van het leed in plaats van als de oorzaak? Aan de andere kant, als zijn kunst niet zo bewonderd was, zou hij zich dan de gedachte hebben veroorloofd dat zijn leven belangrijker was dan dat van zijn bewonderaars? En gedijde zijn werk wel bij deze gedachte?

Lytton Strachey noemde de biografie 'de meest subtiele en menselijke van alle takken van de schrijfkunst'. Iemand anders noemde de biograaf 'een kunstenaar onder ede'. Biografen vinden het prachtig om deze citaten aan te halen, en dat is niet verwonderlijk. Wanneer ik de moeilijkheden van het onderzoek naar Lowells leven beschouwde voelde ik me inderdaad zo nu en dan op grootmoedige wijze uitgedaagd: we vinden onszelf nu eenmaal allemaal graag 'subtiel en menselijk'. Maar elders in mijn geheugen hoorde ik ook nog W.H. Audens uitspraak over de biografie als 'altijd overbodig [...] en meestal getuigend van slechte smaak', of, treffender, T.S. Eliot's zeker zo majesteitelijke verklaring dat 'er drie soorten nieuwsgierigheid naar het privéleven van een bekende persoon mogelijk zijn: het nuttige, het onschadelijke en het onbeschaamde'. Als mijn Lowell-project niet nuttig zou blijken te zijn, dan kon ik er nauwelijk zeker van zijn dat het nog onschadelijk zou zijn. Evenmin kon ik ervoor instaan dat het 'onbeschaamd' zou zijn - een zekere onbeschaamdheid schuilt naar mijn idee in de kern van elke biografie.

* * *

Dit zijn enkele voorbeelden van mijn aanvankelijke terughoudendheid. Een andere vraag was misschien belangrijker: was ik geschikt voor deze taak? Hierover maakte ik me niet al te druk. Ik had Lowell redelijk vaak ontmoet sinds zijn verhuizing van New York naar Londen in 1970. Ik had zijn gedichten uitgegeven, ik had hem geïnterviewd en ik had hem zo nu en dan thuis of in het ziekenhuis opgezocht. We waren niet echt vrienden, maar we waren bevriend genoeg, een soort bondgenoten.

Enkele jaren voor zijn dood vertelde Lowell me dat hij overwoog een autobiografie in proza te schrijven. Hij vond het moeilijk te beginnen en we spraken af dat hij misschien op gang zou komen als hij zijn herinneringen op een bandrecorder zou inspreken en dan de transcripties zou uitwerken. In die tijd gaf ik een tijdschrift uit, *The New Review*, en we kwamen overeen dat hij mij - in ruil voor het stellen van vragen en het laten uittypen van zijn antwoorden - als

eerste in de gelegenheid zou stellen om delen af te drukken, terwijl het werk vorderde. Dit leek me een goede regeling; ik hoefde eigenlijk alleen een aanzet te geven en dan achterover te leunen en luisteren. In die tijd zou elk tijdschrift met graagte hoofdstukken hebben gepubliceerd van Robert Lowells eigen versie van zijn Leven.

We hadden twee sessies met de bandrecorder en de tweede was nog rampzaliger dan de eerste. Tijdens beide sessies sprak Lowell zo'n wartaal, weidde zo uit en dwaalde zo af, dat het bij het uittypen leek op het nachtelijk gewauwel van een dronkeman. Misschien *was* hij wel dronken. Maar het ligt meer voor de hand dat er iets mis was met onze hele onderzoeksmethode. In onze twee sessies, over Lowells studententijd op Kenyon College en over zijn vriendschap met John Crowe, Ransom, Randall Jarrell, Peter Taylor en anderen, waren we erin geslaagd ongeveer tien dagen van zijn leven te behandelen. In dit tempo zou het hele verhaal zevenenvijftig jaar in beslag nemen. Lowell was toen zevenenvijftig.

Hoe dan ook, het ging niet en we stopten. Een aantal gedichten in zijn laatste boek, *Day by Day* geven me de indruk dat ze zijn geïnspireerd door de sessies, dus het was niet in alle opzichten tijdverspilling. Bovendien kon er een lesje uit worden geleerd: biografie en autobiografie zijn geen dikke vrienden. Bij Lowell was bijna elke naam en datum die in onze gesprekken naar voren kwam doortrokken van gevoel, betekenis en geheim. Het hele proces was pijnlijk en verwarrend voor hem. Herinnerde hij zich de dingen goed of niet, hoeveel was hij vergeten, hoeveel had hij verfraaid of veranderd door latere ervaringen? Hij herinnerde zich een deur die open ging, een paar schoenen, het geluid van een stem op een bepaalde middag bij een bepaald soort zonlicht. Hoe moet je dat mengsel van te vaag en te precies overbrengen? Het was het soort uitdaging dat het schrijven van een gedicht bevordert, maar voor een biografisch essay was het irritant dat Lowell zich niet kon herinneren wiens deur openging, van wie het paar schoenen was en wat de stem die middag zei. Waarom waren juist deze beelden blijven hangen, terwijl zoveel andere waren verdwenen? Zou hij het zich totaal anders herinneren als hij op een andere dag met iemand anders zou praten? Voor een biograaf op zoek naar de grote lijn in zijn verhaal is het van belang antwoorden te krijgen op deze vragen, of om mogelijke antwoorden naar voren te brengen, maar de autobiograaf die zich alles correct herinnert, weet wel dat het geen zin heeft om structuren te zoeken. De enige manier om meer te weten was om meer te herinneren, en sommige zaken waren nu eenmaal vergeten. Maar welke zaken? Wat voor zaken?

Dit was Lowells methode, of non-methode, met de bandopnames. Hij sprak zijn herinneringen uit zoals ze bij hem terugkwamen en hij was als een gastheer zo voorkomend en verwelkomend, zelfs nieuwsgierig om te zien hoe ze waren gekleed, hoe ze er tegenwoordig uitzagen. Tegelijkertijd echter, zat het hele herinneringproces voor hem vol verdriet, het verdriet om wat verloren was gegaan - niet alleen verloren voor zijn geheugen, maar echt verloren. Voor mij was het ontroerend en om dol van te worden. Daar zat ik als uitgever met mijn bandrecorder te hopen op uitleg bij al dit materiaal. Ik was half priester en half beul, en in geen van beide rollen was ik erg geslaagd. Hoewel ik de banden nog steeds bezit, heb ik ze als zijn toenmalige biograaf maar een keer afgedraaid, en ik moet zeggen dat ze schier onbruikbaar zijn, onbegrijpelijk zonder

noten (die ik niet allemaal zelf zou kunnen maken) en zelfs dan nog te onsamenhangend om juist te worden geciteerd.

Robert Lowell, getekend door Hans Beck

Een jaar of twee na Lowells dood was er sprake van om een biograaf aan te wijzen. Mijn tijdschrift was over de kop en ik zocht vagelijk naar een baan of een bezigheid. Caroline Blackwood en een paar andere Londense vrienden van Lowell zullen zich de opname-sessies herinnerd hebben. Als Lowell mij de rol van geluidsman had toevertrouwd, zou hij misschien geen moeite hebben gehad met mij als zijn biograaf. Ik weet niet waarom, maar toen het aanbod kwam, heb ik het aangenomen.

Zo klinkt het allemaal prachtig rechtlijnig, maar dat was het natuurlijk niet. Met biografieën is dat nooit zo. Direct nadat ik ja had gezegd werd ik midden in het conflict geworpen dat het laatste hoofdstuk van het boek dat ik uiteindelijk ging schrijven zou overheersen.

Voor het geval u het verhaal niet kent, in 1970 had Lowell zijn Amerikaanse echtgenote Elizabeth Hardwick verlaten en zich in Londen gevestigd met de Engels-Ierse schrijfster Caroline Blackwood. Het was een bittere overgang, in belangrijke mate gecompliceerd door de lange geschiedenis van geestesziekte van de dichter. Was dit Engelse avontuur weer een van zijn manische periodes die hij als zo vaak tevoren gelouterd en vol verontschuldigingen te boven zou komen, of was het deze keer ‘menens’, wat dat ook mocht betekenen in zijn geval? In Amerika had Lowell een loyale en, mag je wel zeggen, heldhaftig meevoelende echtgenote en een aantal goede vrienden. Deze mensen hadden als het ware vastgezeten aan de Robert Lowell-kroniek; ze hadden hem uit politiebureaus gered, uren bij hem in ziekenhuizen gezeten, luisterend naar zijn liefdevolle verhalen over Hitler en Napoleon, zij hadden hem uit absurde romantische en financiële verwikkelingen geholpen en de schade hersteld die hij had aangericht in zijn perioden van waanzin, of pogingen daartoe ondernomen. Ze hadden het gedaan uit liefde en bewondering

voor de man die zelfs nu nog ontzag inboezemt. En dan, in 1970 kondigt hij aan Amerika (en hen) achter zich te laten voor een nieuw leven, een nieuwe vrouw, een nieuw huis, een nieuw team van helpers, Engelse helpers. De meeste van zijn Amerikaanse vrienden hadden dat soort dingen eerder gehoord en dachten dat het over zes maanden wel over zou zijn. Sommigen hielden hun ongeloof zelfs vol toen hij ging scheiden, met Caroline

hertrouwde en een zoon kreeg. Anderen zagen al vroeg dat het Lowell deze keer ernst was. In de geest van velen waren er twee Robert Lowells ontstaan: de Amerikaanse Lowell en de Engelse Lowell van na 1970. Er waren twee kampen ontstaan, in wezen het Hardwick-kamp en het Blackwood-kamp, maar natuurlijk met overlappingen.

Elizabeth Hardwick moest veel verdragen, niet in de laatste plaats het angstige vermoeden dat Lowell in Engeland een gevaarlijke blindganger was, dat hij tegen zijn natuur inging, tegen zijn achtergrond, de basis die hem gedurende de lange jaren van hun huwelijk en daarvoor gezond en creatief hadden gehouden. Caroline Blackwood, aan de andere kant, was van mening dat juist Amerika hem gek maakte. In Engeland, ver van zijn eigen chaotische verleden, ver van de 'verblinding', zoals hij het zelf uitdrukte, kon hij genezen en zich vernieuwen. Het was een vreselijke situatie en Lowell heeft zich vaak verscheurd gevoeld. Mogelijk heeft het zelfs zijn leven bekort. In ieder geval zijn de laatste ogenblikken van zijn leven moeilijk te vergeten en het is moeilijk om daarin niet een volmaakt beeld te zien van het conflict dat hij als onoplosbaar en onontkoombaar was gaan ervaren.

Lowell stierf aan een hartaanval in een taxi op weg van Kennedy Airport naar het appartement van Elizabeth Hardwick op de West 67th Street, hun voormalige woning. Hij had ruzie gemaakt met Caroline, de laatste van ettelijke ruzies die ze in de laatste maanden hadden gehad, en hij had waarschijnlijk besloten om zijn Amerikaanse leven weer op te pakken - of althans dat te proberen, want hij hield nog steeds van Caroline. Maar bij aankomst was hij dood. Elizabeth Hardwick vond hem op de achterbank van de taxi. In zijn armen hield hij een pakje in bruin papier. Er zat een portret in van Caroline gemaakt door Lucien Freud, *haar* vorige echtgenoot. Lowell had het schilderij meegenomen naar New York om het, zoals het verhaal ging, te laten 'taxeren'. Lowell, groot in het bouwen van mythes rond zijn persoon, had kans gezien om de laatste, schitterende bloedstollende hoofdstuk van zijn biografie te schrijven of in scène te zetten, zijn vijfde akte, vijfde scène. Er was zowel een prozaïsche, praktische reden als een poëtische voor het portret in zijn armen. Aan mij de taak om de ene vast te leggen zonder de andere te verontachtzamen.

* * *

Een biograaf die deze gecompliceerde wereld van verwijten over en weer betreedt wordt meteen geconfronteerd met het probleem van de zogezegde 'onschuld'. In Londen had ik vele uren in café's en restaurants zitten luisteren naar Lowell, tobbend over zijn twee werelden, zijn twee levens, en de ondragelijke spanning die tussen beiden was ontstaan. Ik wist niet beter dan hij wat hij moest doen of laten. Ik begreep zijn Engelse narigheid veel beter dan datgene wat hem in eerste instantie uit Amerika had verdreven.

Het was begrijpelijk dat ik in de ogen van Lowells Amerikaanse vrienden tot zijn 'Engelse' wereld behoorde, een wereld die hem naar hun overtuiging tot de ondergang had gebracht. Dit was de meest ontmoedigende van de vele hindernissen die ik ondervond toen ik me in 1979 in New York voorstelde als de toekomstige kroniekschrijver van Lowells leven. Welk leven van Lowell, was natuurlijk de eerste vraag die in de hoofden van de mensen opkwam.

Aanvankelijk gingen de deuren met grote voorzichtigheid open. Ik kreeg lijsten van namen uit Lowells verleden,

introducties bij X en Y. In dit stadium wist ik werkelijk niet welke vragen ik moest stellen. Lowells Amerikaanse vrienden waren beleefd en voorkomend, maar ze hadden geen zin om antwoord te geven op vragen waarvan ze het nut niet inzagen. Al snel besefte ik dat deze zogenaamde 'levende getuigen' hun informatie niet spontaan zou geven. Voordat ik een getuige kon benaderen moest ik veel meer te weten komen over de achtergrond van de relatie van de getuige tot Lowell. Hoe kwam ik daar achter?

Typerend was een situatie waarin ik A benaderde, (mij aangeraden door B) die mij vroeg 'wat ik wilde weten'. In feite probeerde hij uit te vissen wat ik al *wist*. Vervolgens wilde hij steevast weten met wie ik al had gesproken en wie ik nog wilde spreken. 'Morgen ga ik bij C op bezoek,' zei ik dan bijvoorbeeld. 'O nee, niet C. Ga niet met C praten, en als je het toch doet, geloof dan niet wat hij vertelt. Hij koesterde wrok tegen Lowell. Hij doet wel alsof dat niet zo is, maar zo is het wel.' Of: 'Ik zou maar niet veel moeite doen voor D, je komt niets van hem te weten. Hij is dol op Caroline en Lizzie had jaren geleden ruzie met hem.' Zo nu en dan werd me zelfs verteld: 'Ik zou maar oppassen als je met X praat. Hij staat helemaal aan Lowells kant.' Wat had dit te betekenen, vroeg ik me af, aan Lowells kant. Aan wiens kant dachten ze dat ik stond? Tot zover de onderzoeksmethode met 'levende getuigen'. Later las ik met veel begrip een opmerking van Mark Schorer over zijn onderzoek naar het leven van Sinclair Lewis. Schorer zei:

'Soms wilde ik dat ik tien jaar langer de tijd had, want dan zouden de meesten van deze mensen er niet meer zijn en dan zou ik niet langer in de war raken door hun tegenstrijdige verhalen. Ik zou dan in feite vrij zijn om mijn zegje over hen te doen.'

Vanuit New York ging ik naar Harvard en bracht de volgende drie maanden door in de Houghton-bibliotheek. Een paar jaar voor zijn dood had Lowell zijn 'archief' verkocht aan deze bibliotheek. Het betrof een uitgebreide collectie manuscripten, notitieboeken en een enorme stapel correspondentie, waarvan het merendeel natuurlijk aan hem gericht was. Uit deze brieven kon ik de chronologie van zijn leven opstellen en zijn relaties door de jaren heen redelijk betrouwbaar in kaart brengen. De 'Priscilla-factor', zoals ik het nu noemde, moest in het achterhoofd worden gehouden. Zonder Lowells kant van de correspondentie was het moeilijk om precies te bepalen wat er gaande was, of, zoals in het geval van zijn turbulente eerste huwelijk met de romanschrijfster Jean Stafford, te weten voor wie ik sympathie moest koesteren.

De brieven van Stafford werpen zijdelings een interessant licht op de hele onderneming van het biografie schrijven. Het zijn magnifieke staaltjes van huwelijkstwist, gedetailleerd, uitvoerig en bijna - maar net niet - hysterisch schel van toon. Ze staan bol van woede en wrok. Er zijn geen antwoorden van Lowell en dat is voor een deel ook wat Stafford zo woedend maakt.

Bij het lezen van de Stafford-brieven wist ik dat ik deze stem ergens eerder had gehoord: in Lowells lange gedicht *The Mills of the Kavanaughs*, dat hij niet lang voor het einde van hun huwelijk had geschreven. Met dat gedicht had ik nooit goed raad geweten, niet alleen vanwege een aantal onduidelijkheden hier en daar en een vertelling die heel lastig te volgen was, maar ook omdat het zoveel van de beste, of in ieder geval van de meest woeste, versregels bevat van een wraakzuchtige, verwijtende vrouw. Tot dan toe hadden vrouwen een passieve rol gespeeld in de gedichten van Lowell.

Zonder de Stafford-brieven, zou ik nu willen beweren, zou de eigenaardige kracht en intensiteit van *Mills of the Kavanaughs* duister zijn gebleven, zonder een aanwijsbare bron of context.

Kennis over de bron van het gedicht geeft ons veel inzicht in de methodes die Lowell als dichter gebruikte, over zijn gebruik van ontleningen en nabootsingen. Het lijkt wel of Lowell net zo onder de indruk was van de *literaire* kracht van Staffords brieven als hij zich zorgen maakte over het oordeel dat in de brieven over hem werd geveld als de echtgenoot die haar in de steek had gelaten. Hij had haar al verlaten en was niet van plan om terug te komen, maar de poëzie moest nog geschreven worden. Is dat een verachtelijk egoïsme of de ijskoude objectiviteit van de ware kunstenaar?

Later zou Lowell nogmaals de brieven van een gekwetste echtgenote in zijn poëzie gebruiken, met een nogal omstreden resultaat. Na de vondst van de Stafford-correspondentie beschouwde ik dit proces meer als een literaire dwangmatigheid dan een op zichzelf staande persoonlijke uitbarsting, hoewel dat element er ook inzat. Ik kom hier zo dadelijk nog op terug.

* * *

Het lezen van andermans privé-correspondentie heeft altijd iets spannends en misdadigs. Biografen zullen moeten toegeven, als ze eerlijk zijn, dat het plezier dat dit gedeelte van hun onderzoek hen verschaft, niet alleen met literatuurwetenschap te maken heeft. Bij Lowell was hier een gênant voorbeeld van.

In de bibliotheek van Harvard stuitte ik op een handvol brieven die een vrouw, die we G zullen noemen, aan Lowell schreef. Uit de brieven bleek duidelijk dat G en Lowell aan het einde van de jaren veertig een verhouding hadden gehad, die toen veel voor haar had betekend. (Zoals gewoonlijk was het niet helemaal duidelijk wat het voor Lowell had betekend.) Later kwam ik G in Londen op het spoor, hoewel ze een Amerikaanse was, en ik vroeg haar of ik haar mocht interviewen over haar relatie tot Lowell. Ze stemde toe en ik ging met mijn bandrecorder naar haar toe. Ze wist niet wat ik wist en had een verhaal voorbereid waarin ze zichzelf en Lowell slechts voorstelde als ‘literaire vrienden’. Ze hadden samen veel over boeken gesproken en elkaars werken bewonderd, dat was alles. Ze zei dat ze ‘heel weinig’ wist over zijn ‘privéleven’. Zo kabbelde het interview nog een half uurtje door, tot ik me niet langer kon inhouden. Ik *moest* het eenvoudig tegen haar zeggen: ‘*Maar ik heb uw brieven gelezen*.’

Er viel een stilte en het was duidelijk dat G pijlsnel nadacht: ‘Welke brieven?’ ‘Hoe?’ ‘Wat stond erin?’ Per slot van rekening waren ze dertig jaar geleden in haast geschreven. Misschien was ze sindsdien wel gaan geloven dat zij en Lowell slechts literaire vrienden waren geweest. Ze leek werkelijk pijnlijk getroffen, alsof mijn gevoelloosheid of domheid een grote betovering had verbroken. De stilte duurde nog even voort en ik zette de bandrecorder af. ‘Bedoelt u eigenlijk dat hij ze aan de universiteit van Harvard heeft *verkocht*?’

Ik probeerde de zaak te redden door uit te leggen dat hij ook een paar duizend andere brieven had verkocht en dat de meeste schrijvers hetzelfde deden, maar ze luisterde half. ‘Goed, ik zal u vertellen wat er werkelijk is gebeurd,’ zei ze. Maar ze vertelde het verbitterd, en het was moeilijk te bepalen of deze verbittering niet meer

te maken had met Lowells behandeling van haar *brieven* dan met *haarzelf*, dertig jaar geleden. (Ik vertelde

G niet dat ik in dezelfde bibliotheek van Harvard op een aantal roddelbrieven aan Lowell van zogenaamde vrienden van mij was gestuit - waarvan sommige zich niet al te vriendelijk over mij uitlieten. Ik verkeerde ten slotte niet in de positie om gevoelens van lotgenootschap op te eisen.)

Een van de argumenten voor het schrijven van biografieën over mensen die nog niet zo lang dood zijn, is dat de nog levende getuigen niet meer leven als je te lang wacht. Maar de gretigheid om beslag te leggen op een verse getuigenis heeft zijn ongepaste kanten. 'De jacht op de doden,' heeft Elizabeth Hardwick het eens genoemd. Men schrijft tegenwoordig geen brieven zoals vroeger, en bekende figuren zijn geraffineerder geworden in hun pogingen om biografen voor te zijn en te dwarsbomen. In de negentiende eeuw kon een bekende persoonlijkheid zijn biograaf als vriend beschouwen, en doorgaans *was* hij ook een vriend. Tegenwoordig wordt vanzelfsprekend aangenomen dat er op z'n minst een zekere mate van spanning bestaat tussen de biograaf en zijn onderwerp. Dus zal in de toekomst steeds meer worden afgegaan op de getuigenis van tijdgenoten, en zij zullen ongetwijfeld als 'levende getuigen' een vaardigheid en verfijning ontwikkelen in het uitoefenen van dit vak. Hun verklaringen onder ede zullen steeds beter gepolijst en gecomponeerd zijn; de rommel van de echte gebeurtenissen zal worden opgeruimd. En sommige getuigen zullen experts worden in biografische dubbelzinnigheden - zwart makend wie ze zeggen te bewonderen. Veel zal ervan afhangen wie van de getuigen als eerste sterft. Sterft beste vriend A zonder zijn zegje gedaan te hebben, dan moeten we wel afgaan op de op een na beste vriend B, om A's eigenlijke betrokkenheid bij de persoon die we bestuderen te kunnen plaatsen. B zou best een hekel aan A gehad kunnen hebben en hem nu naar beneden willen halen. Om dit te kunnen controleren zouden we eigenlijk met C moeten praten, als die nog in leven is. Als het gaat om minnaars, echtgenotes of zelfs kinderen wordt wedijver tussen de getuigen natuurlijk nog gevaarlijker. Hoe dichter je bij de kern van de zaak komt, des te subtieler worden de keuzes die je moet maken. Bij Lowell heb ik meerdere betrokkenen ongenoemd gelaten, omdat er duidelijk schade aangericht zou kunnen worden, en ander materiaal weggelaten omdat mij was verteld dat Lowells kind in bescherming genomen moest worden. Natuurlijk is het niet altijd mogelijk om de schade of ellende in te schatten die een biografisch geschrift kan veroorzaken.

Bij Lowell waren er momenten dat de biograaf veel voorzichtiger moest zijn dan Lowell ooit zelf geweest was. Ik had vaak het gevoel dat Lowell mijn terughoudendheid een beetje zwak zou hebben gevonden. Zelf had hij ten slotte nooit een blad voor de mond genomen. Toen hij in de zeventiger jaren gedeelten uit de briljante, boze brieven van Elizabeth Hardwick verwerkte in gedichten over hun scheiding, werd hij in brede kring aangevallen; dit was ongetwijfeld het hoogste verraad. Maar Lowell kon nooit echt begrijpen waar al die drukte om te doen was. Het citeren van Hardwicks brieven in zijn poëzie was zijn manier om zowel op de brieven als op haar te antwoorden, niet als ex-echtgenoot maar als mede-auteur, als iemand die pijn tot poëzie maakt. Hij was in hoge mate trots op de brieven van Hardwick, zoals hij trots was geweest op die van Stafford. Hij vond het pijnlijk ze te lezen, dus konden ze in zekere zin worden beschouwd als *zijn* ervaring en dus als materiaal voor kunst. Maar voor Elizabeth betekende dat in die tijd alleen

maar bitterheid. Twintig jaar daarna denkt ze er misschien anders over. Per slot van rekening zijn een aantal van deze gedichten zonder de regels uit haar brieven niet zo goed.

* * *

Mijn boek over Lowell was in 1982 klaar en verscheen in de winter van dat jaar. Toen het af was vroegen mijn uitgevers onmiddellijk *wie* ik als volgende zou doen - niet wat, maar wie. Ze gingen ervan uit dat mijn volgende boek een biografie zou zijn. Ik was blijkbaar uitverkoren tot biograaf. Voor me lag een eventuele nieuwe carrière, waarin ik van het ene 'project' naar het andere zou gaan. Ik kreeg de suggestie om een biografie over Ezra Pound te schrijven, vervolgens viel de naam John Berryman. Een andere uitgever vroeg me of ik ervoor zou voelen het leven van Sylvia Plath aan te pakken. Toen ik een sarcastische vriend van mij van dit voorstel vertelde, zei hij dat ik er natuurlijk op in moest gaan, maar op voorwaarde dat de allerlaatste zin van het boek zou luiden: 'Ik ben van mening dat we haar laatste maanden met de mantel der liefde moeten bedekken' - en dan zien wat men zou zeggen. De grootste gemene deler in deze voorstellen leek me krankzinnigheid. Ik liep gevaar benoemd te worden tot kenner van gestoorde dichters. Af en toe was ik zelf een gestoorde dichter en ik wist niet zeker of dit goed voor me zou zijn. Dus ik sloeg de aanbiedingen, of semi-aanbiedingen, af en keerde terug naar Londen, waar me een andere loopbaan wachtte, als criticus van andermans boeken over gestoorde dichters.

In die tijd kwam het onderwerp voor mijn volgende avontuur geheel toevallig op mijn weg. Mijn zoon van zestien kwam op een dag thuis uit school en kondigde aan dat hij een 'fantastisch' boek had gelezen. Zijn gezicht had een uitdrukking die het ook wel eens had als van een heavy-metal concert terug kwam. 'Fantastische boeken' maakten in die periode geen deel uit van zijn culturele programma. 'En om welk fantastisch boek gaat het?' vroeg ik, in de hoop dat het op z'n best om Stephen King of Robert Ludlum zou gaan. 'Het heet,' zei hij terwijl hij moeite deed om zich de titel te herinneren, 'het heet *The Catcher in the Rye*.' Ik stond paf. *The Catcher in the Rye* was een boek waaraan ik lange tijd niet had gedacht. Toch was het ooit, ongeveer dertig jaar geleden, het belangrijkste 'fantastische' boek van *mijn* puberteit geweest. Ik had het zo vaak gelezen dat ik het bijna uit mijn hoofd kende. Maandenlang had ik rondgelopen als Holden Caulfield, de held van het boek, totdat ik tot de ontdekking kwam dat duizenden, misschien wel tienduizenden andere pubers hetzelfde deden als ik, en al deden sinds 1951, toen *The Catcher* voor het eerst verscheen. Ik had Salingers carrière daarna gevolgd, van *Franny and Zooey* tot *Raise High the Roof Beams, Carpenters*, en erg mijn best gedaan om steeds evenveel enthousiasme op te brengen, zoals van een toegewijde volgeling mag worden verwacht. Toen Salinger was gestopt met publiceren verdween hij van het toneel en na een tijdje was ik hem min of meer vergeten. Hoewel, als ik mezelf af en toe een uitdrukking als '*big deal*' of '*goddam phoney*' hoorde gebruiken, herinnerde ik me min of meer waar het vandaan kwam.

En nu, jaren later, kwam mijn zoon, een kind van TV, zwart leer en computerspelletjes me vertellen dat hij ten prooi was gevallen aan dezelfde bevlieging.

Ik was natuurlijk verrukt en onder de indruk dat het boek nog steeds de jeugd kon boeien. We vergeleken onze indruk-

ken met elkaar: ‘Weet je dat stukje nog waar die ouwe Stradlater zijn scheerapparaat op het toilet achterlaat?’ ‘Wat gebeurde er nou echt met meneer Antolini?’ Na een tijdje stelde mijn zoon de vraag die de vorm en inhoud van de volgende vier jaar zou bepalen. Hij vroeg me: ‘Wie *is* J.D. Salinger?’

Ik vertelde hem het kleine beetje dat ik wist, gebaseerd op herinneringen aan wat ik dertig jaar geleden had uitgezocht. Salinger was een Newyorker en kwam uit een welvarend halfjoods zakenmilieu, werd in 1919 geboren, doorliep als jongen de militaire academie, diende tijdens de Tweede Wereldoorlog in het Amerikaanse leger, mogelijk bij de Inlichtingendienst, publiceerde in de jaren veertig korte verhalen in de New Yorker. *The Catcher* was zijn eerste roman, die bij het verschijnen een bestseller werd en later, halverwege de jaren vijftig tot de vroege jaren zestig,

J.D. Salinger

een cultboek voor rebelse tieners. Daarna was Salinger begonnen aan een lange fictieve kroniek over een familie van genieën genaamd Glass. Salinger scheen zelf voor een van hen, Buddy Glass, model te hebben gestaan. Buddy had een succesvol boek over een puber geschreven en had nu enorme last van de aandacht van zijn fans. Met de publicatie van *Franny and Zooey* in 1961 nam Salingers roem zulke afmetingen aan dat hij zich om redenen die daar deels mee te maken hadden en deels onbekend bleven, volledig terugtrok uit het openbare leven. Hij weigerde niet alleen em interviews te geven of fanmail te beantwoorden, hij weigerde zelfs te publiceren wat hij schreef - als hij nog schreef.

Voor mijn zoon was de weigering om te publiceren het meest interessant. In zijn cultuur was het najagen van roem essentieel bij elke zogenaamde creatieve onderneming. Roem was de sterkste prikkel. Zonder dat zou zijn cultuur ineenstorten of zo veranderen dat zij onherkenbaar zou worden. Het vrijwillig afwijzen van succes vond hij eigenaardiger dan ik, maar dat betekende nog niet dat ik in staat was hem een overtuigende verklaring te geven wat Salinger voor ogen stond. Ik mompelde nog wat over de verderfelijke invloed van samenwerking met de media en vertelde

iets over Salingers Zen-boeddhisme, ik wees op de passage in *The Cather in the Rye* waarin Holden Caulfield ernaar verlangt de bossen in te trekken en daar als een doofstomme te leven. Ik zag wel dat hij er niet erg van onder de indruk was en naderhand merkte ik dat ik mezelf dezelfde vraag stelde als hij: wie *was* J.D. Salinger?

* * *

Ik herlas toen zijn boeken en bleef speciaal stilstaan bij het lange verhaal *Sey-*

mour: an Introduction waarin Buddy Glass, Salingers zogenaamde alter ego, zich rechtstreeks tot het publiek richt, dat hij zegt af te wijzen. Buddy's houding, net als die van Salinger zelf in de paar verklaringen die hij in de loop der jaren over zijn eigen persoon heeft afgelegd, was niet de mopperige, achteloze houding van de misantroop. Integendeel, hij was heel charmant en had bijna een flirterige speelsheid. Als auteur scheen Salinger Buddy Glass te gebruiken om de nieuwsgierigheid van zijn adorerende jonge fans te koesteren en ermee te spelen. Naar mijn mening was het een uiterst sociaal, zelfs theatraal gedrag, van iemand die zo zeker was van de genegenheid van zijn lezers dat hij het zich kon permitteren ermee te spelen, van iemand die bemind wilde worden en erop rekende bemind te worden, zij het op zijn eigen voorwaarden, zelfs als die voorwaarden strenger bleken te zijn dan gewoonlijk tussen een schrijver en zijn lezerspubliek.

Zo vatte ik het toen tenminste op. Ik was juist tevoorschijn gekomen na een verblijf van drie jaar in de psyche van een schrijver voor wie terughoudendheid niets betekende en die geweldig betrokken was bij alle aspecten van zijn roem. Daarom had ik misschien teveel de neiging om sceptisch te zijn over Salingers teruggetrokkenheid. Ik geloofde niet echt dat hij alleen gelaten wilde worden, want dat kwam niet overeen met wat hij had geschreven. Met andere woorden, in dit speciale geval was ik bereid om een literaire interpretatie op de persoon van de schrijver te projecteren, hoewel ik me in theorie van het gevaar bewust was. Ik bleef terugkomen op het idee van spel, van theater in Salingers latere werk. Was zijn weigering om te publiceren in werkelijkheid plagerij? Waren wij als lezers op een of andere manier tekort geschoten? Hadden we hem verkeerd gelezen, hadden we te weinig respect opgebracht, te lauw gereageerd op zijn latere werk? Ik wist dat hij talloze verzoeken om interviews van journalisten had geweigerd. Misschien wachtte hij op de echte *serieuze* benadering van *de biograaf*. Misschien wachtte hij wel op *mij*.

Dat is nogal wat om te hopen. Stel je voor dat Salinger *echt* genegeerd, vergeten, afgeschreven wilde worden. Hield dat in dat wij als lezers onze nieuwsgierigheid naar hem moesten onderdrukken? Ik raakte gefascineerd door het idee om een beeld van Salinger te construeren op ongeveer dezelfde manier waarop ik een beeld van Lowell tot stand had gebracht, met gebruikmaking van hetzelfde soort materiaal: het lezen van zijn oeuvre, de getuigenis van mensen die hem kenden of gekend hadden en welke documentatie dan ook die aan de oppervlakte gebracht kon worden. Het verschil met dit boek was dat de schrijver die ik onder de loep nam nog leefde. Maar als het ging om een biografie of zelfs om een literaire verhandeling, zou hij er naar eigen zeggen de voorkeur aan geven als overleden te worden beschouwd.

Zonder mijn ervaring met het enorm overvloedige biografische materiaal bij Lowell of mijn zoons toevallige ontmoeting met *The Catcher in the Rye* denk ik niet dat ik was doorgegaan. Helaas vertelde ik het idee aan mijn agent die zich ook over de vraag had gebogen wat - of wie - ik nu zou gaan doen. Zoals de meeste agenten suggereerde hij dat ik een paar gedachten op papier zou zetten. Dat deed ik. Nog niet zo lang geleden kwam ik dit overzicht weer tegen en in het licht van de latere gebeurtenissen werd ik bijna gerustgesteld door de naïviteit ervan, de volkomen *verkeerde* interpretatie van het raadsel Salinger.

Het begint met een verslag van de gehechtheid uit mijn jeugd aan *The Catcher* en citeert zelfs de regel waarin

Holden Caulfield een goede schrijver omschrijft als iemand die je het gevoel geeft dat je hem kunt opbellen. Salinger komt in zijn werk over als precies dat type schrijver. Deze bewering is niet zonder betekenis. Wie zou de schrijver van *Finnegans Wake* of *The Love Song of J. Alfred Prufrock* nou willen opbellen? Maar Salinger had zich zeldzaam onbereikbaar gemaakt. Het overzicht uit 1983 gaat als volgt verder:

Ik vraag me af wat er zou gebeuren als ik - zonder inbreuk te maken op zijn privacy, zonder te proberen om hem op een of andere voor de hand liggende manier 'te benaderen' - eenvoudig een portret van Salingers leven en persoonlijkheid zou maken, gebaseerd op (a) zijn boeken, (b) voor het publiek toegankelijke documentatie, (c) interviews met mensen die hem kenden/kennen/iets over hem weten.

Het idee zou zijn om Salinger zelf niet te benaderen voordat het 'openbare' gedeelte van het onderzoek ten einde was. Ongetwijfeld zouden mijn inspanningen hem ter ore komen en terwijl het werk vorderde zou hij misschien uiteindelijk uit zijn schuilplaats worden gelokt. Het boek zou helemaal niet afhankelijk zijn van zijn capitulatie, hoewel het laatste hoofdstuk verslag zou kunnen doen over wat er gebeurt als hij ten slotte wordt benaderd.

De methode van het boek zou uiterst subtiel en correct moeten zijn, er zou geen indruk van opdringerigheid of ongepaste nieuwsgierigheid mogen ontstaan. Ik zou gewoon moeten verzamelen wat al algemeen bekend is of weergeven wat op een verantwoordelijke en vrijwillige manier in de loop van het onderzoek naar voren komt. In dat geval zou de biograaf een personage in zijn eigen boek worden. De tegenwerking die hij ondervindt zou even interessant zijn als de medewerking. Het idee zou zijn om in Salinger een soort nieuwsgierigheid tegen wil en dan op te wekken, een contra-nieuwsgierigheid.

Salingers contra-nieuwsgierigheid werd door mijn inspanningen inderdaad opgewekt, maar niet in de vorm van een ontdooiing, van openhartigheid, of wat me dan ook voor ogen stond bij de buitengewoon vrome schets van het boek. Het kwam in de vorm van een proces. Mijn boek, verschenen onder de titel *In Search of J.D. Salinger*, geeft een volledig verslag van de hele zaak. Het resultaat van mijn pogingen om nader tot mijn geliefde onderwerp te komen hadden tot gevolg dat ik zijn aartsvijand werd. In het boek zoals het uiteindelijk is gepubliceerd merk ik op:

'Het boek waarvoor ik viel is eindelijk losgekomen van zijn magische auteur. Maar ik kan er desondanks niet blij mee zijn dat, wat er ook gebeuren mag, mijn naam en die van J.D. Salinger voor altijd verbonden zullen zijn als die van procederende partijen, of vijanden, in juridische leerboeken, op de planken van het Amerikaans Hooggerechtshof en in de gedachten van iedereen die de rechtmatige versie van mijn boek leest.'

* * *

Samenvattend kan ik zeggen dat ik twee biografieën heb geschreven, een over een overleden auteur die ik heb gekend en een over een levende auteur die ik nooit heb ontmoet. Aan beide projecten hield ik een gevoel over gefaald te hebben, een gevoel van het verkeerd gedaan te hebben. Toen ik eraan werkte was ik niet erg tevreden over mezelf. Ik klaag niet en ben niet uit op medelijden. Ik werd goed betaald voor

het werk en er zit zeker iets in het snuffelen in andermans leven wat mij bevalt. En uiteindelijk zou ik de

boeken die ik geschreven heb waarschijnlijk ook wel verdedigen - als boeken. Alleen, wanneer ik biografen verheven hoor spreken over de subtiele en menselijke aspecten van hun roeping, of wanneer ze weigeren om te erkennen dat er onvermijdelijk iets goedkoops zit in wat ze doen, dan herinner ik me mijn eigen twijfels als biograaf: al die brieven die ik heb gelezen, de bandopnamen die ik heb getranscribeerd, de wonden die ik heb geopend, de emoties waarnaar ik heb geraden, de levens die ik heb geplunderd of waarmee ik heb gespeeld, zodat ik mijn verhaal kon vertellen.

Vertaling: Conny Elderhorst

Ian Hamilton is dichter, poëzie-criticus en biograaf. Zijn laatste boek is *Keepers of the Flame. Literary Estates and the Rise of Biography* (Londen 1992). Deze tekst sprak hij 16 februari 1993 uit voor de SLAA in theater De Balie, Amsterdam.

Egoducumenten en (literatuur)geschiedenis
Een inleiding
Rudolf Dekker

Ongeveer dertig jaar geleden verrijkte de historicus Jacques Presser de Nederlandse taal met een nieuw woord: egodocument. Hij definieerde egodocumenten als ‘die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer (Caesar, Henry Adams) een “hij” als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig’.[1] Later formuleerde hij het beknopter als ‘die documenten, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult - of verbergt...’[2] Presser bedoelde het woord als een verzamelterm om autobiografieën, memoires, dagboeken, persoonlijke brieven en dergelijke teksten mee aan te duiden, kortom, alle teksten waarin de auteur schrijft over eigen handelen en gevoelens. Het woord ‘egodocument’ is rekbaar, en de vraag is alleen hoé rekbaar.

Pressers neologisme was nuttig, en het is inmiddels algemeen geaccepteerd, wat bezegeld is door opname in de nieuwste editie van de Van Dale, met een overigens niet zo gelukkige omschrijving (‘documenten over persoonlijke gebeurtenissen en levenservaringen’). Het woord egodocument lijkt ook in het Engels en Duits ingang te vinden. Niet in het Frans, want Fransen vinden het woord niet welluidend genoeg.

Dat er behoefte aan deze overkoepelende term is gekomen, wekt geen verwondering. Het woord dekt immers een aantal relatief nieuwe tekstvormen. Per slot van rekening is ook het woord autobiografie een neologisme. Dat woord werd in het Engels geïntroduceerd rond 1800. In Nederland werd het pas vijftig jaar later langzaam aanvaard als alternatief voor omslachtige bewoordingen als ‘eigenlevensschets’ of, zoals we het op titelpagina's van gepubliceerde autobiografieën vaak terugvinden: ‘Het leven van... door hem zelf beschreven’. Ook de betekenisinhoud van het woord dagboek heeft trouwens veranderingen ondergaan.

De term egodocument is dan wel nieuw, maar met de belangrijkste daaronder vallende genres, met name autobiografie en dagboek, heeft de wetenschap zich al veel langer beziggehouden. De waardering voor deze tekstsoorten heeft in de afgelopen twee eeuwen sterk gevarieerd: van wetenschap tot wetenschap, van tijd tot tijd, van land tot land, van genre tot genre. Ik zal hier proberen kort die waarderingsgeschiedenis te traceren wat betreft de geschiedwetenschap en de (historische) letterkunde.[3]

* * *

Allereerst de ontwikkeling binnen de geschiedschrijving. Van *de* geschiedschrijving kunnen we evenwel niet spreken. Er zijn verschillende soorten geschiedschrijving, die alle op een eigen manier van egodocumenten gebruik maken en hebben gemaakt. Die verschillen ontstonden echter pas naar verloop van tijd. Tot het midden van de negentiende eeuw was men het er alge-

Jaques Presser in 1923

meen over eens dat het hier om een zeer belangrijk type bron ging.

Geschiedenis was rond 1800 vooral politieke geschiedenis, waarbij de hoofdrolspelers, de grote mannen, de meeste aandacht kregen. Als bronnen-kritisch principe gold dat hoe dichter een auteur bij de gebeurtenissen stond, des te betrouwbaarder diens verslag was. Dus beschouwde men egodocumenten van de hoofdrolspelers als de meest betrouwbare bronnen. Wie hadden er dichter met hun neus op veldslagen of diplomatieke onderhandelingen gestaan? Wie kon er beter het leven van een beroemdheid beschrijven dan die beroemdheid zelf? De voorbeelden werden al in de Klassieke Oudheid gevonden, met voorop Caesars *De Bello Gallico*. Een biograaf mocht zich gelukkig prijzen als zijn subject een autobiografie had nagelaten, hij hoefde deze immers slechts bij te schaven, toe te lichten en zo nodig uit te breiden.

Mensen waren zelf hun beste biograaf, maar als zij zelf de pen niet er hand namen, kon dat het best worden gedaan door iemand die hen goed gekend had. Een hechte persoonlijke band tussen de biograaf en diens subject achtte men essentieel, relaties dus zoals die tussen Boswell en Johnson, of tussen Eckermann en Goethe. Ontbrak zo'n intieme relatie dan was een goede biografie onmogelijk. Dat was althans de mening van Voltaire volgens wie het pure oplichting was te pretenderen dat men het leven kon beschrijven van iemand die men niet zelf gekend had.

Historici die zich rond 1800 zo bewust waren van het belang van teksten die we tegenwoordig egodocumenten noemen hadden slechts één probleem: het feit dat tot de zeventiende eeuw zo weinig kopstukken autobiografische teksten hadden nagelaten. Maar dat weinige werd hogelijk gewaardeerd, en historici zetten zich aan het editeren van wat er was overgeleverd. Onder meer de eerste uitgave van het dagboek van Samuel Pepys dateert uit de vroege 19e eeuw.

Rond 1800 groeide niet alleen de historische interesse in egodocumenten, maar er kwam ook een wassende stroom memoires-literatuur op gang. Maar juist deze enorme groei stemde historici kritisch, er was veel kaf onder het koren. Niemand minder dan Ranke waarschuwde zijn vakbroeders ervoor dat met name in Frankrijk veel memoires werden verminkt door uitgevers, werden geschreven door ghostwriters, of zelfs geheel uit de duim waren gezogen. Typerend voor de groeiende bezorgdheid in deze tijd is een nachtmerrie die de Engelse historicus Macauley eens had: hij droomde dat zijn nicht het dagboek van Pepys vervalst had. Van fundamentele aard was de kritiek op het genre dus nog niet, alleen het onderscheid tussen vals en echt bezorgde de historicus zorgen.

Pas aan het eind van de 19e eeuw dringt het tot enkele historici door dat autobiografieën per definitie een vertekening geven, doordat ze vaak een apologetisch karakter hebben en doordat bijna alle auteurs bewust of onbewust de feiten geweld aandoen. Een Duits historicus spreekt van de '*romanhafte Elemente*' die in alle autobiografieën te vinden zijn. De inzichten van Freud over de werking van het menselijk geheugen voegden daar nog het nodige aan toe. De Engelse diplomatieke historicus Gooch velde in 1936 een definitief oordeel aan de hand van een bespreking van memoires van onder meer Richelieu, Frederik de Grote en Talleyrand tot en met Hitler's *Mein Kampf*. In al deze teksten was de waarheid verdraaid door de auteurs of de tekstbewerkers, zo ze al niet geheel fictief waren. Meer recent, tenslotte, is er het geval van Henrich Schliemann dat

voor de nodige opschudding zorgde. Niet alleen bleek de beroemde archeoloog zijn autobiografie grotendeels verzonnen te hebben, zelfs zijn dagboeken bevatten passages die niet waar konden zijn. Bijvoorbeeld een ontmoeting met de president van de Verenigde Staten op een dag dat deze in het buitenland verbleef. Juist het feit dat een vakbroeder, die per definitie op zoek had moeten zijn naar de waarheid, zijn eigen leven vervalste, was een schok. Kortom, egodocumenten zijn geworden tot voor historici volstrekt onbruikbare bronnen.

* * *

Terwijl binnen de politieke geschiedschrijving het egodocument in discrediet was geraakt, verliep de waardering binnen de ideeën-geschiedenis anders. In Duitsland had aan het eind van de negentiende eeuw Dilthey, de man van de *verstehende* methode, gepleit voor het gebruik van autobiografisch materiaal. Dat werd in de praktijk gebracht door zijn leerling en schoonzoon Georg Misch. Voor Dilthey en Misch was de geschiedenis vooral de voortschrijdende ontplooiing van het individu. Juist in egodocumenten zou zich die ontplooiing goed laten traceren. Dat is de grondgedachte van het grote werk van Misch, waaraan hij meer dan een halve eeuw gewerkt heeft, *Geschichte der Autobiographie*. Misch's werk is het voorbeeld geweest voor veel ander idee-historisch onderzoek, waarbij opvalt dat het steeds weer dezelfde schrijvers zijn die onder de loupe worden genomen. Net als bij politieke historici, bestaat er een voorkeur voor ‘grote mannen’, of beter ‘grote denkers’. Er heeft zich een canon gevormd die slechts uit een paar dozijn namen bestaat, lopend van Augustinus via Rousseau, en enkele andere achttiende eeuwers (zoals Gibbon, Franklin, Goethe) naar onze eigen tijd, met als marktleiders Sartre en Leiris.

Deze idee-historische richting heeft ook invloed gehad op de biografie als genre. Van een andere volgeling van Dilthey, Max Weber is de bekende uitspraak ‘Men hoeft geen Caesar te zijn om Caesar te begrijpen’, met andere woorden, het adagium van Voltaire, hiervoor geciteerd, had afgedaan: iedereen die zich in een ander kon inleven, mocht zich vanaf nu aan het genre wagen.

* * *

Er is een derde soort geschiedschrijving waarin het egodocument opnieuw gewaarderd wordt: de moderne sociale geschiedenis en de mentaliteitsgeschiedenis, die de afgelopen dertig jaar tot bloei zijn gekomen. Deze historici houden zich bezig met thema's als familieverhoudingen, gevoelens en seksualiteit. Bovendien zijn ze meer geïnteresseerd in gewone mensen dan in politieke kopstukken. Zij zijn vooral op zoek naar egodocumenten van gewone mensen. Er zijn inmiddels enkele voorbeeldige studies met deze nieuwe aanpak verschenen.

Baanbrekend was het boek uit 1970 van de Engelse antropoloog en historicus Alan Macfarlane op basis van het dagboek van de Engelse zeventiende-eeuwse predikant Ralph Josselin. De politieke, economische, sociale en mentale wereld van diens gezin werden zorgvuldig gereconstrueerd. De passages die Josselin wijdde aan het overlijden van enkele van zijn kinderen heeft tot een verhit debat geleid met een andere historicus, Lawrence Stone. Op basis van dezelfde notities meende Stone een

bevestiging te vinden voor de visie dat ouders in vroeg-modern Europa weinig liefde voor hun kinderen koesterden, terwijl Macfarlane

meende dat de aantekeningen van Josselin wel degelijk van compassie getuigen. Het lijkt een onbeduidend detail, maar het betreft een essentiële kwestie binnen de ontwikkeling van de familieverhouding in vroeg-modern Europa.

Een Nederlands voorbeeld van dit soort onderzoek is de analyse die Herman Roodenburg maakte van de autobiografie van Isabella de Moerloose, een vrouw die in de tweede helft van de zeventiende eeuw leefde, en waarin veel te vinden is over de thema's seks, opvoeding en bijgeloof.[4]

Element in elke discussie is natuurlijk de representativiteit van één enkel egodocument. Dat probleem hebben anderen proberen op te lossen door meerdere teksten naast elkaar te leggen. Een voorbeeld van deze aanpak leverde Linda Pollock die meer dan vijfhonderd dagboeken uit de 16e tot 19e eeuw bestudeerde voor een analyse van de ouderkind relatie. Vergelijkbaar is een studie van David Vincent op basis van 142 autobiografieën van Engelse arbeiders uit de eerste helft van de negentiende eeuw, aan de hand waarvan hij thema's als kindertijd, liefde en dood behandelt. Een recent Nederlands voorbeeld is Fred van Lieburgs boek over het gereformeerde piëtisme in de achttiende eeuw, gebaseerd op ruim twintig autobiografische bekeringsgeschiedenissen.[5]

Dit onderzoek van mentaliteits-historici heeft ook een belangrijk nieuw inzicht opgeleverd in de aard van egodocumenten van voor de achttiende eeuw. Ideeën-historici hebben, zoals gezegd, altijd het individuele karakter van egodocumenten benadrukt, maar historici als Natalie Davis en Peter Burke hebben erop gewezen dat dagboeken en autobiografieën vooral werden geschreven ten behoeve van de kinderen.[6] Egodocumenten vormden een brug tussen generaties, ze moesten continuiteit garanderen. Ze werden dus eerder geschreven vanuit een - met de middeleeuwen geassocieerd - familiebewustzijn, dan vanuit een modern individualiteitsgevoel. Mijn eigen onderzoek naar Nederlandse egodocumenten bevestigt dit. Van de 150 auteurs die - tot begin negentiende eeuw - expliciet een motief noemen, schreef meer dan de helft voor kinderen en kleinkinderen, en niet voor zichzelf.[7] Kenmerkend voor het moderne sociaal-historisch onderzoek is de laatste tijd de neiging de term egodocument in steeds ruimere zin te gebruiken en er bijvoorbeeld ook verhoren van gevangen misdadigers toe te rekenen. Op zichzelf is daar geen bezwaar tegen, maar de discrepantie met de bronnen van de politieke en ideeën-historici wordt er des te groter door.

Samenvattend: binnen de dominante vorm van geschiedschrijving, de traditionele politieke geschiedenis, is de waardering voor egodocumenten de afgelopen 100 jaar sterk afgenomen, binnen de ideeëngeschiedenis bleven deze teksten hun waarde behouden, terwijl de mentaliteitsgeschiedenis het egodocument opnieuw ontdekt heeft.

* * *

In hoeverre hebben biografen te maken gehad met deze *ups* en *downs*? Zij hebben vooral gedeeld in de afnemende waardering voor het egodocument als historische bron binnen de politieke geschiedenis. Dat liep uit op Jan Romeins constatering dat de autobiograaf de grootste vijand is van de biograaf. Het gevecht dat tussen beiden kan ontstaan is prachtig beschreven in het tweede deel van Angenies Brandenburgs

biografie van zijn vrouw, Annie Romein-Verschoor.[8] In zekere zin kan Annie Romein worden vergeleken met de daarnet genoemde Schliemann: als

historica had juist haar autobiografie een eerlijke zoektocht naar de waarheid moeten zijn. Natuurlijk kan men zover gaan een biografie te schrijven op basis van alle mogelijke teksten zonder autobiografisch materiaal, maar dat blijft een zwaktebod. Het tegenovergestelde, argeloos uitgaan van egodocumenten, kan tegenwoordig evenmin meer. Maar helaas is er geen vast recept te geven hoe een biograaf om moet gaan met de egodocumenten die door zijn subject zijn nagelaten. Het is jammer dat alle aandacht voor het al dan niet waarheidsgetrouwe karakter van egodocumenten het zicht belemmert op andere interessante vragen. Andere aspecten worden teveel naar de achtergrond gedrongen, zoals die betreffende compositie, wijze van zelf-representatie en literaire kwaliteiten.

Rest nog de vraag in hoeverre de produkten van mentaliteits-historici als biografisch mogen worden bestempeld. Neem bijvoorbeeld Macfarlanes studie over Ralph Josselin, hiervoor genoemd. Wie het omvangrijke boek heeft doorgelezen, heeft de man zeker goed leren kennen. En aangezien dat ook de bedoeling van een biografie is, zou men het boek zo kunnen betitelen. Anderzijds moet een biografie een synthetisch karakter hebben. Er bestaat een ideaal type: een verhalende tekst met een duidelijk begin en einde, waarin een leven wordt beschreven. Het leven van de predikant Josselin wordt echter niet verhaald, het wordt ontrafeld, opgesplitst in hoofdstukken en paragrafen. Mogen we dat geen biografie meer noemen, of is de biografie als genre zelf in beweging, en mogen we dit soort legpuzzels er toch onder rekenen?

In dit verband moet ook de term ‘collectieve biografie’ vallen. Het is een gangbare aanduiding voor studies op basis van grote aantallen egodocumenten,

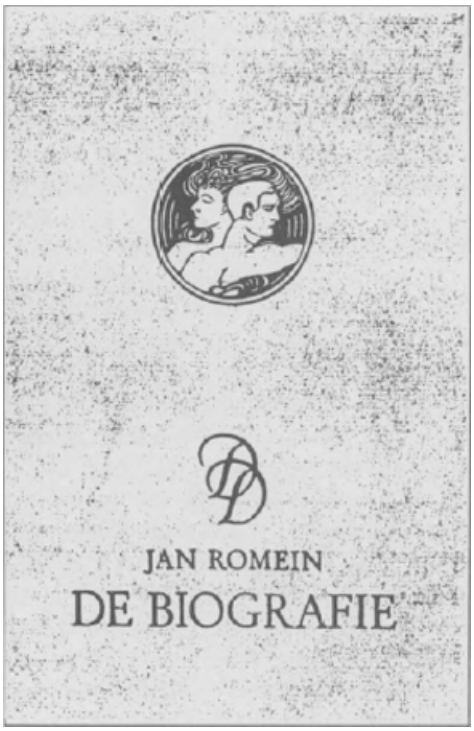

Omslag van de eerste druk van Romeins *De Biografie*

zoals die van Pollock, Vincent en Van Lieburg. Dit genre past evenmin in het tradionele beeld van de biografie, al is er misschien wel een voorganger aan te wijzen, namelijk de gebundelde biografieën, zoals die van schilders, door Vasari, of diens

Nederlandse equivalenten Van Mander, Houbraken en Weyerman. Wie hun boeken met schilderslevens leest heeft na afloop ook een duidelijk beeld van een sub-cultuur en ook het idee een collectieve biografie gelezen te hebben.

* * *

Tot zover het aandeel van de historici. Het wordt tijd naar hun naaste buren te kijken, de literatuur-historici. Er zijn twee manieren waarop in de literatuurgeschiedenis van egodocumenten gebruik

wordt gemaakt. De eerste is als bron voor biografische studies. Dit gebruik van egodocumenten is in feite hetzelfde als dat door historici. Daar hoeft niets aan te worden toegevoegd. De tweede benadering is die van egodocumenten als literaire teksten. Daarover wil ik het kort hebben.

Het opmerkelijke is dat de appreciatie door de literatuurwetenschap diametraal tegenovergesteld verliep aan die binnen de historische wetenschap. In de negentiende eeuw werden autobiografieën en dagboeken beschouwd als uitsluitend bronnen van feitelijke informatie, als non-fictie, zoals dat tegenwoordig heet. Dus bestond er geen literaire belangstelling voor. Zoals gezegd ontdekten historici rond 1900 dat egodocumenten sper definitie een literair karakter hebben, dat er fictionele aspecten aan zitten, de '*romanhafte Elemente*'. Juist deze kenmerken, die historici zich deden afkeren van deze teksten, gingen aantrekkingskracht uitoefenen op letterkundigen. Toch duurde het tot na het midden van onze eeuw voordat er een serieuze belangstelling op gang kwam. Uit de jaren vijftig en zestig dateren veel pleidooien deze teksten als volwaardige literaire uitingen te beschouwen. Een invloedrijk artikel was bijvoorbeeld dat van Stephen Shapiro met de programmatische titel 'The dark continent of literature: autobiography', uit 1968. Inmiddels heeft de bestudering van dat duistere continent, en dan vooral de laatste groote illusie van den romantischen autobiografie, binnen de literatuurwetenschap een eigen plaats verworven. De aandacht is inmiddels verschoven, eerst werd veel geschreven over definitieproblemen, daarna over de ontwikkeling van genres, thema's, conventies, en stijlfiguren, terwijl de aandacht nu meer uitgaat naar naar de autobiografie als representatie, of als literaire daad, en naar de relatie tussen auteur en lezer, het '*pacte autobiographique*', zoals Philippe Lejeune het noemt.

Globaal gezien is de waarderingsgeschiedenis binnen de historische wetenschap en de literatuurwetenschap dus tegengesteld. De kloof tussen beide is nu weer even groot als in de negentiende eeuw. Het is ook opmerkelijk hoe weinig communicatie tussen beide studierichtingen plaatsvindt. De communicatie wordt ook nog eens belemmerd door verregaande specialisaties naar genre (autobiografie, dagboek, reisjournaal enz.), naar tijdvak en naar land, en door barrières tussen taalgebieden.

Terwijl het dus al moeilijk is om als historicus met literaire belangstelling het overzicht op dit vakgebied te houden, moeten we ons er bovendien van bewust zijn, dat tal van andere wetenschappen zich met egodocumenten bezighouden, elk met eigen onderzoektradities en resultaten: psychologie, pedagogiek, antropologie, sociologie, volkskunde, om de voornaamste te noemen.[9] Het is niet mijn bedoeling al deze wetenschappen de revue te laten passeren. Ik wil het laten bij de constatering dat binnen al deze wetenschappen debatten hebben plaatsgevonden over de waarde van egodocumenten als bron. Net als binnen de historische wetenschap zijn de meningen verdeeld gebleven. Maar de discussies zelf kunnen voor een historicus, ook voor een biograaf, bijzonder leerzaam zijn.

* * *

Tot slot iets over de situatie in Nederland. Het is merkwaardig dat Presser zelf zo weinig heeft gedaan met het door hem uitgevonden begrip. Het bleef bij hem een woord mèt definitie, maar zonder context, zonder theorie. In de titel van zijn afscheidsrede gaf hij aan welk gebruik men ervan kon maken:

'kijken door het sleutelgat'. Het egodocument dus als leverancier van anecdotes. Het is een wel zeer beperkte functie. Eigenlijk verbaast dit niet, want Presser was natuurlijk een, ook voor zijn tijd, ouderwets historicus.

De Nederlandse historische wereld nam in de jaren zestig wel het woord egodocument over, maar dat wilde niet zeggen dat men zich ervoor ging interesseren.[10] Presser muntte zijn term ook op een wat ongelukkig moment. In de jaren zestig en zeventig richtten historici zich vooral op processen, zoals economische groei, klassenstrijd, staatsvorming. Het individuele element was op de achtergrond geraakt. Pas de laatste tijd is er weer meer belangstelling voor mensen gekomen, een verlate reactie op een ontwikkeling die in het buitenland al langer gaande is.

Ook in de literatuurgeschiedenis is de belangstelling gering. De Leuvense neerlandicus Porteman publiceerde in 1986 een artikel over de autobiografie van Jacob Cats. Tot dan toe was er geen

Jacob Cats

letter geschreven over deze autobiografie, toch van de hand van een van de bekendste Nederlandse dichters, en vermoedelijk een met de hoogste oplage cijfers in Europa. Porteman begint met de constatering: 'In het vakgebied van de historische letterkunde is de studie van de tekstsoort autobiografie nagenoeg onbestaand.'[11] Inderdaad, en in geen handboek over de Nederlandse letterkunde is een aparte paragraaf opgenomen over welk genre egodocumenten dan ook. Eenzame uitzonderingen zijn de boeken van Spigt over de autobiografie en van Kalff over het dagboek in Nederland. Maar dit blijven aanzetten, en het is typerend dat het manuscript van een tweede boek van Kalff, over de autobiografie, is zoekgeraakt, en ondanks veel speurwerk van Angenies Brandenburg niet boven water is gekomen. Het is de ironie van de geschiedenis een boek over Nederlandse autobiografieën ondergaat het lot dat zovele van deze autobiografieën zelf trof: zoekgeraakt, weggooid, verbrand.

Het gebrek aan belangstelling hangt samen met de opvatting dat Nederlanders nu eenmaal weinig over zichzelf hebben geschreven. De vader van de moderne Nederlandse geschiedschrijving Robert Fruin heeft zich er al in de vorige eeuw over beklaagd. Meer recent constateerde onder meer Hans Warren dat er in Nederland

geen traditie bestaat op gebied van de dagboekliteratuur.[12] Op grond van mijn eigen onderzoek geloof ik niet dat deze constateringen terecht zijn. Er is wel degelijk veel geschreven, maar met de resultaten daarvan is altijd slordig omgesprongen.
Nederlanders weten hun eigen culturele erfgoed niet goed te waarderen. Een voorbeeld is de publicatie van het laat achttiende-eeuwse dagboek van Magdalena van Schinne, enkele jaren geleden. Veel stof deed het hier niet opwaaien.

Maar enkele Franse historici waren dermate getroffen door de grote mate van introspectie, dat haar in het Frans geschreven dagboek binnenkort in de oorspronkelijke taal zal verschijnen met steun van het Centre National des Lettres, een eer die niet veel Nederlandse schrijvers te beurd is gevallen.[13]

Tot op heden is de houding ten aanzien van egodocumenten gekenmerkt door gebrek aan interesse. Een recent voorbeeld vormen de wederwaardigheden van de autobiografie van Pieter Vreede, een van de meest kleurrijke en radicale Bataafse revolutionairen van 1795. Een voorbijganger vond het manuscript vijfstien jaar geleden op de stoep van de Leidse uitgeverij Brill, waar de zolder kennelijk was opgeruimd. In 1990 werd de vondst getoond in het televisieprogramma 'Tussen Kunst en Kitsch'. Deskundigen vertelden de nieuwe eigenaar dat zo'n manuscript misschien wel aardig is, maar in Nederland geen geldelijke waarde bezit. Er was geen enkele bibliotheek of archiefdienst die het initiatief nam om het manuscript te verwerven. Wanneer iemand in Parijs op straat de autobiografie van Robespierre vond, zou er, denk ik, wel anders worden gereageerd. Een toevallig kijkend historicus wist het manuscript met moeite te traceren, en dankzij zijn initiatief zal het binnenkort worden uitgegeven.[14]

Dit keer liep het goed af, vaker gaat het verkeerd. Er kan een lange lijst worden gemaakt van egodocumenten die - soms kortgeleden - gesignaleerd zijn, die opduiken in de noten van artikelen of waarover een journalist ooit iets in een plaatselijke krant heeft geschreven, maar die inmiddels voorgoed van de aardbodem verdwenen lijken te zijn. In 1966 verscheen een korte beschrijving van het meer dan duizend pagina's tellende dagboek van de in haar tijd bekende schrijfster Margaretha Jacoba de Neufville, uit de eerste jaren van de negentiende eeuw. Het bevatte onder meer typeringen van personen uit het Amsterdamse culturele circuit, en getuigde van een voor die tijd uitzonderlijke mate van introspectie. Thans is het echter spoorloos verdwenen.[15] En er zijn veel meer voorbeelden te geven. Zo weten we dat Maria van Reigersberch een autobiografie heeft geschreven. Het zou op zijn minst aardig te zijn uit de eerste hand te vernemen hoe zij haar man Hugo de Groot uit Loevestein liet ontsnappen, maar helaas, de verblijfplaats van het manuscript is niet bekend. Soms vernemen we uit levensbeschrijvingen het bestaan van dagboeken die door behulpzame nazaten werden vernietigd. Soms raken onderdelen zoek. Soms honderden bladzijden, soms een klein fragment, dat toch interessant kan zijn. Zo bewaarde Nederlands bekendste dagboekschrijver uit de zeventiende eeuw, Constantijn Huijgens jr., tussen de bladen van zijn dagboek een papiertje met een toverspreuk die zou helpen tegen kiespijn. De uitgever van het dagboek meldt het in de editie van 1876, maar inmiddels is het papiertje verdwenen. Wie het wil nazoeken kan in de Koninklijke Bibliotheek terecht.

* * *

Toch is reden om met een positief geluid te eindigen. Het Centraal Register voor Particuliere Archieven poogt al jaren particuliere archieven, inclusief egodocumenten, in kaart te brengen. Onlangs verscheen een grondige inventarisatie van Friese egodocumenten van de 16e eeuw tot 1940.[16] Een inventarisatie van alle Nederlandse egodocumenten uit de zestiende tot het begin van de negentiende eeuw zal binnenkort

verschijnen. Het Prins Bernhard Fonds heeft onlangs een subsidie verleend aan de publicatie

van een twaalftal egodocumenten uit de zeventiende tot vroege negentiende eeuw.[17] Het zijn evenzovele tekenen van een groeiende belangstelling, net als de huidige boekenweek, die, naar ik hoop, meer mensen zal overtuigen van de waarde van egodocumenten.

Rudolf Dekker is verbonden aan de faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Deze tekst sprak hij 12 maart 1993 uit op het zesde symposium van de Werkgroep Biografie, 'Dag van de Egodocumenten'.

Eindnoten:

1 J. Presser, 'Memoires als geschiedbron', in: Id., *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam 1969) pp. 277-282.
2 J. Presser, 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: Id., *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam 1969) pp. 283-295, p.286.
3 Een uitvoeriger bespreking van de literatuur over egodocumenten is te vinden in: Rudolf Dekker, 'Egodocumenten: een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988), p. 161-190. Een uitvoerige bibliografie is ook te vinden in: Günter Niggl ed., *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990) (Wege der Forschung).
4 Recente studies op basis van één tekst zijn: James S. Amelang, tr. and ed., *A Journal of the Plague Year: The Diary of the Barcelona Tanner Miquel Parets, 1651* (Oxford: Oxford U.P., 1991); Laurel Thatcher Ulrich, *A Midwife's Tale. The Life of Martha Ballard based on het Diary 1785-1812* (New York: Vintage Books, 1990); M. Stavenuiter, 'Ouderdom in egodocumenten. De dagboeken van Gedeon Jeremie Boissevain', *Groniek* 24 (1991) pp. 177-188.
5 F. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen, 1991). Andere recente voorbeelden: Joost Vijselaar, 'Egodocumenten van psychiatrische patiënten uit de negentiende eeuw', *Sociologisch Tijdschrift* 14 (1988) pp. 645-661; Robert J. Knecht, 'Military autobiographies in sixteenth-century France', in: *War, Literature and the Arts in Sixteenth-Century Europe*. Ed. J.R. Mulryne en Margaret Shewring (London: Macmillan Press, 1989), pp. 4-21; Laurel Thatcher Ulrich, *Good Wives. Image and Reality in the Lives of Women in Northern New England 1650-1750*; Kapsar von Greyerz, *Forsehungsglaube und Kosmologie. Studien zu englischen Selbstzeugnissen des 17. Jahrhunderts*. Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, vol. 25 (Göttingen en Zurich: Vandenhoeck, 1990); Denis Berthelot, *Les Français par eux-mêmes* (Olivier Orban, 1992); Anette Völker-Rasor, *Bilderpaare - Paarbilder. Ehe im 16. Jahrhundert* diss. (Freiburg i.Br.: Rombach, 1992).
6 Natalie Zemon Davis, 'Boundaries and the Sense of Self in Sixteenth-Century France', in: Thomas C. Heller e.a., *Reconstructing individualism. Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought* (Stanford U.P., 1986), pp. 53-64; Peter Burke, 'The uses of literacy in early modern Italy', in: Peter Burke en Roy Porter, ed., *The social history of language* (Cambridge: Polity, 1987), pp. 21-43, 28-29.
7 '"Dat mijn lieven kinderen weten zouden..." Egodocumenten in Nederland van de zestiende tot de negentiende eeuw', *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 3 (1993), pp. 5-22.
8 Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1975* Twee delen, (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1988).
9 Voor een recent overzicht betreffende de antropologie: Judith Okely en Helen Callaway, ed., *Anthropology and Autobiography* (Routledge, 1992).
10 Vgl. de opmerkingen van M. van Faassen, 'Het dagboek: een bron als alle andere?', *Theoretische Geschiedenis* 18 (1991) pp. 3-19.

11 K. Poorteman, ‘Jacob Cats. Twee-en-tachtigjarig leven als autobiografie’, in: H. Duits e.a. red., *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over Renaissance en Classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (Amsterdam, 1986) pp. 154-161.

12 Hans Warren, *Het dagboek als kunstvorm* (Amsterdam 1987). Dit beeld vindt men ook in het buitenland. In een Amerikaanse studie over het Nederlandse volk schreef Adriaan J. Barnouw: *‘This dislike of self-advertisment accounts for the scarcity in Dutch literature of books of memoirs, confessions, and diaries. Autobiographies, if written at all, are kept in the desk for posthumous publication, and relatives who survive the author are seldom inclined to gratify his ambition to survive himself.’* Adriaan J. Barnouw, *The Dutch. A portrait study of the people of Holland* (New York: Columbia U.P., 1940), p. 24.

13 *Het dagboek van Magdalena van Schinne (1786-1795)*, vert. en ed. Anje Dik (Hilversum: Verloren, 1991).

14 Een uitgave verzorgd door A.M. Fafianie, met medewerking van M.W. van Boven en G.W.J. Steijns, verschijnt najaar 1993 bij uitgeverij Verloren, Hilversum.

15 A.M. Lubberhuizen-van Gelder, ‘Het dagboek van Margaretha Jacoba de Neufville’, *Maandblad Amstelodamum* 53 (1966) pp. 85-94.

16 Gosse Blom, *Repertoarium fan egodokuminten oangeande Fryslan* (Ljouwert, 1992).

17 Te verschijnen in de reeks Egodocumenten van de Uitgeverij Verloren te Hilversum. Onlangs verscheen het derde deel, het dagboek van de Haagse dichter-schoolmeester David Beck over 1624.

Het zwijgen verbroken
Familiebrieven tussen Nederland en Duitsland 1920-1949
Hedda Kalshoven-Brester

Er zijn in Nederland heel wat mensen met een Duitse moeder. Zo bijzonder is dat hier niet. Vroeger, als iemand wel eens informeerde hoe mijn Duitse moeder hier terecht was gekomen, legde ik uit dat zij in juni 1920 met een transport Duitse 'oorlogskinderen' naar ons land was gekomen en tijdelijk bij een pleeggezin in Utrecht was geplaatst. Met de jongste van de twee studerende zoons trouwde ze negen jaar later en toen begon voor haar het nieuwe leven als jonge Nederlandse doktersvrouw. Eventueel vertelde ik dan nog dat ze onze taal perfect heeft leren spreken. Ik vond dat overzichtelijk en voldoende. Ja, in de oorlog was het natuurlijk vaak moeilijk geweest, maar verder verdiepte ik me daar niet in.

Over dat Duitse element in ons gezin ben ik pas gaan nadenken toen ik de vijftig was gepasseerd en de levensfase bereikte waarin je gaat 'omzien', om met Annie Romein te spreken. Losse beelden uit mijn jeugd begon ik nu te combineren en in een ander perspectief te zien, vooral met betrekking tot de Duitse helft van mijn afkomst die altijd zo vanzelfsprekend voor mij was geweest. Kerstmis, om maar iets te noemen, vieren we nog steeds allemaal op de Duitse manier.

In diezelfde periode gingen onze kinderen één voor één de deur uit. Opeens hield ik tijd over, al had ik een lespraktijk als pianolerares. Die tijd vulde ik in met een MO-studie geschiedenis in Amsterdam, in de avonduren. Afgemaakt heb ik hem ook! Door alles wat ik in die jaren op college hoorde en bestudeerde, werd het denken over mijn Duitse helft nog gestimuleerd. Natuurlijk vooral bij de jongste geschiedenis van Duitsland, zeg maar vanaf 1871. Langzamerhand begon ik te vermoeden dat het met dat 'Duitse' in ons gezin wel eens minder overzichtelijk geweest zou kunnen zijn dan ik altijd had aangenomen.

Met mijn moeder ben ik toen ook een week in Berlijn geweest. We liepen over Unter den Linden, waar ze me vertelde hoe ze daar als kind had staan juichen voor de keizer en ze zag weer de beelden voor zich van al dat militaire machtsvertoon, de *Pickelhauben* en de bonte uniformen. Er zullen niet veel mensen meer zijn die, net als mijn moeder, Wilhelm II nog in levende lijve hebben gezien, zowel op het toppunt van zijn

Hedda Kalshoven-Brester, 1991

macht als ook later in Doorn, in zijn ballingschap!

Voor het eerst ben ik me toen gaan verdiepen in de positie van mijn moeder als geboren Duitse in Nederland, in de eerste plaats natuurlijk tijdens de bezettingsjaren. We waren gewoon een Nederlands gezin en mijn moeder sprak Nederlands met man en kinderen. Vanuit de Duitse kring van ooms en tantes werd haar wel eens verweten dat ze nooit Duits met ons sprak - dat was toch haar moedertaal! Maar dan antwoordde ze altijd: 'Nee, dat doe ik niet. Hún moedertaal is Nederlands.' En zo was het ook. Mijn vader gaf ons zijn nationaliteit en dat we daarnaast ook Duits met de familie dáár spraken, ach... als kind vond je dat doodgewoon.

* * *

Ik geef u enkele voorbeelden van herinneringen die me op latere leeftijd aan het denken hebben gezet. In de zomer van 1938 logeerden we bij familie op een enorm boerenbedrijf, waar, net toen we arriveerden, het jaarlijkse oogstfeest werd gevierd. Nog steeds zie ik de grote hal van het woonhuis voor me, helemaal versierd met de kunstig gevlochten kransen en slingers van goudgele korenaren. Aan het plafond hing de grote *Erntekrohn*. En overal vlaggen. Haken-kruisvlaggen.

Een maand of wat daarna kwam er een nieuwe jongen bij me in de klas, die alleen maar Duits sprak en daarom naast mij werd gezet. Vaag had ik iets opgevangen over 'gevlucht' en 'joods', maar het verband tussen zijn plotselinge komst en al die rode vlaggen in de prachtig versierde hal van mijn oudoom ontging me volledig.

Of: de herinneringen aan de broer van mijn moeder, de oom die in de oorlog in zijn Wehrmacht-uniform bij ons kwam, hetzelfde uniform dat de - ook door óns zo gehate - 'rotmoffen' droegen. Bij het opnieuw beleven van dit soort herinneringen, waarvan ik nu pas de tegenstrijdigheden ging zien, besefte ik hoe 'dubbel' onze situatie toen in menig opzicht was. Aan de ene kant onze haat tegen alles wat dat groengrijze uniform droeg, de contacten van mijn ouders met het verzet en de geheimzinnigheden die daar bij hoorden, een onderduiker in huis over wie je met niemand mocht praten, de stijgende nood. Maar, aan de andere kant, onze familieband met Duitsland, de brieven die heen en weer bleven gaan en dus ook die bezoeken in Amersfoort van onze geliefde Onkel Eberhard als hij met verlof uit Rusland, Polen of Duitsland kwam. Voor zover ik me kan herinneren, accepteerde ik deze dubbele toestand zonder meer. Ook in mijn dagboek uit die jaren heb ik geen enkele aanwijzing gevonden dat ik bij die situatie toen ooit een vraagteken zette. Die vraagtekens kwamen nú pas. Voortaan nam ik een cassetterecorder mee als ik mijn moeder bezocht (mijn vader stierf in 1984) en ik legde haar mijn vragen voor. Thuis tikte ik onze gesprekken uit. Bovendien schreef zij zelf in die tijd een soort familiekroniek over alle dingen-van-vroeger die ze nog wist. Alles bij elkaar heeft het toch wel heel wat opgeleverd. Ik heb er zelfs over gedacht om mijn eindscriptie op dit materiaal te baseren. Maar het werd een ander onderwerp, want inmiddels had ik ontdekt wat er op de zolder in Amersfoort in een grote kist lag, de hele correspondentie van mijn moeder met haar Duitse familie. En díe vondst zette me opeens op een heel ander spoor, ik mag wel zeggen: een onverwacht spoor. Want de meer dan tweeduizend brieven en briefkaarten gaven me eindelijk onverbloemd antwoord op mijn vragen. Had mijn moeder me dan een heel verkeerd

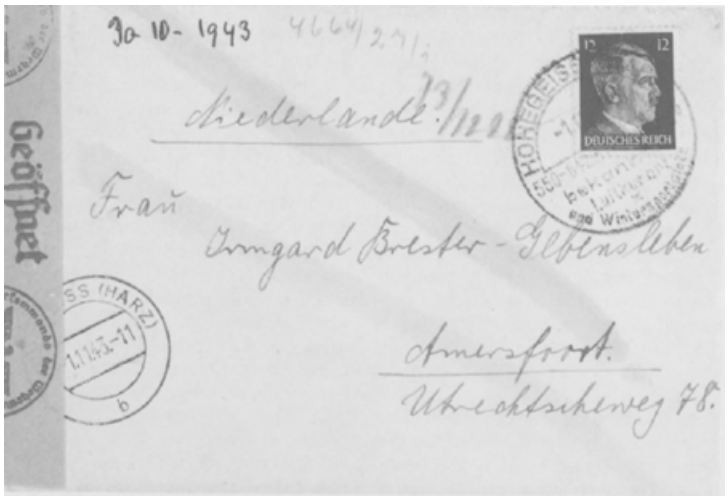

Enveloppe, door de Duitse censuur 'geöffnet' en van blauwe controlestreep voorzien

beeld gegeven? Welnee. Alleen, het beeld was niet compleet geweest. We kennen allemaal de neiging om pijnlijke en onaangename dingen naar de achtergrond van ons bewustzijn te schuiven en ze het liefst maar helemaal te vergeten. En als je dat consequent doet, lukt het op den duur ook wel, maar daarmee zijn ze natuurlijk nog niet verdwenen.

* * *

Welk antwoord had ik nu op mijn vragen gekregen door al die brieven? Als dertienjarig meisje kwam mijn moeder in Utrecht in aanraking met een heel andere manier van denken dan ze van thuis gewend was. Dáár groeide ze op, eerst in die wereld van Duits machtsvertoon en bewondering voor alles wat militair was, daarna in de ontgoocheling en de armoede na de nederlaag van 1918 en in de weemoed naar de glorie van vroeger. Haar Nederlandse pleegouders daarentegen waren uitgesproken antimilitaristisch, nuchter en afkerig van kritiekloos geloof in autoriteit. De brieven van mijn grootvader uit de jaren na die eerste logeerpartij weerspiegelen duidelijk zijn afkeer van al dat gedoe en hij hamert steeds op 'zelf denken, kritisch zijn'. Bij dat eerste bezoek al zie je de beide zo verschillende werelden zich aftekenen waarin mijn moeder voortaan zou leven, werelden die ze allebei trouw bleef omdat ze van beide evenveel hield en die vooral in de jaren '40-'45 een verscheurdheid in haar teweeg brachten waarvan ik, haar dochter, nauwelijks een vermoeden had gehad.

In oktober 1929, een maand na het huwelijk van mijn ouders, stortte de beurs van New York in en begon een wereldwijde economische crisis waarvan de gevolgen met name ook in Duitsland doorwerkten. Toen zag Hitler zijn kans

schoon en raakte de Duitse bevolking in een soort geestelijke bedwelming. De gruwelijke gevolgen van die massale bedwelming hoef ik u niet te schetsen. Ook mijn Duitse grootouders en de hele verdere familie lieten zich door Hitler en zijn geschreeuw bedwelmen en inpalmen. Dat had ik nooit geweten; ik had er trouwens ook nooit naar gevraagd. Pas toen we samen naast de cassetterecorder zaten, was ik er over begonnen, maar op dat punt waren we toen nog geen stap verder gekomen. Het leek wel of mijn moeder zich als een schildwacht voor de deur van haar ouderlijk huis opstelde. Dat is zo gebleven tot ik de brieven had gevonden.

De eerste bundels daarvan moesten me voorgelezen worden, omdat ik het Duitse schrift toen nog niet kon ontcijferen. Toevallig waren het brieven uit 1933, het jaar dus van Hitlers machtsovername. Daarmee stonde we toen opeens, zonder enige waarschuwing vooraf, midden in dat stuk van het verleden waar nooit over was gesproken, maar waar we nu niet meer omheen konden, want het enthousiasme voor Hitler en het nationaal-socialisme spatte van de bladzijden. Een schokkende confrontatie, voor ons alletwee, en in eerste instantie waren we geen van beiden in staat om er ook maar één woord over te zeggen. Die spookachtige toestand heeft maanden geduurd. Ik kom daar straks op terug. Al die volle dozen met brieven nam ik gaandeweg mee naar huis. Daar begon ik ze eerst maar eens op persoon te sorteren. Vervolgens zette ik van iedere persoon de brieven op datum gerangschikt achter elkaar in nieuwe dozen. Een heel karwei: brieven waren soms in verkeerde enveloppen teruggedaan, of de enveloppen ontbraken helemaal, de briefschrijvers vergisten zich wel eens in de datering zodat ik uit de inhoud moest zien op te maken wanneer hij was geschreven, poststempels of andere afzenders ontbraken regelmatig. En dan het Duitse schrift! Het heeft me heel wat uren puzzelen gekost voordat die onleesbare tekens hun geheim prijsgaven. Toen die barrière eenmaal was genomen, kon ik de brieven eindelijk zelf gaan lezen. Ik raakte volledig in hun ban en las ze vaak tot diep in de nacht, waarbij ik als het ware weer in die tijd leefde. Ik was weer het kind dat zag en hoorde, maar nú begreep ik het pas.

De passages die me hielpen bij het beantwoorden van mijn vragen (of die me overigens van belang leken) gaf ik meteen de eerste keer al met potloodstreepjes in de brieven aan en ik tikte ze over in de oorspronkelijke tekst, dus in het Duits. Per briefschrijver of per groep van briefschrijvers nam ik een multomap om al die fragmenten chronologisch in op te bergen. Meer deed ik er voorlopig niet mee, want ik had het te druk met het geestelijk verwerken van wat ik gaandeweg allemaal vond.

Tot het ogenblik dat ik op de gedachte kwam om al die losse fragmenten chronologisch in elkaar te schuiven, waarbij ik ze meteen in het Nederlands vertaalde. Op die manier ontdekte ik dat er een lopend verhaal tevoorschijn kwam, een verhaal dat ik niet hoefde te verzinnen, maar dat zich zomaar aan mij presenteerde, vastgelegd door mensen uit mijn eigen familie die het allemaal zelf hadden beleefd, ondergaan en beoordeeld. Dat verhaal beschouwde ik toen alleen als interessant voor de huidige familieleden. Daarvoor was het nodig (ook voor mezelf trouwens) om de brieffragmenten begrijpelijk te maken, want het probleem was: waar slaan alle toespelingen op, wat zijn dat voor namen die genoemd worden, over welke gebeurtenissen gaat het? Hoe beoordeel je alles? Tussen de bedrijven door (ik had immers ook nog mijn gewone werk) deed ik

onder andere tentamen over ‘fascisme en nationaal-socialisme’. Maar die theoretische benaderingen hielpen me toch onvoldoende bij het uitzoeken van wat er op een bepaalde dag was gebeurd, wat voor straatgevecht dat was geweest, welke functie die of die had. Dat soort detailonderzoek vroeg een heel andere denkwijze, waarbij de inhoud van de brieven mijn richting bepaalde. Vanzelfsprekend ben ik geholpen door talloze mensen en instanties.

* * *

Intussen kwam ik in aanraking met een uitgever. Maar zijn voorstel om ons familieverhaal te publiceren, benauwde me verschrikkelijk. Ik was er nog lang niet rijp voor, en mijn moeder nog minder. Toch was dat spookachtige zwijgen tussen ons beiden, althans op dit punt, inmiddels doorbroken. Eindelijk! De ontdekking dat mijn hele Duitse familie nazi was geweest, had me diep geschokt. Tegelijkertijd besefte ik wel dat het eigenlijk zo voor de hand had gelegen. Al die miljoenen Duitsers! Waarom zij dan niet? Als ze zich tegen het regime hadden verzet, hadden we dat zeker gehoord: zoiets kon je vertellen. Maar dit niet. Ik had het hiervoor immers al over het wegstoppen van pijnlijke zaken. Hoe pijnlijk was dit wel niet, voor ons allemaal, maar in de eerste plaats voor mijn moeder, uiteraard. Ze had dat moeizame gemanoeuvreer in het verleden tussen (aan de ene kant) haar oude wereld met zijn afglijden naar het nazisme en (aan de andere kant) haar nieuwe wereld met al zijn kritiek daarop en het verzet ertegen in de oorlog, zó diep in zich weggeborgen dat het bijna onvindbaar was geworden.

En nu kwam ik daar, na al die jaren, over zeuren en haar lastig vallen. Want zó onderging ze het. Onze gesprekken hierover

Picknick in de Harz: grootmoeder Elisabeth Gebensleben, Hedda Brester en haar moeder Irmgard Brester

zijn dan ook vaak heel moeizaam en emotioneel geweest. Soms was ze ook boos op me om dat ‘gewroet in het verleden’, zoals ze het noemde. Was het wel nodig om dat allemaal weer op te rakelen? Ik heb het haar niet gemakkelijk gemaakt, maar ik

moest en zou nu alles weten en bespreekbaar maken. Vaak had ik medelijden met haar: ze had het gevoel dat ze nu verraad pleegde aan haar ouders.

Want hoe ging dat toen, al in het begin van de jaren dertig, als de meningsverschillen tijdens familiebezoeken hoog dreigden op te lopen? Mijn vader had namelijk veel kritiek op de ontwikkelingen in Duitsland; een paar toespelingen daarop heb ik in brieven gevonden. Mijn moeder probeerde de zaak dan te sussen, omdat ze de stemming gezellig wilde houden. Het beste leek haar eigenlijk om dit soort discussies helemaal te voorkómen. Zwijgen dus. Alles liever dan een breuk tussen de families.

Maar ik wilde niet meer zwijgen! Voor mij was dat gemakkelijker, omdat ik een generatie verder ben en niet meer zo voor die keuze stond: of de lieve vrede bewaren, of het risico lopen van verwijdering, ja zelfs misschien een breuk. Onze gesprekken hierover zijn dus voor mijn moeder vaak een zware belasting geweest. Toch kwam daar langzaam een kentering in, toen onze gesprekken zich uitbreidden tot de wijdere familiekring: mijn zuster en beide broers, onze kinderen. Want al die pijnlijke dingen die ik zo hardnekkig uit hun ingekapselde plek trok, werden nu besproken zonder er doekjes om te winden. En dat bleek, ten slotte, een heilzame werking te hebben. Het was zelfs een opluchting dat de zaken nu eindelijk open lagen en we met elkaar konden constateren: zo was het, en niet anders.

Het punt 'publiceren of niet' ging natuurlijk veel verder. Binnen de familie was de zaak nu wel duidelijk, maar hoe zou het zijn om die aan de grote klok te hangen? Wat hadden anderen ermee te maken? Hoe zou mijn vader het hebben gevonden? Door derden is wel eens gesuggereerd om ons verhaal onder initialen of gefingeerde namen te publiceren. Daar heb ik me altijd tegen verzet. Ik vond: als je zoiets doet, doe het dan met open vizier.

In dat stadium kregen we begeleiding vanuit het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, omdat ze dit brievenmateriaal zo belangrijk vonden. Met de hele familie hebben we toen het besluit genomen om de grote stap toch maar te wagen.

Over mijn speurtocht naar de briefschrijvers, of, in de meeste gevallen, naar hun nabestaanden, kan ik binnen dit korte tijdsbestek verder niets vertellen. Hun toestemming was natuurlijk nodig voor het publiceren van de brieffragmenten.

Het boek verscheen op 2 mei 1991. Het is opgebouwd uit stukjes brieven van 32 verschillende mensen. Gedeeltelijk is het zelfs een gesloten correspondentie, doordat bijna alle brieven die mijn moeder naar Duitsland schreef, later naar Nederland zijn teruggekomen. Je zou het een familieroman kunnen noemen, met als kernpunt het probleem van de dubbele loyaliteit. In de pers is het een paar keer vergeleken met de Duitse televisieserie Heimat. Iets dergelijks bedoelde ook professor Von der Dunk in zijn inleiding bij de presentatie van het boek. Hij benadrukte toen 'het belang van een briefwisseling als deze door haar directe weerspiegeling van dramtische gebeurtenissen en van algemene maatschappelijke ontwikkelingen zoals die door miljoenen werden ondergaan, vanuit de individuele standplaats, het persoonlijke lot dus dat in die gebeurtenissen ligt ingebed'.

Zelf had ik bij het lezen en herlezen van de brieven voortdurend de sensatie van een soort aanschouwelijk onderwijs: wat ik op geschiedeniscollege hoorde, zag ik als het ware bevestigd in de brieven van mijn eigen familie. Veel van het materiaal heeft zeldzaamheidswaarde. Want documenten die te duidelijk het politieke verleden van de betrokkenen kon verraden, zijn in mei 1945 natuurlijk verdwenen, in de brandende kachel of anderszins. Alleen door toeval (je kunt ook zeggen: door de sterke bewaarzucht van mijn moeder) bleef dit persoonlijke verslag van die geestelijke bedwelming bewaard, op een Nederlandse zolder, en kun je van week tot week dat hele proces volgen.

Uit allerlei reacties, vaak van totaal onbekenden, is mij inmiddels gebleken dat voor veel mensen het verhaal van onze familie aanknopingspunten biedt voor eigen herinneringen. Het boek zet je ook aan het denken over de vraag wat

je zelf gedaan zou hebben: zou je zelf wèl voldoende inzicht en moed hebben gehad om je aan die bedwelming te onttrekken, om de sociale controle van je omgeving aan je laars te lappen? Eén figuur in het boek heeft dat daadwerkelijk gedaan; het was geen lid van mijn familie...

Wat betekent het boek voor mezelf? In de eerste plaats was het bewustwording van mijn eigen verleden, het besef óók in die twee zo verschillende werleden te hebben geleefd, al was ik toen nog maar een kind. Daarnaast was het een soort afrekening met de mensen die op mij in zekere zin ook een stempel hebben gedrukt. Nog steeds ben ik onder de indruk van de kracht waarmee ontwikkelingen in het Duitsland van toen op me afkomen als ik het boek weer ter hand neem. En omdat wij nu weten welke vernietigende gevolgen die ontwikkelingen hebben gehad, werken de brieven extra beklemmend - je huivert onder het lezen. Want je ziet gewone, lieve mensen als mijn grootouders, ontwikkeld, aardig, muzikaal, in hun geworstel om uit de misère te raken en je ziet hoe ze zich daarbij compleet laten verblinden door een misdadiger die weet te appeleren aan de erfenis die ze ook in zich meedragen: hun felle nationalisme, hun geloof in gezag, hun militarisme.

Die erfenis heb ik in mijn boek kunnen illustreren door de min of meer toevallige vondst van familiebrieven uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog en de revolutie daarna. Het werd een apart hoofdstuk ‘vóór 1920’, waarin je de angst van de oerconservatieve Duitsers voor alles wat ‘rood’ is, ziet groeien. Je ziet ze bewust kiezen voor de meest reactionaire partij van toen, de Duitsnationale Volkspartij, die later de nazi's zou steunen in hun greep naar de macht.

En zo zie je deze verblinde mensen regelrecht in de val lopen. Met name de brieven van mijn grootmoeder geven dat proces onverbloemd weer. Het is heel beangstigend, dat napraten van de nazipropaganda, de goedgelovigheid en het zich afsluiten voor andere visies. De gelijkgeschakelde plaatselijke pers was voor hen dé waarheid. In enkele gevallen heb ik daarom als voetnoot bij bepaalde gebeurtenissen niet alleen de officiële lezing van toen vermeld, maar ook de ware toedracht die pas na de oorlog aan het licht kwam bij processen tegen nazi's.

Mijn eigen betrokkenheid bij dit boek komt voornamelijk voort uit de wetenschap dat mensen die mijn afkomst mee hebben bepaald, hebben meegewerkt aan het onvoorstelbare kwaad dat over de wereld kwam en waarvan ook vandaag nog zoveel mensen de smartelijke gevolgen als een loodzware last met zich mee moeten dragen. Het boek is dus allerminst een rechtvaardiging van hun keuze. Integendeel, mijn aarzeling om te publiceren lag juist in mijn angst, dat beter inzicht en meer begrip voor de toenmalige situatie van de betrokken personen, automatisch zou leiden tot een soort ‘goedpraten’ van hun keuze. Dat was wel het laatste dat mocht gebeuren. De unaniem goede recensies in de pers hebben bewezen dat dat gelukkig niet het geval is geweest. Trouwens, alle persoonlijke reacties zijn ook zeer positief. Behalve van de ontwikkelingen in Duitsland, geeft het boek ook een beeld van hoe een geboren Duitse de bezettingsjaren in Nederland beleefde. Daar is nog weinig over bekend. Ook hierom toonde het RIOD zich geïnteresseerd en bereid tot ondersteuning. In de oorlog waren er in Nederland 48.000 vrouwen van Duitse afkomst die door hun huwelijk Nederlandse waren geworden. Al die vrouwen hebben over die tijd hun eigen verhaal. Mijn móeder koos in ieder geval bij de Duitse inval onvoorwaardelijk de kant

Onkel Eberhard, op bezoek in Amersfoort (juni 1940), in gezelschap van Hedda, Karel en Marleen Brester

van Nederland en heeft daar door haar daden uitdrukking aan gegeven. Maar haar wortels lagen nu eenmaal in Duitsland en die snijd je niet zo gemakkelijk door. Zij althans heeft het niet gekund. Omdat haar ouders toen niet meer leefden, werd haar verscheurdheid vooral belichaamd in de figuur van haar geliefde broer Eberhard. Wij kinderen waren dol op hem. Hoewel hij in carrière en opvattingen een typisch produkt was van het Derde Rijk (daarin gestimuleerd door zijn ouders), heeft hij toch in zijn tragische leven althans geprobéérd zich zelfstandig op te stellen door keuzes die hij in zijn privé-leven maakte. In september 1944 sneuvelde hij in België. Zijn geschiedenis vormt één van de overige verhalen in het boek.

De brieven uit de periode 1945-1949 ten slotte, geven een direct beeld van de totale ontreddering en de desillusie na de ondergang van het Derde Rijk, maar tevens van de kortzichtigheid, het zelfbeklag en het onvoorstelbare onbegrip voor wat Duitsland had aangericht en waar de meeste briefschrijvers - door hun politieke keuze van weleer - zelf mede schuldig aan waren. Een beeld ook van het meedraaien met de nieuwe wind, wat we tot op de dag van vandaag nog steeds zien gebeuren. Ik koos het jaartal 1949 als afsluiting van de brievenreeks, omdat mijn moeder in dat jaar eindelijk een visum kreeg om weer naar Duitsland te reizen. Haar brieven van dat bezoek vormen de laatste bladzijden van het boek.

* * *

Het is opvallend hoe vaak mijn moeder wordt geprezen vanwege haar moed om deze intieme documenten nu door anderen te laten lezen. Niet alleen recensenten, ook vrienden, kennissen en onbekende bewonderen haar daarom. Ze heeft er immers toe bijgedragen dat we op de vraag ‘hoe heeft het zo kunnen gebeuren?’ weliswaar nog steeds geen afdoend antwoord hebben gekregen, maar dat we toch iets meer van dat bedwelmingsproces van toen als het ware van binnenuit kunnen waarnemen. Of, zoals een Duitse relatie me schreef die het boek in het Nederlands had gelezen: ‘Voor dit boek mogen we dankbaar zijn. Het onbegrijpelijke wordt er begrijpelijk door, maar tegelijkertijd begrijp je er steeds minder van!’

Ik wil nu eindigen met de laatste zinnen van mijn toespraakje bij de presentatie waarmee ik het eerste exemplaar van het boek aan mijn moeder overhandigde. Letterlijk heb ik toen gezegd: ‘Lieve mama, dit boek met zijn ontstaansgeschiedenis was niet niks; jij en ik weten dat maar al te goed. Daarom ben ik er trots op dat je het verschijnen ervan vandaag hier meemaakt en dat ik jou het eerste exemplaar mag overhandigen, in liefde en bewondering voor je moed.’

Hedda Kalshoven-Brester: *Ik denk zoveel aan jullie. Een briefwisseling tussen Nederland en Duitsland 1920-1949* (Amsterdam 1991). Deze tekst werd 12 maart 1993 uitgesproken op het zesde symposium van de Werkgroep Biografie, ‘Dag van de egodocumenten’.

Met gepaste afstand
Het dagboek van W.H. de Beaufort
Marijke van Faassen

In 1808 keert jonker Eduard, telg uit het stadhoudersgezinde geslacht Lievendaal, terug naar zijn familielandgoed in Nederland na een ballingschap. Daar is de door de Oranje-aanhangers gehate Franse koning Lodewijk Napoleon aan het bewind. Eduard, een 'romantische dromer', en 'hartstochtelijk orangist', raakt betrokken bij ondergrondse ondernemingen ten gunste van Oranje. In een soort 'Goede tijden, slechte tijden' *avant la lettre* wordt hij hevig verliefd op wat later blijkt zijn nicht Ottilie te zijn. Zij is de dochter van de patriottistische broer - en daarmee politiek tegenstander - van zijn vader. Oog in oog staand met zijn oom, ontspint zich een gesprek over de familienaam. Eduard deelt mee daar niet aan te hechten. Waarop zijn oom antwoordt: 'Zeg dat niet... Wie een bekenden naam draagt, kan zijn land met veel minder moeite veel grooter diensten bewijzen dan hij die dat voorrecht derft. Wie een schoonen naam laat uitsterven, doet aan zijn land een ondienst.' Vader en dochter proberen hem ervan te overtuigen dat onder het nieuwe bewind de oude partijhaat is verdwenen, maar voor Eduard is de politieke kloof aanvankelijk te groot om zich te engageren. Honderd bladzijden zwaarmoedigheid later sterft de vader - symbool voor die kloof - en worden de Oranjes en passant in ere hersteld. Niets staat het geluk van Eduard en Ottilie nog in de weg. Eind goed, al goed!

Met deze roman, getiteld *Prins of Koning*?[1], maakte Willem Hendrik de Beaufort, de latere minister van Buitenlandse Zaken in het progressief-liberale kabinet-Pierson, in 1885 zijn literaire debuut.

Waarom stilstaan bij een roman, terwijl het onderwerp van deze bijdrage het dagboek is dat De Beaufort bijhield van 1876 tot 1918? Omdat het me een handvat biedt nu alvast te attenderen op twee aspecten die hem karakteriseren, als representant van de liberale elite die in de tweede helft van de 19e eeuw de intellectuele toon aangaf, maar ook als persoon.

In Willem Hendrik de Beaufort kreeg Nederland in 1897 een veelzijdig minister van Buitenlandse Zaken. Niet alleen had deze 52-jarige heer van goede komaf een loopbaan van twintig jaar in de landelijke politiek achter de rug. Ook was hij achttien jaar redacteur geweest van het toonaangevende tijdschrift *De Gids* (1876-1894). Hierin publiceerde hij een respectabel aantal artikelen van staatkundige en historische aard. En hij maakte, zoals gezegd, in 1885 zijn literaire debuut.

Uit de samenvatting van de roman mag blijken dat De Beaufort behoorde tot dat deel van de intellectuele elite waartegen de Tachtigers met hun bekende scheldkannonades van leer trokken. Om elke bladzijde van De Beauforts roman hangt de geur van de dorre, doodsaaie domineescultuur. Toch zou het wetenschappelijk onjuist zijn om onderzoek naar deze elite vanwege vermeende saaiheid maar achterwege te laten. Uiteindelijk is dit het kader waartegen 'vernieuwing' kan ontstaan: zonder these geen anti-

Willem Hendrik de Beaufort (Rijksarchief Utrecht)

these. Zonder hier een causaal verband te willen suggereren stel ik vast dat er het afgelopen jaar twee historische studies zijn verschenen, van Stuurman en Te Velde[2] die, samen met het eerder verschenen werk van Taal[3], voor een belangrijk deel voorzien in de lacunes die de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme 1870-1918 vertoonde. Deze studies maken het onder andere mogelijk om datgene wat De Beaufort in zijn roman aanroert te herkennen als kenmerkend voor zijn stand.

Wat zijn die twee aspecten? De roman als geheel bevat de boodschap dat partijtwisten voor een land schadelijk zijn. In de vaderlandse geschiedbeoefening staat dit bekend als de conciliante geschiedschrijving. Onder de liberalen heerste de opvatting dat de ware liberaal boven de partijen stond en het algemeen belang nastreefde. Zo dacht ook De Beaufort erover. Dit aspect krijgt nog meer reliëf wanneer we weten dat hij de roman begon in 1883, het jaar waarin hij juist een poging had gedaan de ideologische verschillen die de liberale gelederen in Nederland verdeelden te verzoenen. Het tweede aspect vinden we verwoord in het citaat over de familienaam. Vrij vertaald staat er: een goede komaf schept verplichtingen, vooral ten aanzien van de gemeenschap, het vaderland. De titel van Te Veldes dissertatie: *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, toont al hoezeer De Beaufort met deze overtuiging zijn stand representeert.

Nu zou het onjuist zijn hem uitsluitend als exponent van zijn tijd te zien. Dat is ook niet nodig. De Beaufort heeft voldoende persoonlijke documenten nagelaten, waaronder zijn dagboeken, waaruit valt af te leiden ‘wat zijn tijd hem [deed]’, maar ook ‘wat hij zijn tijd deed’, om het beeld van Romein te gebruiken.[4]

Afkomst, leven en werk

Willem Hendrik de Beaufort werd geboren in 1845 als afstammeling van een Franse protestante familie.[5] Zijn voorvaders, in de 17e eeuw naar Nederland gekomen, brachten het door uitgekiende huwelijken telkens een stap verder op de maatschappelijke ladder. Schopte zijn grootvader het tot algemeen geacht patriciër in het Sticht, zijn vader kwam via het huwelijk met een Stoop terecht in de nog hogere sociale netwerken van het Amsterdamse kapitaal. Voor Willem Hendrik stond dit alles garant voor een onbezorgde jeugd en daarna een leven in financiële en maatschappelijke onafhankelijkheid. Hij ging rechten studeren in Utrecht, voltooide op 23-jarige leeftijd zijn dissertatie, maakte een paar grote reizen en vestigde zich in 1869 in Amsterdam als advocaat. In deze enige Nederlandse stad van Europese allure - zijn eigen woorden - kwam hij via zeer diverse vriendschappen in aanraking met het nationale politieke, culturele en maatschappelijke leven. Hij ontmoette er zijn toekomstige echtgenote Adèle van Eeghen, dochter uit de vooraanstaande koopmans- en bankiersfamilie.

Na zijn huwelijk in 1873 vestigde hij zich op het Utrechtse familielandgoed Den Treek. Daar begon zijn politieke carrière in 1874 met een valse start. In een poging zich voor de liberalen een plaats te verwerven in de Provinciale Staten werd hij tot zijn pijnlijke verrassing verslagen door een katholieke burgerman. De eerste krachtmeting met de in opkomst zijnde confessionelen maakte hem meteen duidelijk dat een hoge status niet meer automatisch toegang gaf tot de lokale vertegenwoordiging. ‘De komst van Kuyper in de politiek veranderde alles,’ verzucht

hij in 1913. Zelf betrad hij in 1877 de politieke arena, die hij bij zijn dood in 1918 pas zou verlaten. Gelei-

delijk kreeg hij een vooraanstaande plaats binnen de Nederlandse staatkundige elite. Hoogtepunt van zijn carrière vormde ongetwijfeld zijn ambt als minister van Buitenlandse Zaken.

Wat is nu de achtergrond waartegen De Beauforts carrière zich ontvouwt? Laten we kort stilstaan bij de politieke ontwikkeling in Nederland in deze jaren. Twee zaken beheersten aanvankelijk het staatkundige leven in Nedeland: het kiesrecht en de schoolstrijd, het gevecht waarbij de confessionelen subsidiëring van het bijzonder onderwijs bevochten. Later kwam daarbij de oplossing van de sociale kwestie. De geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht leidde tot een versteviging van de positie der confessionelen. De tegenstelling tussen links (liberalen in alle schakeringen en socialisten) en rechts (confessionelen) beheerste de politiek totdat de invoering van het algemeen kiesrecht in 1918 een definitief einde maakte aan de liberale machtspositie. Confessionelen en socialisten namen hun plaats in.

De liberale stroming in Nederland was sinds 1870 ideologisch gespleten. Haar daadkracht werd ernstig belemmerd door de tegenstellingen tussen de radicalen en vrijzinnig-democraten aan de ene kant en de conservatieven aan de andere. De Beaufort behoorde tot die meer behoudende groep, de oud-liberalen. In de ogen van de opkomende democratie gold deze groep als ouderwets. Dit predikaat zou De Beaufort echter te kort doen. Hij was misschien *old fashioned*, maar zeker niet verstard. Zijn deelname aan het progressieve kabinet-Pierson, waarin een wezenlijk begin werd gemaakt met de sociale wetgeving, wijst al in een andere richting. Ook is er ontwikkeling in zijn opvattingen te constateren. Was hij bijvoorbeeld in 1894 nog fervent tegenstander van uitbreiding van het kiesrecht, in 1913 koos hij bewust voor de invoering ervan. Voor De Beaufort zelf was zijn herenstatus een vaststaand gegeven. In veel opzichten voelde hij zich en leefde hij als regent. Met weemoed herinnert hij zich in 1915 ‘de jacht, de uitdeelingen met Kerstmis’. Enerzijds betekende deze status rijkdom en daarmee onafhankelijkheid, maar de keerzijde was, dat zij verplichtingen met zich meebracht. De Beauforts plichtsbesef was sterk en niet alleen in zijn roman! Bestuursfuncties op gebied van de weldadigheid deden hem jaarlijks naar uithoeken van het land reizen. Zijn bekendheid met de financiële wereld maakte hem daarnaast gewild voor commissariaten van instellingen als de Nederlandsche Bank en de Hollandsche Hypotheekbank.

Eerder zijn De Beauforts historische opstellen terloops genoemd. Naast een aanzienlijk aantal essays verzorgde hij diverse bronnenpublikaties en droeg hij bij aan de voortzetting van P.L. Mullers algemene *Geschiedenis van onze tijd sedert 1848*. Hij valt het beste te typeren als amateur-historicus in de ouderwetse en goede zin van het woord. Tussen zijn activiteiten op dit gebied en zijn dagboeken bestaan duidelijke verbindingen. De Beaufort had een uitgesproken voorkeur voor het beoefenen van de eigentijdse geschiedenis. Kernpunt voor hem was: de toepasselijkheid van de historische beschouwing op het heden. Een van de beste opstellen, getiteld ‘Dertig jaren uit onze geschiedenis 1863-1893’ verscheen in 1896 in *De Gids*. Het stuk berustte op door hem verzamelde ‘niet voor de openbaarheid bestemde bescheiden, mededeelingen van tijdgenoten, persoonlijke herinneringen’. Het was vooral bedoeld als handreiking ‘voor hen die, nadat ons geslacht tot de vorige zal zijn verzameld, zich met de vraag zullen bezig houden wat er in de tweede helft der 19e eeuw op staatkundig

gebied in Nederland omging, welke staatkundige denkbeelden, wenschen, verwachtingen [...] leefden'. Door zijn ministerschap is alleen het eerste gedeelte van het essay verschenen. Het dagboek van De Beaufort wordt door de historcus en tijdgenoot Colenbrander echter min of meer als voortzetting daarvan beschouwd, omdat het 'aantekeningen behelst, die hij bij de voltooiing [...] met vrucht zou hebben kunnen gebruiken'. Het is niet onmogelijk dat De Beaufort iets dergelijks voor ogen heeft gestaan. De typering van het dagboek zal de verbinding tussen zijn historische aktiviteiten en zijn dagboek verduidelijken.

Het dagboek

De Beauforts dagboek is goed te typeren aan de hand van het onderscheid tussen het intieme genre dagboek en het externe. In het eerste genre gaat het vooral om het innerlijk wel en wee. Externe dagboeken handelen over zaken in de 'buitenwereld' die de schrijver bezighouden. Tot deze laatste categorie behoort Beauforts dagboek. Het is geen uitlaatklep maar veeleer een memoriaal. Persoonlijke ontboezemingen zijn zeldzaam. Hij gebruikt de feiten in zijn verhaal als kristallisatiepunten voor structuren waarmee hij grip tracht te krijgen op de ordeloze buitenwereld. Daarbij toetst hij zijn inzichten steeds aan de verscheidenheid van de wereld om hem heen. Zijn motief om te schrijven, de periode die het dagboek bestrijkt, de inhoud en de manier waarop hij zijn informatie verzamelde onderstrepen dat externe karakter.

Twee maal motiveert De Beaufort zijn schrijverij. Hij verantwoordt zich tegenover het nageslacht en is daar heel open in: 'Alles wat ik heb geschreven heb ik willen bewaren voor latere geslachten, zonder daarom te verlangen dat het dadelijk na mijnen dood zal worden publiek gemaakt.' [Oktober 1903.] Een

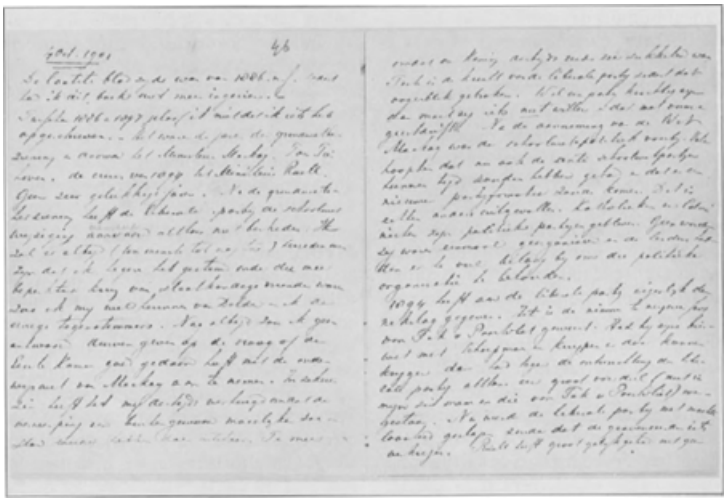

Handschrift De Beaufort (foto: F.D. Wattjes, RAD)

notitie over zijn houding tegenover de kieswet-Tak van Poortvliet diende 'tot naricht voor mijzelve in de toekomst en voor mijne kinderen'. [13 april 1894.] De 42 jaar die het dagboek bestrijkt, van 1876 tot 1918, doen vermoeden dat De Beaufort zich serieus kweet van de door hem voorgenomen taak. Maar hoe ziet de relatieve verdeling over de genoemde jaren er eigenlijk uit? De Beaufort begon in mei 1876, het jaar waarin hij toetrad tot de redactie van *De Gids*. Lang hield hij het echter niet vol. In oktober had hij pas veertien bladzijden gevuld en kwam het dagboek een vol jaar tot stilstand. Tot 1897 blijft het dagboek grote onderbrekingen vertonen. In de eerste jaren van zijn ministerschap worden de weinige directe notities afgewisseld door retrospectieve overzichten van gebeurtenissen, algemene bespiegelingen en portretten van enkele politici. Om u een indruk te geven: de periode 1876-1900 beslaat 92 pagina's van de totaal 1046. Vanaf juni 1900 - De Beaufort is dan al 55 - beginnen de notities duidelijker de dagboekvorm te krijgen en neemt de frequentie toe. Van een dagelijkse regelmaat is echter geen sprake. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verandert dat abrupt: het gedeelte van augustus 1914 tot zijn overlijden in 1918 beslaat meer dan eenderde van de uitgave.

Het voornaamste onderwerp van het dagboek tot 1914 is de binnen- en buitenlandse politiek van Nederland. Daarna neemt de Eerste Wereldoorlog deze rol uiteraard over. De Beaufort beschrijft en analyseert als goed ingelichte tijdgenoot de structurele veranderingen in de Nederlandse politiek: de langzame neergang van het liberalisme, de machtsovername door de confessionelen en de opkomst van het socialisme. Voorts is hij vooral gericht op 'merkwaardige gebeurtenissen', een veelvuldig terugkerende uitdrukking, waarmee hij veranderingen bedoelt in de politieke, economische of maatschappelijke verhoudingen. Vaak geeft hem dat aanleiding tot het maken van vergelijkingen met historische situaties of met zijn eigen verleden. Natuurlijk is ook de horizon van een welingelicht en geïnteresseerd man als De Beaufort beperkt. Zaken waarop men commentaar zou verwachten, blijven soms achterwege. Zijn eigen optreden in de Tweede Kamer is ook vaak opvallend afwezig. Ik kom daar straks op terug.

Korte schetsen van personen, meestal politici, komen regelmatig voor. De beschrijvingen zijn goed geformuleerd, meestal mild van toon, zo nu en dan geestig en beeldend. Zo beschrijft hij de ongelukkige minister van Buitenlandse Zaken Robert Melvil van Lynden, die na zijn smadelijke aftocht uit het kabinet-Kuyper door zijn 'heerschzuchtige' vrouw Cato toch meedogenloos naar allerlei gelegenheden wordt meegesleept: 'Den laatsten winter volgde hij haar bijna wezenloos en met den gang van een opgewonden automaat op de *jours* en feesten.' Als we reconstrueren hoe de Beaufort aan zijn informatie kwam blijkt het meestal te gaan om een combinatie van mondelinge en schriftelijke gegevens. Hij las diverse kranten, sprak met politieke mede- en tegenstanders, verifieerde de informatie en kwam daarna pas tot een oordeel. Samenvattend: we hebben te maken met een extern dagboek, waarbij de schrijver oordelend en beschouwend aanwezig is, maar persoonlijk op een afstand blijft.

Dagboek en biografie

Met deze kennis over het dagboek en in ons achterhoofd een aantal hoofdlijnen van De Beauforts bestaan is het mogelijk het belang van dit dagboek voor een biografie af te wegen. Daarbij stuiten we

onvermijdelijk op de algemene discussie hoe er tegen het dagboek als bron voor biografisch onderzoek wordt aangekeken. Is die hindernis eenmaal genomen dan sta ik kort stil bij de vraag met welk resultaat biografen in de praktijk gebruik maakten van het dagboek. Een paar opmerkingen over beide punten.

De discussie over het dagboek (egodocument) als bron voor historisch-wetenschappelijk onderzoek heeft de laatste jaren een belangrijke impuls gehad, niet in de laatste plaats door de bijdragen van Rudolf Dekker. De cruciale vraag is telkens opnieuw: hoe betrouwbaar is dit type bron? In hoeverre valt uit te maken dat zo'n dagboek is, wat het voorgeeft te zijn? Hoe ontdek je bewuste of onbewuste vertekening? Alle biografen, ongeacht uit welke discipline ze afkomstig zijn, stellen zich deze vragen. De houding ten aanzien van het antwoord erop varieert van een *a priori* scepticisme tot terechte voorzichtigheid. Dit is terug te vinden in algemene beschouwingen over het gebruik van dagboeken voor een biografie. S. Dresden vindt het intieme dagboek ‘een onnatuurlijk, misschien zelfs ongezonde verschijning’. De historicus Jan Romein acht dagboeken ‘gevaarlijker bron nog dan brieven’, en Rudi Wester tenslotte schrijft in 1988: ‘Ook dagboeken, hoe intiem en informatief ook weer, hebben als bron een waarde die de biograaf met de grootst mogelijke voorzichtigheid moet hanteren en interpreteren.’[6] Ik ga hier niet verder in op de methoden hoe die betrouwbaarheid of vertekening is vast te stellen. Daarover is voldoende terug te vinden in de literatuur. Wel blijkt dat de waarschuwingen vooral intieme dagboeken gelden. De gegevens die een extern dagboek biedt, zoals dat van De Beaufort, zijn over het algemeen eenvoudiger te verifiëren. Uiteraard blijft het nodig alert te zijn op eventuele

Willem Hendrik de Beaufort en zijn echtgenote Adèle Maria van Eeghen (Rijksarchief Utrecht)

onjuiste beeldvorming over eigen handelen of dat van anderen - De Beaufort schreef tenslotte voor publiek!

In de praktijk blijkt het dagboek een bron van grote importantie. En meestal niet alleen vanwege de informatie die het biedt. Twee voorbeelden uit Nederlandse

biografiën om dit te illustreren. Voor Angenies Brandenburg was Annie Romein-Verschoors dagboekje uit 1914 een van de belangrijkste bronnen voor de jeugd van de gebiografeerde. Maar daarnaast toetste ze aan de hand hiervan Romein-Verschoors autobiografie en 'ontmaskerde' deze als een sterk staaltje van beeldverfraaiing.[7] Fontijn, de biograaf van Frederik van Eeden, gebruikte diens dagboek bij de verklaring van wat bekend staat als de Lieven Nijlandaffaire. Van Eeden liet in 1892 een onbarmhartige kritiek tegen zichzelf in de *De Nieuwe Gids* plaatsen onder pseudoniem Lieven Nijland. Fontijn wilde

niet volstaan met de motieven die Van Eeeden zelf in zijn dagboek gaf voor deze daad. Een terloopse opmerking in datzelfde dagboek over de betekenis van de letters L.N. zette hem echter op het juiste spoor omtrent de persoonlijkheid van Van Eeden. De onbewuste onthulling van de dagboekschrijver richtte hier de blik van de biograaf.[8] Samenvattend: het gebruik van het dagboek resulteerde in het eerste geval tot toetsing en afwijzing van een andere bron en in het tweede tot het stellen van vragen door de biograaf naar een dieper gelegen persoonlijkheidsstructuur. Vooral de intieme dagboeken lijken zich bij uitstek voor dit doel te lenen.

Wat kan de biograaf die het dagboek van De Beaufort raadpleegt nu verwachten en waar grijpt hij mis? De mogelijkheden:

- Geheel naar de aard van het externe dagboek biedt dat van De Beaufort in de eerste plaats een schat aan verifieerbare informatie. De politieke analyses, geschreven aan de hand van concrete situaties en gebeurtenissen, vormen feitelijk de sleutel tot zijn politieke denkbeelden en de ontwikkeling ervan. Het op de voet volgen van wat er zich voor en achter de schermen van het politieke bedrijf afspeelt, maar ook zijn schetsen over zijn tijdgenoten geven inzicht in de plaats die De Beaufort inneemt, zijn visie, en zijn verhouding tot die tijdgenoten. De biograaf wordt in staat gesteld de gangbare historiografische visie op die tijd af te zetten tegen de ‘frisse kijk’ van De Beaufort.

- Wie het dagboek in zijn totaliteit overziet krijgt een aardige indruk van het ‘levensritme’ van De Beaufort. Periodisering is een wezenlijk onderdeel van elke biografie. Zeker voor de latere levensjaren opent het dagboek daartoe de mogelijkheid.

- Ook in relatie tot ander archiefmateriaal kan het dagboek zijn waarde bewijzen. De 1046 pagina's tekst vormen slechts vijftien centimeter van de in totaal 22 meter persoonlijk archief in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Geheel in lijn met zijn gevoel verantwoording aan het nageslacht af te moeten leggen, was De Beaufort een bewaarzuchtig type. Dankzij het dagboek zijn ettelijke ongedateerde kladjes, bijvoorbeeld gemaakt tijdens kamerdebatten, qua inhoud te plaatsen. Ook kan het dagboek gebruikt worden bij toetsing van andere bronnen. Mogelijk biedt het dagboek steun bij de uiteindelijke selectie van het materiaal wanneer het op schrijven aankomt. Dit zal echter moeten blijken.

Wat zijn de beperkingen? Ik noem hier de twee die het meest in het oog springen. De eerste is het feit dat de periode van zijn jeugd tot zijn *mid-life* verhoudingsgewijs slecht zijn gedocumenteerd. Omdat hij pas op 52-jarige leeftijd regelmatig begon te schrijven zijn we voor de voorliggende periode grotendeels aangewezen op andere bronnen. De tweede: als typische vertegenwoordiger van de bourgeoisie met haar afkeer voor het tonen van affecten, liet De Beaufort zijn eigen zieleleven buiten beschouwing. Dit externe dagboek leert ons dus op het eerste gezicht weinig over de persoon achter de oud-liberaal. De Beaufort bleef heer, het merendeel beschreef hij met gepaste afstand! Indachtig de voorbeelden van Romein-Verschoor en Van Eeden rijst echter de vraag of het dagboek toch misschien passages of wendingen bevat waardoor de biograaf op vragen komt die hij anders niet zou stellen. Gelukkig luidt het antwoord bevestigend. Hetzij door zinssnedes uit het dagboek zelf, hetzij in relatie tot andere documenten onthult het meer van de persoon dan op voorhand lijkt. Enkele voorbeelden.

Signaalfunctie van het dagboek

De Beaufort beargumenteert tweemaal waarom hij een bepaalde functie in de politiek heeft aangenomen. Bij zijn verkiezing voor de Tweede Kamer in 1884 (hij was op dat moment Eerste Kamerlid) schreef hij: 'Ik had liever in de Eerste Kamer willen blijven... Het kalme leven trekt mij meer aan dan de politiek. Toen de beweging kwam om [...] eenheid te brengen, heb ik gemeend mij niet te mogen onttrekken.' [1884, na 28 oktober.] Toen men hem in 1897 vroeg voor de ministerspost was zijn commentaar: '[...] mijne eerste gedachte [was] om dadelijk te weigeren. Ik vroeg mij echter [...] af, of ik dan mijn plicht wel zou hebben gedaan.' [Juli 1897.]

De achterdochtige onderzoeker zal zich afvragen of achter deze onderkoelde opmerkingen niet een vlammende ambitie schuilgaat. Zijn curriculum wijst immers in die richting. In combinatie met gegevens uit andere bronnen krijgen de opmerkingen echter meer betekenis. In dit geval was zijn plichtsbesef ten aanzien van het vaderland dat uit beide motivaties spreekt, al gebleken uit het eerder genoemde romancitaat over de goede naam. Weigeringen voor burgemeestersposten in Amsterdam en Den Haag, voor de nationale zaak van minder gewicht, lijken de oprechtheid van de opmerkingen extra te ondersteunen. De combinatie van gegevens leert de biograaf dat de man er stond als de plicht hem riep, maar van nature liever op de achtergrond opereerde.

Een brief uit 1872, waarin de 27-jarige De Beaufort aan zijn aanstaande zijn godsdienstige gevoelens vertelt[9], is onmisbaar voor het begrip van zijn persoon. De opvattingen die eruit blijken - hij behoorde niet tot de 'streng-regtzinnige partij in ons gereformeerd kerkgenootschap', had een 'afkeer van dorre leerstukken' en voelde meer voor 'christendom boven geloofsverdeeldheid' - kenmerken hem als tolerant, als anticonfessioneel en liberaal in de Thorbeckeaanse traditie. Wanneer we de brief naast het dagboek leggen, blijkt dat hij deze opvattingen zijn leven lang trouw bleef. Nog in 1914 reageert hij heftig op de wijze waarop de Duitsers de steun van het opperwezen voor de goede zaak postuleren: 'Het is een goddeloos bedrijf'. [7 augustus 1914.] Een dergelijke brief maakt vele dagboekaantekeningen begrijpelijk, terwijl het dagboek de mogelijkheid biedt de continuïteit van de denkbeelden vast te stellen.

Zo bevat het dagboek ook voorbeelden van zeer evidente weglatingen. De beschrijving van het kamerdebat over de lintjeszaak in mei 1910 is zo'n geval. Abraham Kuyper was in opspraak geraakt omdat hij tijdens zijn ministerschap decoraties zou hebben verleend in ruil voor gelden voor verkiezingsdoel-

Karikatuur van Abraham Kuyper door Albert Hahn (1904)

einden. De socialist Troelstra stuurde aan op een parlementaire enquête om deze zaak boven water te krijgen. Het debat over de vraag of er daadwerkelijk een enquete moest worden gehouden vond plaats van 19-25 mei 1910. De Beaufort sprak als rapporteur van zijn afdeling op de eerste dag, 19 mei. In een scherpe rede beargumenteerde hij een tegenstander van de enquête te zijn. Hij achtte dit niet in het landsbelang en eindigde met de woorden: Ik heb geen zin om in het slijk te wroeten! Noch op die dag, noch direkt na afloop van het debat schreef hij over het debat. Een uitvoerig verslag volgt wel op 29 mei, daarin laat hij zijn eigen filippica echter achterwege. De reden waarom De Beaufort op 29 mei schrijft, is te achterhalen. Uit een terloopse opmerking blijkt dat zijn stuk in reactie op een artikel van Kuyper in *de Standaard* is ontstaan. Deze deed daarin verslag van het debat en vermeldde triomfantelijk hoe De Beaufort op zijn nummer was gezet door Kuypers politieke medestander De Savornin Lohman. Waarom beschreef De Beaufort de kwestie op bovengenoemde manier? Komt het omdat hij de zaak op zich te weinig *gentleman-like* vond om er verder woorden aan vuil te maken? Of schaamde hij zich ervoor dat hij zich in de Kamer had laten gaan, wat hem op een opmerking van de voorzitter was komen te staan? Hier ligt een taak van de biograaf om een dieper liggende verklaring te vinden.

Concluderend: deze voorbeelden illustreren dat ook een extern dagboek, zoals dat van De Beaufort, waarin de schrijver beschouwt en oordeelt meer te bieden heeft op het vlak van kennis over de persoon dan op eerste gezicht lijkt.

P.S. In mijn inleiding veronderstelde ik dat De Beauforts roman behoorde tot het type waarover de Tachtigers iets lelijks te zeggen zouden hebben. Laten we hem de mogelijkheid tot een weerwoord geven. In 1913 schrijft hij: ‘De redelooze gedichten van Gorter en anderen zijner bentgenooten worden bewonderd zonder dat men die begrijpt, alleen om de welluidende klanken en eigenaardige woordverbindingen. Een volgend geslacht zal zeer vermoedelijk met dit alles den draak steken.’

Marijke van Faassen is verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag. Deze tekst sprak zij 12 maart 1993 uit op het zesde symposium van de Werkgroep Biografie, ‘Dag van de egodocumenten’.

Eindnoten:

1 W.H. de Beaufort, ‘Prins of Koning’, *De Gids*, 1885.
2 S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam, 1992; H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. 's-Gravenhage, 1992.
3 G. Taal, *Liberalen en Radicalen in Nederland, 1872-1901*. 's-Gravenhage, 1980.
4 J. Romein, *De biografie. Een inleiding*. Amsterdam, 1946, p. 156.
5 Voor literatuurverwijzingen in de hiernavolgende gedeelten, zie J.P. de Valk en M. van Faassen, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, Eerste Band 1874-1910, IV-XXXVI.

6 S. Dresden, *Bezonken avonturen. Essays*. Amsterdam, 1949, p. 89; J. Romein, *De Biografie. Een inleiding*. Amsterdam, 1946, p. 203; R. Wester, 'De bronnen van een biografie', *De Gids*, 151 (1988), p. 338.
7 A. Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Noten en commentaar*. Amsterdam, 1988, pp. 77-81.
8 J. Fontijn, 'Waarom sneed Van Gogh zijn oor af? Verklaren in de biografie', *De Gids*, 151 (1988), p. 334; *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam, 1990, pp. 17-18.
9 W.H. de Beaufort aan A.M. van Eeghen, 13 maart 1872. ARA, Archief-De Beaufort, inv. nr. 9.

Belle van Zuylen
De optiek van haar biografie
Pierre Dubois

Op 4 april 1798 schrijft Belle van Zuylen aan een zoon van haar overleden broer Vincent, haar neef Willem-René van Tuyll van Serooskerken, die het betreurd had niet de beschikking te hebben over haar boeken: ‘Je hoeft er vooralsnog geen spijt van te hebben dat je mijn werken niet bezit. Die zijn trouwens niet anders dan mijn brieven en nauwelijks anders of beter geschreven. Mijn brieven zouden een minder pientere knaap als jij bent pedant en vervelend kunnen lijken; als dat het geval was, schreef ik je niet meer, want om over te gaan tot onbenullige details, beschrijvingen of anekdotes, dat is me niet mogelijk. Die inschikkelijkheid heb ik voor niemand ooit gehad. Maar als je mijn brieven waardeert zoals ze zijn, dan komt dat omdat je er met een beetje plezier mijn ware gedachten in aantreft over de dingen die ik het meest de moeite waard vind. In wat jij en ik mijn *werken* noemen (ik gebruik daar meestal niet zo'n deftige en ernstige naam voor), is dat niet anders.’

Uit dit citaat blijkt expliciet dat Belle schrijft om iets te zeggen en dat zij - in elk geval wat dat aangaat - geen onderscheid maakt tussen haar boeken en haar brieven. De flegmatische achteloosheid waarmee zij het over haar werk heeft, betekent intussen niet dat zij de waarde daarvan gering schat. Uitingen die dat weerleggen zijn er te over, maar vooral: de behoefte zich te kunnen en moeten uitspreken is in haar leven zó dominant aanwezig dat vrijwel alles daarin - niet in de laatste plaats het gecompliceerde verhaal van haar weg naar het huwelijk - daar in aanzienlijke mate, men zou kunnen zeggen in hoofdzaak door wordt bepaald.

Ook zonder het bestaan van een omvangrijk intentioneel literair oeuvre zijn leven en schrijven bij Belle van Zuylen uitdrukkelijk en onscheidbaar met elkaar verbonden. Als ik dat leven een paradoxaal schrijversleven noem, dan is het omdat enerzijds het schrijven een onontkoombare innerlijke noodzaak was en aan de andere kant de literatuur voor haar wel een middel - en het was ook een resultaat - maar geen doel.

* * *

Ik stel deze dingen voorop, omdat zij voor mijn vrouw en mij essentieel waren bij het vaststellen van wat ons zou dienen te leiden bij het schrijven van onze biografie. Vereenvoudigd komt het hier op neer dat onze biografie poogt een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving te zijn van Belle van Zuylens confrontatie met haar leven. *Hoe* vereenvoudigd een dergelijke lapidaire formulering is, behoef ik waarschijnlijk niet toe te lichten. Maar in ieder geval zijn wij ons bewust van het ambivalente karakter van een dergelijke onderneming die uiterst ambitieus moet lijken, maar tegelijkertijd ook uiterst banaal. Het betekende, hoe dan ook, dat een eenzijdig literaire biografie per definitie niet in aanmerking kwam, omdat wij haar werken niet wilden behandelen als de specifiek literaire objecten, die zij natuurlijk óók zijn. Maar in de hiërarchie van het samenspel van waarden en motieven, die een persoonlijkheid vormen, leek ons dit een

Belle de Charrière

afgeleid aspect, dat een afzonderlijke benadering vergt. Het eerst noodzakelijke in deze optiek was dus de directe beschrijving van Belle van Zuylens confrontatie met het leven in haar milieu, haar tijd en voor alles in het perspectief van haar persoonlijkheid.

Het zou van hybris getuigen de illusie te koesteren die persoonlijkheid te hebben doorgrond; maar je schrijft een biografie niet zonder *enige* illusie en wat ons voor ogen stond is wat het eenvoudigst lijkt maar misschien het moeilijkst is, namelijk (en ik haal nu de formulering aan die wij er in onze inleiding tot *Zonder vaandel* aan gaven): 'waar het kan uit de teksten zelf haar en de personages met wie haar leven verbonden was laten spreken, en laten zeggen en denken wat zij zeiden en dachten, ons beperkend tot het schetsen van kaders en achtergronden waarin en waartegen zij zich bewogen, interpreterend waar onze interpretaties in de richting gaan van wat wij voor de waarheid van het personage houden, corrigerend wat niet in overeenstemming is met de controleerbare feiten.'

Maar wat is iemands waarheid? Wie zich ooit, schrijvend of niet, in iemand anders uit heden of verleden serieus heeft verdiept, realiseert zich de belachelijkheid van absolute of definitieve uitspraken. Maar dat neemt niet weg, dat er tussen de biograaf en zijn onderwerp in de loop der jaren - en wat ons betreft decennia - een intieme relatie ontstaat. In eerste instantie berust deze op kennis van de documenten en om door te dringen in de persoonlijkheid van een historisch personage zijn daarvoor met name de egodocumenten van het *grootste* belang. Dat geldt in uitzonderlijke mate voor Belle van Zuylen, want haar geschiedenis is in de eerste plaats de geschiedenis van een innerlijk, van een geestelijke en emotionele ontwikkeling, en niet een verhaal van gebeurtenissen. Haar uitzonderlijkheid is dat zij zich juist in dat opzicht méér dan enige vrouw in onze achttiende eeuw, en meer dan de meeste vrouwen in het Europa van toen, in haar brieven heeft prijsgegeven en zich met ongekende openhartigheid over juist al die zaken heeft uitgesproken, welke voor de zingeving aan het leven, de twijfel aan de zin ervan, kortom voor de confrontatie ermee, van doorslaggevend belang zijn. Haar toon, van verwachting en scepsis, van hoop en wanhoop, is zo fundamenteel voor de mens in het algemeen en voor de vrouw in het bijzonder, dat zij onmiddellijk herkenbaar is.

* * *

Het is misschien niet verbazingwekkend, maar wel opvallend, dat die erkenning aan het eind van de twintigste eeuw algemeen is, terwijl ze voordien voorbehouden bleef aan enkelingen. De bibliografie wijst uit dat er desondanks ook in de twee voorgaande eeuwen al het een en ander over haar werd gepubliceerd. Gedurende haar leven waren dat hoofdzakelijk enkele besprekingen, weinig talrijk omdat de organen daarvoor weinig talrijk waren en verspreiding beperkt bleef. De eerste die uitvoeriger over haar schreef - en hij was niet de eerste de beste - was Sainte-Beuve in de *Revue des deux mondes* van 1839. Maar hij had niet méér dan met mondjesmaat kennis kunnen nemen van Belle's brieven dank zij zijn contact met de Zwitserse historicus Eusèbe-Henri Gaullieur, die de papieren van Belle geërfd had als enige zoon van Henriette L'Hardy aan wie Belle ze had nagelaten. Reeds Sainte-Beuve sprak de wens uit dat er een complete 'Mme de Charrière' zou verschijnen. Het kwam er niet

van. Maar omstreeks 1880 werd een hoogleraar uit Neuchâtel, Philippe Godet, postuum

verliefd op haar en begon aan het bijeenbrengen van documenten en brieven die, samen met haar schriftelijke nalatenschap de basis zouden vormen voor wat 25 jaar later, in 1906, een tweedelig werk worden zou, *Madame de Charrière et ses amis*.

Over het werk van Godet is altijd met diep respect, waardering en bewondering gesproken en geschreven. Met reden: zonder zijn buitengewone inspanning en volharding zou veel niet achterhaald zijn en hij liet als eerste het volle licht schijnen op de figuur van Belle van Zuylen die voor hem vooral Madame de Charrière was vanwege haar binding met Neuchâtel.

Aan deze betekenis van het werk van Godet kan niet worden getornd. Het was de eerste studie die zich niet slechts op de gedrukte teksten baseerde maar op de handschriften en op de meestal ongepubliceerde brieven. Godet begon in 1884, meer dan een eeuw geleden. Het merkwaardige is dat, ook al bleek zijn boek voor sommige destijds belangrijke literatoren en literatuur-historici als Henri Bordeaux, Victor Giraud, Gustave Lanson een grandioze revelatie, zijn biografie sedertdien, dus heel de twintigste eeuw door, geen of geen noemenswaardig vervolg heeft gehad.

Het zou een vergissing zijn te menen dat er na Godet geen biografieën of monografieën over Belle zijn verschenen: ik noem die van Geoffrey Scott uit 1925, van Arnold de Kerchove uit 1937, van Titia Geest uit 1955, van Dorothy Farnum uit 1959, van Marcelle Fauchier Delavigne uit 1964, van Domenico Zampogna uit 1969. Maar zonder uitzondering is hun bron Godet en zijn het niet de archieven en verder archiefonderzoek. Men moet om te begrijpen hoe deformerend het effect daarvan is, de opzet van de biografie van Godet en de consequenties daarvan wat nader bezien.

Godet werd in 1850 geboren in Neuchâtel. Hij was een negentiendeeeuws erudiet met een sterke binding aan zijn kanton en zijn stad, waarvan hij Mme de Charrière als een stralend literair en cultureel middelpunt zag. Dat was zijn goed recht en niet onjuist, en op zichzelf behoeft dat kader aan het beeld nog geen provinciale trekken te geven. Maar die trekken worden ook nog door iets anders bepaald, namelijk door zeden en gewoonten, religieuze en fatsoensnormen, maatschappelijke hiërarchie, etc. Godet was binnen dat geheel ongetwijfeld ruimdenkend, mild en humaan, zijn begrip was groot genoeg om haar uitzonderlijkheid te zien en naar waarde te schatten. Niettemin is het beeld dat hij van haar had en dat hij van haar gaf, niet het beeld dat wij nu van haar kunnen hebben en, naar onze overtuiging, ook niet het beeld dat recht doet aan de realiteit van haar bestaan en haar betekenis. Met andere woorden: de waarde van Godets biografie is nu nog voornamelijk een historische en referentiële, terwijl de wetenschappelijke en interpretatieve grotendeels is achterhaald. Ik wil dat iets nader toelichten.

In zijn boek citeert Godet veel uit ongepubliceerde brieven; in tegenstelling tot die van Gaullieur - de eerste die brieven publiceerde maar ook regelmatig vervalste door fragmenten van verschillende brieven en zelfs van verschillende briefschrijvers aan elkaar te lassen - zijn de aanhalingen van Godet meestal correct gebleken, hoewel wetenschappelijk niet meer bruikbaar. Hij schreef ze namelijk met de hand over, coupeerde woorden, zinnen of alinea's, las soms verkeerd en dateerde meer dan eens onjuist, waardoor het feitenverloop en dientengevolge uiteraard ook interpretaties, op losse schroeven kwamen te staan, terwijl bovendien de teksten niet verifieerbaar waren. Hij overschreed,

dunkt mij, niet de destijds gangbare normen van wetenschappelijke nauwgezetheid en zijn vergissingen waren inherent aan het ontginningswerk.

Evenmin kan hem kwalijk worden genomen dat zijn visie op Mme de Charrière, voor wie hij zo'n grote genegenheid koesterde, een gedateerde is. Hij zag haar, om het wat lapidair maar in de kern niet onjuist te zeggen, geloof ik, met een Victoriaanse instelling. Hij had levensbeschouwlijke, morele en fatsoensreserves. Haar moderniteit, de revolutionaire kern van haar wezen, heeft hij niet gezien, niet kunnen of willen zien. Het specifieke van haar relatie met de traditie, een verhouding van bewuste instemming aan de ene kant, van een niet minder bewuste afwijzing aan de andere, bleef een onbegrepen facet van haar persoonlijkheid. Haar religieuze twijfels, haar filosofische scepsis, de pessimistische ondergrond van haar inzicht in de mens en het menselijk bestaan deden hem - je kunt het alleen met een gevoelsterm uitdrukken - diep verdriet. Hij zag een oorzakelijk verband tussen de onvolkomenheden van haar geluk en haar gemis aan religieus geloof. Hij verwierp d'Hermenches, die haar niet waard was en die hij eerloos vond omdat hij haar brieven niet verbrandde noch teruggaf, zoals ze hem ooit vroeg; maar zelf gaf hij die brieven grotendeels wel uit, vanwege, zegt hij terecht, ‘hun hoge literaire waarde en hun groot historisch en psychologisch belang’.

* * *

Nu het materiaal waarop beroep kan worden gedaan zoveel omvangrijker is geworden - het primaire, omdat er thans een wetenschappelijk verantwoorde volledige uitgave van werken en brieven op tafel ligt, en het secundaire, omdat er zoveel meer documenten en kennis over haar en haar tijd vergaard zijn - is het verantwoord een nieuwe biografie te ontwerpen. En het zijn uiteraard vooral de egodocumenten die het beeld dat wij thans hebben een grotere helderheid kunnen geven en het sterker funderen en daardoor veranderen.

Ik geef daarvan een paar voorbeelden. De vroegste gegevens over haar jeugd en jongemeisjesjaren kennen wij indirect uit de 58 bewaard gebleven brieven aan haar van haar gouvernante Jeanne-Louise Prevost. Een paar daarvan, van 17 augustus 1754 waarin zij het over Belle's somberheid en getob heeft, en van 10 mei 1755 waarin zij terloops de vraag stelt of dominee Burman daar soms de oorzaak van is, behelzen aanwijzingen dat Belle al vroeg door religieuze problemen en twijfels werd gekweld. Een aanwijzing, meer niet, en Belle is dan pas veertien. Uit een brief aan James Boswell vernemen we echter hetzelfde, explicieter en door haarzelf geschreven. Maar zij is dan tien jaar ouder, want de brief is van 19 juni 1764. Sedertdien kennen we nog andere bronnen, een brief wederom van haarzelf, en uit hetzelfde jaar 1764, aan A.W.C. van Pallandt, waarin zij haar religieus scepticisme uitdrukkelijk bekent en bovendien de leeftijd noemt waarop die twijfel begon, namelijk toen zij twaalf of dertien was. Dat bevestigt het vermoeden van Jeanne-Louise Prevost en de twijfel blijkt zelfs al van eerder te dateren. Die tijdsaanduiding stemt weer overeen met een andere plaats in haar correspondentie, in een brief namelijk aan een vriend, Chambrier d'Oleyres, uit 1790. Belle is dan vijftig en zij vermeldt daarin dezelfde leeftijd voor de aanvang van haar twijfels. Uit de laatste jaren van haar leven zijn er nu ook brieven bekend aan een jongere vriendin, Isabelle de Gélieu, waarin ze bij herhaling haar reli-

gieuze en levensbeschouwlijke scepsis verkondigt en verdedigt, terwijl kort voor haar dood Chambrier d'Oleyres in zijn dagboek de permanente aanwezigheid van die gevoelens constateert. De aard van haar verhouding tot deze religieuze en filosofische problematiek vormt dus een fundamenteel bestanddeel van haar karakteristiek en is niet een toevallige attitude gedurende de puberteit of van een declinerende ouderdom.

* * *

Mijn tweede voorbeeld is van een andere orde en betreft een latere periode uit haar leven. Het gaat hier om het zogenaamde ‘mysterie’ van een mogelijke minnaar dat nooit is opgehelderd en dat aan het licht trad toen Godet van de familie Constant een onbekend autobiografisch manuscript ter inzage kreeg van Benjamin Constant. Dit manuscript werd in 1907 gepubliceerd en is nu algemeen bekend als ‘Le Cahier rouge’, omdat het in rood leer gebonden was. In dit cahier vertelt Constant hoe, begin 1787, de tijd waarnaar de notitie verwijst, in Parijs de vriendschap ontstond tussen hem en Mme de Charrière die hij naar alle waarschijnlijkheid ontmoette in de salons van Saurin of Suard, bij wie hij verbleef, en die zij frequenteerde. In die passage vertelt hij dat een man, veel jonger dan zij, knap maar middelmatig intelligent haar tot een vurige hartstocht had geïnspireerd en hij vervolgt dan: ‘Ik heb nooit alle bijzonderheden van die passie gekend, maar wat zij mij erover zei en wat ik elders hoorde was genoeg om mij te doen begrijpen dat zij er volkomen door van streek raakte en erg ongelukkig was, dat het misnoegen van haar man haar innerlijk leven had verstoord en toen de jongeman in kwestie haar tenslotte in de steek liet om met een andere vrouw te trouwen, was zij een tijdlang aan de afschuwelijkste wanhoop ten prooi gevallen. Die wanhoop kwam haar literaire reputatie ten goede, want zij inspireerde haar tot het mooiste boek dat zij schreef: het heet Caliste en maakt deel uit van een roman die gepubliceerd werd onder de titel Lettres écrites de Lausanne.’ In een brief aan Taets van Amerongen aan het eind van haar leven, januari 1804, bevestigt Belle zelf dat ze *Caliste* nooit meer herlezen had omdat ze zoveel verdriet had gehad bij het schrijven ervan. Meer weten wij van deze mysterieuze hartstocht niet af.

Natuurlijk is er naar de oplossing daarvan wel gezocht. Godet heeft, heel aarzelend en voorzichtig, de naam laten vallen van een zekere Vincent de Saussure, een kennis uit Genève, - begrijpelijke aarzeling, want argumenten van enig gewicht kon hij niet geven. Een werkelijke oplossing is er nog steeds niet, maar de correspondentie zoals die ons vandaag bekend is laat op zijn minst de hypothese toe van een andere naam die op grond van een aantal argumenten mogelijk, zo niet waarschijnlijk wordt. Het betreft Charles-Jean-Samuel Dapples, een verwijderd familielid van De Charrière.

Charles Dapples werd geboren in 1758 en was dus inderdaad veel jonger dan Belle, namelijk achttien jaar, wat altijd nog negen jaar minder is dan Benjamin Constant zelf die 27 jaar jonger was dan zij. Belle had Charles Dapples leren kennen in 1772 en dat jaar was hij geruime tijd te gast op Le Pontet. In brieven van na die tijd komt zijn naam herhaalde malen voor. In 1778 heeft zij het over hem als ‘die charmante, knappe, grote, vrolijke, naïeve, in een woord fijne Charles’. Toen Belle zich na twaalf jaar huwelijk aan de beklemming van Le Pontet begon te onttrekken, in haar eentje

naar Chexbres ging in 1784 en weer begon te publiceren in een huis dat ze van een andere

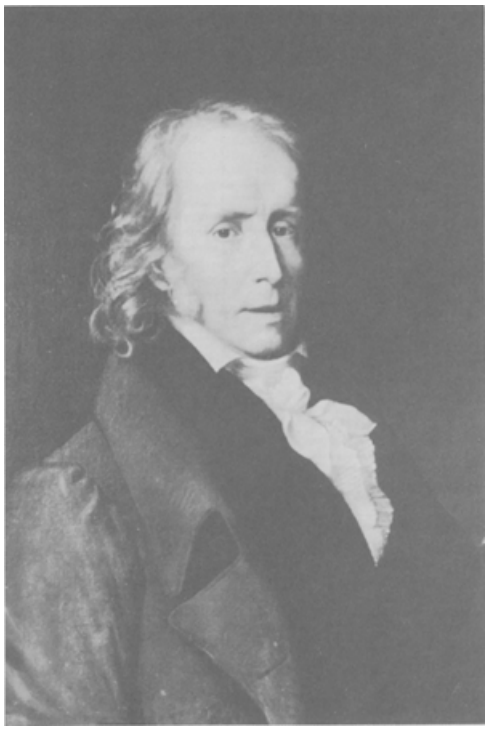

Benjamin Constant, geschilderd door Hercule de Roches in 1830

Dapples had gehuurd, kwam Charles daar regelmatig op bezoek en maakten zij lange wandelingen. Zij maakte van die omgang geen geheim, zoals uit de briefwisseling met haar man blijkt die er overigens niets over zegt. Maar er bestaat wel een brief van hun beider vriend Claude de Saigas uit 1784 terwijl ze in Chexbres was, die duidelijk maakt dat hij woorden met haar had gehad. We weten niet waarover, maar misschien ging het over Dapples, want hij stelt haar de vraag of zij meneer Dapples heeft ontmoet of van plan is te ontmoeten en wat ze daar zelf wel over denkt... Het klinkt tamelijk impertinent en dat zou heel goed kunnen, want dat was niet de eerste maal. De Saigas sloeg dezelfde toon aan toen hij Belle vlak voor haar huwelijksbesluit in bitse termen duidelijk maakte dat hij vond dat ze zijn vriend De Charrière niet langer in het onzekere mocht laten. In beide gevallen, lijkt het, neemt hij zijn placide vriend in bescherming. Het wekt dan ook geen verwondering dat hij nu in zijn brief schrijft niet op antwoord van haar te rekenen.

Voor de hypothese-Dapples pleit verder nog het feit, dat opnieuw met de mededelingen van Constant strookt, dat de jongeman in die tijd, namelijk op 16 januari 1786, in het huwelijk trad. Dat staat ons weliswaar niet toe te zeggen dat hij Belle in de steek liet, zoals Constant het formuleert, omdat die identiteit niet is aangetoond, maar het is wel weer zeer opmerkelijk dat het deze januari-maand was waarin Belle alleen, zonder haar man, Le Pontet verlaat en naar Parijs vertrekt waar zij inderdaad *Caliste* zo niet begon dan toch in elk geval voltooide.

Brieven tussen haar en Dapples zijn ongetwijfeld in deze jaren wel gewisseld maar niet teruggevonden. Er zijn maar zeven brieven bekend, een van Belle en zes van Charles Dapples die alle van later jaren dateren en bewijzen dat het contact, als het verbroken werd, weer werd hersteld en dat de gevoelens van genegenheid niet verdwenen waren.

Charles Dapples had met een vriend een handelsbank gesticht in Lausanne die in 1793 failliet ging (‘middelmatig intelligent’ noemde Constant op Belle's gezag de beminde jongeman!). Haar enige bekende brief aan Dapples is uit dit jaar en dat hij bewaard bleef danken wij aan Benjamin Constant die hem bezorgen zou maar het niet deed, want tussen zijn papieren werd de brief teruggevonden. Hij luidt als volgt:

‘Kort geleden deed de krant uit Bern mij verschrikkelijk veel verdriet - het betreft het bericht over het faillissement - ik treur niet om je mooie huis. Als zoveel mensen kwijt raken wat ze hadden, sommigen hun prachtige verblijven, anderen de bescheiden resten van het een of andere oude kasteel dat ze toch niet meer konden herstellen, waarom zou jij dan een beter onderdak moeten hebben dan je voorouders? Het zou natuurlijk prettig zijn geweest maar nodig leek het mij niet. Eigenlijk haast niet eens fatsoenlijk. De enorme fortuinen van de zakenlieden hebben in mijn ogen altijd iets weerzinwekkends gehad. Wat ik wel jammer vind is dat je het kleine buitengoed kwijt raakt dat je bezat. De zaal, de kamers, de tuin met zijn heerlijke vruchten. Ik vind het onuitstaanbaar dat de hebzucht van een ander dit bescheiden bezit van je afpakt. Vertel me tot in de treurigste bijzonderheden hoe je die onteigening hebt ondergaan. Vertel me vooral hoe je je voelt, hoe het met je ogen is. Vermoei ze niet met antwoorden, ik heb aan een paar regels genoeg. Een soort opwinding of exaltatie in je laatste brief, waardoor ik je niet meer kende, maakte mij ontroostbaar. Wat een vreemde geesteskronkel, je met geld

bezig houden als in het Palais Royal, en tegelijkertijd dromen over een land waar je thuis bent, over Rome, Athene!... Maar ik ben dat alweer bijna vergeten en ik denk nu alleen nog aan wat mijn belangstelling voor jou eeuwig zal laten duren. Van Constant hoorde ik dat je hem zo'n aardige brief hebt geschreven, ik heb niet gevraagd waarover; ik had hem gewaarschuwd, dat als hij mij plezier wilde doen, hij het over jou alleen met de grootste voorzorg hebben mocht. Adieu.'

* * *

Het is een brief die tegen de achtergrond die wij kennen aan het peinzen zet, maar het zou overmoedig zijn er verdergaande conclusies aan te verbinden. De nauwkeurige lectuur van brieven en documenten schept in elk geval een serieuze kans dat Charles Dapples de oplossing draagt van het 'geheim' van Belle van Zuylen. Er zijn nog aanzienlijk meer aanwijzingen die vaak in details schuil gaan waarvoor te veel toelichtingen nodig zouden zijn om ze hier uiteen te kunnen zetten. En er is natuurlijk ook, en niet in de laatste plaats, het afgeleide gegeven dat Constant in zijn autobiografische notitie aanduidt maar niet kon uitwerken als hij inderdaad niet alle bijzonderheden kende, zoals hij schrijft: het verhaal van Caliste. Een zorgvuldige analyse daarvan zou de parallellen te zien geven die de hypothetische constructie met de biografische werkelijkheid verbindt en die de droefheid verklaart die Belle ondervond bij het schrijven, en waarvan de herinnering haar de latere herlezing belette. Ik laat het dus bij deze twee voorbeelden in de hoop dat ze kunnen illustreren dat een nieuwe biografie wenselijk was, a fortiori in Nederland dat er tot nu toe geen kende.

Deze tekst werd uitgesproken 12 maart 1993 op het zesde symposium van de Werkgroep Biografie, 'Dag van de egodocumenten.'

Belle
De stand van het onderzoek
Simone Dubois

Belle had, toen ze in 1771 Nederland verliet, als schrijfster nog geen naam. Slechts een aantal vrienden en kennissen had gelegenheid gehad haar enige gepubliceerde novelle *Le Noble* uit 1763 te lezen en een nog kleinere kring had haar zelfportret onder de naam *Zélide*, verzen en haar toneelstuk *Justine*, die in manuscript bestonden, onder ogen gehad. Maar haar correspondenten als James Boswell en Constant d'Hermenches hadden toen al haar schrijverstalent ontdekt. Vooral d'Hermenches moedigde haar aan en inspireerde haar tot de openhartige, sedertdien uitgegeven brieven. Ze zou in haar eigen tijd pas bekendheid krijgen, toen ze ongeveer twaalf jaar na haar huwelijk en twintig jaar na het verschijnen van *Le Noble* opnieuw ging publiceren. In 1784 verschenen *Lettres Neuchatelôises* en *Mistriss Henley* en van dat ogenblik af zou ze onvermoeibaar doorgaan met het schrijven en publiceren van romans en novellen, toneelstukken, essays, pamfletten, verzen en met een briefwisseling met een groot aantal correspondenten. Haar literaire werk werd afgewisseld, en dan vooral in de jaren 1786 tot 1792, met het componeren van muziek.

Een groot succes had ze niet en daar verlangde ze ook niet naar. Wel hoopte zij later hier of daar nog te worden gelezen, en ongeveer dertig jaar na haar dood begon die wens geleidelijk in vervulling te gaan.

* * *

Er is zojuist al gesproken over het werk van Philippe Godet en wat daaraan vooraf ging. En het is waar dat sinds 1906 alle boeken en beschouwingen over Belle van Zuylen / Madame de Charrière de gegevens waarop zij steunden aan Godet ontleenden.

In 1940 gaf een nakomelinge van d'Hermenches, barones de Constant de Rebecque, in samenwerking met Dorette Berthoud, nog een verlate reactie op *Madame de Charrière et ses amis*, namelijk een keuze uit de brieven van Constant d'Hermenches, onder de titel *Les Mariages manqués de Belle de Tuyll*. Godet kende slechts de brieven van d'Hermenches die zich in de bibliotheek van Neuchâtel bevonden en niet die welke door Gaullieur aan diens kleinzoon waren verkocht. Een tweede belangrijke reden voor de uitgave was dat Godet, volgens de auteurs aan Belle alle kwaliteiten had toegekend, d'Hermenches afschilderde als een ijdel, zelfingenomen en egoïstisch personage en meer dan eens een zekere wrok had laten merken jegens diens opvattingen en levensstijl.

De bekende Engelse schrijver Geoffrey Scott ontdekte *Madame de Charrière et ses amis* toen hij in november 1921 in Ouchy verbleef en in Lausanne op zoek ging naar lectuur. De biografie fascineerde hem buitengewoon, hij las er zijn vrouw elke dag uit voor en besloot al spoedig zelf een biografie over Belle te schrijven, waarvoor het werk van Godet als basis diende. Zijn boek verscheen in het najaar 1925 onder de titel *The Portrait of Zélide*. Het had nog méér succes

dan het boek van Godet. In enkele maanden kwamen er vijf herdrukken. Zijn vrouw vertaalde vier werken van Belle onder de titel *Four Tales by Zélide* (*Le Noble, Mistriss Henley* en twee delen van de *Lettres écrites de Lausanne*), die eveneens in 1925 verschenen.

In het Bulletin van het Genootschap Belle van Zuylen (nr. 6, sept. 1981) gaf C.P. Courtney een verklaring van dit succes namelijk dat Scott zichzelf in het leven van Belle en vooral in de vriendschap tussen haar en Benjamin Constant herkende; hij voelde zich een soort *Adolphe*. Het is ongetwijfeld aan de directheid van de geschriften van Belle van Zuylen te danken dat zoveel lezers, zowel mannen als vrouwen, gegrepen worden door de wijze waarop zij haar gevoelens weet uit te drukken. De lectuur van *Madame de Charrière et ses amis* had aanvankelijk de wat moeizame verhouding tussen Scott en diens vrouw, Sybil Cutting verbeterd, maar toen zij in 1923 in Florence waren, was hij verliefd geworden op Victoria Sackville-West die, naarmate hij ze schreef, de hoofdstukken van *The Portrait of Zélide* te lezen kreeg. Met welke intentie ook geschreven, dit boek van Scott droeg er in ieder geval aanzienlijk toe bij, dat Isabelle de Charrière in bredere kring bekendheid kreeg.

Toen Scott in 1927 werd aangewezen als uitgever van de toen pas teruggevonden brieven van James Bos well, kwam hij opnieuw in aanraking met nog onbekende brieven en geschriften van Belle van Zuylen, die zich daaronder bevonden. In deel twee van de *Boswell Papers* publiceerde hij de correspondentie Belle-Boswell die hij had aangetroffen, evenals brieven van Boswell aan andere leden van de familie van Tuyll. Het was méér dan hij in Godet had aangetroffen, maar voor zijn biografie heeft hij het niet kunnen gebruiken. *The Portrait of Zélide* is nooit in het Nederlands vertaald, dit gebeurde helaas wel met een *vie romancée* over haar van Dorothy Farnum *The Dutch Divinity* onder de titel *De Godin van Oud-Zuylen*. Het boek heeft veel bijgedragen aan het romantisch vertekend beeld dat sommigen van Belle hebben, maar dat volkomen onrealistisch is. Met behulp van het feiten-materiaal wordt hier een fantastische voorstelling gegeven die zelfs een vluchtig onderzoek niet kan doorstaan.

* * *

Een kleine kring waarin Belle van Zuylen, toen ze nog in Nederland woonde, enige bekendheid genoot, was die van de jurist en literator Rycklof Michael van Goens, wiens vriend Frans van Lelyveld, oprichter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde na lezing van *Le Noble* over Belle de bekende uitspraak deed: ‘Ach, was die juffer zoo goed om in 't Nederlands te schrijven! Wat een voordeel indien de Burgerman door haar aan 't lezen raakte.’ Met van Goens heeft Belle een correspondentie gevoerd; in zijn eigenhandig geschreven lijst vermeldt hij brieven van haar die, zoals ook Wille in zijn boek over *De Literator R.M. van Goens en zijn kring* meedeelt, niet in de collectie aanwezig zijn en niet werden teruggevonden. Het is verder zeer waarschijnlijk dat Van Goens, maar vermoedelijk ongewild, de trait d'union is geweest tussen de Duitse schrijver F.H. Jacobi en diens zogenaamde Londense, maar bij Marc-Michel Rey in Amsterdam vervaardigde editie van *Le Noble* uit 1771.

Hoewel wij uit correspondenties weten dat Isabelle de Charrière door bemiddeling van haar broer Vincent exemplaren aan haar vroegere boekhandelaar Spruit

in Utrecht stuurde van de *Lettres Neuchâteloises* en *Mistriss Henley*, werden er maar weinig van verkocht en reacties erop zijn niet bekend. Ook niet op haar pamfletten, waarvan ze haar uitgever had verzocht er in Nederland te verspreiden. Pas na het verschijnen van de biografie van Philippe Godet zou er aan Belle aandacht worden besteed, onder andere door F. Smit Kleine en zijn echtgenote Smit Kleine-Fastré. P. Valkhoff schreef over haar in de *Gazette de Hollande* en in *De Gids* van 1928. In 1926 besteedde ook barones M. van Tuyll van Serooskerken aandacht aan Belle in *Het Haagsch Maandblad* en twee jaar later wijdde zij in hetzelfde maandblad een artikel aan *Madame de Charrière's later leven*.

Pas in 1942 verscheen er een eerste vertaling van Belle van V.E. van Vriesland, namelijk van *Caliste* onder de naam van J.C. Bloem, omdat Van Vriesland in die jaren niet kon publiceren. Eveneens tijdens de bezetting bracht de uitgever A.A.M. Stols, een clandestiene uitgave van *Le Noble* en *Mistriss Henley* in de originele taal. Zo kwam er langzaam wat beweging in de belangstelling voor Belle van Zuylen in Nederland. In 1955 verscheen een beknopte monografie van Titia Geest onder de titel *Madame de Charrière, Belle van Zuylen - Een levensverhaal uit de 18de eeuw* en zes jaar later was het de tentoonstelling *Belle van Zuylen et son époque*, samengesteld door M.R. Luttervelt, die zowel in het Rijksmuseum te Amsterdam als in het Institut Néerlandais te Parijs de aandacht op haar vestigde. Bij die gelegenheid hield prof. S. Dresden een lezing over *Madame de Charrière et le goût du témoin*, die daarna in Neophilologus XLV, 1961, werd gepubliceerd.

* * *

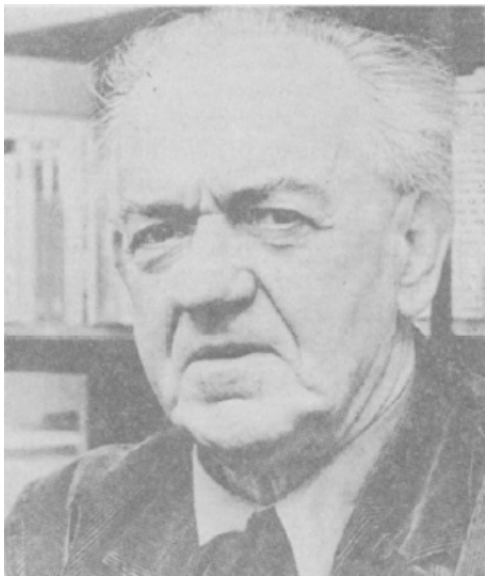

Uitgever Geert van Oorschot (foto: Co-Press-studio)

Wat mijzelf betreft onderging ik, in het begin van de jaren vijftig bij het lezen van de biografie van Philippe Godet eenzelfde fascinatie als Geoffrey Scott. Ik had het geluk dat ook mijn man belangstelling voor haar toonde - hij had mij trouwens op Belle van Zuylen attent gemaakt - en mij stimuleerde om mij verder in deze figuur te verdiepen. Ik publiceerde een paar artikelen over haar en merkte weldra, dat er nog veel meer ongepubliceerde werken en brieven van Belle moesten bestaan.

Op een dag vertelde Geert van Oorschot ons dat hij graag Belle van Zuylen zou uitgeven maar dat de mensen met wie hij over zijn voornemen had gesproken, wisten te melden dat de archieven moeilijk of niet toegankelijk waren. Dat verbaasde ons en bij bezoeken die wij brachten aan de archieven en bibliotheken in Neuchâtel, Genève en Lausanne, waar zich de meeste originelen bevonden, bleek dat ook niet het geval. Alleen het archief Constant in Lausanne

was tot 1 januari 1974 gesloten. In de volgende maanden lieten wij alle bestaande documenten, brieven en handschriften fotocopiëren om althans in Nederland een collectie te krijgen, zij het in fotocopie van alles wat zij schreef. Intussen had ik het verzoek ontvangen om een monografie aan Belle te wijden. Dat werd in 1969 *Belle van Zuylen, Leven op afstand*. Het wekte belangstelling en kreeg verschillende drukken. De Arbeiderspers vroeg mij een keuze uit de brieven te maken voor de reeks Privédomein. Deze verscheen onder de titel *Rebels en beminnelijk* met een inleiding en had eveneens succes. Voor de reeks Meulenhoff Educatief schreef ik daarna voor het onderwijs nog *Belle van Zuylen, Confrontatie met Europa*, maar men wist er niet goed weg mee in het leerprogramma.

Bij het zien van de hoeveelheid materiaal die wij hadden verzameld, vatte Van Oorschot zijn plan weer op en stelde mijn man en mij voor, ons aan de uitgave van de Verzamelde Werken te wijden. Wij koesterden wel het voornemen een biografie over haar te schrijven, maar een dergelijke uitgave ging onze plannen te buiten. Wij realiseerden ons dat de omvang en de moeilijkheden van de onderneming onze krachten te boven moesten gaan. Maar wij beseften tegelijk het primordiale belang ervan en zochten naar een mogelijkheid om het plan toch doorgang te laten vinden. Ik sloot mij aan bij de toen nog niet zo lang bestaande Werkgroep Achttiende Eeuw, geaffilieerd aan de Société Internationale d'Etudes du 18ème siècle en in het buitenland vonden we geïnteresseerden, vooral onder de Benjamin Constant-specialisten, die bereid waren om met ons een dergelijke taak uit te voeren. In 1974 organiseerde de Werkgroep 18de eeuw een drie-daags symposium op Slot Zuylen, met een grote tentoonstelling over Belle van Zuylen van originele stukken en documenten, onder de titel *Actualité d'Isabelle de Charrière*. De voorbereidingen namen ongeveer twee jaar in beslag die trouwens ook nodig waren om de uitgave-plannen vorm te geven. Er werden zestien lezingen gehouden door specialisten uit België, Engeland, Zwitserland, Amerika en Nederland. Ze werden daarna uitgegeven in een driedubbel nummer (27, 28 en 29) van het Documentatieblad van de Werkgroep (1975). De tentoonstelling die dank zij de medewerking van verschillende instanties gerealiseerd kon worden, trok in anderhalve maand meer dan 3500 bezoekers.

Na afloop van het Symposium vond iedereen het jammer weer uit elkaar te gaan en door enkele aanwezigen werd besloten tot de oprichting van het Genootschap Belle de Zuylen / Isabelle de Charrière. Dit genootschap dat nu achttien jaar bestaat houdt jaarlijks een bijeenkomst op het Slot Zuylen en geeft een Bulletin uit onder de titel *Lettre de Zuylen*, enkele jaren later gewijzigd in *Lettre de Zuylen et du Pontet* toen er ook in Zwitserland een Association des Amis de Madame de Charrière tot stand kwam. Maar er gebeurde nog iets van kapitaal belang.

Aan het slot van dit Symposium kon Geert van Oorschot meedelen dat er een internationale redactie was gevormd die, naast enkele medewerkers voor speciale aspecten, bestond uit een Zwitser, een Belg, een Fransman, twee Engelsen en twee Nederlanders, en dat met steun van ZWO, het Fonds National Suisse de la Recherche Scientifique en enkele andere bronnen de nodige subsidies verkregen waren voor de voorbereiding van een wetenschappelijke, geannoteerde uitgave in de oorspronkelijke taal, het Frans, van alle werken en brieven van Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière.

Gedurende de loop van deze werkzaamheden werden nog veel onbekende brieven en documenten teruggevonden, vooral in Zwitserland, maar ook in Nederland.

* * *

In het Rijksarchief van Gelderland te Arnhem had ik het geluk twaalf kopieën van brieven van Belle te ontdekken aan baron W.C.A. Van Pallandt. Zij bleek haar brieven te hebben teruggevraagd maar Van Pallandt had ze, alvorens daaraan gevolg te geven eigenhandig overgeschreven. Dank zij de hulp van mevrouw de Booy, toen destijds hoofd van het Centraal Register van Familiearchieven bij het Algemeen Rijksarchief, lukte het nog een belangrijke collectie brieven van Belle aan familieleden te ontdekken en te fotocopiëren. Het was een vondst van ongeveer honderdvijftig brieven, waarvan van enkele slechts een paar fragmenten bekend waren. Die collectie bevatte ook nog andere teksten o.a. de helft van een toneelstuk, waarvan wij de andere helft kenden uit de Bibliotheek van Neuchâtel! Dit materiaal vulde niet alleen leemten aan, maar maakte het ook mogelijk enkele onjuiste meningen over haar te weerleggen. Helaas bevatte de collectie niet de brieven aan haar ouders die door Sainte-Beuve werden gelezen. Kort daarop werd onze verzameling nog aangevuld met de uiterst belangrijke en eindelijk toegankelijk geworden brieven uit het Constantarchief van de Bibliothèque Cantonale et Universitaire van Lausanne.

In 1984 verscheen het tiende en laatste deel van de editie, waarvan de uitgave mogelijk werd gemaakt door de finaciële steun van het Prins Bernard Fonds. Bij het verschijnen van het laatste deel werd op initiatief van het Genootschap Belle de Zuylen, de Association Suisse des Amis d'Isabelle de Charrière en de redactie van de Verzamelde Werken opnieuw een symposium georganiseerd, ditmaal van één dag in de aula van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Er werd wederom een tentoonstelling aan haar gewijd, maar nu een documentaire, onder de titel *A la Recherche d'un art de vivre* (The quest for a philosophy of life) in het Frans en in het Engels en gericht op het buitenland om daar een grotere bekendheid aan de schrijfster te geven. Na een succesvolle presentatie in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag begon zij aan een rondreis die, dank zij de medewerking van velen, inmiddels in verschillende Universiteiten en bibliotheken werd getoond in België, Zwitserland, Duitsland, Amerika, Canada en Frankrijk.

Het doel van al deze inspanningen, om bij een breder publiek bekendheid te geven aan de geschriften van Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière, is thans volop bezig zich te realiseren. Er worden nu geregeld scripties, dissertaties, beschouwingen en artikelen over haar geschreven en gepubliceerd. Het Zwitsers Genootschap Association des Amis d'Isabelle de Charrière kondigt alweer een nieuw Symposium aan dat drie dagen in beslag zal nemen in november 1993 te Neuchâtel waar een vijfentwintigtal sprekers verschillende aspecten van de schrijfster en haar werk zullen belichten.

Dank zij vertalingen werd een deel van de werken en brieven gemakkelijker toegankelijk in het Nederlands en het grote succes van de tentoonstelling in 1990 op Slot Zuylen, die ook door veel buitenlanders werd bezocht, bewijst hoe groot de uitstraling van deze schrijfster inmiddels is geworden. Wij hopen dat onze biografie - de eerste die op veel nieuw materiaal berust maar eigenlijk ook de

eerste die van de persoonlijke betekenis van Belle van Zuylen uitgaat - daar verder toe zal kunnen bijdragen.

Deze tekst werd uitgesproken 12 maart 1993 op het zesde symposium van de Werkgroep Biografie, ‘Dag van de Egodocumenten.’

Such are the tricks of memory
Over Cola Debrot
J.J. Oversteegen

Om met goed fatsoen iets te kunnen zeggen over het gebruik dat ik bij het schrijven van mijn biografie over Cola Debrot van egodocumenten gemaakt heb, moet ik eerst twee andere vragen aan de orde stellen.

Ten eerste: met wat voor egodocumenten heb ik te maken gekregen? De verschillende soorten documenten die men ertoe zou kunnen rekenen, leveren immers voor de biograaf uiteenlopende problemen op.

Ten tweede: wat had ik voor met het schrijven van een biografie, want als ik dat niet eerst vertel, hangt de vraag naar hoe ik met documenten van wat voor soort dan ook, ben omgegaan, in de lucht.

De tweede vraag, die naar mijn doelstellingen, is dus eigenlijk de eerste, en daarmee zal ik dan ook beginnen. Maar dat wil niet zeggen dat ik denk er een compleet antwoord op te kunnen geven. Om van dit betoog geen egodocument te maken, zal ik proberen de preliminaire vragen in algemene termen te stellen. Als ik aan mijn eigen biografische perikelen toe ben zal ik natuurlijk persoonlijker moeten worden.

* * *

Biografieën worden niet om één bepaalde reden geschreven, maar om allerlei verschillende. Bij ieder van die motiveringen kan een specifiek gebruik van documenten, dus ook egodocumenten vastgesteld worden. Wie een levensbeschrijving op touw zet om, al dan niet in opdracht van anderen, bijvoorbeeld familieleden, het beeld van een publieke figuur een beetje op te poetsen zal andere kanten naar voren halen, en daarbij andere of anderssoortige bewijsstukken op tafel leggen dan degene die zich op *debunking* of zelfs wraakneming toelegt. Niet dat het zo gemakkelijk is om uit te maken wat in een concreet geval het doel van de biograaf geweest is: een verguld standbeeld of één waar de spreeuwen voor verkleuring zorg gedragen hebben. Wie de besprekingen van het boek van Maria Riva over haar moeder Marlene Dietrich gevolgd heeft, zal gemerkt hebben dat die tegenovergestelde drijfveren in haar geval beide aangenomen worden, soms tegelijkertijd, en dat bovendien ook nog een paar van de andere bekende motieven ter sprake komen: geldzucht (dat kàn in Angelsaksische landen, want daar valt met het schrijven van biografieën geld te verdienen), inzicht in de eigen levenscondities, nieuwsgierigheid of ronduit voyeur schap en wat niet al. Interessant is dat juist de wijze waarop de dochter gebruik heeft gemaakt van brieven en dergelijke tot die verschillende oordelen aanleiding geeft.

Als ik een gemeenschappelijke noemer probeer te vinden om die zo uiteenlopende en zelfs tegengestelde drijfveren te vangen, kom ik bij een oeroud begrip: het exemplum, het voorbeeld, ten goed of ten kwade. Keizerslevens bij de Romeinen, heiligenlevens in de Middeleeuwen zijn de prototypen van de biografie in onze cultuur, en iedere verhandeling over het genre zal dan ook daarmee beginnen. Natuurlijk is de

hedendaagse zienswijze gecompliceerder geworden dan die van onze voorouders, dat denken wij tenminste, maar ik zou toch wel durven volhouden dat de behoefte om te laten zien hoe een ander zijn leven geleefd heeft (en daarmee indirect wat de biograaf zelf over de 'conditio humana' denkt) nog steeds de diepste drijfveer van de meeste biografen is, of laat ik het voorzichtiger zeggen: van die biografen waar ik een voorkeur voor heb. En daarmee zijn wij midden in de ethiek beland.

* * *

'Ethiek' is een vervelend woord, in onze tijd tenminste, omdat het blijkbaar onvermijdelijk misverstanden oproept. Dat zal wel zijn omdat het vrij algemeen verward wordt met 'moralisme', en dat is een begrip waar wij als biografen nogal huiverig tegenover staan, en terecht. Maar ethiek is ongeveer het tegengestelde. Bij moralisme denken wij aan verbodsbepalingen, aan ontkennen van bepaalde levensgebieden, aan amputatie kortom. Ethiek echter houdt zich bezig met de wijze waarop wij ons tegenover de levensproblemen verhouden. Dat kan in algemene termen gebeuren, en dan wordt vaak verband gelegd met een omschreven morele invulling, maar men kan ook alle aandacht richten op een concreet geval, op de 'ethos' van een bepaalde persoon. Ik zou niet weten welke vraag voor biografen fundamenteler is dan deze. Wat, bijvoorbeeld, doet een romanschrijver (als het een goede romanschrijver is) anders, dan in geprojecteerde vormen een ethos uitspreken? Het is juist om die reden dat het onderscheid tussen ethiek en esthetiek zo aanvechtbaar is. Ik kan om deze bewering te staven natuurlijk een filosoof als Wittgenstein te hulp roepen, maar de vraag is er tezeer een van ons allen om in louter filosofische termen besproken te worden.

Het lastige bij het spreken over ethos is dat er in rationele termen nauwelijks iets over te zeggen is, of tenminste dat er niet veel meer over te zeggen is dan wat in brede, al te brede, voorschriften als Kants 'kategorische imperatief' uitgedrukt wordt: het is verstandig om elkaar niet zo te behandelen dat je voor jezelf privileges opeist die je een ander niet zou toestaan, eenvoudigweg omdat je je eigen voortbestaan en zelfs die van de menselijke soort dan in gevaar kunt brengen.

Ethiek is geen wetenschap, zij ligt buiten de grenzen van het rationeel aantoonbare, zij is gebaseerd op keuzen, en dat geldt zelfs voor een 'grondwet' als de kategorische imperatief. Ook iemand die ongeremd toegeeft aan zijn moordlust gehoorzaamt daarmee immers aan een bepaalde ethiek, of verzet zich daartegen, maar dat is principieel hetzelfde. Men kan een ethos niet rationeel rechtvaardigen, maar alleen in handelingen, feitelijke of symbolische, demonstreren.

Is dit nu allemaal 'waar'? Nee natuurlijk. Voor iemand die een gefixeerde levensfilosofie, bijvoorbeeld een groepsgeloof met dogma's, aanhangt is een rationele rechtvaardiging wèl aanwezig - na een eerste niet-rationele stap dan. Maar zo ligt het nu eenmaal voor mij niet. Ik kan mijn ethos niet betogend toelichten, maar alleen tonen. Bijvoorbeeld door een biografie over Cola Debrot te schrijven, en dat heb ik dan ook gedaan.

Dat betekent dat uiteindelijk de diepste motivering voor het schrijven van deze biografie voor mijzelf uiteindelijk blijkt te zijn, dat ik mijn eigen ethiek kan demonstreren door te beschrijven hoe een ander zich door zijn, vaak heel moeilijke, leven heeft heengeslagen. Ik zeg

Cola Debrot (foto: Joost Guntenaar)

niet: door mij te identificeren met een ander; juist niet, want dat zou veel te veel het risico van een pure oratio pro domo opleveren, en daarmee toon je niets aan. Ik heb een leven beschreven dat maar heel weinig op het mijne lijkt, al heeft het dat wel gekruist, een leven dat vol zit met de keuzen die ik kenmerkend acht voor ons aller bestaan en daar ging het mij om. Een exemplum dus, niet in de zin van: een voorbeeld ter navolging (u en ik leven niet onder hetzelfde gesternte als Debrot), maar: een demonstratie van een ethos, waarin ik de mijne wil spiegelen, precieser kan ik het niet zeggen. Dat ik daarvoor niet iemand heb gekozen waarvan ik de levenshouding dubieus acht, spreekt vanzelf. Ik zou wel gek zijn om acht jaar van mijn leven, dat aldoor maar korter wordt, te besteden aan het beschrijven van een levensvorm waar ik terughoudend tegenover sta, of die alleen maar mijn nieuwsgierigheid prikkelt. Ik heb er veel meer mee te maken, maar hoe dat *precies* zit weet ik zelf ook niet en kan ik dus ook niet aan een ander vertellen. Ik kan dat alleen maar laten zien.

* * *

Dan ben ik nu aan het eigenlijke onderwerp toe: de egodocumenten. Ik heb er alle belang bij om mijn model zo volledig mogelijk te construeren, dus om de feiten zo min mogelijk te verdoezelen, want ik wil niet afkeuren of goedpraten maar *laten zien*, en dat wil onder meer zeggen: Debrot zelf, en de personen die zijn levenspad gekruist hebben, met zo weinig mogelijk terughouding aan het woord laten. Maar dat dit gemakkelijker gezegd is dan gedaan heeft te maken met de bijzondere gecompliceerde aard van die categorie feiten die men egodocumenten kan noemen. Ik zal nu de verschillende soorten egodocumenten, waarmee ik in de praktijk van mijn onderzoek en van mijn verslag te maken heb gekregen, op een rijtje zetten, en bij ieder daarvan voorbeelden geven - om te laten zien met welke vragen zij mij opgezadeld hebben. Toen in 1946-1947 Jacques Presser de term ‘egodocumenten’ begon te gebruiken dacht hij aan de oorlog, en dat betekende dat hij zich concentreerde op dagboeken, brieven en gefixeerde herinneringen. Hij merkte op dat voor de historicus één van de gevaarlijkste aspecten van dit soort materiaal is, dat het altijd met een bepaald doel vervaardigd is. Zwijgende getuigen, zei Presser eens in een sombere bui, zijn betrouwbaarder dan sprekende. Maar hij bood ook de oplossing van dit netelige vragstuk: men kan het impliciete doel in de analyse van het document betrekken, zoals een mediëvist een vervalste oorkonde van evenveel belang acht als een echte, omdat men eruit kan aflezen welke rechten de opsteller op een meestal later tijdstip wilde opeisen, en niet zozeer op welke rechten hij de facto aanspraak kon doen gelden. In het geval van de egodocumenten waarvan de biograaf gebruik maakt zal dit soort bewuste vervalsingen ook wel voorkomen, maar die zijn eigenlijk niet zijn grootste kopzorg. Zijn hoofdprobleem is veel subtieler. Ieder van ons heeft een bepaald zelfbeeld, en als wij over ons zelf of over onze ervaringen spreken zullen wij maar zelden aan die voor ons geestelijk evenwicht zo belangrijke kern gaan wrikken. Dat heeft niet zozeer met oneerlijkheid te maken als wel met een onvermijdelijk aspect van de wijze waarop wij de werkelijkheid waarnemen: daarvoor is altijd een kader nodig, een voorstelling van wat essentieel is en wat toevallig of bijkomstig, en dat geldt ook voor wat wij van ons zelf kunnen zien. Ieder egodocument is aan deze beperking van het blikveld gebonden.

Voordat ik nu één voor één de verschillende soorten persoonsgebonden documenten ga bespreken waarover ik de beschikking had, moet ik het lijstje van Presser nog met enkele typen tekst uitbreiden: het interview, de film en de gesproken informatie van anderen. Er zijn van Debrot vele interviews, waaronder één van een zeventigtal bladzijden en een ander van vier negentig-minutenbandjes. Er zijn ook enkele filmdocumentaires met gesprekken, waaronder één van meer dan een uur lang (in het papiamentu), gemaakt door dezelfde voortreffelijke cineast Sherman de Jesus die onlangs een reeks filmportretten van andere Antilliaanse schrijvers, Boeli van Leeuwen, Tip Marugg en Frank Martinus Arion uitbracht. Met ooggetuigen, om alle personen die Debrot gekend hebben in één categorie samen te vatten, heb ik zelf zoveel gesprekken gevoerd dat er twee boekenplanken vol met negentig-minutenbandjes uit voortgekomen zijn, en de helft van die ondervragingen is niet eens opgenomen. Alleen al van mijn gesprekken met mevrouw Debrot in Amerika heb ik twaalf tapes. Een categorie die ik weglaat in mijn opsomming zijn mijn eigen herinneringen aan Debrot. Het klinkt waarschijnlijk verdacht, maar dat was het minst problematische materiaal, omdat ik er alleen in noten gebruik van gemaakt heb, met vermelding van het feit dat het om eigen herinneringen gaat. Dat mijn hele beeld van Debrot gekleurd is door mijn persoonlijke ervaringen begrijpt u ook wel zonder dat ik het zeg.

Brieven

Op een paar kattebelletjes van vroeger datum na, beschikte ik over brieven van Debrot zelf vanaf het jaar 1917, toen hij vijftien jaar oud was, en pas een jaar in Nederland zat (tot dat moment had hij op Bonaire en Curacao gewoond). Het gelukkige toeval wil namelijk dat Cola een mentor had zoals iedere veelbelovende jongeling er een zou moeten hebben: de Nijmeegse leraar Nederlands J.C. de Joode. Aan hem heeft Cola vele brieven, tot in de jaren dertig, maar toch vooral tot 1929, geschreven. Wij kunnen er zijn innerlijke ontwikkeling goed in volgen, want De Joode was voor hem een ware biechtvader en iets later een intellectuele sparringpartner. Vanaf 1927 beginnen ook de brieven van anderen, die in sommige gevallen bij toeval bewaard gebleven zijn. Eerste probleem dus al: dat toeval.

Debrot toonde, ook in het dagelijks bestaan, aan zijn vrienden en kennissen zeer uiteenlopende facetten van zijn persoonlijkheid. Dat komt natuurlijk omdat hij bepaald niet zo'n man-uit-een-stuk was waarover de oudvaderlandse opvoedkunde zoveel goeds weet te melden. Maar voor de biograaf is dat een gegeven waar hij eerder verheugd over is dan dat het hem zorgen baart: hij kan zijn protagonist aan het woord laten tegenover heel uiteenlopende gesprekspartners, en juist op die manier de gecompliceerdheid van diens persoonlijkheid tot uiting laten komen. Van ieder contact heb ik geprobeerd de specifieke aard te laten zien, onder meer door te beschrijven wat voor persoon die vriend of vriendin was op het moment van eerste ontmoeting, en natuurlijk opnieuw in de perioden van latere contacten. Van iemand als Marsman, om een willekeurig voorbeeld te noemen, kon ik de impasse beschrijven waarin hij verkeerde in het jaar 1931, toen zijn vriendschap met Debrot begon (het essay 'Aesthetiek der reporters' waaraan Marsman zelf grote waarde hechtte, is uit

die ontmoeting voortgekomen en werd dan ook aan Debrot opgedragen). Hier past een klacht: deze werkwijze wordt in angstwekkende mate bemoei-

lijkt door het feit dat wij nauwelijks over behoorlijke biografieën beschikken van de belangrijkste schrijvers uit die jaren, van de meeste van Debrots vrienden dus. De portretten die ik getekend heb zijn daardoor voor een groot deel ook weer aan mijn eigen beeldvorming gebonden en dat tast de geloofwaardigheid ervan natuurlijk aan.

Alleen al met betrekking tot de jaren dertig heb ik de beschikking gehad over hele pakken brieven aan, en soms van, bijna al die vrienden. Haast zou je kunnen denken: er hoefde alleen maar flink uit die brieven geciteerd te worden, en een portret in houtskoollijnen van Debrots veelkantige persoonlijkheid was beschikbaar. Maar zo eenvoudig is het toch weer niet. Denk bijvoorbeeld aan

Martinus Nijhoff (foto: W.S. Nijhoff)

Nijhoff. Wat wij van hem weten in dat jaar 1934, toen zijn vriendschap met Debrot vaste vorm ging aannemen, kan uit allerlei boeken gehaald worden, maar bij goed toezien blijkt de informatie voor een niet gering deel terug te gaan op mededelingen van nu juist Debrot, en, erger, er is een flink aantal vrienden en kennissen van Debrot waarover ik niet veel meer te weten kon komen dan precies datgene wat op te maken viel uit de brieven die hijzelf aan hen geschreven had. Hier moet ik aan toevoegen dat de brieven die Debrot van zijn vrienden ontving, zeker die van voor de oorlog, maar heel gedeeltelijk bewaard gebleven zijn, vanwege het nogal bewogen en bewegende leven van Debrot, maar ook wel omdat zijn vrouw en hij veel documenten vernietigd hebben, bijvoorbeeld omdat zij onder een bepaalde episode van hun leven een streep wilden zetten. Er is nog een probleem met die brieven en hun onvolledigheid: lang niet alle ontvangers hebben de brieven bewaard, en daardoor blijven nog veel meer facetten van Debrot-als-vriend in de jaren twintig en dertig in het duister dan er, eenzijdig belicht, naar voren komen. Bovendien, en dat is naar mijn mening bij brieven een algemeen verschijnsel, men kan bij dit soort documenten de strategische kant niet buiten beschouwing laten. Het is niet alleen zo dat Debrot de neiging had aan bijna al zijn vrienden een, laten wij het noemen ‘gestyleerde’

kant toe te keren. Brieven willen vaak ook iets bereiken, een praktisch doel bijvoorbeeld. Om een kras voorbeeld te noemen: tijdens zijn verblijf in Amerika schreef Debrot een tiental brieven aan een kennis met wie hij in Leiden een aantal maanden in één huis gewoond had. Uit die brieven spreekt een wanhoop die ongetwijfeld oprecht is, maar niet minder ongetwijfeld door Debrot aangedikt werd. Van de gelukkige mo-

menten die hij in vooral San Francisco ook beleefd heeft (daarvoor zijn verschillende getuigen, niet in de laatste plaats Estelle Debrot, die haar dansstudio in San Francisco had) krijgen wij in die brieven niets te horen. En dat heeft zijn reden: Cola wilde van deze vriendin geld lenen en moest haar dus goed doordringen van zijn onhoudbare toestand. Enfin, zou men optimistisch kunnen denken, dat is dan rechtgezet, de relativering is niet zo moeilijk. In dit geval niet, maar hoe zit het in al die gevallen, dat ik helemaal moet vertrouwen op de brieven aan één persoon, eenvoudigweg omdat er geen andere documenten zijn en Estelle de gebeurtenissen niet meegemaakt heeft? (Ook nadat zij samen waren gaan wonen moesten zij om praktische omstandigheden soms ver van elkaar leven). In zo'n geval is er geen *double check* mogelijk, die vuistregel voor alle biografen waaraan niemand zich in de praktijk kan houden. Brieven zijn dan alleen maar echte documenten voor zover men rekening houdt met een mogelijke strategische opzet, iets minder lammenadigs weet ik er niet over te zeggen. Haastig voeg ik hieraan toe dat er toch altijd ook feitelijke gegevens uit te halen zijn, zoals iemands verblijfplaats op een bepaald moment. Debrot, tenminste, vermeldde dergelijke gegevens meestal keurig in de aanhef van zijn brieven. En natuurlijk kunnen veel brieven ook nog dienen om latere herinneringen, van Debrot zelf of van anderen, te corrigeren.

Dagboeken

Al in zijn vroege studiejaren vermeldt Debrot in een brief aan leraar De Joode dat hij er niet toe komt, iets in zijn dagboek op te schrijven. Hij hield er dus een bij. Zijn hele leven is hij daarmee door blijven gaan, maar van de cahiers van vóór de oorlog is niets bewaard gebleven, een gat dus in de documentatie, wat vooral jammer is omdat de intellectuele en artistieke ontwikkeling van Debrot nu soms minder goed te volgen is.

Debrot schreef namelijk geen, laat ik het noemen Hans Warren-dagboeken, gedetailleerde mededelingen over het leven van dag tot dag. Verreweg het leeuwendeel van de bewaard gebleven cahiers (en dat zijn er vanaf 1945 toch nog een zevental, meestal in folioformaat en dus tamelijk omvangrijk) zou men beter aantekeningencahiers dan dagboeken noemen. Er staan, naast samenvattingen van gelezen boeken, met uitgebreide citaten, korte ontwerpen in van verhalen, toneelstukken en essays die hij wilde gaan schrijven, en verder notities over personen of onderwerpen die hem bijzonder interesseerden. Maar voor enkele korte perioden kan van een echt dagboek gesproken worden, namelijke in 1945-1946, in 1947 en in 1956. In '47 zat Debrot in Limburg, te werken aan zijn grote roman *Bewolkt bestaan*; het ziet er naar uit dat hij die notities, over bezoekers vooral, maakte op momenten dat het met de schrijverij niet zo goed lukte, een soort opvang van de frustratie dus. 1956 was ook al een jaar dat hij onder betrekkelijk rustige omstandigheden zat te schrijven, maar van tijd tot tijd vastliep. En in 1945 leefde Debrot geïsoleerd, althans ten opzichte van zijn kunstbroeders. Ook in dat jaar lijkt het vooral onlust te zijn die hem drijft om, nogal gehaaste, aantekeningen te maken.

Debrot was dus, het is duidelijk, geen echte dagboekschrijver, althans in later jaren niet. Confessie lag hem niet zo goed. Hij was meer een prater, en alleen als hij in de

conversatie, waarin hij meestal overheerste (en zich evenzeer verhulde als bloot gaf), zijn ideeën en gevoelens helemaal niet kwijt kon,

schreef hij ze in die dagboeken op. Soms was dat omdat hij haast niemand zag, soms omdat hij met zó veel ergernis naar zijn omgeving keek dat hij zijn gemoedsbewegingen liever voor zich hield. In 1945, bijvoorbeeld, was hij somber, zoals de meeste mensen toen de eerste opluchting van de bevrijding voorbij was (van die jaren 1945, 1946 bestaat het zonderlinge beeld van één lang feest, maar daar klopt niets van). Debrot keek met een zwartgallig oog naar mensen en gebeurtenissen, en zelfs goede vrienden komen er in dit dagboek vaak niet best af.

Dat betekent al dat wij met die aantekeningen voorzichtig moeten zijn. Zij zijn blijkbaar vooral gebruikt bij wijze van 'afvoer', van ontgifting. Debrot hing tegen een depressie aan; dat is hem meer gebeurd en een paar keer is hij over de rand van de put heen gevallen. Hij isoleerde zich dan een schreef zijn somberheid van zich af. Om zijn *stemming* te peilen is dat dagboek van 1945-1946 daarom onmisbaar, zijn *opinies* kan men er maar voor een heel klein deel uit aflezen.

Memoires

Bij dit woord aarzel ik even. Er is inderdaad een typoscript van zowat twintig bladzijden, dat werkelijk opgezet is als een chronologische levensgeschiedenis en daaraan denkt men toch vooral bij dat woord memoires, maar deze terugblik op de afgelegde weg breekt af bij Debrots negentiende levensjaar.

Het interessantste ervan is dat kwesties waarvan ik uit andere bronnen weet heb, en die mij uitermate belangrijk lijken, niet in dit verslag voorkomen. Zelfs ontbreken zulke belangrijke aangelegenheden als de sfeer in het gezin Debrot en Cola's relatie tot ouders, broers en zusters, en later tot J.C. de Joode. Men zou eigenlijk eerder moeten spreken van 'enkele treffende episodes uit Debrots leven' - zoals hij dat zag en dan nog met weglating van wat hem vermoedelijk te persoonlijk voorkwam. Ik herhaal: Debrot was alles behalve een confessieauteur, in deze levensgeschiedenis overheerst dan ook de aardige anecdote en de opsomming van de momenten die Cola's intellectuele ontwikkeling bepaald hebben.

Maar verspreid over Debrots werk zijn ook andere terugblikken te vinden, zoals die op zijn contacten met Pyke Koch (midden jaren zeventig geschreven, dus veertig tot vijftig jaar na dato), met Marsman (1940) en met Nijhoff (1942 en 1953). Zij maken een redelijk betrouwbare indruk, als andere documenten er naast gelegd worden, maar dat het oppassen blijft, kan men zien als men het meest eclatante geval behalve Nijhoff, namelijk de herinneringen aan Céline, goed gaat bekijken. Deze maken deel uit van een pas na Debrots dood gepubliceerd essay. Die publicatie is eigenlijk een nogal dubieus geval (wat de tekstverzorger, J.J. Oversteegen, overigens ruiterlijk toegeeft), want het is een keuze uit in het totaal ruim zevenhonderd bladzijden manuscript en typoscript (over materiaal heb ik bij het schrijven van deze biografie maar zelden te klagen gehad, hoogstens over een teveel).

Het halve essay dat ten slotte gepubliceerd is bevat vrijwel alleen gedeelten die door een hulp uitgetikt zijn en door Debrot klaarblijkelijk min of meer persklaar gemaakt. Maar dat is net een tiende van het totaal. Een hele reeks notities, juist met betrekking tot persoonlijke ervaringen, is slechts in één, handgeschreven en haastige, niet voor publicatie klaar gemaakte, versie teruggevonden. Die zijn niet in de latere

publicatie opgenomen. Maar dat wil niet zeggen dat wat er aan persoonlijke notities wèl in een redelijk definitieve versie

aangetroffen is, dan ook betrouwbaar feitenmateriaal was voor de levensbeschrijver.

Integendeel. In geen enkel soort egodocument zien wij Debrot zo modderen met de waarheid, niet uit leugenachtigheid maar omdat hij, oprecht in zijn geheugen rondtastend, zichzelf steeds hernam totdat hij dacht de juiste toedracht achterhaald te hebben - in sommige gevallen aantoonbaar ten onrechte. En dat maakt dat ik niet weinig op mijn hoede ben geweest met de vaststelling: zo is het dus gegaan.

Ik zal daarvan een sprekend voorbeeld geven.

* * *

Zijn laatste ontmoeting met Céline beschrijft Debrot in zijn aantekeningen tamelijk uitgebreid. Niet één keer maar vele malen opnieuw. Wie al dat materiaal

Louis-Ferdinand Céline

goed bekijkt kan vijf versies, waarvan in de meeste gevallen nog weer varianten bestaan, onderscheiden. Zij verschillen verbluffend sterk van elkaar, en het is maar de vraag of de laatste (welke dat is kunnen wij goed vaststellen) ook inderdaad de meest correcte is, van een historisch standpunt. Alleen al het feit dat Debrot als jaartal 1938 noemt, in alle versies overigens, terwijl zijn vrouw op goede gronden spreekt van 1939, mag verbazingwekkend heten, want het maakt voor de strekking van een aantal details nogal verschil. Maar deze geheugenfout is niet moeilijk te corrigeren, al gaat een aantal andere mededelingen er door wankelen. Er zijn echter ook heel wat verschillen in die vijf verslagen van dezelfde gebeurtenis waarvan wij *niet* kunnen uitmaken hoe het met de waarheid zit. Laat ik er een paar opnoemen, dan weet u hoe triviaal het lijkt, maar ook hoe informatief het is met betrekking tot de werking van het geheugen, en tot de wijze waarop Debrot bij twijfel zich naar zekerheid toeschreef.

Geen van de vijf versies bestaat louter uit gegevens die niet door andere versies tegengesproken worden. Dat gaat bijvoorbeeld om zulke mededelingen:

- Céline was met twee andere mannen samen toen hij Cola ontmoette en liep na afloop van het gesprek weer met hen door, tegenover:

- Céline en Debrot gingen samen naar een café op de Place de l'Opera en praatten daar met elkaar door. Dan:

- 's avonds zagen zij elkaar weer, bij Céline thuis, en daar spraken zij over Debrots recensie van *Bagatelles pour un massacre*, waarvan Céline een vertaling gelezen had en die hij volstrekt niet begreep, tegenover:

- Debrot deelde Destouches mee dat hij *Bagatelles* gelezen had, wat deze niet wist, en hij zei hem wat hij ervan vond. Tenslotte:

- Céline vertelde over een boek dat hij wilde gaan schrijven; later ontdekte Debrot dat dit *L'Ecole des cadavres* werd, contra:

- *L'Ecole* was net verschenen en Céline gaf een exemplaar aan Debrot, met opdracht (die geciteerd wordt).

Het zijn natuurlijk onbelangrijke zaken, maar voor mij niet. Die hele stapel papier laat zien hoe Debrot aldoor weer opnieuw begon en dan met andere herinneringsbeelden in zijn hoofd doorschreef, tot hij een versie noteerde die wel de uitgebreidste, maar eerlijk gezegd niet overal de meest correcte is. Toch was hij er ongetwijfeld zeker van dat hij nu min of meer de ware toedracht achterhaald had.

Such are the tricks of memory, moeten wij wel vaststellen. In mijn biografie heb ik van de nood een deugd proberen te maken door dit voorbeeld in een tussenhoofdstuk tamelijk uitvoerig te behandelen, om te laten zien hoe voorzichtig wij moeten zijn met Debrots herinneringen (en met die van anderen natuurlijk). De waarheidssensatie van de schrijver loopt geenszins parallel aan de waarheid, zo is het nu eenmaal. Wij slagen er allemaal uitstekend in om in onze herinnering selecties uit werkelijkheid en fantasie zodanig samen te smelten, dat wij ons zelf zonder veel moeite kunnen overtuigen van de juistheid van onze herinneringen. Dit weet natuurlijk iedereen, maar ik moet bekennen dat het mij ondoenlijk gebleken is om bij alle terugblikken, van Debrot en anderen, permanent op mijn qui vive te blijven. In dit soort gevallen is *double check*, confrontatie met andere gegevens, liefst zo hard mogelijk, een volstrekte noodzakelijkheid. Precies om die reden heb ik van de aantekeningen over bijvoorbeeld gesprekken met Céline, die soms heel boeiend zijn, slechts mondjesmaat gebruik gemaakt, en dan nog met alle zwaailichten aan om de lezer te alarmeren.

Interviews

De gesprekken die Debrot met anderen gehad heeft zitten boordevol materiaal, maar het is wel duidelijk geworden dat een deel daarvan, namelijk de antwoorden op vragen over het verleden, precies even problematisch is als de terugblikken, nog problematischer misschien wel, omdat in de meeste gevallen de interviews ad hoc gehouden werden en Debrot zijn antwoorden dus niet kon voorbereiden. In een gesprek met een aantal scholieren van een Curaçaose school, in 1969, zegt Debrot, dan Gouverneur van de Antillen, dat hij van 1924 tot 1926 op Curacao geweest is, maar dat was van september '23 tot mei '24, korter en een paar jaar vroeger dan hij voor de vuist weg beweerde. Zoiets laat al zien dat de feitelijke informatie in zulke interviews er fors naast kan zijn. Maar er wordt natuurlijk veel meer in gezegd, over opinies in het heden bijvoorbeeld en over achtergronden van het literaire werk, en dat is vaak wel betrouwbare informatie, die soms de beslissing kan brengen in gevallen dat andere bronnen twijfel hebben gelaten.

Dat wat de interviews met Debrot zelf betreft. Of ik de gesprekken die ik met anderen over hem gehad heb ook tot de ‘egodocumenten’ mag rekenen, weet ik eigenlijk niet. Misschien moet ik dat maar liever *oral history* noemen. Maar de problemen zijn voor een deel hetzelfde, en misschien kan ik Simone en Pierre Dubois,

die het in andere opzichten gemakkelijker hebben gehad dan ik, een ogenblik jaloers maken met deze mogelijkheid tot informatiewinning waar zij niet over beschikten.

Over de bijzondere voordelen van deze *oral history*, of liever over wat er anders aan is dan aan andere informatie, wil ik

nog een paar opmerkingen maken.

Het mooiste aan dit soort mondelinge feitenverwerving is dat de interviewer de vragen zelf in de hand heeft, al doet hij er verstandig aan, zijn prooi soms even los te laten om hem de eigen zigzaglijnen te laten lopen. Daaruit komt namelijk vaak de interessantste informatie voort. Wat ook plezierig is aan interviews, is dat het mogelijk is om aan drie, vier mensen die allemaal hetzelfde meegemaakt hebben dezelfde vraag te stellen. Ik weet niet of ik u er verdriet mee doe, maar ik heb moeten vaststellen dat de politici die ik gesproken heb, het zijn er tientallen, een beter geheugen bleken te hebben dan de meeste kunstenaars onder de vrienden van Debrot, ook tientallen. Dat wil niet zeggen dat die politici betrouwbaarder inlichtingen gaven; sommigen konden behoorlijk goed met de feiten goochelen, en dan is het aardig om te kijken welke belangen er verstopt worden.

Er is overigens voor dit verschil in soort betrouwbaarheid niet alleen de moreel discriminerende verklaring waarop u misschien hoopt, maar ook een zakelijke: die oude vrienden waren vaak wel héél oud, en dat was wel eens aan hun geheugen te merken, al moet ik ook zeggen dat ik verbijsterd heb geconstateerd dat heel wat mensen tussen de tachtig en negentig jaar oud, waaronder mevrouw Debrot, een paraat geheugen blijken te hebben waar het mijne pover bij afsteekt, juist voor gebeurtenissen in het verre verleden. Maar het is natuurlijk een bekend feit, dat het langebaan geheugen beter werkt bij oudere mensen dan dat op de korte termijn. Een schrale troost, vind ik. En wat die politici betreft, dat waren hoofdzakelijk Antillianen die spraken over de meest traumatische periode uit hun recente geschiedenis, waarin zij zelf vaak een rol gespeeld hadden en daarmee waren zij achterna niet altijd even gelukkig. Heel menselijk dus, dat hun geheugen een beetje met de feiten sjoemelde.

Deze tekst werd 12 maart 1993 uitgesproken op het zesde symposium van de Werkgroep Biografie, ‘Dag van de egodocumenten’.

Een aristocraat op een zolderkamertje
De merkwaardige loopbaan van Constant van Wessem
Ria Kramp

> In 1952, twee jaar voor zijn dood, klaagt Constant van Wessem in een brief aan de schrijver Jaap Romijn: ‘Overigens merk ik van mijn collega's niets meer, voor hen ben ik, terecht of ten onrechte - dood en het zal mij benieuwen of ik ooit nog eens uit den dode opsta (het liefst wat mijn werk betreft).’[1]

Van zo'n jongste dag is tot op heden geen sprake, al is Van Wessems weinig bekende plaats in de literatuurgeschiedenis wel min of meer gevestigd als literair leidsman. Zijn werk in de redactie van *Het getij* en van *De vrije bladen* was invloedrijk en is, weliswaar in kleine kring, altijd gewaardeerd. Cees Kelk beschrijft zijn vriend Van Wessem als een ‘*chef d'école*’,[2] en Anja van Leeuwen noemt hem in een vorig nummer van het *Biografie Bulletin* de ‘woordvoerder van een grotere groep schrijvers’. Voor het overige, zijn persoon, zijn oeuvre, schijnt Van Wessem nog steeds zo goed als onbekend.

Zoals Eddy du Perron al in '39 schreef: ‘Er is iets vreemds met de literaire loopbaan en positie van deze man, die ongetwijfeld met talent begiftigd, fijnvoelend en intelligent, van jongsaf zeer buitenlands georiënteerd, al spoedig een leidende positie kreeg - in bescheiden mate en uitsluitend als leider der < jongeren > - en toch, als onherroepelijk op het tweede plan geschoven, zich niet genoeg gewaardeerd voelt, om niet te zeggen miskend.’[3]

Wat ging er mis met Van Wessem?

Ik ben een zelfbewust mensch

Constant van Wessem treedt het leven na zijn eenentwintigste verjaardag bruisend van vitaliteit tegemoet. Hij is dan oud genoeg om te kunnen breken met zijn ‘donker ouderlijk huis’[4]. Een gelukkige jeugd lijkt hij niet gehad te hebben. Hij werd geboren in 1891. Zijn moeder overleed toen hij tien jaar was, en met zijn vader, een zeevaartofficier uit West-Indië die hem advocaat wilde laten worden, kon hij het in geen enkel opzicht vinden: ‘Van hem kan ik niet zeggen dat hij een goed en lief mensch was (zijn bijnaam in dienst luidde: het kreng van de marine),’ schrijft hij later aan een vriendin.[5]

Zijn vader had geen waardering voor de kunstzinnige aspiraties van zijn zoon, die niet onverdienstelijk tekende en ondanks alle tegenwerpingen piano ging studeren. Dat Constant er al jong van droomde te gaan schrijven, zal zijn vader niet geweten hebben. Aan een zuster van zijn moeder, de schrijfster Felicie Jehu, vertrouwt de zeventienjarige zoon wel toe dat hij soms ‘in een “roetsj”’ een gedicht schrijft, al acht hij zijn talent nog lang niet rijp: ‘maar daarbinnen, ziet u, daarbinnen geschiedt 't meeste. Dat voel

Zelfportret van Constant van Wessem uit 1906. ‘Hoed van Henk op!’ schreef hij eronder. Henk = Henk van Wessem, zijn broer (collectie Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag)

'k na elk gedicht dat ik geschreven heb. Enfin, ik hoop dat ik me eindelijk eens rechtstreeks zal kunnen uitdrukken, maar dat zal nog wel een heelen tijd duuren, denk ik.'[6]

Misschien een vaderfiguur, maar in ieder geval een literair raadsman zoekt Van Wessem in de schrijver Herman Robbers. Hij verzoekt om kennismaking in de hoop van hem te kunnen leren en ook om advies te krijgen over de omgang met zijn vader. Zijn ontboezemingen getuigen van een vroeg-kritische houding ten opzichte van de Nederlandse literatuur van die dagen en van zijn eigen aspiraties: 'Ik ben een zelfbewust mensch, arrogant, als u dat wilt, maar ik erken dat het goed is datgene, dat men reeds voor *zich* weet nog eens van een ander te hooren. Goethe is mijn raadsman en leermeester geweest, "Wilhelm Meister" mijn liefste boek, ik heb in stilte hard gewerkt, minder met de pen, meer met de geest. Ik weet nog *niets*, ik deed mijzelf de heilige gelofte vóór mijn 30sten jaar niets uit te geven, de wereld krijgt al genoeg onrijp werk onder ogen.'[7]

Dit schrijft hij in 1910, in 1912 voegt hij hieraan toe: 'Waarom kunnen wij geen wereldfiguur voortbrengen? De beperktheid van het taalgebied is daarom altijd aangevoerd. Nee, door onze afschuwelijke, knusse, in-in-burgerlijkheid, waarvoor juist de would-be aristocratie van sommigen wel het teekenendst bewijs is.'[8] Het muffe Holland heeft frisse lucht nodig en Van Wessem is bereid daarvoor te zorgen, al vindt hij dat hij zijn kans moet afwachten. Voorlopig combineert hij daarom muziek en letteren in een baan als muziekrecensent bij *De Nieuwe Groene*.

Ondertussen besteedt hij veel tijd aan het volgen van de literaire ontwikkelingen in Nederland en in het buitenland. Vooral de moderne Franse literatuur heeft zijn aandacht.

Frederik Chasalle

Wanneer hij een exemplaar van het dan nog weinig geruchtmakende 'buurtblaadje' van een Amsterdams literaire kring, *Het getij*, onder ogen krijgt, herkent hij zijn kans, vanuit een 'door niets gemotiveerde ingeving',[9] en wordt mederedacteur. Het is het begin van een van de vruchtbaarste en zeker een van de vrolijkste periodes in zijn leven.

Geldzorgen heeft Van Wessem in deze tijd nauwelijks. Hij trouwt in 1918 met een welgestelde, en acht jaar oudere, bankiersdochter. Dit geeft hem de gelegenheid zich met hart en ziel aan de literatuur te wijden. Het echtpaar vestigt zich begin twintiger jaren een tijdje in het Parijs van de charleston en de jazz. Van Wessem raakt zeer onder de indruk van het lichtvoetige moderne Franse proza, vooral dat van Cocteau, en van het moderne toneel. Hij heeft ontmoetingen

Illustratie van Bons Mestchersky in *De clowns en de fantasten* door Frederik Chasalle

met '*les auteurs et les compositeures ultra-modernes*'.[10]

De beelden die hij, onder het pseudoniem Frederik Chasalle, en toch maar eerder dan zijn dertigste, in zijn eerste prozawerk gebruikt, zijn geïnspireerd op wat hij in Parijs ziet: 'Je reinste commedia del'arte.'[sic][11] De pierrot, de clown, de koorddanser en de acrobaat geven zijn levensgevoel weer. Het is alsof hij het voor zichzelf wenst wanneer hij over Charlie Chaplin schrijft: 'Hij ontduikt (letterlijk) alle dingen, hij weet zich van alle dingen los te maken, weet afstand tot de dingen te nemen. Hij is een mensch, hij heeft lief, hij heeft verdriet. Maar het groote verschil is dat hij ongelukkig liefheeft zonder ongelukkig te zijn, dat hij verdriet heeft zonder verdrietig te zijn. Ongevoelig? *Hij zit alleen maar nooit op den stoel van zijn gevoelens*. [...] Hij is *hoogst ernstig*. Maar hij is licht en geoefend.'[12]

Van Wessem laat thema's als 'actie', 'vaart', 'stoutmoedigheid' en, zijn eigen term, 'serieus-onserieus zijn' tot leven komen in zijn werk, en hij weet dat overtuigend te doen. (Niet voor niets is juist van stoutmoedigheid sprake in het door de dichter Herman van den Bergh aan Van Wessem opgedragen gedicht 'De zwemmers': de 'groote zwemmers naar 't onafzienbaar Lot' moeten de onzekere sprong in het duistere leven wagen.) Terugkijkend, en niet zonder trots, zegt Van Wessem in 1941 dat hij een eerste stoot gaf aan een nieuwe stroming in de letterkunde: 'Als het "vitalisme" een slagwoord werd in de jongste literatuur omstreeks 1925 ging daaraan de "moderne dynamiek" van Chasalle vooraf.'[13] En: 'Waar Chasalle instinctief heen wilde gold veeleer "de vernieuwing van den dichter" dan de "vernieuwing van de dichterlijke taal"-, dat wil zeggen "Het "vent"-principe van Forum was toen reeds in aantocht.'[14]

De eerste helft van de twintiger jaren brengt van Wessem verder in Nederland door. In zijn literaire memoires *Mijn broeders in Apollo* beschrijft hij deze 'Getij-periode', waarin hij zich weet te omringen met aankomend talent, als studentikoos-zorgeloos en vrolijk. Het losbreken uit het bedompte ouderlijk huis geeft hem levenskracht. Het vitalisme biedt hem in het literaire parallellen van vernieuwing en bevrijding. Het spreekt hem niet zomaar aan, hij belichaamt het voor zijn gevoel. Hij is geëlektriseerd door de tijdgeest, 'een op hol geslagen uurwerk'.[15] De tijdgeest is van hem. Marsman schrijft hem dan ook 'natuurlijke moderniteit' toe, Van Wessem zwemt volgens hem 'in het heden als een vis in het water, maar geen vis vindt het water een paradijs; het is zijn natuurlijk element, niet meer, ook niet minder'.[16] Dat Van Wessems manier van schrijven consequent in dit beeld past, is goed te zien in bijvoorbeeld de bundel die hij samen met Kelk produceert, *Lampions in den wind*, waarin hij predikt: 'vergeet vooral het staartvlechtje der dwaasheid niet. Anders hecht het zich aan u, van achteren.'[17] Deze bundel heeft zeker literair belang, en wordt door de tijdgenoten ook gewaardeerd. Chasalle is de 'speelse verteller', de 'man van de momentopname' en men is benieuwd naar zijn volgend werk.

Na deze eerste jaren verliest Van Wessems carrière echter snel glans. Is hij teveel imitator van Cocteau geweest? Heeft hij te weinig eigen talent? Kelk meent later dat Van Wessem inderdaad weinig ideeën heeft. Volgens hem is hij meer vormgever van (Kelks) ontwerpen. Hij heeft zich 'geschoold op verschillende stijlen' om de literaire traditie voort te zetten, maar 'nam meer op dan hij gaf'.[18] Misschien is hij wel enthousiast 'losgebroken', maar het lijkt alsof het vuur van zijn vitaliteit slechts kort

brandt, alsof hij blijft steken in een korte euforie. Misschien past het karakter van zijn poging volwassen te worden toevallig zeer goed bij de mogelijkheden van het vitalisme. Zijn uitstraling, overtuigingskracht en aantrekkingskracht op jong talent is groot. Hij raakt zijn overtuigingskracht echter kwijt in een tijd die minder zijn natuurlijk element is. Een zekere stuurloosheid spreekt in ieder geval uit het vervolg van zijn loopbaan. Hij verliest zijn zelfbewuste houding en zijn invloed.

Na problemen binnen de redactie van *Het getij* (de 'paleisrevolutie') wordt het werk voortgezet in *De vrije bladen*. Van Wessem is mede-redacteur, maar de begrenzingen van zijn groei worden zichtbaar. Zijn houding wordt nu bescheiden genoemd, sterkere figuren nemen het leiderschap geleidelijk over. Tegen de tijd dat *Forum* opgericht wordt, in 1931, is zijn positie zelfs marginaal te noemen. Dan is het Marsman die namens zijn generatie de standpunten ten aanzien van het proza verwoordt.

Het moderne proza

Van Wessems laatste theoretische stuk dat als belangrijk wordt gezien is dat over het modern zakelijk proza, in 1929 weergegeven in een 'didaktische' artikelenreeks in *De vrije bladen*.[19]

Een deel ervan spitst zich toe op het biografisch genre. De uitbeelding van de 'levenshandeling' van een persoonlijkheid is naar Van Wessems mening het middel bij uitstek om te laten zien welke mogelijkheden schrijven in de 'taal der feitelijkheden' heeft. Vanwege deze nadruk op feitelijkheid legt hij zich onder andere toe op het schrijven van biografieën, vooral de vie-romancée heeft zijn voorkeur. Dat is volgens hem een genre dat 'zowel de historicus als den romancier kan bevredigen'.[20] Hij schrijft biografisch werk over onder andere Liszt, Daendels en De Ruyter. Deze werken worden goed verkocht, er verschijnen tweede drukken.

Dan volgt echter scherpe kritiek van vakgenoten uit verschillende hoek. Uit de wereld van de kunst klinkt het verwijt dat in de vie romancée de scheppende fantasie te weinig uit de voeten zou kunnen. Het is 'tweederangswerk'. En de historicus (Huizinga) voelt zich 'gealarmeerd',[21] want is een schrijver van zulk, toch historisch, werk wel objectief? Van Wessem weet deze algemene kritiek nog enigszins te verwerken door ten strijde te trekken met argumenten en voorbeelden. Maar tegen de kritiek op de kwaliteit van zijn eigen produkten kan hij zich niet goed verdedigen. Hij krijgt eenvoudig geen gelegenheid voor een weerwoord.

Zo wordt hij weggehoond door Jan Romein en Annie Romein-Verschoor, die in het *Critisch Bulletin* zeer negatieve recensies schrijven over zijn *IJzeren maarschalk* (zijn boek over Daendels) en over *De Ruyter*. Annie Romein verwijt Van Wessem dat hij niet tendentieus genoeg schrijft: 'Immers de huidige historische wetenschap plaatst ons voor zulke vormlooze bergen materiaal, dat "het" geschiedverhaal een fictie wordt, hoe modern zakelijk men zich dat ook denkt.'[22] En schrijven kan hij ook niet, naar haar overtuiging, hij kopieert geschiedenisboekjes.

Volgens Van Wessem is deze kritiek zo onterecht dat het stuk door de redactie geweigerd had moeten worden. Hij beklaagt zich daarom bij redacteur Anthonie Donker, maar zonder succes. Enige tijd later verschijnt in het blad een recensie van

Jan Romein, die de mening van zijn vrouw over Van Wessem blijkt te delen. Hij schrijft dat Van Wessems stijl alleen geschikt is ‘als afschrikwekkend voorbeeld voor de stijlles voor de knaapjes’. Van Wessem schrijft hem een

CRITISCH
BULLETIN

ONDER REDACTIE VAN
ANTHONIE DONKER

NOVEMBER 1932

DERDE JAARGANG

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. ARNHEM
NIJGH & VAN DITMAR N.V. ROTTERDAM

Omslag van *Critisch Bulletin*, waarin bespreking van Van Wessems Daendels-biografie, door Annie Romein-Verschoor

brief: 'Wat een zuur en vitterig stukje heeft u [...] geschreven? Dat de "historicus" de gelegenheid wilde aangrijpen om eens met den "beunhaas" af te rekenen, het is te begrijpen, want menschelijk, doch dat daarbij de middelen van tekstverdraaiing, door tekstverminking en opzettelijk in een verkeerd daglicht zetten van een bepaalde uitdrukking, te baat moet worden genomen, is geen "fair play" meer.[23]

Romein onderhoudt Van Wessem bijvoorbeeld over het verkeerd gebruik van de term Renaissance. Van Wessem schrijft: "En is het soms niet duidelijk, dat in dien zin over den renaissance-geest natuurlijk niet *de* Renaissance is bedoeld, maar een renaissance van verfijnde levensvormen en dat de hoofdletter hier hoogstens aan den correcteurs is ontsnapt? Enz. enz. Maar het staat goed heel superieur en uit de hoogte te spreken over "het niet baas zijn van een onderwerp vóór men begint". Het kan toch niet weersproken worden, daar een contra-artikel nu eenmaal niet wordt afgedrukt.'[24]

Volgens Van Wessem is de oorzaak van de negatieve kritiek van Jan en Annie Romein een principieel verschil in politieke opvatting: zij gaan uit van het klassestrijd-begrip, hij niet. Het is voor Van Wessems loopbaan als biograaf zeer te betreuren dat het zo gegaan is, want zijn ideeën over de ideale biografie, die hij in recensies, artikelen en radiolezingen ventileert, staan helemaal niet zo ver af van die van Romein in zijn boek *De biografie*. Beiden leggen de nadruk op persoonlijkheid en waarheidsbehoefte. Het is pijnlijk en niet terecht, dat Romein Van Wessem in dat werk niet een keer noemt. Die eer had hij zeker verdiend. Hij was in die tijd een van de weinigen in Nederland die een serieuze poging tot ontwikkeling van het biografisch genre hebben ondernomen.

Niet alleen in dat genre probeert Van Wessem zijn ideeën uit te werken. Hij schrijft ook romans. Daarin wordt zijn stuurloosheid vooral zichtbaar. *Lessen in charleston* (1931) is nog een goede en leesbare moderne roman, die ook goed is ontvangen. Het

boek is een mooi voorbeeld van wat Van Wessem beoogde met nieuw-zakelijk schrijven: korte filmische hoofdstukjes die het dynamische moderne leven weergeven in de beknopte taal der feitelijkheden. Deze lijn houdt hij echter niet vol. Hij laat na '31 de zakelijkheid los en stelt er niets voor in de plaats.

Geen wonder dat zijn werk met verbazing wordt gadegeslagen door belangrijke critici die hem eerder met interesse volgden. Of ze het nu wel of niet met hem eens waren, hij werd tot dan toe wel serieus genomen. Maar met een boek als *Margreet vervult de wet* verspeelt hij met

terugwerkende kracht alle krediet. Bijvoorbeeld bij Ter Braak: ‘Het is als viel Van Wessem van zijn stoel en daarmee uit de toon; [...] Van Wessem werd moralist, en dit nieuwe element mengt zich met elementen uit zijn verleden: de jazz, de negertrommel, de moderne jonge man en het moderne jonge meisje, al die oude liefdes, waaraan men zo gemakkelijk niet ontkomt [...] Het probleem der moraal, het probleem van het individu en de maatschappij [...] wordt in dit boek n.l. zo ontwapenend naïef gesteld, dat men er de naïveteit van de vroegere Van Wessem in een ander licht doorgaat zien.’[25]

Klootharkje

Het experimenteren lukt hem steeds minder. Het lijkt erop dat hij in zijn boeken steeds autobiografischer wordt om problemen van zich af te schrijven. Daarmee verliest hij de sterke kant van zijn werk, afstandelijkheid, luchtigheid en dwaasheid, uit het oog. Vergelijking van gegevens over zijn persoonlijk leven met de inhoud van de romans brengt verschillende overeenkomsten aan het licht. Van Wessem heeft nogal wat problemen. Zijn huwelijk loopt in 1934 op de klippen. Alleen de Parijse periode was gelukkig geweest, daarna volgden allerlei botsingen. Hij heeft met zijn eerste vrouw een zoon, maar door de huwelijksproblemen heeft hij zich nooit erg betrokken gevoeld bij het kind. De relatie man-vrouw, impotentie als logische grond voor overspel, scheiding, schuldgevoel in de ouder-kind-relatie, het zijn allemaal onderwerpen die, op moralistische wijze, aan de orde komen, aarzelend in *Lessen in charleston*, geprononceerd in *De vuistslag* (1933) en in *Margreet vervult de wet* (1936).

Van Wessem wordt depressief. Het is overigens niet zo dat de depressiviteit, die zich steeds sterker openbaart, geen voorafschaduwing had. Hendrik de Vries had vroeg in de jaren '20 al over hem geschreven dat hij ‘geheimzinnigafzijdig’ was, en Herman van den Bergh noemde hem een ‘aristocraat op een zolderkamertje’, een ‘eenzaam en melancholisch mens’[26]. Zijn afstandelijkheid vormde in zijn jonge jaren geen probleem, hij wist deze houding juist uit te buiten. Hij had contacten genoeg, al was hij blijkbaar niet zo'n uitbundig mens. Maar met elke teleurstelling werd hij zuurder. Mensen kregen daarom moeite met zijn karakter. Du Perron noemde hem in 1932 al een ‘klootharkje’, en Ter Braak beschrijft hem heel denigrerend als een zielig figuur, die bij de bespreking van de problemen bij *De vrije bladen* ‘zat te *hunkeren* naar zijn postje’. Volgens hem zat Van Wessem in 1933 vol rancune over *Forum*. Du Perron erkent later dan wel dat Van Wessem zeker enig talent had, maar zegt er meteen bij dat hij naar het tweede plan geschoven werd en zich daardoor miskend voelde. Hij constateert daarbij de ontwikkeling van een vervelende karaktereigenschap: ‘Er is bij Van Wessem een nimmer slapende behoefte om aan te tonen hoeveel dingen hij in de eerste tijden reeds voorzien had, hoeveel daden hij reeds bedreef eer anderen eraan dachten; dat hij niet alléen was en dat anderen dezelfde daden met tienvoudige intensiteit bedreven, schijnt voor hem een tweede.’[27]

Ook in het dagelijks leven botst Van Wessem op grote problemen. Door zijn scheiding heeft hij geen inkomsten meer en de dertiger jaren zijn voor een broodschrijver niet gemakkelijk. Van zijn boeken kan hij niet leven, daarom werkt

hij ook als recensent, vooral voor het *Critisch Bulletin*. Maar het is een leven op de rand van armoede.

Ten slotte laat ook zijn gezondheid het afweten. Hij krijgt longontsteking en moet verpleegd worden. Met de vrouw

die hem verpleegt treedt hij in 1939 in het huwelijk. Zij verzorgt hem goed, ook wanneer hij bovendien maagpatiënt wordt, maar bevestigt Van Wessem volgens vrienden en kennissen door haar overbezorgde houding in zijn neiging tot tobben. Zij is naar hun mening niet de vrouw die hem intellectueel uit het dal kan trekken. Toch schrijft Van Wessem juist in deze periode twee werken die alleszins het lezen waard zijn, *Mijn broeders in Apollo* en de werkelijk mooie biografie *Slauerhoff*, die beide in 1941 uitkomen. Maar juist nu het met Van Wessem iets beter lijkt te gaan, gooit de oorlog roet in het eten.

Op de achtergrond

Als de oorlog uitbreekt, weigert Van Wessem zich aan te melden voor de Kultuurkamer. Al eerder had hij, toen hij werk van naar Nederland gevluchte Duitsers recenseerde in het *Critisch Bulletin*, de kans gegrepen zich onverbloemd uit te spreken tegen het opkomend Derde Rijk: ‘Kennen wij den Duitschen idealist niet allang als de gevoelszwendelaar in het groot? [...] het Derde rijk heeft al de cosmopolieten en internationalen uitgebannen en alleen de docielen en de volgelingen aan het woord gelaten.’[28]

Dat hij weigert te tekenen komt hem duur te staan. In 1942 ontvangt hij officieel bericht dat hij zijn beroep niet meer mag uitoefenen. Dat is hem toch al moeilijk gemaakt, want een paar maanden ervoor is *Mijn broeders in Apollo* uit de handel genomen, ‘waarschijnlijk omdat “het aandeel der Joden ([Herman] v.d. Bergh?) uit de Ned. cultuur moet geweerd worden”’[29] Bovendien moet hij zijn huis verlaten in de Haagse Verhulststraat, dat wordt afgebroken voor de *Atlantikwall*, en als werkloze heeft hij geen recht op een andere woning. Hij wordt daarom geëvacueerd. Vanuit een opvangcentrum in Hengelo schrijft hij Kelk in januari '43: ‘Ik had een afschuwelijke tijd achter de rug, moest in 14 dagen mijn huis uit, maar kon geen verhuizers krijgen, alles ging tenslotte op bakfietsen en handkarren, hoog opgeladen, een komisch-tragische vertoning, weg naar zeven verschillende plaatsen in den Haag.’

Uiteindelijk belandt hij met zijn vrouw in de Achterhoek en wordt daar opgevangen door mensen van de Binnenlandse Strijdkrachten. Een van hen trof hem in ontredderde toestand aan, ‘als een angstig, opgejaagd vogeltje’.[30] Van werken komt het niet meer. Van Wessem beschikt niet over boeken, contact met het westen des lands is nauwelijks mogelijk, reizen gaat niet. Hij gaat snel achteruit, zakt weg in een verbitterde, wanhopige passiviteit, en voelt zich miskend. Hij heeft voortdurend last van zijn maag, heeft hoofdpijn en klaagt over

Anthonie Donker (prof. dr. N.A. Donkersloot)

doofheid. In deze periode schrijft hij herhaaldelijk smeekbeden naar Anthonie Donker (ps. van Nico Donkersloot), die hij kent door zijn werk voor het *Critisch Bulletin*. Hij hoopt dat de invloedrijke Donkersloot hem aan woonruimte en werk kan helpen. Hoewel Donkersloot veel contacten heeft, is hij door de woningschaarste pas ver na de oorlog, in 1948, in staat hem woonruimte te bezorgen in Den Haag.

Maar deze hulp baat niet meer. Van Wessem is te zeer achteruit gegaan om nog in het na-oorlogse leven te passen. Eerst lijkt hij blij met de woonruimte en wil hij weer aan het werk, maar dan gaat hij nerveus reageren op omgevingsgeluiden. Hij zegt niet te kunnen werken door lawaai van buren. Weer wordt Donkersloot ingeschakeld, die zelfs in staat blijkt de secretaresse van Prinses Wilhelmina aan de burgemeester van Den Haag te laten schrijven: 'De Heer van Wessem heeft zich inderdaad tijdens de oorlog uitstekend gedragen en is door zijn doofheid min of meer invalide, misschien ook wat zonderling. De Prinses heeft veel belangstelling voor zijn persoon en stuurde hem een gelukwens voor zijn 60e verjaardag.'[31] Inderdaad krijgt hij andere woonruimte, maar nu kan hij niet werken omdat het huis te klein zou zijn.

Hij is psychisch en lichamelijk een wrak geworden, en jammer genoeg niet meer in staat de opdracht die hij van de Nederlandse regering krijgt om de geschiedenis van de Getijperiode te schrijven, uit te voeren. Hij is eenzaam. In het literaire leven past hij niet meer. Veel bevriende schrijvers zijn verhuisd of overleden. Het moderne schrijven raakt hem niet. Het werk van Anna Blaman is voor hem 'wijsheid uit de spreekkamers der zenuwartsen', Vestdijk is een 'complexenvriend' die zijn onmiskenbaar talent vergooit en de commotie rondom Hermans' *Ik heb altijd gelijk* vindt hij ordinair: 'het geslacht der literaire "aristocraten" sterft in Nederland uit.'[32]

Zelfs een literaire bekroning, de Marianne Philips-prijs, die hij aan het eind van zijn leven ontvangt (de enige die hij ooit kreeg) heeft een bittere bijsmaak. De prijs is bedoeld voor letterkundigen van vijftig jaar en ouder die nog steeds actief zijn maar 'wier werk enigszins op de achtergrond is geraakt of dreigt te raken'.

Achtervolgd door de ene teleurstellende ervaring na de andere overlijdt Constant van Wessem in 1954 aan de gevolgen van een hersentumor. Hij kon de laatste jaren van zijn leven terugkijken op slechts één gelukkige en redelijk succesvolle periode, de periode van *Het getij*. Achteraf lijkt de vraag hoe deze periode zo vruchtbaar heeft kunnen zijn even relevant als de vraag hoe zijn ontwikkeling vervolgens zo heeft kunnen stagneren. Het is daarom verheugend dat zich een biografe heeft gemeld, die Van Wessems wens om 'nog eens uit den dode te worden opgewekt' wil vervullen.

Ria Kramp is neerlandica.

Eindnoten:

1 Constant van Wessem aan Jaap Romijn 28 maart 1952. Collectie-Van Wessem, Letterkundig Museum, 's-Gravenhage. Alle brieven waaruit geciteerd wordt, bevinden zich in dit museum.

2 C.J. Kelk, *Rondom tien gestalten. Kritisch overzicht van de Nederlandsche romanlitteratuur der laatste vijf jaren*. Utrecht, 1938, p. 241.
3 E. Du Perron: *VW*. Deel 6 (Amsterdam, 1958), p. 330.
4 Constant van Wessem aan de schrijfster Mary van Wessem (geen naaste familie) 17 juli 1949.
5 Constant van Wessem aan Mary van Wessem 14 maart 1947.
6 Constant van Wessem aan Felicie Jehu 11 april 1908.
7 Constant van Wessem aan Herman Robbers 8 juni 1910.
8 Idem 16 november 1912.
9 Constant van Wessem, *Mijn broeders in Apollo. Letterkundige herinneringen en herdenkingen*, 's-Gravenhage, 1941, p. 26.
10 Constant van Wessem aan C.J. Kelk 7 juni 1922.
11 Idem 4 juni 1923.
12 Constant van Wessem, 'Over Jean Cocteau. De moderne gevoeligheid', in: *De vrije bladen*, 2 (1925), p. 265.
13 Van Wessem, *Mijn broeders in Apollo*, p. 51.
14 Idem, p. 53.
15 Idem, p. 52.
16 H. Marsman: 'Inleiding bij "Lessen in Charleston",' in: H. Marsman: *Verzameld werk. Poëzie, Proza en Critisch Proza*. Amsterdam, 1979, p. 544.
17 Frederik Chasalle en C.J. Kelk, *Lampions in den wind*. Amsterdam, 1921, p. 65.
18 Interview van Henri A. Ett met C.J. Kelk. Collectie Van Wessem Letterkundig Museum.
19 Constant van Wessem, 'Het moderne proza,' in: *De vrije bladen* 6 (1929).
20 Constant van Wessem, 'Danton', in: *Critisch Bulletin* 11 (1931), vol. III, p. 957.
21 C.v. Wessem in een radiolezing over de vie romancée, van 9 oktober 1932. Collectie van Wessem, Letterkundig Museum.
22 Annie Romein-Verschoor, 'Twee historische romans,' in: *Critisch Bulletin* 12 (1932), vol. II, p. 1152.
23 Constant van Wessem aan Jaap Romein 14 juni 1937.
24 Idem.
25 M. ter Braak, *Verzameld Werk*. Deel 6 (Amsterdam, z.j.), p. 348.
26 A.C.M. Kurpershoek-Scherft, *De episode van het Getij. De noordnederlandse dichtkunst van 1916 tot 1922*. Den Haag, 1957, p. 108.
27 Du Perron, *VW*. Deel 6 (Amsterdam, 1958), p. 330.
28 Constant van Wessem, 'De Duitsche idealist', in: *Critisch Bulletin* 15 (1935), vol. I, pp. 213-214.
29 Constant van Wessem aan Roel Houwink 15 februari 1942.
30 Mondelinge mededeling van de verzetsstrijder de heer J.v. Kooten te Ede.
31 Brief 3 juni 1952. Collectie Van Wessem, Letterkundig Museum.
32 Constant van Wessem aan Mary van Wessem 1 januari 1949.

Achter de slangemuur van slot Zuylen
Bij de biografie van Belle van Zuylen
Wam de Moor

In het debat aan het einde van het zesde symposium van de Werkgroep Biografie liet Pierre Dubois zich ontvallen dat wat hem betreft alles wat de signatuur draagt van de schrijver, dus ook de roman, een egodocument genoemd kan worden. Die opvatting week nogal af van eerder op de dag door Rudolf Dekker aangedragen definities van het egodocument. Volgens Presser: 'die historische bronnen waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een "ik" [...] als schrijvend en beschrijvend subject'. Volgens Van Dale, editie 1976: 'historisch document in de ik-stijl'. Volgens Von der Dunk: 'persoonlijke getuigenissen, documenten, waarin de auteur niet zijns ondanks en zeer indirect iets over zichzelf te kennen geeft, maar waarin hij iets kwijt moet dat hem persoonlijk bezighoudt, raakt of opwindt'. Dekker zelf sprak van persoonlijke verslagen en documenten zoals dagboeken, memoires, autobiografieën en persoonlijke brieven. Ik houd het daarbij, maar Pierres opmerking is toch minder een losse flodder dan ik gedurende dat debatje dacht.

Tijdens het lezen van de indrukwekkende biografie die hij schreef, samen met zijn vrouw Simone, kwam zijn opmerking mij herhaaldelijk voor de geest. En toen ik, nadenkend over de persoonlijkheid van de biograaf, zijn Memoranda bij dat denken betrok, las ik daarin de bevestiging van die uitspraak. Om met die laatste te beginnen. In *Hermetisch en besterd* is het meteen raak, wanneer je de inleiding leest. Om zijn essayistisch werk te legitimeren citeert hij daar een uitspraak waaruit blijkt dat hij literaire kritiek alleen gerechtvaardigd vindt wanneer deze een vorm is van autobiografie. Over de literatuur als geheel zegt hij dat ze zijn vorm van leven is: 'schrijven is niet een stijloefening maar een zelfexpressie'. Ik greep naar de Memoranda, toen ik in *Zonder vaandel* las dat voor Belle van Zuylen het schrijven van haar brieven geen artistiek doel vormde ('stijloefening'), maar een middel tot zelfontdekking en zelfexpressie.

Biograaf en personage

Als één biografie haar biograaf tekent is het dan ook deze van Isabelle de Charrière-van Tuyll van Serooskerken, en met alle respect voor Simone Dubois, die zoveel materiaal, ook denkmateriaal aandroeg voor deze biografie, Pierre is de wat meer publieke figuur die met zijn essays, gedichten, romans, journalistiek werk, reisverhalen, tekstuitgaven en eerder biografisch werk zichzelf heeft laten kennen en zo een interpretatie mogelijk maakt. Hij kenschetst zichzelf in zijn Memoranda als een van huis uit gesloten persoonlijkheid, getekend door een katholieke, a-sexuele opvoeding, thuis en in instituten van respectievelijk de Witte Paters (hebben zijn sympathie gehouden door hun warmte) en jezuieten (dat ligt wel wat moeilijker), die in zijn ouderlijk gezin ervoer dat de gezinsleden elkaar eigenlijk niets te vertellen hadden. Ik denk dat hij die ervaring, zij het onder

erbarmelijker omstandigheden beleefd, heeft herkend in het werk van de grote naturalisten en realisten, onder wie Emants, Coenen en Van Oudshoorn zijn daadwerkelijke aandacht hebben getrokken. En hij koos uit dit drietal Emants om zijn eerste biografie te schrijven, die in 1964 uitkwam bij Nijgh & Van Ditmar. Dat is een biografie waarin het werk voortdurend uitdrukking blijkt van de werkelijkheid die het leven van Emants was. Nu probeerde deze schrijver om zijn personages objectief te zien; hij bezat de *moed* (Dubois gebruikt dat woord zelf op p. 297 van zijn Emants-biografie) om de grens van waarover geschreven kan worden - seksualiteit, ziektegeval, onaantrekkelijke werkelijkheid - aanzienlijk te verleggen, en wel door juist over de afwijkingen van de normaal geachte realiteit te schrijven. Daarin, oordeelde hij, kan de schrijver zijn werkelijkheid articuleren. Het is typerend voor Dubois dat hij bij de genadeloos ogende Emants speurt naar de sporen van genade, maar: ‘de kracht tot het uiten van zijn gevoel is nooit zo sterk geweest als de kracht van zijn luciditeit’ (p. 350).

In Belle van Zuylen gaan luciditeit en de kracht tot het uiten van haar gevoel wél samen en daarom is het niet vreemd dat we hier voortdurend de ervaring krijgen van een personage dat door de biografen op liefdevolle, zeer empathische wijze wordt gevolgd. Tegenover Pierres vroegere geslotenheid treft hier bij het personage een grote openheid van denken en voelen. De scrupuleusheid van zijn jeugd waaruit zich zijn vrijheidsdrang ontwikkelde en zijn liberale houding, vindt hier de perfecte spiegeling in haar libertijns gedrag. Tussen Emants en Belle van Zuylen ligt een oceaan die niet te overzien is, maar ze passen beiden in de wereld van deze biograaf.

Belles adellijk leven

Als het gaat om de wereld waarin biograaf en biografiefiguur verkeren, is de afstand tussen Pierre en Belle onmetelijk. Hij verkeerde in zijn jeugd in het bekrompen, burgerlijk, katholieke gezin van een matig opererende horlogemaker, waar de armoede regelmatig aan de deur klopte en de jongen een tamelijk geïsoleerd bestaan leidde. Zij is altijd omringd geweest door stoeten personeel, vele broers en zussen, rijkdom, adel, vorstenhuis, verkeerde in de beste Haagse kringen en groeide op in het slot Zuylen. En later waren er altijd buitenhuizen en extra's, die de *upper ten* kenmerken.

Dat verschil in afkomst heeft absoluut geen rancune of extra bitterheid bij de biograaf teweeggebracht: in het hele boek, 732 bladzijden lang, vindt men geen kritische kanttekening over het ‘leventje’ dat Belle kon leiden. Dit wordt haar eenvoudig gegund, omdat de accenten heel ergens anders, in de geestelijke sfeer namelijk, komen te liggen. En voorts, omdat de Dubois' wijs genoeg zijn om te beseffen dat eenzaamheid en vrijheidsdrang niet het alleenrecht vormen van het proletariaat.

En wat hield het leven van zo'n adellijke, begaafde dame nu eigenlijk in? De ruim dertig bladzijden chronologie achterin het boek vormen geen opwindende lectuur. Wat gebeurt er in dit mensenleven? Ontmoetinkje zus, verblijf zo, kwaaltjes, etcetera, maar geen hemelschokkende gebeurtenissen.

Die hemelschokken vinden we dan ook pas, als we in het boek zelf gaan lezen wie haar opvoeden en welke mannen haar gunst proberen te verwerven en uiteindelijk

wie de geheimzinnige Charles d'Apples is die zij op 25 maart 1772 voor het eerst ontmoet, een belangrijke conclusie in deze biografie.

Haar moeder was pas zestien, haar vader

twee keer zo oud als deze, toen ze als oudste van acht adellijke telgen op 20 oktober 1740 als een Van Tuyll van Serooskerken werd geboren. Tien jaar oud gaat ze met haar gouvernante Jeanne-Louise Prevost (onze kennis is toegenomen: in 1974 noemde men haar nog H. Prévost), voor bijna een jaar mee naar Zwitserland en Frankrijk. Wanneer ze terug is op Zuylen moet ze opnieuw Nederlands leren. Belle is dertien, als de gouvernante terugkeert naar haar eigen land en van dan af ontwikkelt zich een vijf jaar durende briefwisseling. Helaas zijn Belles brieven verdwenen, maar uit die van mejuffrouw Prevost blijkt hoezeer zij zich ontwikkelt: ze leest, schrijft, tekent, interesseert zich voor geschiedenis en wiskunde, voor architectuur en beeldende kunst. Het blijkt een tijd waarin het meisje 'dat zelfs in haar slaap lachte' haar zorgeloosheid verliest en meer en meer in grote ernst naar de wereld begint te kijken.

Hoe vaak is het in beschouwingen en krantestukjes niet geschreven, maar het is dan ook het belangrijkste moment in dit leven: juist wanneer de ouders over huwelijkskandidaten beginnen te piekeren, stapt Belle tijdens een bal van de hertog van Brunswyck in Den Haag af op de man met wie zij zulke indrukwekkende brieven zal gaan wisselen: Constant d'Hermenches, aanzienlijk ouder en in de liefde bedrevener dan zij zelf. Serieuze kandidaat voor haar huwelijk is hij nooit geweest, tenminste niet van zijn kant: hij was al getrouwd en wilde niet een dergelijke relatie met Belle van Zuylen. Maar wat Pierre en Simone heel treffend laten zien is, hoe Belle langzamerhand en na jaren plotseling in december 1764, ze is dan 24, beseft dat haar intense vriendschap voor d'Hermanches is overgegaan in een hevige liefde. Die liefde is altijd gebleven en vormt, overgegaan in een hechte vriendschap, de bekoorlijkheid die het echtpaar Dubois in de relatie heeft gezien. Later komen er vrijers, een keer wel drie tegelijk. 'Ik heb veel huwelijken gezien, maar niet één trekt mij aan, zegt La Fontaine, en ik zeg het hem na,' noteert de briefschrijfster. James Boswell, de Schotse pretendent, valt vanwege zijn verregaande lompheid nauwelijks serieus te nemen, maar de vele bladzijden die aan zijn relatie met de Van Tuylls en Belle en aan zijn *grand tour* door Europa zijn gewijd, behoren, door Boswells ondeugendheid, tot de vermakelijkste. Deze snaak heeft geen schijn van kans en dat kan hem eigenlijk ook niks schelen.

De serieuze kandidaten

Veel gecompliceerder - en ook dat wordt ons heel goed door Pierre verteld - ligt het met de vriend die d'Hermanches naar voren schoof om via hem dichter bij zijn geliefde Belle te kunnen verkeren, De Bellegarde. Dat Belle een zeker bezwaar tegen zijn decennialange schuinsmarcheerdenj reduceert tot de vraag of daar geen nadelige gevolgen uit voortkomen voor het nageslacht, moeten we maar verklaren uit haar tolerantie en uit de geest van de tijd. Het gaat er veel meer om of vader Van Tuyll en De Bellegarde het eens zouden kunnen worden over de bruidschat. Voor Belle van Zuylen was elke kandidaat acceptabel wanneer hij maar enig gezond verstand had en haar de vrijheid zou geven die zij op slot Zuylen, in de schoot van haar familie miste. De redelijkheid van de vader zie je in diens afspraak met zijn dochter, dat, ook al was hij nú tegen de verbintenis met De Bellegarde, omdat deze katholiek was,

zij zelf kon beslissen wanneer ze vijfentwintig jaar oud zou zijn. En toen het zo ver was, zag ze er niets meer in. De Bellegarde af.

Pierre en Simone Dubois (foto: Bert Nienhuis)

Als ze dertig is, moet ze eraan geloven en wordt het Charles Emmanuel de Charrière. Die komt de lezer in het zesde hoofdstuk even heel nabij, wanneer deze over de schouders van het echtpaar meeleest in een brief van De Charrière aan Belle. Hij was tussen 1763 en 1765 als een soort secretaris in dienst geweest van vader Van Tuyll en juist op de avond van zijn vertrek naar zijn familie in Colombier hadden hij en Belle tot bij middernacht in haar kamer met elkaar zitten praten. Hij smacht tenminste: ‘Wilt u, wanneer ik nog eens naar Utrecht kom in 's hemelsnaam niet meer de avond zo met mij doorbrengen en niet zo lief voor me zijn, tenminste als u niet van plan bent nog liever te worden? [...]... O zullen we nog ooit zulke avonden samen beleven?’ Op 17 februari 1771 treedt ze met hem in het huwelijk. En van dan af woont ze op het landgoedje Le Pontet van de familie De Charrière in Colombier bij Neuchâtel en Lausanne. Kinderen krijgt ze niet en ze wordt ook in haar verlangen naar een vurige, hartstochtelijke relatie niet bevredigd. Dubois laat die onvrede regelmatig proeven, met name uiteraard in de hoofdstukken, nadat d'Hermanches uit haar leven is verdwenen en de veel jongere Benjamin Constant nog niet is opgedoken. Met veel begrip roepen Pierre en Simone herhaaldelijk het personage van De Charrière op als een eigenlijk heel goede, trouwe en vooral ook geduldige echtgenoot, die door nagenoeg alle familieleden van Belle die op Le Pontet komen logeren en aan wier oordeel hij wordt onderworpen, op dezelfde wijze wordt bestempeld: een beminnelijk man, die een afstand schept tussen zichzelf en anderen door zijn koele, analytische geest.

Toenemende vereenzaming

Met compassie tonen de biografen haar verdriet om het sterven van haar ouders, haar broers en andere familieleden, en de

toenemende vereenzaming in haar Zwitserse verblijf. Lange tijd zoekt zij dan troost in haar ouderlijk huis in Zuilen, bijvoorbeeld na de dood van haar broer Ditie in 1773. In 1776 sterft haar vader, in 1780 haar schoonvader. In 1782 is er zo weinig over van haar huwelijk met De Charrière dat Belle weggaat en zich terugtrekt in Chexbres om er weer te gaan schrijven. Belles literaire werk bestond op dat moment uit een kritische novelle over de adel en haar leefwijze en een komedie. De novelle werd door haar ouders zo bedreigend gevonden, dat ze haar uit de handel lieten nemen. Beide werken waren respectievelijk in 1763 en 1764 geschreven en sedertdien had ze zich 'beperkt' tot haar vaak uitvoerige brieven aan reële personen. Nu nam ze die draad weer op en in 1784 verschenen twee brievenboeken: *Lettres Neuchâteloises* en *Lettres de Mistriss Henley*.

Als ze zesenveertig is ontstaat haar vriendschap met de half zo oude Benjamin Constant, en een nieuwe belangrijke reeks brieven komt los. Die vriendschap duurt zes jaar. Constant raakte toen zo verkikkerd op een nieuwe ster aan het firmament, Madame de Staëll, dat hij zich niet geneerde tegenover Belle de loftrompet over haar te steken, als over een wezen met 'evenveel schittering als scherpzinnigheid'. Dan bijt Belle op meesterlijke wijze van zich af.

Intussen schrijft ze, wanneer aan de briefwisseling met haar grote liefde d'Hermanches een einde is gekomen, haar literatuur meer om zich een stem te geven, zoals de biografen uitleggen, dan om een goed geconcipieerde roman te schrijven. En ze wordt gehoord: de *Lettres neuchâteloises* brengen het Zwitserse Neuchatel in rep en roer, zoals helemaal aan het begin van haar schrijverschap de kleine satirische roman *Le Noble* met zijn kritiek op het eigen adellijk milieu weerstand wekte. Haar bekendste werk wordt *Caliste*, en verder publiceert ze een lyrische tragedie, komedies, brieven, de novelle *Les Trois Femmes*, het verhaal *Les Deux Families, Sainte-Anne* - in 1986 door Johanna Stouten vertaald als *Mijnheer Sainte Anne*, Griffioenreeks - en veel van dat werk wordt ook vertaald in het Duits. Met haar dood in 1805 sterft een buitengewoon begaafde, intelligente, briljante, vaak eenzame, maar ook behulpzame geest af van een vrouw die, daarvan is de lezer van deze biografie ten volle overtuigd, haar hoge stand ten spijt, midden in het intellectuele en politieke leven van haar tijd heeft gestaan. En dat over de grenzen van de door haar gebruikte taal, het Frans, heen, dat nu eenmaal de taal was van de hoogste kringen.

Een vraag blijft

Vijf jaar voor haar dood in 1805 schreef Belle van Zuylen de woorden waaraan Pierre en Simone Dubois de titel ontleenden voor de biografie die zij schreven: 'Het bevalt me uitstekend achter geen enkel vaandel aan te gaan en als een vrij mens in het land der letteren te lopen.' Het is typerend voor de schrijfster dat ze deze uitspraak even goed aan het begin van haar schrijverscarrière, in 1762, gedaan kon hebben. Het ging, met of zonder vaandel, steeds dezelfde richting uit van onafhankelijkheid, verlangen naar de vrijheid van denken en redeneren en in betrekkelijke mate daarnaar leven.

Met zulk een rechtlijnigheid maakte ze het haar biografen niet gemakkelijk. Niets is immers aantrekkelijker voor een levensverhaal dan onverwachte wendingen die

ons biografen en de lezers van onze werken verrassen, gebeurtenissen waarvoor we niet zomaar een verklaring kunnen geven, de schijn die bedriegt. Picasso, Sartre, Simenon, Van Eeden, Couperus, in hun levens stuiten we op de

inconsequentie, die het lezen van hun biografen veraangenaamt.

Maar het leven van Belle van Zuylen mag dan dat van Madame Isabelle de Charrière zijn geworden, het is de uitwerking van een karakter, waarvoor - en dat is een verbazing die mij bij het lezen van dit boek heeft bevangen - geen verklaring wordt gegeven. Waarom is Isabelle van Tuyll van Serooskerken zoals zij is? Voorouders genoeg, ook beschreven voorouders zonder tal, maar waar haalde ze het karakterologisch vandaan, die vrijheidsdrang, die zelfstandige, onafhankelijke geest vóór er sprake was van een gouvernante, van wie zij de beginselen van de verlichting leerde?

Een gevoel van verwantschap

Pierre Dubois legde op het symposium van de werkgroep Biografie uit dat hij en Simone precies wisten waaraan ze begonnen en wat ze wilden: 'Vereenvoudigd komt het hier op neer dat onze biografie poogt een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving te zijn van Belle van Zuylens confrontatie met haar leven.' Wat daarvoor nodig was, lezen we in het woord vooraf. Om dat consistent te doen verkozen Pierre en Simone bijvoorbeeld, met een sierlijke buiging naar de 'uitstekende', maar onvolledige vertalingen van Greetje van den Bergh, alle citaten uit het werk zelf te vertalen. Noodzakelijk verlies op de winst van de eenheid van stijl. En: 'Naarmate een omgang langduriger is, groeit weliswaar de kennis, maar het gevoel van zekerheid omtrent enig oordeel neemt in gelijke mate af.' (p. 11.) Verlies aan zekerheid, maar opnieuw winst: nu leidt de langdurigheid van de omgang tot empathie, herkenning, en gevoel van verwantschap. Een bescheidenheid die siert. Van een historisch personage werd Madame de Charrière in huize Dubois een geestelijke en eigentijdse disgenoot. Wat haar gastheer en gastvrouw aanspreekt is haar streven om iets te zeggen, de schoonheid voorbij. Opnieuw wordt hier de intimiteit van de relatie tussen biograaf en biografiepersonage zichtbaar.

Ze zijn haar niet minder toegedaan dan haar oer-biograaf Godet. En ze corrigeren hem, de gelovige christen die Belle als rebellerend *lid van de samenleving* zag, vanuit hun, dat is: óns hedendaags libertijns, *individualiserend* perspectief. Lees wat Pierre hierover opmerkt in zijn symposiumlezing, eveneens in dit Biografie-Bulletin opgenomen, en in de inleiding op *Zonder vaandel*. Het is 'de onafgebroken wil te leven in de waarheid' die ze bij hun personage bespeuren, een wil die zij mogelijk ook zichzelf toedichten. Want ze steken het niet onder stoelen of banken dat zij zich met haar vereenzelvigen.

Een nadeel van de werkwijze

Van dit dicht op de huid zitten toont Pierre zich in zijn inleiding alleszins bewust, maar met die waarschuwing vooraf is het probleem niet opgelost dat het verloop van de briefwisselingen in feite de gebeurtenissen in deze biografie dicteert. Dat is het sterkst, wanneer de briefwisseling met d'Hermanches loopt. Een voorbeeld van deze

benadering die op zijn minst tot nadenken stemt vormen grote gedeelten van de hoofdstukken VI tot VIII (pagina 193-324). Daarin volgen we Belle van Zuylen in al haar overwegingen die bij haar opkwamen naar aanleiding van de huwelijkskandidaten waarmee ze tussen haar 25ste en haar 30ste werd geconfronteerd. De manier waarop haar vriend d'Hermanches de markies De Bellegarde naar voren schuift, in de verwachting dat hij zelf dan dichter in haar omgeving zal kunnen verkeren blijft een spannende aangelegenheid, vooral omdat zijn genegenheid tenslotte, wanneer Belle met de markies

De Charrière trouwt, verkeert in regelrechte jaloezie. Maar alle details over de pogingen van de man die jarenlang de voornaamste kandidaat leek te zijn, De Bellegarde (rijk, maar net als d'Hermanches een schuinsmarcheerder eerste klas) om als katholiek dispensatie te krijgen voor een huwelijk met de protestantse barones, vergen een lezer die net zo volledig gesteld is op Belle als de schrijvers van deze biografie. Op p. 259 lezen we al 'het geloof erin was bij beide partijen tot het nulpunt gedaald'. Op p. 260, januari 1768, schrijft Belle naar aanleiding van een slordig briefje van De Bellegarde, aan d'Hermanches dat de zaak voor haar is afgedaan. Maar op p. 266, in juni van datzelfde jaar, zou het wel plezierig zijn geweest als zij de man 'eens ongedwongen' had kunnen ontmoeten. Op p. 269 meldt deze dat hij Belle niet waard is. En dan is het ook eindelijk afgelopen met dit getrek.

Vooral de uitdijende reportage van pogingen om Belle te koppelen aan ene Wemyss of een Von Wittgenstein, figuren die schimmig blijven en op geen enkele manier de belangstelling wekken, betekenen zwakke plekken in het verhaal. Telkens als je denkt eindelijk van ze af te zijn, duiken ze weer op, en de reden daarvoor is, dunkt mij, de dominantie van de briefwisseling met d'Hermanches in het bronnenmateriaal van deze biografie. 'Praat me nooit meer over een man! Als ik er een nodig heb, zal ik hem zelf wel ontdekken.' Dat daarna toch weer zeven bladzijden verder over een besluit wordt geschreven dat een half jaar later valt, stoort niet weinig. Gelukkig is er in deze periode de onserieuze flirt van James Boswell die als een kleurig element door de bladzijden loopt.

De betekenis van het schrijverschap

Juist aan deze drie hoofdstukken gaat overigens een van de mooiste hoofdstukken van het boek, het vijlde, vooraf, Daarin wordt Belle zich bewust van de betekenis die het schrijverschap voor haar bezit. Daarin wordt, om te beginnen, al genoeg over de kandidatuur van De Bellegarde gezegd om de rest later met kanttekeningen in de marge af te doen. Hier is die uitweiding over De Bellegarde essentieel, omdat ze in directe relatie staat tot Belles ervaring en ontdekking van haar schrijversattitude, en Dubois noemt Belles verhouding tot hem 'een ingenieus bedachte intrige', noodzakelijk om haar eigenlijke liefde tot d'Hermanches te kunnen koesteren.

In haar brieven aan deze prachtige tegenspeler, door Pierre en Simone ook als zodanig gewaardeerd, ontdekt ze haar eigen wezen. 'Open je hart voor me in al zijn schuilhoeken,' had d'Hermanches haar gevraagd. Welnu, menen de biografen: 'Vanaf deze brief en de volgende wordt het duidelijk dat de markies, al probeerde zij er zich nog zo van te overtuigen dat zij met hem gelukkiger zou zijn dan met een ander, in werkelijkheid alleen maar de plaatsvervanger is van de man met wie zij zich werkelijk gelukkig zou hebben gevoeld.' Zij concluderen, en maken geloofwaardig, dat Belle in haar brieven 'niet de mogelijkheden van conventionele leefbaarheid (wilde) aftasten, maar een inzicht verkrijgen in haar eigen essentie' (p. 159). Dát is een resultaat van de beschrijving die de biografen trachtten te geven van de door Belle van Zuylen gezochte confrontatie. Toen ik op zoek ging naar een beeld voor dat wat Pierre en Simone Dubois uit hun jarenlange verkenning van dit leven in hun boek oproepen, kwam ik als vanzelf terecht op een recente herinnering. Om de concentratie

te hervinden die nodig is om de trage en gestage stroom der woorden van dit boek te blijven volgen, ging ik er even uit, en wat was beter dan naar Oud-Zuylen te wandelen? Daar, ik

beken het, voor het eerst in mijn leven, stond ik tegen die merkwaardige golvende muur aan te kijken rond het slot, waarvan ik, alweer toeval, een week later in de krant een mooie foto zag en las dat het een ‘slangemuur’ is. Ik liep over de slotgracht de tuin in en aan de binnenkant van de slangemuur bleek dat de natuur er danig gecultiveerd is, knap uitgespreide bloesemtakken van perzik, amandel of kers worden er met honderden groene raffia-strikjes tegen het hout gedrukt. Ik hoefde niet eens naar binnen - want dat kon niet - om mij te vereenzelvigen met de schrijfster van de brieven. Zó ongeveer moest zij zich gevoeld hebben: aan alle kanten van buitenaf bekneld, maar van binnen vol groei die haar weg zocht. Dat heeft ze volgehouden en die kunst hebben Pierre en Simone Dubois met grote zorgvuldigheid uit de doeken gedaan. Zij hebben de chronologie niet doorbroken, dat vind ik wel eens jammer, want de consequentie daarvan is onontkoombaar: herhaling van feiten. Dat zij daarbij in de concurrentie met de brieven zelf wel eens de mindere zijn in stijl, zij zullen de eersten zijn om dat toe te geven, maar ook hun stijl is verzorgd. *Zonder vaandel* verdient gretige, aandachtige en geduldige lezers.

Naar alle waarschijnlijkheid, misschien...[*)]
Léon Hanssen

Een van de problemen van de biografie is dat zij op basis van altijd-te-weinig feiten en kennis een levensecht portret moet geven. De lezer verwacht van haar een ‘persoon van vlees en bloed’, in heel zijn betekenis geplaatst tegen de ‘achtergrond van de tijd’. Wie weet kan de roman, op basis van de afspraak dat dit alles *fictie* is, zo'n pretentie waarmaken. Maar voor de biografie schuilt in deze verwachting het gevaar zichzelf, boven haar eigen mogelijkheden, op te blazen tot in het karikaturale en bovenmenselijke. In zekere zin ligt daar ook haar oorsprong; niet voor niets is zij de kleindochter van de hagiografie.

Het streven van de biografie was steeds het uitbeelden van een levenswerkelijkheid, die het uiterste is wat wij ons nog, of misschien al niet meer, kunnen voorstellen: het leven van een ander - van een dode. Om dit uiterste te verwezenlijken heeft de biografie sedert lang een specifieke retoriek ontwikkeld; haar eigen vorm van grote-mensen-taal. Wil de lezer deze taal begrijpen, dan wordt hij geacht zijn dagelijkse maatstaven te laten varen: ‘We moeten niet vergeten dat de ontwikkeling van een genie niet op dezelfde simpele wijze kan worden beschreven als het leven van een doorsneemens.’ (166) Claude Pichois en Jean Ziegler, auteurs van *Baudelaire. Een biografie* (oorspronkelijke Franse uitgave: Parijs 1987) zullen niet nalaten hun lezers daaraan voortdurend te herinneren. Groot is de verleiding van de biograaf om de mens in de hoogte te tillen op een wolk van gouden woorden, ten einde de ongewisheden in dit mysterieuze domein voorgoed te smoren. Ecce homo? Ecce genius!

Op welke gecompliceerde - want niet-‘simpele’ - wijze hebben Pichois en Ziegler nu getracht het leven van Baudelaire (1821-1867) te beschrijven? Hun boek blinkt in ieder geval uit door zijn documentaire karakter. De auteurs konden de vruchten plukken van de bijna spreekwoordelijke Franse archiefzucht, die het hen mogelijk maakte om bij wijze van spreken voor iedere kaartjesknipper die in deze biografie de revue passeert een beknopt levensschetsje in te ruimen en voor elk nieuw adres het precieze huisnummer te geven, de juiste etage of kamer, de inrichting van het pand tot aan het dessin van het behang toe, evenals de exacte ligging van het adres heden ten dage met vermelding van de tekst van eventuele gedenkplaten. Wat betreft de presentatie van feiten zit het wel goed met deze biografie.

Toch hebben de feiten zelden het laatste woord. Er ontbreken er altijd wel een paar. Het gebrek aan historische zekerheid voert de beide biografen tot een opmerkelijk soort casuïstiek. Waar de archiefstukken geen uitsluitsel bieden, begint voor hen als geschiedschrijvers een hogere waarschijnlijkheidsberekening. Prachtig is een passage op p. 98, beginnend met een heel stellig zinnetje: ‘De werkelijkheid is als volgt. Toen Charles eind mei of begin juni 1841 in Bordeaux aankwam, liet hij zich vermoedelijk naar kapitein Saliz brengen, die woonde in de rue de la Vieille-Corderie nr. 18. Hier heeft hij naar alle

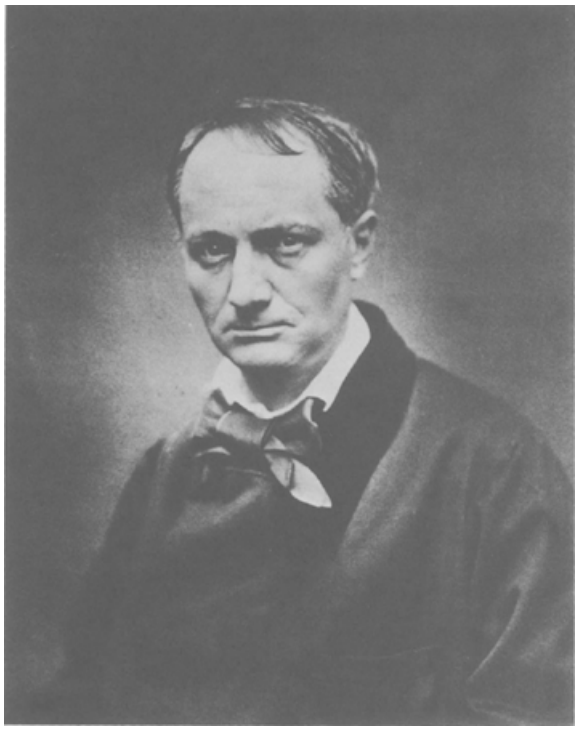

Charles Baudelaire (foto: Etienne Carjat)

waarschijnlijkheid tot zijn vertrek onderdak genoten...'

De werkelijkheid van de biografie loopt op vederlichte voetjes: die van het het 'mogelijk' en 'misschien', het 'wellicht' en het 'zou wel eens kunnen zijn dat'. Maar tegelijk kan een biografie ook heel kordaat voorwaarts stappen met zinsneden als: 'ongetwijfeld is waar', 'zeker is dat', 'de werkelijkheid is als volgt'. Dan zijn er ook biografieën die deze lichte tred en kordate pas in één en dezelfde alinea combineren. Soms tonen zij zich gracieuze evenwichtskunstenaars, maar meestal blijven zij toch komische struikelaars. Deze biografie van Baudelaire behoort tot de laatste categorie: die van het 'naar alle waarschijnlijkheid, misschien...'

Pichois en Ziegler zijn ongetwijfeld eminente Baudelaire-kenners; eerstgenoemde mag zich directeur noemen van het Centre Baudelaire aan de Vanderbilt University in Nashville, Tennessee. Hun ambitie was het schrijven van 'de biografie van een geest en van een lichaam' (13). Maar het resultaat valt tussen beide doeleinden in: waar er lichaam moet zijn, geven zij geest, dat wil zeggen hoogdravende taal, en waar er geest moet zijn - de evocatie van een dichterlijk leven en oeuvre - geven zij lichaam, dat wil zeggen feiten, naakte feiten. Als gevolg van de overvolle documentatie ontrolt er zich in de biografie geen levensverhaal; deze draad blijft haken aan de levensfeiten zelf. De lezer moet de kluwen zelf zien te ontwarren, een hopeloze opgave. Baudelaire blijft de grote afwezige in zijn eigen biografie.

* * *

De auteurs waarschuwen ons steeds in gedachten te houden 'dat Baudelaire er zijn eigen normen op nahield, de normen van iemand die in de marge van de samenleving verkeerde en zich niet gehouden achtte aan de conventies die in de burgerlijke samenleving golden' (239). Om deze positie voor zijn medeburgers uiterlijk duidelijk te maken, verfde de dichter zijn haar groen als een punker avant-la-lettre. Zijn collega Maxime Du Camp bespeurde daarin echter louter de diepere burgerlijkheid van de marginalist. Zijn lakonieke reactie op het groene kapsel: 'Als dat van U hemelsblauw was, zou ik verbaasd staan, maar groen haar - dat zit onder zoveel hoeden in Parijs.' (275) Dit is ook wel het maximum aan relativering dat de beide biografen met betrekking tot hun held kunnen verdragen. Maar het is een relativering die zij zelf niet in staat waren op te brengen.

De socialistische schrijver Jules Vallès (wiens naam in het boek overigens met en zonder accent voorkomt) herdacht Baudelaire met onder andere de regels: 'Hij was geen vernietiger, maar een gelovige. Hij was slechts de pathetische pleitbezorger van een zielig en treurig soort mystiek, waarin de engelen vleermuisvleugels en een hoeregezicht hadden.' (426) De toon van deze necrologie geeft Pichois en Ziegler woorden in de mond als: 'boosaardig', 'een regelrechte aanklacht', 'vijandig', 'virtuoze wreedheid', 'blinde woede', 'kant noch wal' rakend. Over woede gesproken! Het rechterlijk oordeel van de heren biografen: 'Vallès was niet in staat de mens achter het masker te ontwaren.' (275) De mens achter het masker! Een onvergankelijk cliché. Wat zou Vallès anders hebben verwacht als hij achter het masker gluurde? Een koe, met een groene pruik? Dracula?

Baudelaires verhouding tot wat hijzelf noemde de 'wereld van fatsoenlijke mensen', zijn besef van die wereld afgesneden te zijn, brengt de biografen tot een ernstige afweging. Zij vrezen name-

lijk dat diezelfde ‘fatsoenlijke mensen’ zich de dichter alsnog zullen toeëigenen. Voor Pichois en Ziegler rijst daarmee de vraag ‘of we, door zijn leven te reconstrueren, niet proberen deugdzame tranen te ontlokken aan mensen die hem niet zouden hebben willen kennen - en daarmee een kwaad geweten schoonwassen’ (241). Hoe zij deze nogal malle gewetensvraag beantwoord willen zien, wordt uit het betoog niet duidelijk. Ik nam daarom de vrijheid tot een drietal kanttekeningen.

1. Proberen de auteurs nu deugdzame tranen aan zulke mensen te ontlokken of juist niet? (Ik laat maar in het midden of hun reconstructie van Baudelaires leven überhaupt in staat is tot het ontlokken van tranen.)

2. De auteurs spreken over ‘mensen die hem niet zouden hebben willen kennen’. Waarom zouden diezelfde mensen dan wel hun biografie van Baudelaire willen lezen?

3. Moeten fatsoenlijke mensen per se een kwaad geweten hebben wat Baudelaire betreft? Of willen de auteurs hun met deze biografie zo'n kwaad geweten aanmeten?

* * *

In 1861 deed Baudelaire een poging lid te worden van de Académie française, wat ongeveer vergelijkbaar moet zijn met Miep Brons die zich kandidaat stelt voor het ambt van bisschop (een ambt waarvoor men zich niet kandidaat kan stellen; dit ter geruststelling). Het was de gril van een man die de hele schepping als een slechte grap zag en haar toch alleen maar daarom kon waarderen. Het dandyisme beschouwde hij als de enige mogelijkheid tot grandeur in zijn melancholie en eenzaamheid, terwijl zijn grote verlangen steeds was ‘te getuigen van mijn weerzin en afkeer van alle dingen’. Het raadsel nu hoe de bloemen van zijn proza en poëzie konden groeien op zo'n troosteloze vuilnisbelt, wordt in deze biografie onvoldoende uitgemeten, laat staan verklaard. Zodra de biografen hun rol als documentalisten overschrijden, gaan zij zich te buiten aan de retoriek van de oude heldenzang en bazelen zij over Baudelaires ziekte - hij leed aan syfilis - als ‘de prijs die hij voor zijn poëzie moest betalen’ en over de man zelf als ‘de dichter die zijn eigen beul was’.

Kon deze mens liegen zoals ieder mens kan? Ja, zelfs Baudelaire kon het, maar als hij het deed, sprak daaruit volgens Pichois en Ziegler een ‘dubbele oprechtheid’s! Was het niet zonderling dat deze godloochenaar zich op zijn sterfbed ‘op eigen verzoek’ (hij kon overigens boe noch ba meer zeggen) de laatste sacramenten liet toedienen? Ja dat was het, maar hij was ‘te welopgevoed om niet in het geloof van zijn moeder te sterven, als zijn moeder naast hem zat’ (422).

Deugdzame tranen!

De dichter leefde volgens de auteurs in een wereld die, met uitzondering van enkele vrienden, hem niet waard was en hem kennelijk nog steeds niet waard is. Over de courtisane Mme Sabatier, aan wie Baudelaire verscheidene verzen opdroeg, merken zij op dat zij ‘geen criticus [was] die verschillende betekenislagen kon onderscheiden’. Nu weet ik zeker dat ik geen Mme Sabatier ben, maar ik was toch niet in staat in deze biografie veel verschillende betekenislagen te onderscheiden. Een voortreffelijke documentatie, dat zeker, maar daarmee houdt het ook op. Baudelaire vervloekte de wereld waarin ‘handelen niet de zuster is van dromen’. Op een goede dag zal er ook voor hem wel een biografie komen om postuum dit zusterlijk huwelijk te sluiten: het

huwelijk tussen de oorspronkelijke handeling en de romaneske verbeelding. Deze bio-

grafie bereikt dat ideaal geen moment. Dit is natuurlijk niet de plaats om uitvoerig op de kwaliteit van de vertaling in te gaan. Die is in het algemeen naar behoren. Curieus vond ik alleen een opmerking van de vertalers in een korte appendix bij het boek: ‘Hieronder is een lijstje toegevoegd van bestaande Nederlandse vertalingen van het werk van Charles Baudelaire.’

Ik had nu juist zo graag een lijstje van niet-bestaande Nederlandse vertalingen gehad.

Eindnoten:

*) N.a.v. Claude Pichois en Jean Ziegler, *Baudelaire. Een biografie*. Vertaald door Truus Boot en Nelleke van Maaren.
Baarn: Ambo, 1992. 491 blz. ISBN 9026309953.

Signalementen

Wam de Moor, *Dit is de plek. De betekenis van plaats en emotie in het werk van schilders en schrijvers*. Gaillarde Pers (Zutphen 1992). 168 pp.

In reisgidsen is het een bekende methode: schrijvers vertellen over een plek. Maar interessanter is het omgekeerde: wat zegt een plek over een schrijver? Onder leiding van Wam de Moor maakten zes studenten *Overdrachtskunde* (‘een vorm van wetenschapsjournalistiek,’ stelt de verantwoording gerust) vraaggesprekken met schilders en schrijvers die een bijzondere band voelen met een zekere omgeving: het dorp van hun geboorte, de stad van hun jeugd, het Indië dat ze verlieten, het hoge Noorden dat ze ontdekten. Geuren, herinneringen, wijsheden over schoonheid en moraal, alles krijgt verbanden met die plek. *Hun* plek.

Armando opent de rij met een uiteenzetting over het ‘schuldig landschap’ uit zijn werk, grofweg alfabetisch gevolgd door de verhalen van H.H. ten Balk, H.C. ten Berge, Jeroen Brouwers, Guillaume van der Graft, Willem van Toorn, Jan Siebelink en nog zes anderen. De keuze werd mede bepaald door hun affiniteit met Gelderland, maar de gedachten zwerven wijd uit, want de landschappen waar het hier uiteindelijk om gaat zijn de landschappen achter het oog. Veel van de gesprekken hebben nog steeds iets van een reisgids, maar nu voor reizen door het hoofd van de kunstenaar. De plek van een schrijver, zoals Armando zegt, dat is zijn thema.

De plaatsen waar de dertien van vertellen blijken een wezenlijke rol te spelen in hun leven zowel als hun werk. De plek vormt wat je noemt een scharnier tussen beide, en biedt daarmee aanknopingspunten voor een antwoord op de centrale en altijd weer hachelijke vraag van kunstenaarsbiografieën: hoe staat het leven tot het werk? De Moor en de zijnen vinden hier dus prachtig methodisch gereedschap uit voor de biografie. Het is jammer dat de inleiding daar de mogelijkheden niet van uitdiept, jammer ook dat de gesprekken stilistisch niet allemaal even scherp zijn opgeschreven en jammer tot slot dat de mindere kunstenaars zich onmiddellijk laten betrappen op nostalgie van de goedkope soort, naar ongerepte natuur en geluk in eenvoud - maar het boek als geheel, mooi uitgegeven trouwens, smaakt beslist naar meer.

HG

Ik heb iets bijna schoons aanschouwd. Over leven en werk van P.C. Boutens 1870-1943. Schrijversprentenboek 34. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag, 1993. 168 pp.

De dichter P.C. Boutens kende in zijn tijd grote waardering; hij behoorde tot de groten. Van die glorie is nu nog maar weinig over, maar een expositie in het Letterkundig Museum heeft hem, althans voor dit moment, weer in het licht gezet.

Ook bij deze tentoonstelling verscheen weer een fraai Schrijversprentenboek. Naast bijdragen over de receptie van Boutens' poëzie en de rol die hij speelde als ‘boekverzorger’ bevat het ook artikelen van biografisch belang.

Ben Peperkamp komt tot een voorzichtige ‘poëtografie’ van de dichter. In zijn stuk spelen financiële middelen en

maecenaat een belangrijke rol. Ook komt Boutens' betrokkenheid bij de oprichting van de Vereniging van Letterkundigen, zijn inzet voor het ‘Ondersteuningsfonds’ en zijn ijver voor de stichting van een Nederlandse afdeling van de PEN aan bod. Genuanceerd, maar wel wat èrg kort, wordt aandacht geschonken aan Boutens' toetreding tot de Kultuurkamer. Peperkamp legt verband tussen deze stap en Boutens' kunstenaarschap: ‘Weinigen hebben er echter op gewezen dat dit engagement geïnterpreteerd kan worden als een uiterste consequentie van zijn symbolisch getinte poëtica.’ De mogelijkheid dat Boutens' houding tijdens de Tweede Wereldoorlog verband houdt met de vergetelheid waarin hij na 1945 belandde komt niet ter sprake.

Een voor biografen mooi voorbeeld van vermenging van leven en werk geeft van Ernst van Alphen in ‘Miskend en uitverkoren’, waarin hij het homoseksuele verlangen in Boutens' gedichten analyseert. Harry Prick ten slotte leverde een bijdrage over de vriendschap van Boutens met, wie anders, Lodewijk van Deyssel. Het is de vraag of dit Schrijversprentenboek, dat zoals gewoonlijk prachtig is geïllustreerd, de opening is tot eigentijdse aandacht voor het werk van Boutens. In ieder geval heeft het boek een doffe plek in onze literatuurgeschiedenis opgepoetst.

GV

Mededelingen

Boekenmarkt

Zondag 20 juni organiseert de KAN langs de Amstel tegenover het Amsterdamse Muziektheater een boekenmarkt met bijzondere aandacht voor **biografieën, autobiografieën** en **egodocumenten**.

Vanaf 14.00 uur interviewt Anja van Leeuwen een vijftal biografen:

- Hans Goedkoop (over Herman Heijermans)
- Anton van der Lem (over Johan Huizinga)
- Tineke Plettenberg (over Marianne Philips)
- Inge de Wilde (over 'geleerde vrouwen' van de eerste feministische golf, w.o. Aletta Jacobs)
- Rob Molin (over Adriaan Morriën)

Om 16.00 uur volgt **een debat**, waaraan zullen deelnemen Martin Ros, Anton van der Lem en Inge de Wilde. Het debat wordt geleid door Igor Cornelissen.

Tentoonstellingen

Letterkundig Museum

- 13 maart t/m 13 juni: P.C. Boutens
- 12 juni t/m 24 oktober: W.G. van de Hulst (foyer)

Openingstijden:
di t/m za: 10-17 uur
zo: 13-17 uur.
Inlichtingen:
070-3471114

Opossum

Opossum, Tijdschrift voor historische en kunstwetenschappen (jrg. 3, themanummer 8, 1993), heeft in aansluiting op het thema van de boekenweek een themanummer samengesteld over **(auto) biografieën** en **egodocumenten**. De invalshoek is meer maatschappij-historisch dan literair. De bijdragen zijn o.a. van Rudolf Dekker met een overzichtsartikel over egodocumenten uit de periode 1500-1800, Martin van Amerongen over het vak van de biograaf, Henri Beunders over de 'tirannie van sex, geweld en intimiteit' in de media en Alex Dabrowski, die een roman, gebaseerd op het leven van Wittgenstein, vergelijkt met een aantal biografische publicaties over deze filosoof.

Redactie-adres: Tijdschrift Opossum
FHKW/EUR - kamer L3-046
Postbus 1738; 3000 DR Rotterdam

Tel. 010-4082513.

Rectificatie

In Biografie Bulletin 1/1993 stond er een verkeerd gironummer vermeld bij de bespreking van het boek van Léon Hanssen, *Leven in geleende tijd. Over Menno ter Braak*. Het boek is te bestellen door f35,00 over te maken op Postbanknr. **822998**, t.n.v. Gemeente Eibergen onder vermelding van Menno ter Braak.

Tel. informatie: 05454-68000.

Wie doet wat

Elisabeth van Blankenstein
Wilgenlaan 3
3831 XT Leusden
Tel. 033-941937
Elisabeth van Blankenstein werkt aan een studie over haar grootvader, de journalist **Marcus van Blankenstein** (1880-1964).

Anne Derkse-Hermans
Vughterstraat 88
5211 GL 's Hertogenbosch
Tel. 073-148479
Anne Derkse-Hermans werkt in het kader van een promotie-onderzoek aan een biografie van de dichter en journalist **Ed. Hoornik** (1910-1970).

N.D.B. Habermehl
Vuurdoornlaan 21
2803 BA Gouda
Tel. 01820-39092
De heer Habermehl werkt in het kader van een promotie-onderzoek aan de levensbeschijving van **Joan Cornelis van de Hoop** (1742-1825), minister van marine.

P.B. van der Heiden
Thomas van Aquinostraat 8
6500 KK Nijmegen
Tel. 080-616039
De heer van der Heiden werkt aan een biografie - tevens proefschrift - van mr. **J.M.L.Th. Cals**, oud-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, en oud-minister-president.
Aukje Holtrop
Van Breestraat 58
1071 ZR Amsterdam
Tel. 020-6795361
Aukje Holtrop is bezig met een biografie over de kinderboekenauteur **Nienke van Hichtum**.

Willem Maas
Vliestroom 12
1826 AH Alkmaar
Tel. 072-6244309
Willem Maas werkt aan een biografie over de auteur **Jacques Gans** (1907-1972).

Erik Slagter
Eem wijkstraat 1
2271 RC Voorburg
Tel. 070-3866555

Erik Slagter doet kunsthistorisch en biografisch onderzoek naar de moderne kunstschilders **Bram en Geer van Velde**.

Adreswijziging:

Hans Goedkoop (**Herman Heijermans**)
Tel. 020-6732518

Hans Vogel (**Annie M.G. Schmidt**)
Gerard Terborgstraat 6 III
1071 TM Amsterdam
Tel. 020-6714760

Nanda van der Zee (**Jacques Presser**)
Huize Sluys Nae
Zandpad 18
3631 NK Nieuwersluis.

Biografie Bulletin 93/3

Oedipus voor de sfinx
Inleving in de biografie
Hans Goedkoop

Toen Michael Holroyd hem ontmoette, in het midden van de jaren zestig, was Lytton Strachey een jaar of dertig dood. Maar zijn kwalen leefden nog. In de nagelaten brieven doken ze stuk voor stuk weer op, de pijnen en de zuchten en de klachten, en ze bleken nog altijd vitaal. Holroyd kreeg ze ook. Zijn eetlust verdween, zijn hoofd werd dof en hij kwam tot een besluit. Voor zijn volgende boek zou hij een held uitzoeken met een robuust gestel, jawel, een atleet als het kon, ongeneeslijk gezond en levensblij. Het werd George Bernard Shaw.

Eind jaren tachtig vertelde hij de BBC hoe dat beviel. Na twee delen biografie en een derde op stapel begon hij zich al meer en meer te voelen als Shaw. Hij kreeg het loopje van Shaw, greep naar zijn oor als Shaw en wist zich aardig op weg de wereld te ontraadselen, net als Shaw. In de woorden van Martin Ros, die gegrepen voor de televisie zat: 'Hij had de ontdekking van Shaw nog eens overgedaan: de mens bestaat uit een beneden en boven de gordel, gelijk kauwgom en graniet.'[1]

Betrekkingswaan, heet dat onder artsen: de jeuk die begint als een ander zich krabt. Medicijnenstudenten hebben er last van maar biografen ook, en niet de slechtsten. Angenies Brandenburg (die bij het werk aan haar *Annie Romein-Verschoor* soms ook *ruzie* kreeg met de overledene) heeft daar misschien een verklaring voor. Aan haar schrijftafel, vertelt ze, ontstond een 'dialoog over de dood heen' die vaak ver na werktijd nog doorging, het hele etmaal rond soms, tot in haar 'onderbewustzijn, dromen en nachtmerries' aan toe. Annie hield haar uit de slaap en Annie zocht haar in de droom. 'Wel elke biograaf moet dit vreemde, metafysische geheim ervaren hebben,' schrijft ze, 'de zekerheid dat zijn onderwerp hem precies even goed heeft leren kennen als hij zijn onderwerp - en waarschijnlijk beter.'[2]

* * *

Inleving. Wie een ander leven wil begrijpen moet zijn eigen leven inzetten, het is de enige manier. Hij moet de vragen van de ander loslaten op zijn eigen geest, hij wordt toeschouwer en deelnemer tegelijk. (Een geschilderd portret wordt zo vanzelf ook een zelfportret van de schilder, een interview geeft gelijk een indruk van de interviewer.) Legt een biograaf iets bloot, dan geeft hij gauw ook iets bloot van zichzelf - en het is de vraag of dat eigenlijk wel zou moeten. Is het goed voor een biografie als door het beeld van de held een tweede beeld schemert, dat van de schrijver? Wordt de lezer daar beter van?

Ja, zegt Martin Ros, die Holroyd viert als een 'nieuwe' biograaf die van de biografie 'een geheel nieuw literair genre maakt, de roman van het leven van een ander en die van zijn eigen leven met dit leven in één'.[3]

Nee, zegt Angenies Brandenburg, die de eisen van de wetenschap in het oog houdt en verlangt dat de biograaf buiten zijn tekst blijft. 'Het zijn de gedachten, emoties en ervaringen van de held die ter zake doen,' schrijft ze streng, 'niet die van de biograaf.'[4]

Daar heeft ze zonder meer gelijk in, zou ik zeggen, maar het valt te bezien of ze haar gelijk ook krijgt, om te beginnen van zichzelf. Ze vertelt in één moeite door hoe ze haar beschrijving van de studentenkamer van de jonge Annie Verschoor, Leiden 1914, ontleende aan het interieurtje van haar eigen kamer, een halve eeuw later in Utrecht. En moet het leven van de heldin dan nog eens begrepen worden uit droom en onderbewustzijn, als een metafysisch geheim bovendien, dan wordt het lastig om de waarde van een interpretatie te schatten. Als de biograaf zijn (of haar) argumenten haalt uit gebieden die hij zelf niet kent of overziet, wiens argumenten zijn het dan? Als hij ze niet kan controleren, moet hij ze dan wel gebruiken? En als hij ze niet wil gebruiken, welke moet hij dan gebruiken? Is het eigenlijk wel *mogelijk* om de duistere wegen die Brandenburg gaat te vermijden?

* * *

Biografen praten graag over de band met hun held of heldin, vooral in Engeland gaan fantastische verhalen van haat en liefde en hartstochtelijke vereenzelviging, maar het schort nogal eens aan analyse. De biografie heeft nooit veel opgehad met theorie.

Dat gebrek aan wetenschappelijkheid heeft historici vaak huiverig gemaakt voor het genre. In tijden van optimisme over hun eigen vak houden historici zich liever bezig met grote lijnen, met landen en continenten, ontwikkelingen door de eeuwen heen. Het individu is vaak een lastig ding, een dwarsligger die zich aan de grote lijn onttrekt, een spookrijder in de stroom van de tijd. Het individu laat zich slecht generaliseren. Historici leven vanouds met een paradox die ze zich vaak nauwelijks bewust zijn en ook maar zelden benoemen: de ervaring dat het beeld van het verleden duister wordt en vaag, juist als je je blik *beperkt*. In vogelvlucht is de wereld ordelijk, van de grond af benemen de details je het overzicht. Geen verleden zo beperkt en handzaam als het leven van een enkeling, maar geen verleden tegelijk zo ongrijpbaar. Een biografie is een hachelijke onderneming. Maar (zei Nietzsche al) een geschiedschrijving in crisis zal toch altijd op de biografie terugvallen. Wilhelm Dilthey, een tijdgenoot van Nietzsche en grondlegger van de hermeneutiek, werkte een dergelijke gedachte in de jaren 1880 uit. Hij zag een einde komen aan de metafysische systemen die de geschiedenis orde gaven en besloot als denker weer te beginnen bij het begin: het begrijpen van het 'door mensen geleefde leven'. Het individu was de 'oercel' van de samenleving, een middelpunt van krachten in de wereld dat tot niets te herleiden viel dan zichzelf. Onderzoek naar het individu zou daarom de meest filosofische vorm van geschiedschrijving opleveren, een genre dat alle menswetenschappen samenbracht.[5]

Hij keerde daarmee terug naar oude gedachten die nog altijd het citatenboek van de biograaf vullen, naar Emersons '*There is properly no history; only biography*', naar Carlyles '*History is the essence of innumerable biographies*', naar Popes '*Know then thyself, presume not God to scan,/ the proper study of mankind is man*'. Hij ging helemaal terug tot aan het raadsel van de sfinx dat alleen Oedipus wist op te lossen: *de mens*. 'Niet het raadsel van de wereld,' legde hij uit, 'dat is de ene, de objectieve helft van dit vragenkluwen. Neen, veeleer juist het gelaat van dit leven zelf, met die ogen die nu eens verlangend de wereld in kijken, dan weer in stille contemplatie of dromerig over haar heen staren, met die mond die nu eens lacht, dan weer krampt en lijdt: deze sfinx met

haar dierenlichaam en haar mensengezicht.'[6]

Maar waarom was juist dat individuele leven een raadsel? 'Leven [...] is datgene wat ons van binnen bekend is, datgene waarachter we niet meer kunnen gaan.'[7] Het individu staat aan de rand van de wereld, het is één partij aan de onderhandelingstafel. Ik, mens, ben het middelpunt van alle feiten die mijn wereld uitmaken en tegelijk ben ik geen deel van de werkelijkheid. Ik ben een grens, want voor mijzelf ben ik geen feit, ik kijk toe en denk, ik rangschik en besluit. Mijn leven speelt zich af aan twee kanten van de huid, tussen geest en wereld, verbeelding en daad. Ik heb niet één werkelijkheid, het zijn er *twee*. In de wisselwerking tussen beide ontstaan mijn ervaringen, en de rede kan over die erva ringen niet oordelen want ze is er zelf een deel van.

Individuum est ineffabile, zei Goethe al. En wist Oedipus al.

* * *

Maar met Oedipus liep het niettemin slecht af. Onderweg naar Thebe en de sfinx had hij, een weeskind, koning Laios van Thebe gedood zonder terug te denken aan de orakelspreuk die voorspelde dat hij zijn vader zou ombrengen en zijn moeder zou huwen. Overmoedig na zijn overwinning op de sfinx kwam hij aan in de stad en trouwde met de vrouw die hij niet herkende als zijn moeder. De stedelingen werden kort daarop getroffen door een godsoordeel, de pest, maar het kwam niet bij hem op de oorzaak

bij zichzelf te zoeken. Pas toen de blinde ziener Tiresias hem de ogen opende, doorzag hij het raadsel (en stak zich de ogen uit). *De mens*. Hij had het goede antwoord gegeven maar niet beseft dat het op hem zelf terugsloeg. Ook hij was een mens, hij was zichzelf een raadsel gebleven.[8]

Een wijze les voor wie een ander wil begrijpen, maar Dilthey gaf de hoop niet op. Hij vertrouwde op het bestaan van een '*Gemeinsamkeit menschlichen Wesens*', een soort grondplan van de geest dat ieder mens gemeen heeft, iets gelijksoortigs dat een brug kan slaan tussen de '*Innerlichkeit*' van de een en de ander. Hij slaagde er alleen niet in die *Gemeinsamkeit* ook werkelijk aan te tonen. Het bleef bij een vooronderstelling, en die is sindsdien van alle kanten genuanceerd en aangevochten - in de eerste plaats door psychologen, maar ook door hermeneutici in Dilthey's spoor. Zijn theorie steunt op een '*verstekende Methode*' die ten slotte weinig anders is dan het vage idee van inleving waar de mens het al sinds heugenis mee doet. Zie de wirwar van verstand en misverstand die ons door de dagen helpt en je weet hoe betrouwbaar die is.

* * *

Theoretici van de geschiedenis en de psychologie (en eigenlijk elke andere wetenschap van de mens) zijn de laatste twintig jaar beroofd van veel illusies. De grote metafysische systemen lijken inderdaad verkruimeld en verpulverd, God is misschien niet dood maar voor iedereen Iemand anders, Marx wordt weer gewoon een negentiende-eeuwse denker en Freud raakt reddeloos zoek onder al de kanttekeningen die bij zijn werk worden gezet. De modellen en methoden uit de handboeken staan er star en onbruikbaar bij en wat overblijft is meestal een mengeling van intuïtie en conventie - zoiets als gezond verstand, maar dan aanvaardbaar gemaakt onder de roepnaam eclecticisme. De menswetenschappen keren van de mensheid terug naar de mens en komen bijna onverrichterzake weer uit bij een mythe die al 2500 jaar niet wil verouderen - net als Dilthey destijds maar somberder, zonder zijn vaste overtuiging dat de ene mens de andere ten slotte zal kennen en begrijpen. Ze stuiten op de oude vragen van de biografie.

De vragen van de sfinx.

'Welk wezen loopt in de ochtend op vier benen, in de middag op twee, en in de avond op drie?'

'De mens,' weet de biograaf.

Een raadsel, denkt de sfinx, en ze lacht.

Dit artikel is een fragment uit een essay over de biografische methode, waaraan Hans Goedkoop werkt in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Eindnoten:

1 Martin Ros, 'Een nieuwe toekomst voor de biografie', *Maatstaf* 38 (1990) nummer 9/10, 2-7, aldaar 2. Michael Holroyd, *Lytton Strachey: a biography* (2e druk, Harmondsworth 1987) 17.

2 Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor 1895-1978. Deel II. Noten en commentaar* (Amsterdam 1988) 59-66; Angenies Brandenburg, 'Door het vergrootglas', *Biografie Bulletin* 1 (1991) nummer 1, 13-16, aldaar 14. Over haar biografische dromen vertelde Brandenburg in oktober 1990 op een symposium van de Werkgroep Biografie in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

3 Martin Ros, 'Een nieuwe toekomst voor de biografie', 2-3.

4 Angenies Brandenburg, *Annie Romein-Verschoor. Deel II*, 65.

5 Ik baseer me hier mede op een artikel van Jos de Mul, 'Tussen kunst en wetenschap. Wilhelm Dilthey over de historische biografie' in *Aspecten van de historische biografie* (Kok Agora 1992), p.37 e.v.; Hans Goedkoop, 'Desiderata, veel desiderata', *Biografie Bulletin* 1 (1991), nummer 2, 33-38. Zie voor een inleiding op het werk van Dilthey: H.P. Rickman, *Wilhelm Dilthey. Pioneer of the human studies* (Londen 1979), met name 42-87.
Over de verhouding tot Nietzsche, zie: J. Kamerbeek, 'Dilthey versus Nietzsche', in: *Creatieve wedijver. Vier historisch-critische opstellen* (Amsterdam 1962) 57-86.

6 Geciteerd in: M. van Nierop, 'Leven en historiciteit: de hermeneutica van Dilthey', in: Th. de Boer e.a. ed., *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen* (Meppel 1988) 17-53, aldaar 45.

7 Ibidem, 17.

8 Dit is de betekenis die Paul Ricoeur, naast de Freudiaanse duiding, aan de mythe geeft; een verbeelding van het zelfinzicht dat een cliënt in psychoanalyse moet zien te bereiken. Paul Ricoeur, *De l'interprétation*, 496 e.v. Aangehaald in: Th. De Boer, 'De hermeneutiek van Ricoeur', *Hermeneutiek*, 97. Hoezeer Freud zelf zich al van deze tweede betekenis bewust was, beschrijft: Ernest Jones, *Sigmund Freud. Leben und Werk*. Band II, vertaling Gertrud Meili-Dworetzki (München 1984) 27-28.

De onvindbare papegaai
De moeizame zoektocht van de biograaf als psycholoog
Jan Fontijn

‘Books say: she did this because. Life says: she did this. Books is where things are explained to you. Life is where they aren't... Books make sense of life.’

Dit citaat uit *Flaubert's Parrot* van Julian Barnes geeft goed aan hoe groot de afstand is tussen de chaotische ruimte van het volledige leven en het betekenisvolle kader van de levensbeschrijving. Op het eerste gezicht lijkt de winst erg groot. Het bonte, structuurloze geheel van ongelijksoortige, wisselvallige handelingen, ervaringen en gebeurtenissen dat het leven nu eenmaal is, wordt door de biograaf keurig in kaart gebracht. Plooien worden glad gestreken: er wordt geknipt en gewerkt volgens een vast patroon. Het resultaat lijkt voorbeeldig. Elk onderdeel heeft zijn plaats in het geheel. De biograaf kan tevreden zijn, omdat het leven doorzichtig is geworden en geen of nauwelijks meer witte plekken meer kent. Voor alles heeft hij wel een interpretatie klaar, ook al had zijn held in het gewone leven vaak het idee als een stuurloos wrak in de immense levenszee te dobberen.

De vraag is of de biograaf terecht zo tevreden is, of hij niet beter een kwaad geweten had over zijn voorbeeldige levensbeschrijving. Is zijn held of heldin niet gestikt onder die vele verklaringsmodellen (cultuurhistorische, sociologische, medische of psychiatrische) die op hem of haar beproefd zijn? Waar eens een vurig hart klopte, de tranen vloeiden, het hoofd gonsde, de handen trilden, de adem stokte, is er nu de rust, de kalmte en het begrip van de biograaf. Wat de biograaf zou moeten verontrusten is dat zijn verklaringsmodellen zo abstract en vaak zo weinig subtiel zijn en dat de hoeveelheid betrouwbare feiten waarop hij zijn duidingslust botviert zo beperkt is. Hoeveel meer vrijheid heeft de romancier, die met zijn verbeelding een gecompliceerd en genuanceerd beeld kan geven van de werkelijkheid van een persoon! In de roman-biografie *Flaubert's Parrot* van Julian Barnes staat de vergeefse zoektocht van de biograaf naar de papegaai, die Flaubert bij het schrijven van het prachtige verhaal ‘Un coeur simple’ gebruikte, voor de vergeefse zoektocht van de biograaf naar de waarheid in een leven.

Gustave Flaubert (foto: Carjat)

Wat is bovendien de waarheid in een leven?

* * *

Elke biograaf weet dat hij omwille van de wetenschap en omwille van het verhaal een hiërarchie aanbrengt in de feiten, sommige daarvan nadruk geeft, andere weglaat. Hij weet ook dat hij omwille van de eenheid en duidelijkheid van het levensverhaal verbanden aanbrengt tussen feiten, die soms heel ver van elkaar liggen en heel heterogeen zijn. Uit de verzameling van feiten moet hij een persoonlijkheid, een karakter in ontwikkeling reconstrueren. Wanneer het gedrag van de hoofdpersoon vreemd of buitensporig is, verwacht de lezer daarvoor verklaringen. Voor die verklaringen moet hij een manusje van alles zijn. Hij moet niet alleen sociaalhistoricus zijn, cultuurhistoricus en medicus, maar ook psychiater of psycholoog. De meeste biografen maken de indruk hier geen problemen over te maken en stralen een bijna onbegrijpelijke vastberadenheid en zekerheid uit. Of er niets aan de hand is, worden knopen doorgehakt met de botte bijl. Is het zo vreemd dat vele schrijvers biografen met argwaan tegemoet treden en dat hun weduwen het liefst de deur gesloten houden?

Hoe ongelijksoortig en talrijk de levensfeiten zijn, waarop de biograaf zich moet baseren, is goed te illustreren aan Frederik van Eeden. Van Eeden bewoog zich in allerlei kringen en was medicus, psychiater, filosoof, mysticus, spiritist, sociaal hervormer, essayist, romancier, dichter, criticus, toneelschrijver en wat niet meer. Vanaf het begin was het me duidelijk - ik heb dat in de inleiding van mijn biografie benadrukt - dat ik als biograaf zoveel mogelijk recht moest doen wedervaren aan de pluriformiteit van Van Eedens leven en persoonlijkheid en dat ik daarom moest thuisraken op de verschillende gebieden waarop hij zich bewogen had. Zo moest ik op de hoogte zijn van de geschiedenis van de literatuur, de medicijnen, van de sociale geschiedenis, van de kerkgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis omstreeks 1900. Het leek me onjuist om voor het beschrijven en verklaren van zijn karakter alleen bij de psychologie te rade te gaan. Een psychobiografie van Van Eeden schrijven, zoals Van Tricht ooit van Couperus heeft geschreven, met verwaarlozing van cultuurhistorische en andere verbanden, wijs ik af. Een mens is tenslotte zoveel meer dan de som van zijn innerlijke determinanten. Ik ben het grondig eens met Robert Gittings, de biograaf van Keats en Hardy, die in *The Nature of Biography* (1978) schrijft dat voor een biograaf de bestudering van de economische en sociale omstandigheden belangrijker is dan de studie van de psychologische achtergrond. Een pure psychobiograaf (iemand dus die zijn held alleen psychologisch benadert) zou in het geval van Van Eeden het gevaar lopen om van een veelzijdige persoonlijkheid, die openstond voor allerlei invloeden, een beperkt en vertekend beeld te geven.

Iets anders is natuurlijk de vraag in hoeverre Van Eedens behoefte om zich op zovele terreinen te manifesteren en zich met alles te bemoeien een psychisch probleem is, dat nadere analyse nodig maakt. Zichzelf typeerde hij als een zoeker, die onrustig steeds nieuwe doelen najaagde en nooit iets geheel afmaakte. Wat dreef hem om zich zo veelzijdig te oriënteren? Was het ambitie? Dergelijke vragen - en het zijn de enige niet - behoren natuurlijk wel degelijk tot het gebied van de psychologie. Ik heb deze vragen en de beantwoording daarvan in mijn biografie niet geschuwd.

* * *

Wat heeft de psychologie voor mij als biograaf nu betekend?

Bij het begin van mijn onderzoek was ik vrij onbevangen. Zolang ik nog met materiaalverzamelen bezig was, had ik met psychologie niets te maken. Dat veranderde toen ik die fase achter de rug had en de ontzaglijke hoeveelheid documenten moest interpreteren om een portret van Van Eeden te maken, waarin naast sociale, economische en cultuurhistorische factoren ook psychische een belangrijke rol spelen. Maar hoe een karakter in ontwikkeling neerzetten, een karakter dat gevormd is door de negentiende-eeuwse cultuur?

Op verschillende momenten in zijn leven vertoonde Van Eeden een opmerkelijk, ja zelfs buitensporig gedrag. Voor zichzelf, voor mensen uit zijn omgeving en soms ook voor het grote publiek was hij een raadsel. In de inleiding van mijn biografie *Tweespalt* schreef ik: 'Over de persoon van Van Eeden is altijd al veel te doen geweest. Een Christus werd hij genoemd, die bij tijden een Satan was, een groot schrijver met een bijna geniale intelligentie, een cynische idealist, een Hamlet, een in zijn ijdelheid gekwetste profeet, een weekhartige beul, een narcistische faun, een mislukt genie, een uiterst bekwaam psychiater, een boosaardige ijdeltuit, een bedrieger en wat niet meer.'

Als dat zo naar voren springt, dan ontkomt de biograaf er niet aan door middel van de psychologie wat meer klaarheid in zo'n raadsel te brengen. Maar er was nog een andere reden om de psychologie naar voren te schuiven in mijn biografisch onderzoek.

Van Eeden zelf had vanaf zijn jeugdjaren een buitengewone interesse in zijn eigen psyche en verdiepte zich zijn hele leven lang in zijn innerlijke drijfveren.

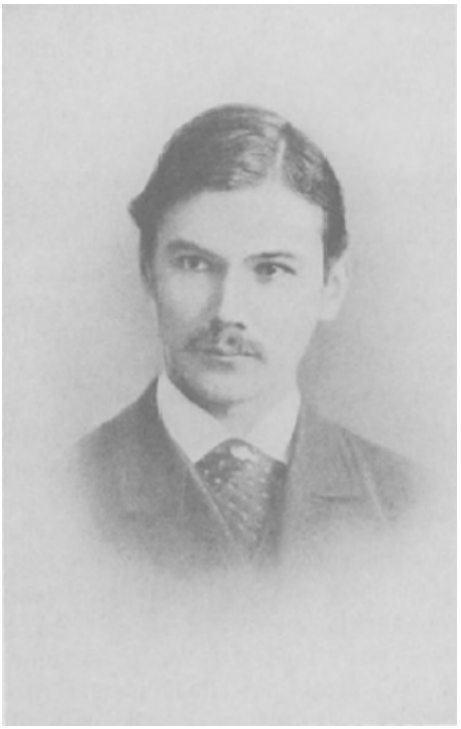

Frederik van Eeden in 1880

Deze grote interesse in eigen zieleleven is trouwens een van de redenen geweest waarom hij in de jaren tachtig van de negentiende eeuw na zijn medische studie voor de psychiatrie koos. Hij had er grote verwachtingen van; zij was voor hem bij uitstek een superieure 'geestelijke' wetenschap, die een waardig antwoord was op het materialistische positivisme. Van Freuds psychoanalyse wilde hij aanvankelijk niets weten; zij was hem te positivistisch en behoorde met al die nadruk op seks volgens hem tot de duivelse wetenschap. Pas later zou hij daar na kennismaking met Freud anders over gaan denken.

Zijn drang tot zelfanalyse, die hij regelmatig in zijn dagboek demonstreerde en die mij soms een voortreffelijk hypothese verschafte voor mijn psychologisch onderzoek, had anders dan bij Freud niet in de eerste plaats een weten-

schappelijke maar een morele functie. Een mens kon door eindeloos zelfonderzoek volgens hem een graad van hogere volmaaktheid verkrijgen. Van Eeden had - dat werd mij al gauw duidelijk - een sterk ontwikkeld geweten dat onbarmhartig elke tekortkoming signaleerde met alle schuldbesef, zelfkwellingen en angsten vandien. Soms ook probeerde hij onbewust zijn medogenloze superego te misleiden en moest hij achteraf constateren dat hij onbewust oneerlijk was geweest en zichzelf misleid had. Van Eeden kon moeilijk erkennen dat hij ambitieus was of agressief en verdrong die elementen dan ook in zichzelf. Aan de biograaf de taak om in een psychologische benadering die verdrongen elementen te signaleren en aan het daglicht te brengen.

Gelukkig beschikte ik over veel documenten om dat laatste te doen. In de inleiding van mijn biografie *Tweespalt* heb ik kort aangegeven over welke bronnen in de vorm van ego-documenten ik beschikte. De belangrijkste waren voor mij, naast de dromen, vooral de duizenden brieven van en aan Van Eeden, waarmee ik inzicht kreeg in de zeer verschillende sociale kringen waarin hij zich bewoog, de autobiografische geschriften, waarmee Van Eeden voor een deel zijn leven rechtvaardigde en ten slotte het dagboek, dat hij vanaf zijn veertiende jaar bijhield tot het eind van zijn leven.

Zijn dromen, waarvan hij er ongeveer vijfhonderd in een dromenboek noteerde, zijn naast zijn literaire werk unieke documenten waarmee ik als biograaf verborgen drijfveren op het spoor kon komen. Ik heb ze vaak geraadpleegd, al was ik het met Richard Holmes, de biograaf van Shelley en Coleridge, eens dat het niet zo gemakkelijk was ze verantwoord te gebruiken. Was Van Eeden betrouwbaar in de registratie van zijn dromen? Hoe ze te duiden? Een ding wist ik zeker: aspecten van Van Eedens innerlijk leven, die overdag niet aan bod konden komen, duiken in de dromen op: zijn ambitie, zijn agressiviteit, onverwerkte conflicten met mensen uit zijn omgeving, zijn angst voor seksualiteit. Zijn droomwereld is nogal eens - en dat tot grote ergenis van Van Eeden - bevolkt door booswichten en agressieve en wulpse demonen. In het eerste deel van mijn biografie kon ik op grond van een droom aantonen, hoe jaloers Van Eeden op zijn oudere broer Johan was. Veelzeggend voor zijn behoefte aan verdringing is wel dat hij jarenlang poogde om al dromend zijn dromen zo te manipuleren dat deze negatieve elementen zouden verdwijnen. Soms lukte dat. Hij probeerde over deze zogenaamde ‘heldere’ dromen omstreeks 1900 een theorie te ontwerpen, dezelfde tijd waarin Freud zijn *Die Traumdeutung* publiceerde.

* * *

Wat is de waarheidswaarde en de informatiewaarde van deze verschillende bronnen? Een antwoord op die vraag vergt kritisch lezen, vaak lezen tussen de regels door. En dat betekent tevens psychologie bedrijven. Vragen die ik me stelde waren onder andere: hoe eerlijk was Van Eeden in zijn dagelijkse notities? Hoeveel waarheid kon hij aan? Welke functies had het dagboek voor hem?

Hoe moeilijk het was om de dagboeknotities te beoordelen, blijkt bijvoorbeeld uit het volgende. Het gebeurde wel eens dat het dagboek in handen kwam van zijn meisje of zijn moeder. Hij wist dat. Verder dacht hij wel eens aan de mogelijkheid van publikatie. Een andere complicerende factor was dat er tijdens Van Eedens leven al een negatieve beeldvor-

ming over hem bestond: herhaaldelijk werd hem oneerlijkheid verweten. Voor mij als lezer van het dagboek betekende dat ik op mijn hoede was bij het lezen. Uit vergelijking tussen brieven, dagboek en autobiografie is op te maken dat hij een aantal pijnlijke zaken niet in zijn dagboek noteerde. Waarom niet? Met beantwoording van deze en nog vele andere vragen van psychologische aard hield ik mij in de eerste fase van mijn onderzoek intensief bezig.

Een complicerende factor hierbij was dat Van Eedens persoonlijkheid vrij onpeilbaar en kameleontisch is: hij wisselt voortdurend van meningen, het ritme van zijn depressies is moeilijk vast te leggen en de aard en de oorzaak van angsten moeilijk te doorgronden. Verder constateerde ik - vooral bij het onderzoek voor het tweede deel van mijn biografie - dat elke periode van zijn leven meer dan gemiddelde veranderingen bracht, ook van psychische aard. Zo manifesteerde Van Eeden kort na zijn veertigste jaar een sterk dynamisme en viel hij na zijn vijfenvijftigste jaar plotseling ten prooi aan allerlei ouderdomsverschijnselen, en wel met zulke grote psychische gevolgen dat ik van plan ben een psychiater of neuroloog, gespecialiseerd in de gerontologie, te raadplegen.

* * *

Een erg belangrijke vraag was steeds: door welke psychologische kennis of theorie liet en laat ik mij bij mijn biografisch onderzoek leiden? Tot nu toe heb ik deze vraag ontweken. Ik vind hem ook moeilijk te beantwoorden, omdat ik het niet zo duidelijk weet. Eerlijk gezegd ga ik bij het biografisch onderzoek in de eerste plaats uit van psychologie zoals ik die dagelijks hanteer bij mijn omgang met andere mensen en bij zelfanalyse. Het is een psychologie met naar ik hoop een flinke dosis *common sense* en levenservaring. Die psychologie zit vol niet-geëxpliciteerde definities over de menselijke natuur en bevat een nuttige kennis van allerlei psychische verdedigingsmechanismen die mensen hanteren om zich in het leven ten opzichte van hun medemensen te handhaven. Het is kennis die volgens de vakpsychologen nogal wat vooroordelen en onjuistheden bevat maar waarvan je de indruk hebt dat een groot aantal anderen mensen hem met je delen. Het is een soort algemene psychologische kennis over de mens die in de loop der eeuwen vaak hetzelfde is gebleven en die soms even nuttig is als de theoretische kennis die men zich via handboeken over de moderne psychologie kan eigen maken.

Een schatkamer vol psychologische kennis is te vinden bij de grote psychologen onder de schrijvers zoals Plutarchus, Seneca, Suetonius, Montaigne, Shakespeare, Chamfort, La Rochefoucauld, Stendhal, Schopenhauer, George Eliot, Nietzsche, Thomas Mann en Vestdijk. Ik ben ervan overtuigd dat deze schrijvers de diepste diepten van het menselijk hart hebben gepeild. Montaigne bijvoorbeeld, een groot bewonderaar van de Griekse biograaf Plutarchus, deelt in zijn essays wijze lessen uit over vriendschap, ijdelheid, over de onbestendigheid van het menselijk handelen, over de nadelen van een hoge positie, de beheersing van de wil, over eigendunk en nog veel meer: een nuttige leerschool, ook voor een biograaf van deze tijd. En wat anders dan Stendhals *De l'amour* zou men moeten raadplegen over de liefde?

* * *

Behalve op die elementaire *common sense*-psychologie en literaire psychologie kon ik nog op iets anders terug-

vallen. Ik heb jaren geleden een ruim vijf jaar durende freudiaanse psychoanalyse ondergaan, waarin ik dagelijks mijn innerlijk trachtte te doorgronden. Die ervaring heeft me natuurlijk gevormd en is op mijn ideeën over de psyche van de mens van invloed geweest - het zou flauwekul zijn om dat te ontkennen -, al kan ik niet precies zeggen op welke manier en in welke mate. Wel heb ik de illusie dat ik in de analyse beter dan daarvoor leerde mijn eigen gedrag en dat van anderen te observeren en te analyseren en oog te krijgen voor de zeer verschillende motieven waardoor mensen worden gedreven zonder dat zij zich daarvan altijd bewust zijn. Ik leerde allerlei, soms nauwelijks bewuste, strategieën kennen in mijn omgang met mensen. De psychotherapie verschafte mij, zo verbeeld ik mij, zelfkennis en vermeerderde mijn psychologische kennis. In het biografisch onderzoek, waar de inleving van de biograaf in zijn held of heldin een belangrijke rol speelt, is een flinke dosis zelfkennis ongetwijfeld iets wat te pas kan komen. Die zelfkennis voorkomt misschien dat de biograaf

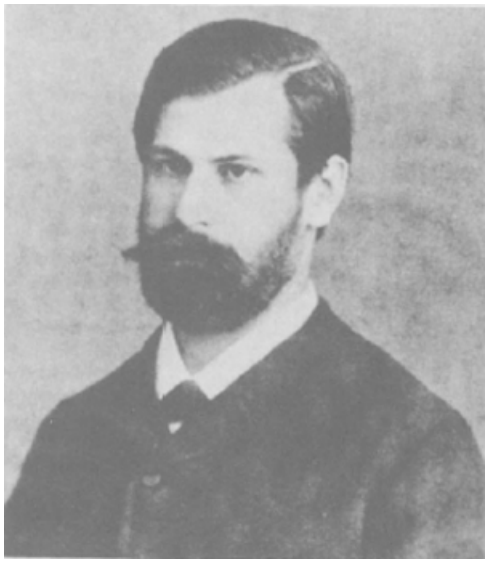

Sigmund Freud in 1985

zijn eigenaardigheden onbewust of al te lichtvaardig in de gebiografeerde projekteert.

De vaak niet bewuste intenties bij het menselijk handelen is een centraal punt in de psychoanalyse. Mensen handelen vanuit allerlei drijfveren: macht, woede, wraak, ambitie, angst, liefde, haat enz. Meestal zijn die drijfveren erg duidelijk zichtbaar, maar vaak ook worden ze bewust of onbewust verborgen of ontkend. Over het algemeen heb ik pas de neiging over iemand intenties een probleem te maken en na te denken, als zijn gedrag mij onbegrijpelijk voorkomt.

* * *

In mijn biografisch onderzoek ging ik over tot intentieonderzoek wanneer Van Eedens gedrag daartoe aanleiding gaf of sterk afweek van wat ‘normaal’ was, bijvoorbeeld wanneer zijn handelingen en woorden sterk verheven of idealiserend of moraliserend waren. Ik had en heb dan de neiging op zoek te gaan naar het ‘tweede gezicht’, dat achter het masker van fatsoen of beheerste levenswandel of rationaliteit schuil gaat. Ik hanteer zeer bewust - het woord ‘normaal’ duidt daar al op - een normatieve

opvatting over de menselijke natuur. Wat de drang tot ontmaskeren betreft lijk ik in de traditie te staan van de twintigste-eeuwse biografen met een sterk *debunking* karakter. Lytton Strachey is daar een voorbeeld van. Strachey reageerde echter volgens mij teveel zoals het in het begin van deze eeuw bij een 'verlicht' modern mens paste: hij was te geïrriteerd door de hypocriete Victoriaanse cultuur en sloeg dan ook door in zijn interpretaties en oordelen.

Van die Victoriaanse cultuur maakte ook Van Eeden deel uit, hoewel hij er vanaf ongeveer 1900, dus na zijn veertigste jaar, van probeerde los te komen.

De gevaren, die er voor een biograaf aan zo'n argwanende mentaliteit van *debunking* vastzitten, zijn niet gering. Hij kan, zoals ikzelf ervaren heb, hier en daar wel eens doorslaan in de neiging tot argwaan. Hoeveel *benefit of the doubt* de biograaf zijn held moet geven, kan natuurlijk alleen maar van geval tot geval bekeken worden. Het gevaar is niet denkbeeldig dat het neurotische of pathologische in de gebiografeerde de overhand krijgt. In veel psychoanalytische biografieën reduceert men iemand al te gemakkelijk tot een zenuwzieke zonder voldoende oog te hebben voor andere elementen in de persoon. Men schrijft geen biografieën meer maar psychopathografieën. Het vervelende van deze psycho-pathografieën is dat de makers daarvan de pretentie hebben de waarheid over een persoon in hun zak te hebben. Het is een euvel waar vele psychoanalytische biografen last van hebben.

De psychoanalyse staat momenteel in een kwade reuk. Het wetenschappelijke karakter van de theorie wordt verder sterk bekritiseerd. Weinig hypotheses zouden echt empirisch getoetst zijn. De positieve resultaten van psychotherapie zouden erg gering zijn. Sommige critici gaan verder en noemen Freud een oplichter. In Nederland hangt een beetje de sfeer dat je je zou moeten schamen met Freud en de psychoanalyse geassocieerd te worden.

Ik denk dat de grote irritatie tegen de psychoanalyse voor een groot deel te wijten is aan de epigonen van Freud met hun al te gemakkelijke waarheidsclaims, hun simpel reductionisme, hun jargon. Ik ben het wel eens met de filosoof Rorty, die in *Contigentie, ironie & solidariteit* bestrijdt dat Freud een reductionist is. 'Hij vertelt ons niet dat kunst *werkelijk* sublimatie is of filosofisch systeem-bouwen *louter* paranoia, of religie zuiver een verwarde herinnering aan een hardvochtige vader. Hij zegt niet dat het menselijk leven *louter* een voortdurende herkanalisering is van libidineuze energie. Hij is niet geïnteresseerd in het oproepen van een onderscheid tussen werkelijkheid en schijn, in het zeggen dat iets "slechts" of "in werkelijkheid" iets anders is. Hij wil ons alleen nog een nadere herbeschrijving van de dingen geven om naast alle andere opgeborgen te worden, nog een vocabulaire, nog wat metaforen waarvan hij denkt dat ze een kans maken om gebruikt en daarmee letterlijk gemaakt te worden.'

Onder historici zijn grote bezwaren gerezen tegen een psychoanalytische benadering van de historische werkelijkheid. Peter Gay is in een helder boek *Freud for historians* (1985) op die bezwaren ingegaan en heeft ze ten dele proberen te weerleggen.

* * *

Zelf ben ik zeer ambivalent. Ik heb me weliswaar jarenlang verdiept in Freuds geschriften en enige navolgers, zonder mij competent genoeg te achten om in *theoretisch* opzicht een helder oordeel te vellen over de waarde of de onwaarde van de psychoanalyse als wetenschap. Mijn houding is misschien het best te omschrijven als die van een belangstellende en kritische leek, die Freud vooral geboeid gelezen heeft om de wijze waarop hij de vorming van het bewustzijn van een mens heeft uiteengezet en om de beschrijvingen en verklaringen van waarom bepaalde concrete situaties en personen ondragelijke schuld opwekken, intense angst of woede.

Er waren een paar nuttige elementen die ik van de psychoanalyse leerde: ik besefte door de analyse beter dan ooit dat de basis van iemands persoonlijkheid in zijn jeugd wordt gelegd en hoe belangrijk daarbij de relatie tussen kind en

ouders is. Natuurlijk is dat een waarheid als een koe, maar die waarheid, waarvan ik tijdens mijn eigen analyse diep doordrongen werd, was voor mij aanleiding om in mijn biografie grote aandacht te besteden aan de relatie van Frederik van Eeden met zijn ouders tijdens de eerste jaren van zijn leven. Ik kon dat doen, omdat ik de beschikking had over het dagboek van Van Eedens vader, waardoor ik over de eerste zeven jaar van Frederik goed ben ingelicht. Ik raakte beter op de hoogte van het karakter van de vader, van de gezinssituatie en het huwelijk van de ouders. Frederik van Eeden zelf besefte de grote invloed van zijn ouders. Dat blijkt wel uit zijn dagboek, waarin soms uitvoerig wordt ingegaan op zijn relatie met hen, tot op hoge leeftijd. Een behartenswaardige dagboeknotitie luidt: 'Geen mensch is zoo goed uit de combinatie van vader en moeder te verklaren als ik.' Verrassend voor mij was het te bemerken dat er van de positieve kijk op zijn jeugd, die hij in zijn autobiografie *Happy humanity* geeft, weinig klopte. In werkelijkheid groeide Van Eeden op in een verdeeld gezin, waarin vader en moeder veel ruzie met elkaar maakten - de vader sprak zelfs van zijn huwelijk als de dertigjarige oorlog - en waarin de twee zoons gedwongen waren emotioneel partij te kiezen. Frederik probeerde zich als kind een tijd lang verzoenend tussen de ouders op te stellen, maar koos emotioneel ten slotte voor de moeder en tegen de vader. Zijn broer Johan koos meer voor de vader. Mijn veronderstelling is dat deze ervaringen, die zo men wil een sterk oedipaal karakter vertonen, min of meer bepalend waren voor de persoonlijkheid van Frederik van Eeden. Ik vermoed dat de tweespalt in zijn karakter, die hij gedurende zijn gehele leven vertoonde en die veel sterker is dan gewone ambivalentie, ten dele terugaat op de jeugdsituatie, het opgroeien in een verdeeld gezin. Van groot belang is volgens mij dat de moeder van haar lievelingszoon verwachtte dat hij zijn vader in 'zedelijke grootheid' zou overtreffen. Haar man schoot daar volgens haar in tekort. Met enige overdrijving kan men zeggen dat Frederik zijn hele leven bezig was te bewijzen dat hij een voorbeeldig kind en de trots van zijn moeder was. Van Eeden als moralisator met een streng geweten is vanuit die situatie beter te begrijpen. Dat sterk ontwikkelde moralisme stond op gespannen voet met zijn erotische en agressieve impulsen. Daarnaast sloot die psychische tweespalt in Van Eeden voorbeeldig aan bij de tweespalt van de cultuur waarin hij leefde, dat wat Jan Romein in zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen* beschreven heeft.

Freud, tijdgenoot van Van Eeden en in sommige opzichten ook diens geestverwant, heeft op een welsprekende en scherpzinnige wijze de gevolgen van de onderdrukking van erotische neigingen onder woorden gebracht. Het is achteraf heel goed te begrijpen waarom Van Eeden aanvankelijk zo gebeten was op Freud.

* * *

Voor mij als biograaf kreeg de psychoanalyse als de leer die de psychische gevolgen van repressie der seksualiteit in de negentiende-eeuwse cultuur diagnosticeerde een grote waarde. Een niet onbelangrijk deel van Van Eedens leven en werk werd er mee doorzichtig. Freuds leer is voor voor mij in de eerste plaats een tijdgebonden vorm van wetenschapsbeoefening, van waarde voor wie zich met de negentiende-eeuwse cultuur bezighoudt. Minder overtuigd ben ik van de universele geldigheid, die de psychoanalyse claimt.

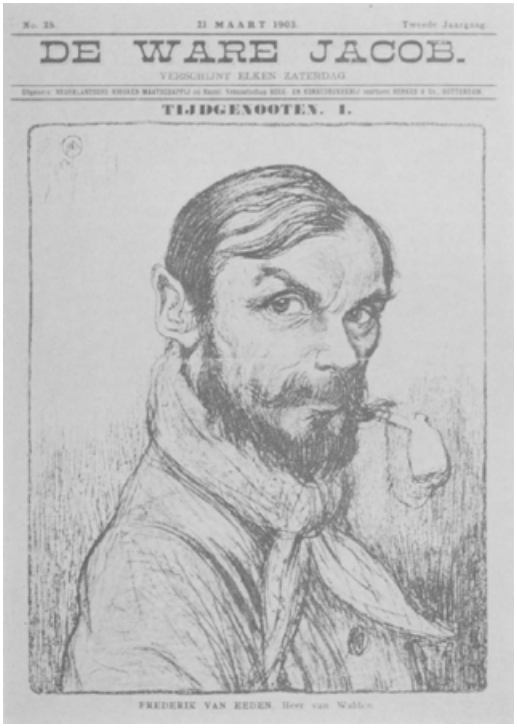
No. 25. 21 MAART 1903. Tweede Jaargang.

DE WARE JACOB.

VERSCHIJNT ELKEN ZATERDAG.

TIJDGENOOTEN. I.

FREDERIK VAN EEDEN. Heer van Walden.

Spotprent van Van Eeden op de voorpagina van ‘De ware Jacob’, door Anton Molkeboer

Een ontdekking was voor mij het werk van de historicus Peter Gay. Diens studie *The Bourgeois Experience*, waarvan het eerste deel in 1984 en het tweede deel in 1986 verscheen, heeft mij bij het schrijven van mijn biografie geïnspireerd. Met gebruikmaking van zeer verschillende documenten, waaronder literaire, heeft Gay de strategieën aan het licht gebracht, waarmee toentertijd mannen en vrouwen vorm probeerden te geven aan hun driften en verlangens. Gay heeft daarbij de psychoanalyse in zijn cultuurhistorische onderzoek een belangrijke plaats gegeven. Ik vroeg me daarbij wel af in hoeverre de psychoanalytische invalshoek steeds noodzakelijk was en in hoeverre de normen en het gedrag van individuen, zoals hij dat op levendige wijze beschreef, exemplarisch waren voor de normen en gedrag van de cultuur van die tijd. De grote winst was echter dat Gay nauwelijks gebruik maakt van het psychoanalytisch jargon en bij zijn werkwijze niet vervalt tot psychologisch reductionisme. Ik ben in verband met Van Eeden nieuwsgierig naar het derde deel van Gays magnum opus, dat over de agressie in de negentiende-eeuwse cultuur zal gaan. Van Eeden is een voorbeeld van iemand, die in geschriften en vaak in zijn leven een sterk vredelievende mentaliteit propageerde, maar op onverwachte momenten uit zijn rol viel en allerlei vormen van agressie of zelfdestructie demonstreerde. Ik herinner aan Van Eedens emotionele kritiek op Van Deyssels *De kleine republiek*, een roman waarin de tederheden en obsceniteiten van kostschooljongens worden beschreven. Hij had in die kritiek Van Deyssel dood willen maken: ‘Zijn daar oogen - in dien man? IK wil ze pakken met mijn nagels, pakken en uitrukken. - Zijn vleesch is bleek, ik weet het. - Ik wil er op trappen met hakken. - Ik wil hem weg, ik wil hem dood, ik wil hem vernietigd.’

Maar meestal uitte Van Eeden zijn agressie verhulder of richtte hij die tegen zichzelf. Een belangrijk thema in zijn leven en werk is verlangen naar lijden en zelfdestructie, gecombineerd met doodsverlangen en doodsangst. In zijn meest bekende roman *Van de koele meren des doods* staat dat thema centraal. Ik heb, mede geïnspireerd door de voortreffelijke studies van de psychoanalytica Karen Horney over neurotisch lijden, geprobeerd in *Tweespalt* aan te geven dat Van Eedens masochisme, dat in de eerste plaats een persoonlijke obsessie was, niet los te maken is van zijn preoccupatie met de mystiek van de zeventiende-eeuwse mystica Madame de Gyon en andere mystici. Mystiek was in de jaren negentig van de negentiende eeuw nationaal en internationaal een belangrijke stroming in de literatuur. Voor Van Eeden was de vernietiging van de persoonlijkheid en het verlangen naar lijden een fase in het mystieke proces dat moest resulteren in de eenwording met God.

Aan deze gerichtheid van Van Eeden is goed te demonstreren hoe psychologie, cultuurgeschiedenis en literatuurgeschiedenis hier alle drie licht werpen op wat in eerste instantie een psychologisch probleem leek.

* * *

De biograaf van een schrijversbiografie heeft te maken met het literaire werk als een van zijn voornaamste bronnen. Ik wil hier wat nader ingaan op de wijze waarop de persoonlijkheid van de schrijver zich manifesteert in het literaire werk. Het is een literatuurbenadering, die psychologisch van aard is en door Leon Edel, de biograaf van Henry James, vaak werd toegepast.

Sinds de romantiek wordt literatuur vaak gezien als de expressie van wat de

schrijver innerlijk beweegt, ja als de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie. Sindsdien meende de biograaf het werk niet meer buiten beschouwing te kunnen laten en moest hij werk en leven op elkaar betrekken. Maar dat bleef niet zo. De opvatting dat de schrijver zichzelf uitdrukt in zijn werk, werd in de moderne literatuur door schrijvers genuanceerd, soms zelfs geheel verlaten. Paul van Ostaijen formuleerde het heel beknopt: ‘Poëzie is woordkunst. Niet mededeling van emoties.’ Natuurlijk is deze uitspraak van Van Ostaijen een polemische stellingname tegen de ‘onzuivere’ lyriek waarin de dichters hun gevoelens wat al te gemakkelijk de vrije loop lieten, maar dat neemt niet weg dat in de meeste moderne literatuur de persoonlijkheid van een schrijver veel subtieler verborgen is in het literaire werk dan vroeger het geval was. Vele moderne schrijvers streven naar ontindividualisering, naar het onpersoonlijk maken van hun werk. Dat maakt het er voor de biograaf allemaal niet gemakkelijker op. Hij treft soms in het literaire werk geen schrijver meer aan die zich rechtstreeks uitspreekt, maar een schrijver die zich verschuilt in en tussen de woorden. Gedachtig de uitspraak ‘le style, c'est l'homme’, zal de biograaf in de nuances van de stijl de persoon van de schrijver op het spoor kunnen komen. Van de schitterende dichter en essayist Joseph Brodsky is de uitspraak: ‘De biografieën van dichters zijn, net als die van vogels, vrijwel identiek - hun werkelijke personalia vind je in het geluid dat zij voortbrengen. De biografie van een dichter zit in zijn klinkers en sisklanken, in zijn metrum, rijm en metaforen.’

Wie van literatuur houdt, weet dat er veel waars zit in Brodsky's woorden.

* * *

De relatie tussen leven en werk kent allerlei gradaties. De schrijver kan sterk autobiografisch te werk gaan (Van Eeden deed dat) of hij kan bewust zijn eigen persoon en ervaringen uit het werk laten. Sterk autobiografisch of niet, er zal altijd uit het werk een beeld van de persoonlijkheid van de schrijver naar voren komen. Die beeldvorming kan voor de biograaf een hypothese zijn bij zijn onderzoek naar de diepste drijfveren van zijn held.

Laat ik proberen aan de hand van twee voorbeelden aan te geven wat het werk van Van Eeden voor mij in dat opzicht als biograaf betekend heeft.

Ik wil uitgaan van het bekendste gedicht van Van Eeden ‘De Waterlelie’:

Ik heb de witte water-leelie lief,
daar die zoo blank is en zoo stil haar kroon
uitplooit in 't licht.

Rijzend uit donker-koelen vijvergrond,
heeft zij het licht gevonden en ontsloot
toen blij het gouden hart.

Nu rust zij peinzend op het watervlak
en wenscht niet meer....

Een mooi gedicht, formeel en inhoudelijk vol parallellen en tegenstellingen. Het is uit de tweede helft van de jaren tachtig. Ik ga hier geen uitputtende analyse geven van het gedicht. Kort samengevat komt het er op neer dat het gedicht beschouwd kan worden als een zoektocht van de waterlelie. De waterlelie, symbool van de ziel,

zoekt het licht, vindt het en wenst daarna niets meer. Paul Claes heeft in een analyse overtuigend aangetoond hoe deze tekst thematisch verbonden is met de oosterse en westerse mystiek. De levenshouding in

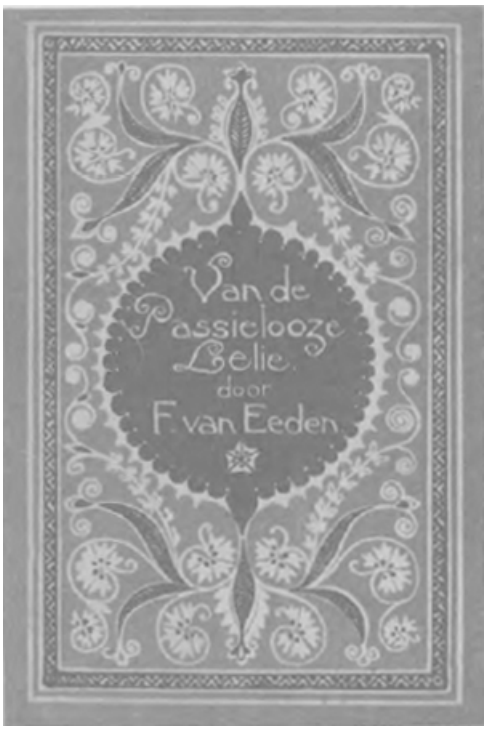

Van de Passielooze Lelie, tweede druk

dit gedicht komt neer op rust, op niet-wensen. In mystieke termen: er wordt gekozen voor een beschouwend leven, de *via contemplativa*, die tegenover de *via activa* staat, de weg van het handelen. Door overgave aan de goddelijke wil kan men komen tot een *unio mystica*, samensmelting met het geschouwde. De dichter identificeert zich hiermee: hij heeft de waterlelie lief. Hij wil als mysticus in een passieloze rust verkeren.

Waarom is dit gedicht voor een biograaf belangrijk en trekt het zijn aandacht? Allereerst omdat het duidelijk aangeeft hoe Van Eeden zichzelf als mysticus zag. Wie een beetje op de hoogte is van zijn werk weet dat de waterlelie daar nog al eens in opduikt en als grafisch symbool op vele van zijn boeken prijkt. In dit gedicht heeft Van Eeden zijn ideaal-ik verwoord. Zijn ideaal is iemand te zijn, die zich overgeeft aan een passieloos bestaan, dat gericht is op God.

Maar er zit letterlijk en figuurlijk meer aan de waterlelie vast. We kunnen het gedicht vergelijken met een andere tekst uit diezelfde jaren. Het is de beroemde passage in Van Eedens kritiek uit 1888 op Van Deyssels roman *Een liefde*. Van Eeden wil Van Deyssel op de vingers tikken omdat deze volgens hem te ver gegaan is in zijn boek: hij heeft de seksualiteit te nadrukkelijk erin naar voren geschoven. Nadat Van Eeden in zijn literaire kritiek eerst de ideale toestand van de witte waterlelie heeft beschreven, zoals hij in het gedicht heeft gedaan, waarbij de bladeren van de waterlelie op de vijver rusten, badend in het zonlicht, volgt deze welsprekende passage: ‘Als nu iemand op die bloemen toegaat om hen te hebben, te bezitten - en hij vat ze onder de bloem in het water aan, en hij trekt ze naar zich toe, dat ze diep onderaan los breken met een zacht knappen - en er komt dan een lange, rolronde, bruinige steel te voorschijn, slap, nat en lam, - dan doet mij dat aan, alsof ik een lieve vrouw, schoone vrouw een langen darm uit het blanke lijf zag halen. Doe het niet, neen, doe het niet, - ik wil niet weten hoe die steel is, hoe zij vastzitten in den modder,

hoe zij gevoed worden door den zwarten grond. Nu zijn ze leelijk en lamlendig en sierloos, - maar gij, die ze losrukte, hebt ze zoo gemaakt; dat leelijke was er niet, dat leelijke was niet leelijk, want ik zag het niet. Zoo doet gij Van Deyssel, in mijn oogen, als gij van het geslachtsleven, dat zoo heerlijk rein bloeit aan de lichte oppervlakte mijner ziel, den langen, leelijke stengel optrekt, die diep wortelt in de donkere onbewustheden van mijn wezen.'

Een prachtig pleidooi voor verdringing van bepaalde kanten van de seksualteit. Voor de schrijversbiograaf is dit een mooie tekst, omdat hij hier op basis van dit gedicht en deze literaire kritiek op het

spoor is van een psychisch konflikt bij Van Eeden, de idealisering van de liefde en de verdringing van bepaalde kanten van de lichamelijke seksualiteit. Het is het konflikt dat in zijn dagboeken naar voren komt en dat ook in de literatuur, kunst en kuituur van die jaren (denk aan de romans van Couperus of het werk van de schilder Jan Toorop) een centrale plaats inneemt. Het aardige voor de schrijversbiograaf is hier dat hij een koppeling kan maken tussen de privé-obsessies van een schrijver en de literatuur- en cultuurgeschiedenis.

Ik vroeg me wel af in hoeverre Van Eeden ook beantwoordde aan de hooggestemde idealen, die hij zich privé en in het openbaar stelde. De negentiende-eeuwse cultuurgeschiedenis zit vol met de discrepantie tussen de theorie en praktijk. Ik had wantrouwen.

* * *

Dat wantrouwen werd zeker niet minder toen ik het dramatische gedicht *Winfried* las, dat tussen 1887 en 1889 geschreven is, in de waterlelieperiode dus. In het manuscript van dit drama bevindt zich in de marge de eerste versie van het gedicht ‘De Waterlelie’.

Het drama *Winfried* gaat over een man die op het punt staat zelfmoord te plegen. Dank zij een ontmoeting met Jezus wordt hij op andere gedachten gebracht. Deze vraagt Winfried hem voortaan te volgen. In het tweede bedrijf ontmoet Winfried een prostituée in de stad, die hem vraagt met haar mee te gaan. Winfried doet dat geheel in navolging van Christus niet en wijst de vrouw op de goedheid die nog in haar zit. De vrouw is getroffen door de houding van Winfried, die zo sterk contrasteert met die van andere mannen. Zij bekeert zich tot een ander leven.

Toen ik dit drama las, vond ik dat Van Eeden zich wel al te ethisch opstelde, wat al te gemakkelijk inspeelde op de navolging van Christus, de *imitatio Christi*, waar zovele kunstenaars (men denke aan Van Gogh) en schrijvers uit die tijd warm voor liepen. Bovendien wist ik dat het redden van de hoer een bekend thema was in de negentiende-eeuwse literatuur en terug te vinden is in het werk van Dickens, Dostojevski, Emants en anderen (men ziet dat Joost Zwagerman met zijn roman *Vals licht* illustere voorgangers heeft). Ik meende dat Van Eeden in zijn literaire werk alleen maar verwoordde wat hij wilde zijn en op die manier ook aan *image building* deed. Met zijn eigen leven had het, meende ik, weinig te maken.

Maar ik vergiste me. Alles veranderde toen ik de drie uitvoerige brieven in handen kreeg die een Parijse vrouw eind 1885 en begin 1886 aan Van Eeden geschreven heeft. Van Eeden had de vrouw in het najaar van 1885 ontmoet tijdens zijn verblijf in Parijs, waar hij stof verzamelde voor zijn dissertatie. In mijn biografie kunt u uitvoerig lezen wat voor vrouw het was: ze was aan opium verslaafd, leefde van prostitutie en was in deerniswekkende toestand. Jeanne Fontaine (want zo heette ze) schreef Van Eeden dat ze God rekenschap zal moeten geven van haar leven dat ze leidt maar dat ze niet anders kan. Zij is Frederik erg dankbaar, zo schrijft ze, voor de mooiste momenten in haar leven, die ze nooit vergeten zal, namelijk de bezoeken die hij haar bracht op haar kamertje in de Rue de Saint-Jacques. Misschien is het wel de mooiste daad in zijn leven, vindt ze, dat hij niet zoals andere mannen door grove hartstocht werd geleid, maar door zijn goede gevoelens van medelijden voor haar.

Zonder blozen kan hij zijn verloofde, aldus de vrouw, over zijn bezoeken aan haar vertellen. Er zijn maar weinig Franse jonge-

mannendie hetzelfde kunnen doen. De vrouw schrijft hem ook over de tijd na de dood, wanneer zij tenslotte Frederik en zijn verloofde zal terugzien in het hiernamaals. Frederik van Eeden en zijn verloofde Martha van Vloten zijn volgens haar heilige personen, die evenals Jezus en Maria gedurende een bepaalde periode op aarde zijn gekomen.

Groot was mijn verrassing toen ik dit las. Het frappeerde me dat Jeanne zelf in Frederik een imitatie van Christus zag. De brieven van Jeanne onderstreepten zijn reine levenswandel en voorbeeldig gedrag. Wat ik aanvankelijk vanuit een sceptische twintigste-eeuws perspectief alleen maar gelezen had als *wishful thinking* en *image-building* van Frederik zelf bleek hier op realiteit te berusten...

Het zou heel goed kunnen dat die realiteit, het helpen van een gevallen vrouw door de jonge Frederik van Eeden, door het lezen van literatuur is bepaald. We kennen allemaal het beroemde voorbeeld van Madame Bovary, wier ideeën over liefde doordrenkt waren door romantische romannetjes die ze gelezen had. Haar literatuur bepaalde haar denken over de liefde en bepaalde daarmee haar leven. Er zijn momenten geweest in Van Eedens leven, waarin literatuur een soort voorbeeldfunctie had. Is dit ook het geval geweest bij het redden van de gevallen vrouw? Liet hij zich bewust of onbewust door een van de romans daarover leiden? ‘Life imitates Art’, schrijft Oscar Wilde niet zonder enige overdrijving in zijn fraai essay

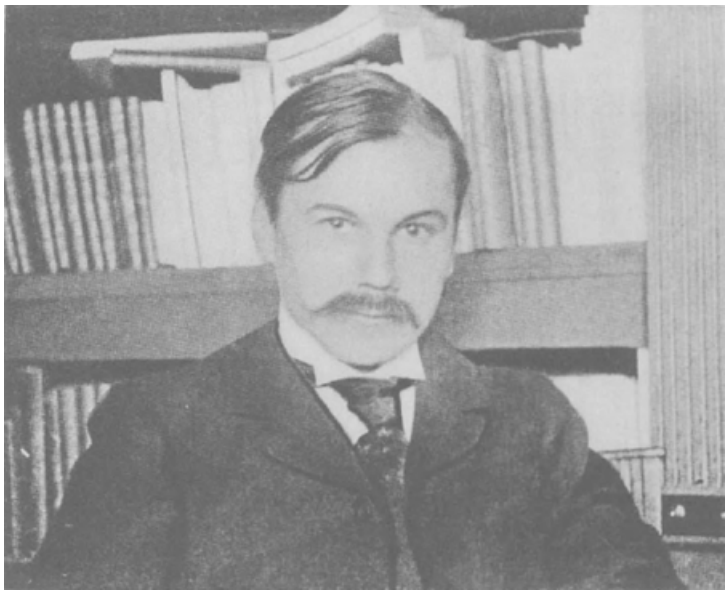

Frederik van Eeden in 1892

‘Intentions’. Leven imiteert de kunst. Leven is de spiegel en kunst de werkelijkheid. Literatuur gaat, aldus Oscar Wilde, altijd het leven vooraf. Zij kopieert de werkelijkheid niet, maar vormt haar geheel volgens haar bedoeling.

* * *

Tot slot wil ik u in het kort nog confronteren met een ander voorbeeld van de relatie literair werk en leven van de auteur. Hier is duidelijk hoe psychologie, cultuurgeschiedenis en literatuurgeschiedenis niet te scheiden zijn. Het voorbeeld heb ik genomen uit het tweede deel van zijn leven, dat in het volgende deel van mijn biografie aan bod komt. Het deed mij beseffen dat ik als schrijversbiograaf op zijn minst met drie afsplitsingen van Van Eeden te maken heb: met Van Eeden als schrijver (Van Eeden zoals hij zich manifesteert in het literaire werk), met Van Eeden als individu (Van Eeden als privépersoon, zoals hij zich verhuld of onverhuld manifesteert in het dagelijkse leven) en met Van Eeden als publiek figuur (Van Eeden in het openbare leven om wie een mythe is geschapen).

In het voorjaar van 1907 schreef Van Eeden tijdens zijn verblijf in Berlijn in korte tijd een toneelstuk dat hij aanvankeljk *IJsbrand de gek* noemde maar dat hij later bekortte tot *IJsbrand*. In zijn dagboek noteerde hij dat zijn hele leven, zijn loopbaan als psychiater en dichter, een voorbereiding was op dit stuk. ‘Niemand anders zou dit stuk kunnen schrijven, of zelfs het idee er van krijgen’, schreef hij op 23 maart 1907 in zijn dagboek. Dit citaat geeft aan dat dit werk een sterk persoonlijk karakter heeft.

Hoofdpersoon van de tragikomedie is een man tussen 30 en 40 jaar, IJsbrand geheten, die opgenomen is een oerburgerlijk gezin, nadat hij na tragische ervaringen tot asociaal gedrag was vervallen. Hij gaat mijmerend door het leven, gekleed in wijd gewaad, pratend met zichzelf. Hij voelt zich niet begrepen door de mensen: ze vertrappen zijn wereld als een koe de bloemen. Het plot vertel ik u niet geheel. Wel kan ik zeggen dat IJsbrand ten slotte door een psychiater ontoerekenbaar wordt verklaard en afgevoerd naar een krankzinnigengesticht.

Het thema van het stuk, het niet begrepen worden van een bijzonder mens door zijn triviale, burgerlijke omgeving, was een thema dat Van Eeden op het lijf was geschreven. Het duikt dan ook verschillende malen in zijn werken op. In het derde deel van *De kleine Johannes* wordt Marcus Vis, een Christus-achtige, profetische maatschappijcriticus ook door psychiaters gek verklaard. Hetzelfde lot wacht een vrouwelijk hoofpersoon, Epopina geheten, in een stuk dat Van Eeden voor de wereldberoemde actrice Eleonora Duse had geschreven en dat nooit gepubliceerd is. Ook Hedwig in *Van de koele meren des doods* belandt een tijdje in het gekkenhuis.

Wat Van Eeden met de figuren IJsbrand, Hedwig en Marcus Vis en Epopina demonstreert is dat de grenzen tussen normaal en abnormaal, gek of niet-gek, soms zeer vaag zijn en dat gekte ook positief gewaardeerd kan worden.

Welke betekenis hebben deze stukken voor de biograaf als biograaf? Welke informatie bevatten ze over de persoon van Van Eeden? Dat Van Eeden herhaaldelijk eenzelfde thema aan de orde stelt, betekent natuurlijk wel wat en lijkt erop te wijzen dat het stuk iets obsessioneels kan onthullen van zijn persoonlijkheid. Maar ik denk dat een biograaf voordat hij daartoe besluit er goed aan doet met

andere dingen rekening te houden, met de vraag bijvoorbeeld hoe dit thema zich verhoudt tot de literatuur- en cultuurgeschiedenis uit die tijd. Het zou namelijk kunnen dat wat zo persoonlijk lijkt in eerste instantie een veel algemener karakter heeft. Zo heeft Van Eeden bij het schrijven van *IJsbrand* invloed ondergaan van Ibsen, die hetzelfde thema in zijn toneelstukken aan de orde stelde. Verder inspireerde hem het lot van Hölderlin, die zoals bekend vanaf 1807 vijfendertig jaar lang in het gezin van een meubelmaker in Tübingen werd verpleegd, en het lot van de krankzinnig geworden Zweedse schrijver Gustaf Fröding.

Van Eeden stond wat betreft de positieve waardering van de waanzin in de bloeiende romantische traditie van de negentiende eeuw, waarin waanzin en genialiteit onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Door geleerden - men denke aan de bekende Lombroso - werd de samenhang tussen genialiteit en waanzin wetenschappelijk onderbouwd. In de periode tussen 1870 en 1914 was er wetenschappelijk en literair sprake van een ware epidemie van dat thema. Van Eeden stond dus niet alleen. Ongetwijfeld heeft ook het voorbeeld van Nietzsche, wiens denken grote invloed heeft gehad op Van Eeden, een rol gespeeld. Deze geniale filosoof, in 1889 krankzinnig geworden, verzorgd door zijn burgerlijke zuster en in 1900 ten slotte overleden, sprak tot de verbeelding.

De biograaf doet er goed aan dat alles te weten voordat hij al te gemakkelijk verbindingen legt tussen het literaire werk en het psychisch leven. Eerst als hij de brede literaire en culturele context kent, waarbinnen Van Eeden werkte, kan hij daartoe overgaan en daar bepalen in hoeverre er ook sprake was van een persoonlijke obsessie. *IJsbrand* en het andere werk leerden mij veel over de manier waarop Van Eeden zijn beroep als psychiater zag. Hij oefende scherpe kritiek uit op zijn collega's, die als vertegenwoordigers van de burgerlijke maatschappij en als ontaarde wetenschappers krankzinnigheid alleen maar konden zien als negatief. Van Eeden haakte hier volgens mij in op de discussie, die zijn studievriend Jelgersma, de hoogleraar psychiatrie in Leiden, omstreeks 1900 aan de orde stelde en waarin bezwaar werd aangetekend tegen het feit dat psychiaters in plaats van de strafrechter een oordeel velden over de toerekeningsvatbaarheid en daarmee op de zieke een stempel drukten van minderwaardigheid.

* * *

Wat leerde het hierboven behandelde voorbeeld over Van Eedens psychisch leven? Heeft misschien zijn fascinatie

Paul van Eeden, naar een tekening van Marie Cremers

voor het lot van de krankzinnige ook te maken met het feit dat zijn leven in 1907, het jaar van het schrijven van *IJsbrand*, in een crisis verkeerde? Hij stond op het punt te scheiden en de kolonie Walden was failliet, waardoor hij ten prooi viel aan allerlei vormen van persoonlijke en maatschappelijke miskenning. In zijn dagboek uit die tijd klaagde hij over de burgerlijke trivialiteit, die volgens hem specifiek was voor zijn tijd: de mensen waren, meende Van Eeden, ver verwijderd van hun eeuwige kern. Of probeerde hij met zijn literair werk een imago van zichzelf te scheppen van de geniale zonderling, onbegrepen door zijn triviale omgeving, zoals hij vroeger het imago van een navolger van Christus creëerde? Herleefde in hem de aloude romantische tegenstelling van de bohème-dichter tegenover de burgerlijke filister? Of is de introductie van het thema van de geniale en sympathieke gek, onbegrepen door zijn omgeving, misschien een voorvoelen door de schrijver zelf van de desintregratie van zijn geestelijke vermogens een paar jaar later, toen hij onder invloed van het spiritisme, solipsistische denkbeelden en van dementie in een verwarde werkelijkheid leefde vol angsten en waanvoorstellingen en daarbij via mediums gesprekken voerde met zijn overleden zoon Paul of met de geesten van Michelangelo, Zola, Multatuli en Victor Hugo? Ik hoop in het tweede deel van mijn biografie, waar ik nu druk mee bezig ben, op die vragen een antwoord te kunnen geven. Die antwoorden zullen nooit afdoende zijn, dat ben ik me goed bewust. De papegaai, waar ik naar zoek, zal wel onvindbaar blijven. Bestond hij eigenlijk wel?

‘Ik benijd hun dadendrang’
Jan Meyers over Domela Nieuwenhuis, Mussert en Vincent van Gogh

Ad Breemans

Een biograaf met een aantal biografieën* op zijn naam, waarvan de laatste - over Domela Niewenhuis - genomineerd is voor de biografieprijs van de Dordtse Academie 1993.
De onderwerpen die Jan Meyers koos lijken weinig met elkaar gemeen te hebben. Waarom juist deze drie? De biograaf sprak over zijn ‘helden’, zijn intuïtieve werkwijze en de mogelijkheden voor een psychologische benadering in de biografie.

Wat bracht u ertoe om, na Mussert en Vincent van Gogh, Domela Nieuwenhuis tot onderwerp van een biografie te nemen?

Samen met Martin Ros van de Arbeiderspers zat ik eens te praten over de presentatrice Viola van Emmenes, die een directe nakomeling van een medewerker van Domela Nieuwenhuis bleek te zijn. Daarop merkte Martin Ros op dat er geen biografie over Domela Nieuwenhuis bestond. Juist in de mogelijke nadagen van het socialisme is een biografie van de grondlegger ervan in ons land belangwekkend. Dit was het begin van een lange weg.

Jan Romein schreef een studie over de biografie. Hij noemt het een onmogelijk genre. Wat zijn uw bevindingen na drie biografieën?

Ik vind het geen onmogelijk genre. Als Romein bedoelt dat je een mens nooit helemaal kan treffen dan geef ik hem gelijk. Dat geldt ook voor andere vormen van geschiedschrijving. Verder dan een benadering zullen we nooit komen. Ik vind de uitspraak van Romein veel te kras. Met de beperkte mogelijkheden die we hebben kun je het verleden oproepen en een persoon uitbeelden. Als je je maar nooit verbeeldt dat het voor honderd procent de waarheid is.

* * *

Op pagina 75 van uw boek vraagt u zich af of zijn rijkdom Domela Nieuwenhuis een schuldcomplex bezorgde. U bestrijdt de mening van Jan en Annie Romein die de rol van deze erflater verklaren uit een onbewust schuldcomplex. U vindt dat zonder deskundige psychoanalyse zo'n uitspraak ofwel een produkt van weergaloze intuïtie is of een slag in de lucht. De opvatting van Romein is een absolute dooddoener. Niemand kan het tegendeel bewijzen. Onbewuste drijfveren zijn onbewijsbaar. Het is net zoiets als God bestaat of God bestaat niet. Je kunt er 75 jaar over praten, maar je kunt het niet natrekken. Het onttrekt zich aan elke verificatie. Daarom vind ik het een onwetenschappelijke stoplap om op die manier met de psychologie te manipuleren. Als je geschiedenis bedrijft, en met name een biografie schrijft, kom je natuurlijk in aanraking met psychologie, maar daar moet je voorzichtig mee

zijn en beunhazerij vermijden. Het onbewuste is alleen toegankelijk voor een psychiater die de persoon in analyse neemt. Iemand die van ons heengegaan is, kunnen wij nimmer meer in analyse nemen. De persoon heeft een paar spoortjes nagelaten, maar daar kun je geen psycholoog of psychiater op los laten. Ik vind het toegestaan dat je vermoedens uitspreekt. Je mag speculeren, als je maar duidelijk maakt dat je speculeert. Als de Romeins hadden gezegd het had zo kunnen zijn; dan moet je zeggen akkoord.

Peter Gay stelt in zijn boek Freud voor historici *ook dat doden niet in psychoanalyse kunnen gaan*.

Daar ben ik het mee eens. Dat probleem kwam ik bij het schrijven over de jonge Vincent tegen. Met name Amerikaanse psychiaters hebben zich op hem geworpen en wisten precies waarom hij tenslotte zo gek was als een ui. Onzin. Dat valt niet te bewijzen. Voor mijn biografieën heb ik geen gebruik gemaakt van een vooropgestelde theorie. Het

Van Gogh, zelfportret uit 1888

beeld van de gebiografeerde stel je voortdurend bij op basis van het materiaal dat je onder ogen krijgt. Intuïtie is in dat proces een belangrijk bestanddeel.

Het vergt nogal wat van iemand om de psyche van een ander te reconstrueren. Hoe heeft u zich ingeleefd?

Dat is een groeiproces. Ik denk dat je een biografie nooit in veertien dagen kunt schrijven. Je hebt dan niet de tijd om met iemand te vergroeien. Vaak denk je iemand te kennen, maar al snel merk je dat je vergist en moet je de figuur anders interpreteren. Voortdurend moet je je oordeel bijstellen. Langzamerhand begin je iemand te kennen en gaan anti-pathieën en sympathieën een rol spelen. Dat is tegelijk het interessante en het afstotende van een biografie. Je leeft immers jarenlang dag en nacht met je onderwerp.

* * *

S. Dresden stelt in zijn studie over de biografie dat de persoonlijkheid niet een constante eenheid voorstelt, maar grote en onverwachte wijzigingen vertoont. Bij Domela Nieuwenhuis, die van christen tot anarchist werd, is dit evident. Wat zijn volgens u die wijzigingen? Werner Maser heeft dit in zijn Hitlerbiografie duidelijk aangetoond en kritiek geleverd op de biografen die Hitler als een constante persoonlijkheid zien. Hij maakt duidelijk dat de Hitler van na 1942 een heel andere figuur is dan die daarvoor. Domela Nieuwenhuis maakte zo veel wijzigingen door, dat het steeds een ander mens lijkt. Zijn medewerker Cornelissen noemde hem een standvastig mens, maar daar kun je je vraagtekens bij zetten.

Natuurlijk is de tegenslag in zijn persoonlijk leven daarop van invloed geweest. Met name de dood van zijn eerste vrouw Johanna. Dat heeft hem zijn

Godsbesef doen wegnemen. En dat heeft weer belangrijke gevolgen gehad voor zijn verdere leven en denken.

Maurois zegt in zijn uit 1928 daterende Aspects de la Biographie *dat juist kleine zwakheden het karakter van een persoon tot leven brengen. Hoe ziet u dat bij Domela Nieuwenhuis?*

Ik vind het een frappante uitspraak waar een biograaf goed mee uit de voeten kan. In mijn boek komt dat herhaaldelijk naar voren. Ergens zeg ik: bij Domela ligt het kleine en het grote vlak naast elkaar. Hij kon ontzettend kinderachtig doen en haatdragend zijn. Met zijn vrienden maakte hij ruzie om dingen die de moeite niet waard waren. Die zwakheden tekenen een figuur natuurlijk. *U heeft wel drie zeer uiteenlopende persoonlijkheden tot onderwerp genomen.*

Ja, dat klopt. Als je de figuur mag, is dat meegenomem. Van de drie personen die ik heb beschreven, is Vincent van Gogh mij het sympathiekst. In dat geval heb je eerder voeling en contact met zo'n figuur. Mussert stond natuurlijk aan een kant die ons tegenstaat, maar aan hem ging ik toch ook menselijke trekjes ontdekken. Maar het blijft een figuur die je op afstand houdt. Een voordeel is dat je hem daardoor psychologisch beter kan manipuleren. Ik vond Mussert duidelijke trekken hebben van een slapstickfiguur, waar een grote mate van ironie en humor bij te pas komt. Dat maakt het schrijven van zo'n biografie leefbaar.

Een figuur als Domela Nieuwenhuis heeft de neiging om je in te pakken. Er is geestelijk contact en er zijn sympathieën en overeenkomsten, bijvoorbeeld de gemeenschappelijke interesse voor het socialisme. Dan moet je juist proberen afstand te bewaren en je niet mee te laten slepen.

* * *

Freud heeft eens gezegd dat de biografische waarheid niet bestaat. Bent u het daarmee eens?

Ja, maar dan kun je ook zeggen: er bestaat geen historische waarheid. De uitspraak van Freud is een statement waar je alle kanten mee op kan. Wat heb ik aan zulke uitspraken. Het is volkomen ongenuanceerd. Als hij ermee bedoelt dat je nooit de volle waarheid kan ontdekken dan heeft hij gelijk. Als hij bedoelt dat je helemaal geen benadering van de biografische waarheid kunt geven dan heeft hij ongelijk. Ik vergelijk het altijd met een levend mens en een portret. Dat portret is die mens helemaal niet. Het portret bestaat uit verf of linnen. Maar het beeldt die mens uit. Als historici kunnen wij niet dichter tot een mens komen dan een fotograaf of kunstenaar met een prentje tot een levend mens.

Romein vond dat de biograaf als technisch principe strikt een strikt chronolo-

Voorpagina van 'De ware Jacob' met karikatuur van Domela Nieuwenhuis

gische volgorde in acht moest nemen. Heeft u een andere opzet overwogen?

Nee, ik ben het volstrekt met Romein eens. Waarom? Een mens ontwikkelt zich. Had ik bij Domela Nieuwenhuis een thematische behandeling toegepast dan miste ik de ontwikkelingsgang. Een chronologische volgorde is veruit het beste en het duidelijkst.

Binnen de opvatting van Romein mag een biografie drie dingen niet zijn: ethiek, geschiedenis en biologie. Hoe heeft u dit probleem ondervangen?

Bij ethiek heb je te maken met maatstaven van goed en kwaad. De schrijver is ook maar een mens met zijn eigen waarden en normen. Evenals de beschreven figuur. Ze kunnen elkaar liggen of diametraal verschillen. In ieder geval mag je als biograaf het verleden nooit met een ethisch vingertje benaderen. Mijn maatstaven zijn belangrijk voor mij en mijn omgeving, maar hebben niets van doen met het reproduceren van een historisch figuur. Je verpest de geschiedenis als je dat gaat doen. En ik zie er geen ook geen heil in om alles uitsluitend tot biologische verklaringsmodellen te herleiden. Natuurlijk maak ik gebruik van andere disciplines, maar ik laat me daarbij vooral leiden door mijn intuïtie.

* * *

In hoeverre zegt de autobiografie van Domela Nieuwenhuis Van Christen tot Anarchist *iets over zijn persoonlijkheid?* In de eerste plaats is de autobiografie boeiend. Ten tweede leer je hem goed kennen uit zijn autobiografie. Niet zozeer om wat hij zegt, maar vooral om wat hij niet zegt. Iemand die schrijft praat al snel zijn mond voorbij. Dat geldt ook voor Domela Nieuwenhuis, gesloten als hij was. Hij komt naar voren als een figuur die aan zijn eigen gelijk niet twijfelt. Dat is een opvallende karaktertrek. Verder is hij erg introvert en schermt zijn persoonlijke gevoelens en gedachten af. Je leert hem daarom niet zo goed kennen als een extrovert figuur. Bewust of onbewust

wordt in een autobiografie altijd gelogen. Een autobiograaf is erop uit de eigen rol acceptabel te maken en zich fraaier voor te stellen dan hij of zij was. Die zaken zie je bij Domela Nieuwenhuis ook, als je *Van Christen tot anarchist* naast andere documenten legt. Wat hij zegt klopt, maar soms laat hij dingen weg.

Eén van de meest opvallende punten in uw boek vond ik de identificatie van Domela Nieuwenhuis met Jezus.

Ja, dat is een onontkoombare grootheid in het leven van Domela Nieuwenhuis. Hij schiep Jezus naar zijn beeld. Voor hem was deze een voorbeeldfiguur, geen verlosser. Dat moet je duidelijk zien. Zijn door hem geschapen Jezus was de ideale socialist. Domela's volgelingen zagen hem wel als een verlosser.

Interessant is ook de door beschreven relatie tussen Multatuli en Domela Nieuwenhuis. Hoe was die precies?

In de beginfase van zijn overgang van het theisme naar het atheisme heeft Domela sterk de invloed ondergaan van Multatuli. Ze verschillen gua karakter echter hemelsbreed. In tegenstelling tot de egocentrische Multatuli was Domela altruïstisch. Met zijn lezingen in Friesland deed Multatuli voor een gedeelte het voorbereidende werk voor het latere optreden van Domela. Politiek hadden zij duidelijk andere meningen. Zo voorspelde Multatuli dat Domela evenals Don Quichot gestenigd zou worden door de galeislaven die hij wilde verlossen. Opvallend is dat de intolerante Domela veel slikte van Multatuli.

In welke context plaatst u de biografie over Domela Nieuwenhuis?

Het is geschreven vanuit het sentiment van de nadagen van het socialisme. Ik

heb mij afgevraagd hoe het socialisme was begonnen. In het begin was het lelieblank. Zodra het socialisme geschiedenis maakte, was er sprake van fouten. Het socialisme ging steeds meer op een geraamte lijken dat de kettingen van het verleden met zich mee sleepte.

In de beginjaren dachten de socialisten op weg te zijn naar het beloofde land. In dat licht moet je het optreden van Domela zien. De mensen hadden een Jezus-figuur nodig die ze uit het land der ellende leidde. De onderdrukten en vernederden vereerden hem op bovenmenselijke wijze. Domela kon zijn leven relativeren, maar zijn roeping niet. Hij zag het socialisme, om met Nietzsche te spreken, als een christendom zonder Christus. Als het christendom zijn roeping niet had verzuimd was het socialisme niet nodig geweest.

* * *

Heeft u bij het schrijven van uw drie boeken hetzelfde ervaren?

De mate van betrokkenheid hangt van de persoon af. Je dagelijks leven wordt helemaal beheerst door het werken aan een biografie. Bij Domela was voor mij het eind teleurstellend. Hij verlaat dan de sociaal-democratie voor het utopisch socialisme. Met dat laatste heb ik geen affiniteit.

U bent toch ook geen fan van Mussert? Nee, maar ik had natuurlijk wel het bevrijdende slot, waarin je hem tegenover het vuurpeleton kunt zetten. Dat is prettig voor de biograaf. Je richt als het ware zelf de twaalf geweren op hem en denkt zie zo nou ben ik van hem af. Dat is helaas niet helemaal waar. Zijn gebeente heeft nog jarenlang nagespookt. Vele mensen hebben jaren later nog aan mijn hoofd gezeurd waar het gebeente werkelijk begraven ligt. Vrij Nederland-redacteur Rinus Ferdinandusse

Mussert houdt zijn eerste radiotoespraak, 1 mei 1941

heeft in een fictief verhaal uiteindelijk het verlossende woord gesproken. *Ziet u overeenkomsten tussen de door u beschreven figuren?*

Ze hebben gemeen dat ze geen vrede hadden met de wereld om zich heen, en dat ze daar ook iets aan wilden doen. Zij zijn opgestaan en hebben hun kop boven het maaiveld uitgestoken. Hetgeen moed en/of gebrek aan inzicht vereist. Het waren roependen in de woestijn. Deze mensen hebben hun ziel en zaligheid, hun gezondheid (Van Gogh), hun kapitaal (Domela) en hun leven (Mussert) aan hun ideaal geofferd. Een biograaf is geen actieve figuur. Hij blijft aan de kant. In feite is hij een voyeur. Kortom: wat ik zelf van nature niet heb, trekt mij

in hen aan. Ik benijd hun dadendrang.

Ad Breemans is historicus en publicist. Hij werkt aan een onderzoek over Multatuli.

Eindnoten:

* Biografieën van Jan Meyers:
  - *Mussert. Een politiek leven.* (1984)
  - *De jonge Vincent. Jaren van vervoering en vernedering.* (1989)
  - *Domela, een hemel op aarde.* (1993) Verschenen bij De Arbeiderspers.

Van een zoon voor zijn vader
Van Deyssel's Thijm-biografie
Annette Portegies

Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) moet in het negentiendeeeuwse Amsterdam een opvallende verschijning zijn geweest. De katholieke schrijver-koopman-hoogleraar-cultuuractivist stond bekend om zijn statige onkreukbaarheid, zijn engagement en zijn ouderwetse voorkomen. In de loop der tijd hebben verschillende biografen geprobeerd deze opmerkelijke persoon in woorden te vangen. Michel van der Plas zal, wanneer hij binnenkort zijn levensbeschrijving afrondt, voorlopig de laatste zijn. De eerste was Karel Alberdingk Thijm, alias Lodewijk van Deyssel, alias A.J., wiens biografie over zijn vader ongemeen sterke reacties heeft opgeroepen.

Na het overlijden van Karel Alberdingk Thijm in 1952 schreef Anton van Duinkerken een levensbericht voor het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde*. Hij schetst daarin slechts een beeld van de carrière die Thijm maakte als criticus en romanschrijver onder de naam Lodewijk van Deyssel. Ook in verschillende literatuurmethodes voor scholieren en in veel literatuurgeschiedenissen wordt Karel Thijm alleen als de letterkundige Lodewijk van Deyssel opgevoerd. Dat hij in de jaren negentig van de vorige eeuw schuil ging achter de pseudo-initialen A.J., en dus de schrijver is van *Multatuli* (1891) en *J.A. Alberdingk Thijm* (1893), is veel minder bekend. De criticus J.H. Rössing, die kort na het verschijnen van de biografie *J.A. Alberdingk Thijm* in een recensie voorspelde dat A.J.'s schetsjes van Thijms huiselijke leven ‘voorzeker weldra in bloemlezingen ten gebruike bij het middelbaar onderwijs worden opgenomen’, heeft dan ook geen gelijk gekregen.

Harry Prick heeft geprobeerd de biografie onder de aandacht van een nieuw publiek te brengen: hij verzorgde in 1986 een herdruk. Op de omslag prijken de naam Lodewijk van Deyssel en de titel *De wereld van mijn Vader*. Prick voorzag de biografie van annotaties, bijlagen, illustraties, een inleiding en een personenregister. Verder moderniseerde hij de spelling.

* * *

Het lijkt zinvol te onderzoeken of de kwaliteit van de oorspronkelijke biografie deze herdruk na bijna honderd jaar - zeldzaam binnen het genre - eigenlijk wel rechtvaardigt. Met andere woorden: is *J.A. Alberdingk Thijm* een belangrijke levensbeschrijving en verdient de persoonlijkheid van de oude Thijm de bijzondere aandacht van de hedendaagse lezer? Of behoort de biografie tot de uitgebreide verzameling

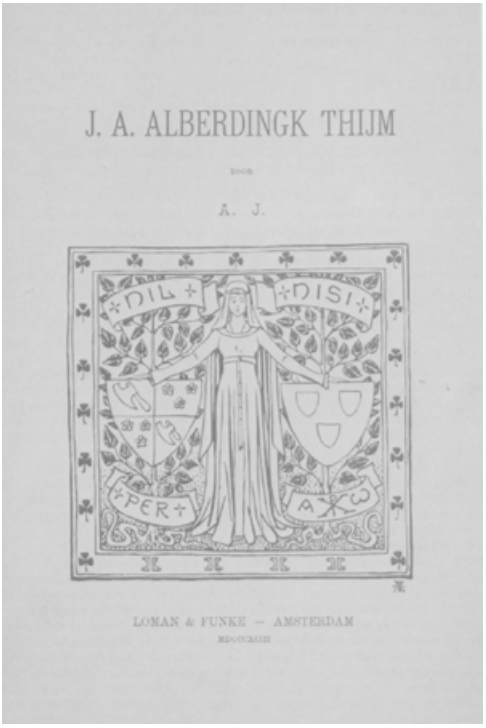

Door Antoon Derkinderen ontworpen omslag voor *J.A. Alberdingk Thijm*

Van Deyssel-curiosa, die we niet op kwaliteit moeten beoordelen, maar waarvan we de rariteit op waarde kunnen schatten?

Zeker is dat *J.A. Alberdingk Thijm* in de loop der jaren zeer tegenstrijdige reacties opgeroepen heeft. Het conservatief-katholieke tijdschrift *Het dompertje van den ouden Valentijn* kopte in 1893 op de voorpagina met een welgemeende 'Waarschuwing!' aan de argeloze lezer voor dit 'aanstootgevende' en 'onkiesche' boek. In 1921 beoordeelde Benno Stokvis dezelfde levensbeschrijving echter als 'interessant, belangwekkend en belangrijk'. G. Kalff meldde zes jaar later in zijn Van Eeden-biografie dat hij het werk van A.J. 'volkomen harteloos, ja geniepig' vond. En bij het verschijnen van *De wereld van mijn Vader* waren de recensenten eensgezind enthousiast over wat Hans Warren zelfs rekende tot 'de weinige biografieën in ons land die de moeite waard zijn'. Op zoek naar zin en onzin in een spraakmakende biografie van een beruchte zoon over zijn beroemde vader.

* * *

De jongste zoon van Wilhelmina Kerst en Joseph Alberdingk Thijm werd schrijver. Een schrijver die veel opzien baarde met zijn kritieken en zijn romans *Een liefde* (1887) en *De kleine republiek* (1889). Een schrijver bovendien die zich aanvankelijk als Tachtiger profileerde en die in de jaren negentig van de vorige eeuw het naturalisme met veel gevoel voor drama de rug toekeerde, die zich soms een impressionistisch-sensitivistische stijl aanmat, maar die als biograaf afzag van het moderne proza van Lodewijk van Deyssel.

J.A. Alberdingk Thijm is namelijk in vele opzichten traditioneel. Een blik op de inhoudsopgave toont dat A.J. de biografie in grote lijnen chronologisch heeft opgezet en dat hij binnen de onderscheiden periodes een thematische onderverdeling heeft gemaakt. De thematische passages, waarin de biograaf ook nog herhaaldelijk uitweidt over uiteenlopende zaken, zijn vaak erg lang, waardoor het moeilijk is de lijn van het verhaal vast te houden. In de negentiende eeuw namen enkele critici A.J. deze breedsprakigheid bijzonder kwalijk. Zo schreef W.G. van Nouhuys opgewonden in *De Nederlandsche Spectator*: 'Men leze bijv. deze zin van 45 - zegge vijf-en-veertig! - regels, beginnend op blz. 21 en eindigend twee bladzijden verder, en dan nog den daaropvolgende, waarin eigenlijk niets gezegd wordt dan het hoogst belangrijke: "Op het kantoor was Thijm altijd eenigszins anders gekleed dan in huis of op straat", maar waaraan tusschen de woorden "kantoor" en "was" een tusschenzin van 11 - zegge elf! - regels is vastgehaakt. Deze langwijligheid is vermoeiend, en zij brengt daarbij den lezer in de war.' De redactie van *Het dompertje van de ouden Valentijn* concludeerde - na een reeks van morele bezwaren tegen de biografie, die vooral betrekking hadden op het geringe respect dat A.J. toonde en de manier waarop hij Thijms vroomheid bagatelliseerde: 'Voeg er bij, dat het boek hoewel met onmiskenbaar talent geschreven, langdradig en vervelend is, dat over de kleinste bijzonderheden dikwijls bladzijden lang gezeurd wordt, dan begrijpt men licht, dat de lezing daarvan in geen enkel opzicht aanbevelenswaardig is.'

A.J. probeert de lezer een enkele keer op het juiste pad te brengen door middel van terugverwijzingen en vooruitwijzingen, maar hij kan niet voorkomen dat *J.A. Alberdingk Thijm* een verbrokkelde indruk maakt. Dit gebrek aan coherentie - dat A.J. ook door negentiendeeeuwse critici is verweten - is wellicht te

verklaren uit de oorsprong van de biografie: hij is samengesteld uit een reeks artikelen, die tussen januari en september 1892 in het tijdschrift *Nederland* verscheen.

Nadere beschouwing van de inhoudsopgave leert dat de door A.J. gekozen thema's elkaar vaak overlappen. ‘Thijm en de vrouwen’ en ‘Vrouwenculte’ bijvoorbeeld. Of ‘Thijm als Katholiek’ en ‘Thijm's godsdienst’. Inderdaad herhaalt A.J. zichzelf in deze en andere passages voortdurend. Nog niet eens zozeer waar het feitelijke gegevens betreft - veel feiten komen zelfs niet eens ter sprake - maar vooral waar het gaat om zijn visie op Alberdingk Thijm. Dat strookt met de doelstelling, zoals die voorin de biografie door A.J. geformuleerd is: ‘Wij zullen ons [-] niet uitvoeriger

J.A. Alberdingk Thijm (foto: J. Dupont, Antwerpen)

dan strikt noodzakelijk mocht zijn, afgeven met de vermelding van genealogische bijzonderheden, nauwkeurige mededeelingen omtrent vóór- en familienamen, naamsveranderingen, jaartallen, titels en in 't algemeen alle geschiedkundige wetenswaardigheden, die op zichzelf ontegenzeggelijk werkelijk waarde en beteekenis hébben, maar onzes inziens in een beschouwing, die alleen het intellektueele en artistieke, het psychologische en pittoresque wil betreffen, niet zoo urgent onmisbaar zijn als in eene historische kronologie, en die de belangstellende overigens op verschillende plaatsen [-] kan opgesomd vinden. Wij zullen ons er tevens op toeleggen, wat het verhalend gedeelte van ons opstel aangaat, meestal mededeelingen te doen, welke nog niet tot het publiek zijn doorgedrongen.’

* * *

A.J. heeft het gebruik van verschillende informatiebronnen heel duidelijk aan deze doelstelling aangepast. Dagboeken en officiële documenten lijkt hij niet te hebben ingezien, maar helemaal zeker is dat niet, want noten, een register en een bibliografie ontbreken. Er is geen reden aan te nemen dat de biograaf Thijms tijdgenoten

systematisch ondervraagd heeft. En zelfs beschouwingen van derden over Thijm en Thijms brieven heeft A.J. nauwelijks gebruikt. ‘Wat de brieven-verzameling aangaat,’ meldt hij, ‘men vindt daarin merkwaardigs in overvloed, want bijna alle Hollanders, die tusschen de jaren 1840-1890 in 't een of ander uitmuntten en als zoodanig een klinkenden naam verwierven, hebben er toe bijgedragen, om dat zoo uit te drukken. Het is te hopen dat de verzameling onderzocht en het interessante gedeelte in het licht gegeven worde.’ A.J. was zich dus wel bewust van de waarde

van deze correspondentie, maar hij vond het niet nodig er zelf uit te putten.

Waarschijnlijk vormde A.J.'s geheugen zijn belangrijkste bron van informatie, maar hij bevestigt dat nergens expliciet. De lezer is dan ook overgeleverd aan de willekeur van de biograaf, die zonder enige vorm van zelfkritiek - en blijkbaar overtuigd van de betrouwbaarheid van zijn eigen kennis - zijn anekdotes, typeringen, trivialiteiten en vergelijkingen over hem uitstort.

Om zijn verhaal aantrekkelijk te maken, gebruikt A.J. een groot aantal literaire middelen. Vooral zijn deftig-statige schrijfstijl - waarin beschrijvingen van uiterlijkheden en interieurs een belangrijke plaats innemen, net zoals in de traditionele *roman* vaak het geval was - springt direct in het oog. Die stijl werd door velen ook in 1893 al ouderwets gevonden, zo blijkt uit contemporaine reacties op de biografie. J.H. Rössing schreef bijvoorbeeld, niet zonder ironie, want hij wist wie er achter de initialen A.J. schuil ging: 'Voor Holland, voor het afkerig deel van hogere kunst, heeft A.J. met het boek over J.A. Alberdingk Thijm een werk geleverd, dat hem, vooral om de dikte, de lengte van de bewijsvoering, de lange tijd nodig om het uit te lezen, het huiselijke en goedmoedige, het breedsprakige, het gebruiken van de pluralis majestatis, tot de degelijke - 'ik zeg: tot de degelijke' - schrijvers zal verheffen en van hem voortaan zal doen gewagen als: de *vaderlandse* auteur, die men zich dan dient voor te stellen als een man met een onbeweeglijk gelaat, stroef in zijn bewegingen, deftig alsof Hollands welvaren ervan afhangt, gedoken in een kamerjapon, pantoffels aan, kleurig van patroon, een van de vele dozijnen door lieve vereersters hem aangeboden, een kalotje op en een lange gouwenaar in de mond.'

In de biografie legt A.J. uit waarom hij deze archaïsche stijl hanteert: 'Wij [-] trachten in onze schetsen ook dáardoor wáarlijk aan den persoon, wiens naam in hun titel voorkomt, gewijd te doen zijn, door ze, voor zoover ons dat gegeven is en voor zoover het overigens met onze persoonlijke waardeeringen en gedachten-wendingen overeen te brengen is, eenigszins in den geest, ook in den trant zouden we bijna zeggen, indien de figuur die er in behandeld wordt een schrijver is, op te stellen.' Is A.J. in dit merkwaardige experiment geslaagd? De Thijmkenner mag het zeggen! Dat de biograaf geen gebruik maakt van de verworvenheden van het Tachtigersproza, lijdt echter geen twijfel.

A.J. permitteert zich niet alleen deze opmerkelijke stijlproef, maar ook een aantal andere literaire uitstapjes. Naar de natuur bijvoorbeeld, als hij - wat hij veelvuldig doet - beeldspraak gebruikt. Verder stelt hij zijn fantasie af en toe in dienst van zijn overtuigingskracht. Zo citeert hij, na een plechtige uitweiding over Thijms houding ten opzichte van Rede, Gevoel, God, Goedheid, Waarheid en Schoonheid, ter illustratie een fictief gesprek tussen Thijm en een ongelovige. Of hij schetst onder het motto 'de lezer stelle zich voor...' een situatie uit Thijms huiselijk leven, waarin de werkelijkheid zonder twijfel enigszins verdicht is.

* * *

De vraag is hoe we A.J.'s merkwaardige biografische methoden en technieken moeten beoordelen. Mijns inziens hebben het zeer selectieve gebruik van bronnen en de gebruikte (semi-)literaire trucs een sterk *sturende* werking. Ze kleuren op een subtiele manier het beeld dat de biograaf schetst, zodat de lezer

Lodewijk van Deyssel, bijna dertig jaar oud. Litho van Jan Veth

zich niet los kan maken van diens zienswijze. De doorbreking van de chronologie kan als voorbeeld dienen.

Waarschijnlijk zal vooral een biograaf met een uitgesproken visie op zijn object - zoals A.J. - een thematische behandeling van het leven aandurven. De gebruikelijke chronologische volgorde legt op zichzelf immers geen ander dan een *temporeel* verband tussen opeenvolgende gebeurtenissen. Bij een thematische bespreking bepaalt de biograaf welke feiten uit verschillende levensfasen van zijn object bij elkaar horen, waardoor hij suggereert dat er een *causale* relatie tussen die feiten bestaat. Het aanwijzen van dergelijke relaties is per definitie aanvechtbaar, onder andere omdat niet alleen de aard van de gegevens uit het leven van de gebiografeerde, maar ook de persoonlijkheidsstructuur van de biograaf erop van invloed is. De moei-

lijkheid is echter dat de lezer aan de hand van de biograaf door het verhaal geleid wordt - welke afhankelijkheid nog wordt versterkt door de auctoriale vertelsituatie - en dat hij zich eerst zal moeten losrukken voor hij van een afstand kan bekijken in welke richting hij geacht wordt mee te lopen. A.J. nu heeft - wellicht onbewust, maar waarschijnlijk bewust - geprobeerd het de lezer onmogelijk te maken zich te ontworstelen aan zijn greep.

* * *

Niet alleen A.J.'s schrijfstijl en werkwijze zijn traditioneel, ook zijn psychologische verklaringen zijn ontleend aan theorieën die anno 1893 al achterhaald waren, maar die lange tijd bleven voortleven in de huis-, tuin- en keukenpsychologie. Met name de fysionomie, waarbij gelaatstrekken of lichaamsbouw van de mens als spiegel van diens karakter worden beschouwd, diende A.J. ter inspiratie. Hij brengt de fysionomie van Thijm met zoveel woorden ter sprake: diens handen weerspiegelden zijn rust, zijn puntige neus scherpzinnigheid. De biograaf noemt zijn object een man ‘wiens uiterlijk geheel en al overeenstemde met zijn innerlijk’.

A.J.'s - in de biografie herhaaldelijk genoemde - uitgangspunt bij het psychologisch verklaren, is de gelijkmatigheid en onveranderlijkheid van Alberdingk Thijms karakter: zoals zijn karakter zich in zijn jeugd constitueerde, zo zou hij zijn hele leven blijven. De biograaf ‘verantwoordt’ zijn uitgangspunt door te wijzen op een - niet nader benoemde - theorie, waarmee hij zijn biografie opent: ‘Voor menschen, die een zeer bewogen leven hebben gehad, vervalt dikwijls de invloed en belangrijkheid der jeugd. Zij zijn door de omstandigheden, door het verkeeren in buitengewone levenstoestanden, door het leven in verschillende klimaten, door het zich bewegen in verschillende werkkringen, dermate veranderd en vervormd, dat van het oorspronkelijke type weinig meer dan de groote trekken, de ruwe gelijkenis, is overgebleven, en dat het leven de bedoelingen, die het in diens jeugd met den menschen had, later zelf volkomen schijnt te hebben verijdeld. [-]. Met Alberdingk Thijm is het tegenovergestelde het geval. Weinigen wier later leven zoo veel op hunne jeugd gelijkt als dat van Alberdingk Thijm op de zijne. Al de trekken, die wij zijn later leven zien kenmerken, treffen wij in zijne jeugd reeds aan, en de kiem van al zijn eigenaardigheden, van al zijn denken en werken zijn geheele leven door, is in zijn jeugdjaren reeds aanwezig en volkomen duidelijk waarneembaar.’

A.J. laat zich niet expliciet uit over het *ontstaan* van dit onveranderlijke karakter. Wel suggereert hij dat Thijms idealisme versterkt is door zijn beschermde, huiselijke katholieke opvoeding. Maar over het algemeen acht hij het milieu als psychologisch determinerende factor ondergeschikt. Zo meent hij dat Thijm slechts marginale invloed onderging van de maatschappelijke en literaire veranderingen aan het eind van zijn leven: ‘Thijm zelf was veranderd met den toestand mede, hoewel natuurlijk niet essentieel door de nieuwere beschaving beïnvloed. Hij was, binnen de grenzen der hoofdlijnen van zijn karakter, meer en meer “wereldsch” geworden.’

Het zou onjuist zijn nu te concluderen dat A.J. de levensomstandigheden van zijn object negeert. Integendeel, hij plaatst Thijm juist zeer nadrukkelijk in de gezinssituatie en zijn vriendenkring, en - waar het zijn boekhandel en zijn schrijverschap betreft - in mindere mate ook in zijn werksfeer. Niet zozeer

om hem daaruit te verklaren, maar om zijn papieren gestalte voor het publiek levend te maken, ongeveer zoals men in de Beekse Bergen beesten in een kopie van hun natuurlijke omgeving tentoonstelt in een poging enig zicht te geven op de dagelijkse werkelijkheid van hun soortgenoten in het wild. Als - positief - gevolg hiervan is *J.A. Alberdingk Thijm*, meen ik met J.H. Rössing, 'voor de beschavingsgeschiedenis van de negentiende eeuw een niet genoeg te waarderen schat'.

Hoe raak A.J. Thijm ook weet te typeren, in zijn verklaringen van diens gedrag schiet hij naar hedendaagse maatstaven vaak tekort. Zijn vermogen om door te dringen in het duister van de menselijke geest, is te beperkt om overtuigend aan te kunnen tonen dat 'de superieure huiselijkheid van den geleerde en kunstenaar, de vrome religieuse trouw van den middeneeuwsche geletterden, de artistieke stadsliefde van den echten Amsterdammer, de opgetogenheid van den bewonderaar van zeventiende-eeuwsche toestanden, literatuur en kunst, èn - het enthousiasme van den protégé van een klein negentiende-eeuwsch Hof [-]' in Thijm een harmonieus geheel vormen. Daardoor is de hoogleraar-handelaar van honderd jaren her voor de lezer vaak moeilijk te doorgronden. Hoe moeten we ons bijvoorbeeld Thijms geestverwantschap met kinderen voorstellen? Hoe komt het dat hij een buitenproportionele hekel had aan uiteenlopende zaken als geld, 'luchtjes' en ledigheid? En wat te denken van Thijms voorliefde voor jonge meisjes?

Ook A.J.'s oordeel over de persoonlijkheid van Alberdingk Thijm is zonder nadere informatie eigenlijk niet te begrijpen. Waar A.J. spreekt over Thijms idealisme, zou een ander wellicht het woord naïviteit gebruiken, wat A.J. een gebrek aan bevlogenheid noemt, kan men ook met stabiele nuchterheid aanduiden en het karakter dat A.J. gelijkmatig noemt, kan met evenveel - of weinig - recht saai gevonden worden. Deze keuze van de biograaf om eigenschappen positief of negatief te beoordelen, hangt zonder twijfel samen met zijn persoonlijke moraal en zijn betrokkenheid bij zijn object.

* * *

In 1888 schreef Lodewijk van Deyssel een brief aan zijn vader, waarin hij zichzelf met Alberdingk Thijm senior vergeleek. Deze tekst, die Thijm volgens Harry Prick nooit onder ogen kreeg, getuigt van een onaangenaam superioriteitsgevoel: 'Bedenk toch hoe weinig het is een geleerde in schriften te zijn zoo als gij en hoe veel een groote mensch te wezen, zoo als ik; hoe weinig lid van dit en voorzitter van dát te zijn en vermeld te staan in buitenlandsche woordenboeken, want dat hebben duizenden met u gemeen, maar menschen, die één generatie in ergernis weten te zetten en de volgende in verrukking, van dié groote menschen, die worden er maar zeldzaam en zeldzaam gevonden in de wereldgeschiedenis.' Uiteindelijk vervangt hij zijn minachting door wat hij een hoger sentiment noemt, namelijk 'dat van glimlachende goedheid, dat van de Observatie, en ik laat mijn vader als een poppetje gaan door mijn voelen en verbeelden, met zijn noodzakelijke gemoedsbewegingen, hem geheel omvattend, mijn Observatie over hem heen, als een kaasstolp over een vlieg'.

In 1893 wil A.J. de lezer doen geloven dat zijn observatie objectief is. De mens Karel Alberdingk Thijm, de schrijver Lodewijk van Deyssel en de biograaf A.J. lijken in de biografie dan ook strikt van elkaar gescheiden te zijn. De bio-

J.A. Alberdingk Thijm in zijn studeerkamer, naar een tekening van Johan Braakensiek (1889)

graaf verschuilt zich achter fictieve initialen, laat zijn eigen schrijverschap buiten beschouwing en beschrijft zichzelf - als jongste zoon van zijn object - in de derde persoon enkelvoud. In de tekst benadrukt A.J. zijn objectiviteit: ‘Zeer dikwijls, bijna altijd, wordt in biografieën van min of meer befaamde personen, op wier openbaar leven nooit iets ‘te zeggen’ is geweest, gesproken van hun vlekkelooze jeugd en rechtschapenheid. Bijna nimmer zijn deze mededeelingen geheel wáar, om de zeer eenvoudige reden, dat die biografieën geschreven worden òf door de auteurs die de betrokken personen niet van nabij genoeg hebben gekend, om volkomen zekerheid te hebben omtrent die deugd en rechtschapenheid in het private leven, òf door auteurs, die verwanten, persoonlijke vrienden of bijzondere vereerders van den man, over wien zij schrijven, waren en daarom diens gebreken meenen te moeten verzwijgen of den omvang er van althans zeer getemperd voorstellen. Daarom willen wij, bij de behandeling van Thijm's karakter, dat ons toeschijnt een zeldzaam rechtschapen, een bijzonder deugdzaam, karakter geweest te zijn, er nadrukkelijk op wijzen dat hetgeen wij er over zeggen letterlijk moet worden opgevat en als volstrekt zeker beschouwd.’

Met het fanatisme waarmee A.J. de schijn van objectiviteit probeert op te houden, neemt echter ook zijn ongeloofwaardigheid toe. Een vage echo van Van Deyssels minachtende woorden uit 1888 klinkt namelijk door in de volgende passage, waarin A.J. de lezer van zijn onpartijdigheid wil overtuigen. In eerste instantie lijkt de biograaf volstrekt logisch te beredeneren dat Thijms karakter zijn diepste bewondering niet kan wegdragen, maar het onredelijke venijn zit hem vooral in de staart: ‘Wij wantrouwen in deze des te minder onze eigen mogelijke partijdigheid, naarmate wij minder bewondering of warme genegenheid voor een dergelijk levenskarakter gevoelen, voor een dergelijk levenskarakter in 't algemeen, bedoelen wij, geheel afgescheiden dus van het gevoel, dat de man, in wien wij het hier belichaamd of verwerkelijkt zien, ons om andere redenen moge inboezemen. [-] Nu geven wij aan een karakter als dat van Alberdingk Thijm niet onze bewondering [-], omdat de moreele schoonheid van een karakter gemeten moet worden naar de moreele kracht, die besteed moest worden om het te vormen en het op de bereikte hoogte te handhaven.’ A.J. haalt uit naar Thijm, niet eens zozeer door hem gebrek aan ‘Karakter’ te verwijten, maar vooral door volstrekt niet in te gaan op het ‘Genie’. Daarmee lijkt de biograaf te suggereren dat het *onmogelijk* is de ‘verstands- of esthetische hoogste schoonheid’ hoe dan ook op Thijm te betrekken. Zo bagatelliseert hij het hoogleraar- en kunstenaarschap van zijn object van onderzoek.

Ook in een ander opzicht wordt Thijms persoon en werk geen recht gedaan. A.J. beoordeelt zijn object namelijk naar de maatstaven van zijn jonge, ‘rebellerende’ generatie - voorzichtig zeg ik: naar de maatstaven van Tachtig - waardoor een degelijk en behoudend man als Thijm in de biografie vanzelfsprekend hopeloos ouderwets en naïef aandoet. De biograaf verwondert zich er bijvoorbeeld over dat Alberdingk Thijm nooit een ‘publiek huis’ bezocht. Bordeelbezoek - en zeker het openlijk praten erover - was echter voor Thijms generatie minder gewoon dan voor de kring van kunstenaars waarin zijn zoon zich bewoog. Verder vindt A.J. het onbegrijpelijk dat Thijm positief dacht over het aardse bestaan in het algemeen en de vrouw in het bijzonder. De biograaf, die zich in zijn werk meerdere malen als

anti-burgerlijk profileert, vindt zulk gedrag abnormaal. Het is volgens hem alleen te verklaren uit een gebrek aan observatievermogen. En dat is dan ook, wil A.J. de lezer doen geloven, het tragische lot van Thijm: doordat zijn visie op de werkelijkheid te beperkt was, is hij nooit een groot mens of een groot dichter geworden. Blijkbaar vindt de biograaf het daarom òfwel niet de moeite waard, òfwel weinig subtiel het literaire werk van J.A. Alberdingk Thijm aan een serieuze beschouwing te onderwerpen.

* * *

Dat A.J., ondanks zijn verwoede pogingen objectief te lijken, zeer duidelijk bevooroordeeld is, is hiermee nog niet voldoende aangetoond. Het is belangrijk er op te wijzen, zoals bijvoorbeeld Jan Fontijn deed in zijn bespreking van *De wereld van mijn Vader,* dat de biograaf zich niet alleen negatief, maar ook opmerkelijk *positief* over zijn object uitlaat. A.J.'s visie op Alberdingk Thijm wordt overduidelijk bepaald door tegenstrijdige gevoelens, die tamelijk typerend lijken voor de kritische zoon die zich van zijn vader denkt te hebben losgemaakt, maar hem waarschijnlijk tegelijk nog altijd als een voorbeeld ziet. In ieder geval typeren ze de biograaf die (te) sterk bij zijn onderwerp betrokken is.

Alleen al het onweerlegbare gegeven dat Karel Alberdingk Thijm is ingegaan op het voorstel van redacteur Van Loghem een reeks artikelen over zijn vader voor het tijdschrift *Nederland* te schrijven, bewijst dat hij bereid was veel tijd en moeite te investeren in de nagedachtenis van Thijm senior. Ook uit de tekst zelf blijkt meerdere malen zijn genegenheid. In de gedetailleerde beschrijving van

Thijm op zijn doodsbed, 1889

Thijms sterven bijvoorbeeld, zijn de betrokkenheid en het mededogen van de biograaf onmiskenbaar. Het is kenmerkend voor de hierboven genoemde tegenstrijdigheid dat A.J. zich geroepen voelt deze gevoelens direct te ontkrachten. 'Wij hadden wellicht de uitvoerige beschouwingen over Alberdingk Thijm, in deze opstellen gegeven, met nog meer lief de en lust te boek gesteld,' vervolgt hij botweg na de sterfbedpassage, 'indien zijne figuur ons met een hooger gevoel dan dat der waardeerende sympathie had aangedaan, indien hij ons voorkwam een kolos van moreele schoonheid, een heros in het rijk der kunst of der gedachte geweest te zijn.'

Dat er achter de quasi-objeetiviteit van A.J. ook een diepe genegenheid van de zoon voor de vader schuilt, is al direct na het verschijnen van de biografie opgemerkt. J.H. Rössing schreef in september 1893: 'Het is een publiek geheim en heeft dus niets onkies om te zeggen, dat A.J. in dat werk een beschouwing geeft over zijn vader. Met groot meesterschap laat hij het gehele leven van zijn vader, van zijn gezin, van iedere betrekking, waarin hij was geplaatst, enz. aan hem voorbijgaan met de kilte van een vreemde, al moet men erkennen dat hij in zijn deftigheid het karakter van de vorige eeuw getrouw is gebleven en met dit boek de toen bij "Het Koninklijk Nederlandsch Instituut" gebruikelijke lofredenen met één heeft vermeerderd, om de oprechtheid en waarheid door een iegelijk te onderschrijven. Ondanks de bedoeling heeft de lief de van het kind tot de vader de gevoelloosheid van de ontleedkundige, van de vreemde vaak tenietgedaan, heeft het subjeetieve gezegepraald over het objeetieve.'

Rössing lijkt hier uit te gaan van een traditionele biografie-opvatting. De biograaf moet op een beschaafde manier eerlijk, maar niet afstandelijk of objectief zijn. Hij mag zijn gevoelens - mits positief, waarschijnlijk - de vrije loop laten, om zo de grootsheid van zijn object voor het nageslacht vast te leggen. De recensent besluit het laatste van zijn reeks artikelen over *J.A. Alberdingk Thijm* dan ook als volgt: 'Mijn enige wens is geweest dat uit dit boek meer rechtstreeks het kinderhart, rechtstreeks het sentiment hadden gesproken. Het blijkt echter de bedoeling geweest te zijn dat zoveel mogelijk te onderdrukken en meer op te treden als scherp en verstandelijk waarnemer. Maar bij dat koele, bij dat scherpe waarnemen, bij dat vaak onnodige, aan het onkiese grenzende vergelijken, bij dat laten poseren van zijn vader voor hem, is het kinderlijk gevoel vaak te luid ontwaakt en de herinnering hem te sterk geworden. [-]. De zoon aldus staande voor het beeld van zijn vader, in gemeenschap van geest met hem levende, wordt ons dan ook als auteur sympathiek en wij zeggen hem oprecht dank, dat hij met de uitgave van zulk een voornaam en artistiek uitgevoerd boek, een monument gesticht heeft voor zijn vader.'

Literatuur

- A.J.: *J.A. Alberdingk Thijm.* Amsterdam, 1893.
- Anoniem: 'Boekenkennis. J.A. Alberdingk Thijm'. In: *Dietsche Warande*, jaargang 6 (1893), p. 417-418.
- Anoniem: 'Letterkundige kritiek'. In: *De Gids*, 1893, nummer 3, p. 551-556.
- Anoniem: 'Waarschuwing!' In: *Het dompertje van den ouden Valentijn*, jaargang 25 (1893), nummer 18 (15 juni), p. 137-139.

- Deyssel, Lodewijk van: *Verzamelde opstellen*. Amsterdam, 1894-1912. Elf delen.
- Deyssel, Lodewijk van: *De wereld van mijn Vader*. Amsterdam [enz.], 1986.
- Fens, Kees: ‘Een middeleeuwse wandschildering’. In: *de Volksfront* 10-2-1986.
- Fontijn, Jan: ‘De beminnelijkheid van een virtuoos schelder’. In: *Vrij Nederland* 15-3-1986.
- Huisman, J.: ‘Een vader zonder fouten. Van

Deysels boek na 93 jaar herdrukt'. In: *Algemeen Dagblad*, 1-3-1986.
- Koning, Michel de: 'De wereld van mijn vader van Lodewijk van Deyssel door vaderliefde overmand'. In: *Brabants Nieuwsblad*, 7-3-1986.
- Nouhuys, W.G. van: 'Alberdingk Thijm door A.J.'. In: *De Nederlandsche Spectator*, 1893, nummer 23 (10 juni), p. 181-183.
- Prick, Harry G.M.: *Lodewijk van Deyssel. Dertien close-ups.* Amsterdam, 1964.
- Ros, Martin: 'Van Deyssel over zijn vader. Een door en door zelfingenomen zelfvergoter'. In: *De Nieuwe*, 3-4-1986.
- Stokvis, Benno J.: *Lodewijk van Deyssel. Een samenvattende studie*. Amsterdam, [1921].
- Warren, Hans: 'Lodewijk van Deyssel. De wereld van mijn vader'. In: *Provinciaalse Zeeuwse Courant*, 10-5-1986.

‘Ik ben overgelukkig’
Thijm en de Vondelfeesten van 1867
Michel van der Plas

Om de hoofdpersoon van een biografie scherp te tekenen in al zijn lotgevallen is het soms nodig een gedetailleerd historisch panorama te schetsen. Michel van der Plas reconstrueerde de lusten en lasten rond de Vondelfeesten van 1867, waarbij ‘zijn’ J. Alberdingk Thijm hartstochtelijk betrokken was.

Was 1867 in het algemeen een moeilijk jaar voor Jozef Alberdingk Thijm, het bezorgde hem toch ook, op zijn 47ste, ‘drie dagen van den volledigsten triomf’. Die dankte hij aan de Vondelfeesten in de herfst. Zij vormden een gelukkig hoogtepunt in een op allerlei manieren geplaagd bestaan, en dat niet in de laatste plaats omdat ze een nationale hulde meebrachten voor, hij mocht wel zeggen, *zijn* Joost van den Vondel, ook al had deze dan bij hem maar zeer geleidelijk Bilderdijk als het grote literaire idool verdrongen. De laatste trouwens had hij een half jaar tevoren al zijn bijzondere hulde kunnen brengen, toen op de Haagse Prinsengracht in de gevel van diens huis een gedenksteen werd onthuld en hij, improviserenderwijze, zelfs had uitgeroepen: ‘Wie weet, wat er van mij geworden was, als ik dien breeden, edelen geest niet tot leidsman had mogen kiezen, of liever als God hem niet had te gemoet gevoerd.’[1]

Het jaar 1867 vormde op zich zelf geen bijzondere reden om Vondel (1587-1679) te gedenken. Ook in diens geval was het de onthulling van een gedenksteen die de aanleiding vormde voor de viering: een waardig standbeeld in de hoofdstad des lands. Deze gebeurtenis echter werd door de daartoe gevormde commissie belangrijk genoeg geacht om haar met ‘feesten’ te omgeven. En gedenkwaardig zouden die worden.

Penningmeester

Het oerbegin van de lange en bewogen geschiedenis dezer feesten valt aan te wijzen op de 24ste september 1860. Het was op de avond van die dag dat te Rotterdam het gemeentebestuur een feestmaal aanbood aan de commissie die de zorg op zich had genomen om de stad een standbeeld van Tollens te schenken. Aan deze dis stond de rijksarchivaris R.C. Bakhuizen van den Brink op en bracht op gloedvolle wijze het feit onder de aandacht van zijn illuster gehoor dat ook Vondel toch wel een standbeeld zou verdienen, ja, een binnen de hoofdstad des Rijks. Wellicht was de spreker, behalve door vurige lief de voor ‘de prins onzer dichters’, extra bezield door de wetenschap dat er in de kas met de donatiegelden voor het Tollens-monument het aardige sommetje van *f*500, - was overgebleven, gelden die nog op een passende bestemming wachtten. ‘Zijn toespraak, die met hartelijke toejuichingen begroet werd, had al dadelijk dit resultaat, dat nog aan den maaltijd een lijst

voor het Vondel-standbeeld rondging, waarop door velen werd geteekend.'[2]

Men dacht toen, al verder dinerend, ook reeds terstond aan de vorming van een commissie met Jacob van Lennep als voorzitter, een voor de hand liggende keuze gezien zijn recente bezorging van Vondel's werken. Van Lennep had overigens de feestzaal al verlaten op het moment dat het plan geopperd werd. Maar spoedig daarna van de denkbeelden verwittigd, riep hij al op de 4e Oktober 1860 een vergadering in Diligentia, Amsterdam, bijeen, om de eervolle zaak uiteen te zetten en op te wekken tot krachtdadige hulp. En nog geen twee weken later werd er al, in het stadhuis van de hoofdstad, een Hoofd-Commissie in het leven geroepen van de volgende samenstelling: Mr J. Messchert van Vollenhoven, burgemeester, erevoorzitter; J. van Lennep, voorzitter; P.A. de Genestet en G.D. Kölle, secretarissen; J. de Vos, penningmeester; J.A. Alberdingk Thijm, A. Beeloo, P.J. Teding van Berkhout, H. Binger,

Niet naar het leven getekend portret van J.A. Alberdingk Thijm, door Jan Veth

J. Bunge, W.J. Hofdijk, E.J. Potgieter, P. Scheltema en Jhr. J.P. Six, leden. Toen de twee secretarissen, kort na elkaar en op jonge leeftijd, niet lang daarna door de dood werden weggerukt, werd hun plaats ingenomen door de schrijvende bankier H.P.G. Quack.

Nu zag Thijm zich dan een eretaak naar zijn hart toebedeeld. Hij werd, met Van Lennep, zoals later velen zouden getuigen, de ziel van de commissie, en niet - wat eerder verwacht werd - een man als Potgieter, die zich slechts verder onderscheidde doordat hij 'voortdurend ietwat grommend critiek uitoefende'.[3] Nu deed zich ook, op het lange, doornige pad dat de commissie te begaan had, inderdaad veel voor dat tot gegrom aanleiding gaf. Men had de totale kosten voor het op te richten standbeeld begroot op *f*18.000, maar het zou liefst zeven jaren duren voordat dit bedrag bijeen was gebracht. Tot de gulle donateurs zouden koning Willem III, koning Leopold I der Belgen (met 1500 frank) en keizer Napoleon III van Frankrijk (goed voor 1000 francs) behoren. Wat de laatste vorst betreft, dient vermeld te worden dat hij, door de Hoofdcommissie benaderd met het beleefde verzoek om een bijdrage, zo verstandig was eerst te willen weten wie Vondel was, en hoe groot eigenlijk. 'Een Parijsch

boekhandelaar legde den keizer een exemplaar van J. van Lennep's uitgave van des dichter s werken voor, en nauwelijks had Napoleon het ingezien of hij zeide: “Ik weet reeds genoeg: een dichter voor wien men zulk een monument sticht, verdient zeker een fraai standbeeld”.’[4]

Aanzienlijk teleur stellender verliepen de contacten met het stadsbestuur van Keulen, Vondel's geboorteplaats. Dat gaf niet thuis, reden voor Van Lennep om zich vijf jaar later, na herhaalde supplieken, in een brief aan Thijm te laten ontvallen: ‘Dat die lamme Keule-

naars [...] niets willen doen. Zij hebben van overal geld ontvangen voor hun Dom, en willen zelf niets geven voor hun Stadgenoot. - Begrijpen zij dan niet, dat de feestredenaar bij de inwijding van 't monument hen zal brandmerken als schriele, logge, gevoellooze geldzakken?'[5] Ook toen Thijm nog eens een een brandbrief naar de Domverein had gestuurd - stichting voor de voltooiing van de dom, door hem persoonlijk notabene gepropageerd - en een gunstig antwoord uit bleef, barstte Van Lennep nog eens los: 'Rechtuit gezegd, ik heb geen trek om langen tijd bij die moffen te loopen bedelen en toch bot te vangen.'[6] Maar toen hij - als men even op de geschiedenis mag vooruitlopen - zelf optrad als feestredenaar bij de inwijding van het standbeeld, greep hij de kans toch niet aan om de Keulenaars te brandmerken met de epitheta die hij had uitgedacht, maar beperkte hij zich - men is geneigd te schrijven: jammer genoeg - tot de opmerking: 'Helaas! treurt men somwijlen om kinderen, die hun moeder niet langer indachtig zijn: hoeveel zeldzamer doet zich het schouwspel voor van een moeder, die haar eigen - wellicht haar grootsten - zoon vergeet.'[7]

Katholiciteit

Gelukkig voor Thijm meldde zich onder de toezeggers van een gift wel zijn eigen bisschop, die van Haarlem, Mgr G.P. Wilmer: deze zond, als 'gering bewijs' van zijn belangstelling voor de hulde aan Vondel, een biljet van *f*100, -. Een anonieme contribuant bracht *f*40, - in met een dringend verzoek 'dat het standbeeld niet zou komen te staan op een dobbelsteen, maar op een voetstuk zijner waardig'.[8]

Nu had hij zich daar juist geen zorgen over te maken, want het ontwerp voor het voetstuk was toevertrouwd aan de bekwame Pierre Cuypers. En aangezien

het maken van het beeld zelf werd opgedragen aan Louis Royer, de Amsterdamse Mechelaar die onder meer al Rembrandt en Laurens Janszoon Coster vereeuwigd had, en de verzorging van de inscripties op het voetstuk aan Thijm, kon de uiteindelijke waardigheid van het gedenkteken gegarandeerd worden geacht. Onontkoombaar was intussen de vaststelling dat bij de verwezenlijking van het standbeeld-idee drie onderling ten nauwste verbonden katholieke vrienden zouden optreden. Het welbekende trio had overigens ook al in vriendschappelijk overleg besloten dat, koste wat het kost, Vondel's blik op het oosten gericht zou moeten zijn: ‘niet op de binnenstad van Amsterdam, zijn wereld, maar evenwijdig aan de Singel. Kenners van Thijms “Heilige Linie” zullen zich over deze oriëntatie niet verbazen. Vondel kijkt in de richting waar volgens de liturgische voorschriften in de

katholieke kerk het hoofdaltaar hoort te staan.'[9]

Toch is het, tegelijkertijd, opvallend hoe er Thijm in deze voorbereidingstijd alles aan gelegen was om de natie in haar geheel achter het comité, het beeld en de huldiging te krijgen. Daardoor is vrijwel alleen het feit te verklaren dat hij in 1862 opeens bevreesd werd voor het onderstrepen door geloofsgenoten van de katholiciteit van (de bekeerde) Vondel. Als Vondel een standbeeld moest krijgen, had 'Thijm er alles voor over, zelfs, als het moest, een vinger op zijn mond'.[10] Vondel's bekering was in de jaren zestig, periode van schuchtere roomse bewustwording, een geliefd thema voor schrijvende katholieken, - niet onbegrijpelijk nadat Thijm hen zelf jarenlang had aangewakkerd om op te komen voor de verdiensten van katholieke voorvaderen. Maar de Warmondse professor Van der Ploeg kreeg in 1862 van hem te horen dat het van weinig 'maatschappelijke takt' zou getuigen wanneer Vondel's overgang bijzondere aandacht zou krijgen: 'Mijn God! nu over Vondels geloofsverandering te gaan spreken, nu den triomf der H. Kerk te gaan proneeren! Nog één zoo'n artikel - en gij krijgt het monument niet. [...] Ik voel dat ik het recht heb mij gevoelig te toonen, als men hem kompromitteert,' schreef Thijm vertrouwelijk.[11] Het zou nog zo ver komen, dat hij zelfs - en het woord 'zelfs' is gerechtvaardigd gezien zijn voortdurend opkomen voor roomse waarde en waardigheid - 'vergat', in de opschriften van het uiteindelijke monument, Vondel's geloof te vermelden, een omissie die Nicolaas Beets opmerkelijk zou vinden.[12]

Welke plaats?

Secretaris Quack kon in april 1865 redelijk tevreden zijn over de werkzaamheden tot dan toe van de Hoofdcommissie, geregeld vergaderend in de Academie van Beeldende Kunsten. Elk der leden had zich persoonlijk beijverd in zijn eigen kring zo veel mogelijk bijdragen te verzamelen, en niet zonder succes. Quack stelde in een rondschrijven[13] vast dat de kosten definitief zouden neerkomen op *f*5000 voor de beeldhouwer, *f*7200 voor de gieters van zijn beeld en *f*5800 voor het voetstuk. In kas was er op dat ogenblik *f*16.890, en de toezegging van de Koning der Belgen zou nog gerealiseerd worden, zodat er nog maar een kleine duizend gulden ontbrak. Er restten weliswaar de kosten voor de fundering, maar daar had de gemeente Amsterdam zich al garant voor verklaard. De problemen lagen der halve niet op het financiële vlak. De grootste zorg gold de juiste *plaats* voor de dichter-in-brons. Waar moest het dekselse ding worden neergezet?

Voor Thijm was dat geen vraag: het zou de Torensluis moeten zijn. Ook Van Lennep was die mening toegedaan. Ook de stadsarchivaris P. Scheltema, met zijn eigen historische know-how, bekende zich als voorstander.[14] Gedrieën huldigden ze de gedachte, door Thijm onder woorden gebracht: 'Henri IV staat ook op een brug, om niet van de vele beelden in Duitschland te spreken. [...] 't Is zoo'n mooi hoog punt; zoo goed van oriëntatie; het Noorden van achteren (aan 't IJ); Vondel met zijn gezicht naar zijn oude woning op de donkere sluis.'[15] Maar de Amsterdamse gemeenteraad wees de gedachte vierkant af, en wel uit zuinigheid: de fundering op de beoogde plek zou duurder uitkomen dan elders. Dat wekte Thijm's woede.

Onmiddellijk na de debatten in de gemeenteraad van 29 augustus 1866 schreef hij een hekeldicht, in de trant van Vondel, en dan ook ‘Een nieuw lied van Vondel’ geheten, ‘gezongen door zijne schim’.[16] Twintig strofen, in navolging van het ‘Sprookje

van Reyntje de Vos', wijdde hij aan de krenterigheid. De elfde luidde:

Dat andre volcken brallen
Met Dante of Goethe's lof,
Hun Shakespear's geen van allen
Sijn thuis in 'Princenhof.
Geen Muyder-slot-gast hadt' er
In desen tijdt een 'welkom-thuys':
Die Veertigh op het Hoogh(!) Stadthuys
Ont de l'esprit comm' quatre.

Vinnig genoeg, zijn hoon, maar tevergeefs. Waarna de zoektocht naar een waardige plaats van het beeld, èn de sokkel, èn de fundering, opnieuw begon. Westermarkt? Neen. Nieuwmarkt wellicht? Van Lennep (al danig vermoeid): 'Op zich zelf zou ik de Nieuwmarkt, *faute de mieux*, niet ongeschikt achten; maar het denkbeeld hindert mij, dat men voor onze groote mannen - Rembrandt en Vondel - geen betere plaats weet aan te wijzen dan tusschen spullen, draaischuitjes en poffertjeskramen. Dan nog liever in de plantaadje tegen over den vijver van Artis.'[17]

Of op het Leidscheplein? Of op het pleintje van het Spui? Dat voorstel, ondersteund door commissielid Van Vollenhoven - die totdantoe nog niet één vergadering had bijgewoond - wekte de bijzondere woede van de beeldhouwer Royer, die vastlegde dat, mocht dat onheilige plan verwerkelijkt worden, hij volgaarne 'een kolossale karikatuur van van Vollenhoven zou vervaardigen, te plaatsen op het Spuipleintje'.[18] Er werd, kan men zeggen, gesleurd en gesleept met het beeld, zoals dat trouwens al Tollens in Rotterdam overkomen was.

De voorzitter van de Commissie vond 'die standbeeldgeschiedenis' zo langzamerhand 'net een benauwde droom'[19] en was gaan verzuchten: 'Wanneer alle plaatsen mislukken, dan solliciteer ik de Regenten van 't R.C. Armenkantoor hem op hun pleintje gastvrijheid te verleenen. Daar zou hij althans op een grond staan waar hij menigen voet gezet heeft.'[20]

In het vroege voorjaar van '67 viel dan, eindelijk, de beslissing: Vondel zou een plaats krijgen in het gloednieuwe 'Amsterdamsche Rij- en Wandelpark', twee jaar tevoren opengesteld. Een toch nog hachelijk besluit, want volgens sommige commissieleden was het een afgelegen plaats, waar het beeld bepaald niet in het oog zou lopen. Thijm kon er uiteindelijk mee instemmen, al was het alleen maar omdat hij vreesde dat de gevoelens nog meer in verwarring zouden raken en de oprichting van het monument nog langer vertraagd zou worden. Nu moest, meende hij, de straat

J.A. Alberdingk Thijm in 1867 (foto: J. Dupont, Antwerpen)

die van het Leidschebosje naar het park voerde, dan ook maar de naam Vondelstraat krijgen. En er gingen ook al verspreide stemmen op om het park zelf, na de vestiging aldaar van de dichter, ook zijn naam te geven.

Festiviteiten

Van dit ogenblik af kwam voor de Commissie de nadruk te liggen op de feesten. Men dacht aan een combinatie van een plechtige herdenking en een volksfeest, maar zó eenvoudig was dat in Nederland niet. Thijm, een uitgesproken bewonderaar van de stijl waarmee men van oudsher in Vlaanderen feest kon vieren en via zijn zwager Pierre Cuypers vertrouwd met Roermondse festiviteiten, voorzag met schrik een stijfheid die alleen officiële persoonlijkheden tevreden kon stellen. 'Indien wij,' schreef hij in mei aan Van Lennep[21], 'van de onthulling niets anders kunnen maken dan een optocht van Heeren in zwarte rokken, een weinig harmonische muziek (potpourri's uit de Barbier en de Mousquetaires de la Reine), een redevoering, die door 50 menschen verstaan en door 3000 teleurgestelden wordt aangehoord, die vinden dat het moois van anderhalve wimpel al gauw is afgekeken - dan ziet het er treurig voor uwe en mijne reputatie uit.' En inderdaad, want vooral Van Lennep had de naam van een luimigaard, met een afschuw van al wat naar overdreven deftigheid zweemde. Toch verschilden de statige Thijm en de gezellige voorzitter in zoverre weer van mening, dat de eerste dacht aan een soort van defilé van dichters langs het onthulde beeld die daar dan elk een eigen sonnet voor zouden moeten opzeggen, met een hulde aan hun 'prins', terwijl de ander veel meer 'voelde voor gezamenlijke liedjes op een leuke wijs'.[22]

Uiteindelijk vond men een voor Nederlandse begrippen redelijk compromis, doordat een luchtiger accent in het programma werd aangebracht met een happening op het Muiderslot, - een denkbeeld dat in Thijm's privé 'Muiderkring' (het leesgezelschap De Vioolstruik, opgericht in 1866) was uitgebroed. Het volledige feestprogramma voorzag in een concert op de donderdagavond, een bijeenkomst in de Nieuwe Kerk, optocht, onthulling en toneelvoorstelling op de vrijdag, en een uitstap naar het Muiderslot plus feestmaal en concertpromenade op de zaterdag. Deelname aan alle evenementen kwam een heer op *f*25, - of, zonder de maaltijd, op *f*15, - te staan; was hij door een dame begeleid, dan golden de bedragen *f*30, - of *f*20, -. Daar ontstond weer het nodige rumoer over: werd het feest nu toch niet te duur en te aristocratisch? Het volk kon alleen, voor niets, de optocht en het vuurwerk bewonderen.

Dan was er de kwestie wie uit te nodigen, in het bijzonder voor het Muiderslot. Van Lennep aan Thijm[23]: 'Wie zal men uitnoodigen? Wie *niet*? Gij spreekt van 50 dichters in Nederland: ...ik wist niet dat wij zoo rijk waren.' Maar bovendien: dat bracht weer extra zorgen mee, want nu moest de voorzitter vrezen, '[...] dat die poëeten, "uitgenoodigd" zijnde, zich al licht verbeelden zouden, dat zij hun aandeel in 't gelag met een klinkert kunnen betalen, en dat zou met onze rekening niet uitkomen.' Het uitstapje zelf zou zich overigens, hij kon er niet genoeg nadruk op leggen, moeten 'kenmerken door vrolijke ongedwongenheid. [...] Help mij onthouden, dat wij boven de binnenpoort een groot bord aanslaan met de woorden: HIER

BINNEN MAG NIET GEROOKT WORDEN - of, op zijn 17de eeuws: HIER DRINCKT MEN GEEN TOEBACK.’ Zorgen zonder tal. En speciale voor de katholieke deelnemers: deze

voorzagen dat zij niet aan nun culinaire trekken zouden komen aan de feestmaaltijd: behalve op de vrijdagen bestond voor hen in dat tijdsbestek ook op de zaterdagen de verplichting zich van vlees te onthouden. Thijm had weliswaar bij bisschop Wilmer algemene dispensatie aangevraagd voor de roomse disgenoten, maar Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid had niet aan het verzoek kunnen voldoen, omdat hij, zoals zijn secretaris aan Thijm deed weten, 'een dispensatie geenszins doelmatig zou achten'.[24] Kon de dichter daar persoonlijk vrede mee hebben, de kwestie bleef toch ingewikkeld, aangezien er ook *Vlaamse* katholieke gasten aan het banket verwacht werden, voor wie - men was in België wat minder rooms - de zaterdag geen verplichte onthoudingsdag was; maar lieten deze ongehinderde feestvierders zich alle gerechten goed smaken, dan zouden zij 'andersdenkenden ligt aanstoot geven'.[25] Het bleef tot het eind tobben.

Eindelijk kwamen dan toch de feestdagen, van 17 tot en met 19 oktober 1867 (ze waren op het laatste ogenblik twee weken verschoven wegens ziekte van Van Lennep) in zicht. Van Lennep had, met secretaris Quack, al vóór de onthulling van Vondel's beeld een heimelijke blik op Royer's schepping kunnen slaan en de beeldhouwer kunnen verzekeren: 'De hulde door U aan den dichter gewijd is van even schoonen aard als toen de schilders bij Vondel's leven den laauwerkrans hem op het hoofd drukten.'[26]

Voor de optocht hield zich al een detachement huzaren gereed; ritmeester H.J.C. van Nouhuys (van het 3e Regiment) kon Thijm mededelen dat voor de voeding der manschappen f15, - voldoende was, doch wellicht wilde hij dezen op de 18e oktober ook nog 'eenigszins feestelijk onthalen'? Zo ja, dan 'zou aan hen op den dag der optogt een extra ration vlessch en een kruik bier kunnen worden verstrekt', wat dan in totaal '6 à 7 gld' zou vergen. De officier had echter, enigszins omineus, in dit verband een kleine suggestie: 'Als u mijne Hussaren *niet* onthaalt, geeft dat ontevredenheid of jalousie,' en dus ware het beter de Soldaten '[...] een kleine som gelds te schenken' dan extra vlees en bier, - dat hadden ze liever. Overigens diende de heer Alberdingk Thijm nog te weten dat een wachtmeester (en een trompetter en korporaal) meer verwachtten dan een gemeen huzaar.[27] Maar dat waren kleine besognes op de valreep.

Onthulling

Het feest barstte los op donderdagavond 17 oktober: in het park, en wel met een 'groot concert' onder leiding van J.J.H. Verhulst, waarbij - naast Beethoven's Vijfde Symfonie en Händel's Hallelujah - een 'Feestzang' op tekst van W.J. Hofdijk haar première beleefde, inzettend met de regels[28]:

> Heft aan, heft aan in blijde jubelgalmen!
> De feestbazuin weêrschalle heinde en veer:
> 't Is Vondels feest! De glorie hem gegeven
> Blijft *onze* roem en stralend *hem* omzweven!

Tot de vier solisten behoorde, natuurlijk tot Thijm's intense genoegen, zijn zingende zuster, mevrouw Antoinette Cuypers. Van Lennep was er geen getuige van:

ternauwernood van zijn inzinking hersteld, spaarde hij zijn krachten voor de volgende dag.[29] Dat was dan de vrijdag, gelukkig begunstigd door ‘heerlijk najaarsweder’. Nu verscheen de Hoofdcommissie des morgens in de Nieuwe Kerk bij Vondel's graf, alwaar

de voorzitter, ‘uit naam van een dankbaar nageslacht’, een immortellenkrans op de steen legde en een eerste rede uitsprak. En dan vertrok de stoet van de Dam naar het park: voorop de ‘hussaren’ van ritmeester Van Nouhuys, versterkt met een muziekcorps, gevolgd door drie liedertafels en drie extra blazersensembles, alsmede de boogschutterij ‘Genoegen zij ons doel’. Drie praalwagens vormden het pièce de résistance van de optocht: de Wagen der Faam, de Wagen der Nederlandsche Drukpers en die der Poëzie, omstuwd door de trompetters der Artillerie en gevolgd door weeskinderen uit acht verschillende hoofdstedelijke tehuizen, nog weer meer liedertafels en kapellen. De praalwagens waren ontworpen door architect Pierre Cuypers. In een bocht van de Keizersgracht moest het juist de Wagen der Faam - deze faam gold niet zozeer Vondel als wel de boekhandel - gebeuren, dat het centrale beeld, die faam illustrerend, omviel en het hoofd verloor. ‘De straatjeugd, die in dat beeld Vondel meende te zien[30], zong terstond: “Hop! hop! hop! - Hop! hop! hop! - Daar rijdt Vondel zonder kop!” - Anderen zeiden dat het geen wonder was, dat bij zoveel lof en wierook de Faam het hoofd verloor; nog anderen, eenigszins ondeugend, dat de Faam tot de 17e eeuw behoorde en dus gerust den nek kon breken!’[31] Geïmproviseerde herstelwerkzaamheden vergden een uur, waardoor de betalende gasten op het versierde, afgezette terrein in het park even zoveel tijd langer hadden te wachten op de onthulling.

Maar dan kon Van Lennep toch de eerste van twee nieuwe toespraken houden en de speciale Jubelzang van Herman Binger, tekst, en G.A. Heinze, muziek, losbarsten, resulterend in de opvordering:

> Weg het onverschillig kleed!
> 't Werkstuk is gereed!

Waarna inderdaad Royer's schepping onthuld werd, voor de ogen van onder meer de driejarige Karel J.L. Alberdingk Thijm (met zonnehoed) en Nicolaas Beets. De minister van Binnenlandse Zaken J. Heemskerk begiftigde ter plekke Van Lennep met het Commandeurschap van de Nederlandsche Leeuw. Thijm ging op de foto. Men ziet hem, op dit merkwaardig document, bij Vondel staan, maar met de blik duidelijk strak gericht op de erkende schoonheid mevrouw Louise Sterck-Kervel, die zich, zo vermoedt men, zelf de aanwezigheid van haar man en het echtpaar Cuypers (en Karel) zozeer bewust is, dat zij de ogen neergeslagen houdt. En van Thijm's vrouw Mina geen spoor, op deze triomfdag voor hem. Of was dat de zaterdag?

Geen heerlijker dagen

De avond tevoren had Van Lennep nog een glorie te meer behaald door de opvoering van zijn historisch tafereel in drie bedrijven, ‘Een dichter aan de Bank van Leening’, in de Groote Schouwburg[32], maar de andere morgen vertrok van de Oosterdoksluis de stoomboot die het selecte gezelschap der intekenaren, opgevrolijkt door muziek aan boord, over het IJ naar het ‘vercierde’ Muiderslot vervoerde. Daar, in de grote zaal, met op de aloude schoorsteenmantel een borstbeeld van Vondel (door Royer ‘belangeloos voor deze gelegenheid vervaardigd’) werd Thijm's werk ‘Quintet te Muyden’ uitgevoerd: precies dat speelse element in de feesten dat iedere deelnemer

zich later het best zou herinneren: een zangspel op muziek van G.A. Heinze, waarin P.C. Hooft, de drost, en zijn gasten (Maria Tesselschade, Francisca Duarte, Constantin Huygens, Caspar Barleus en

Onthulling Vondel-monument (Collectie Letterkundig Museum)

Dirck Jansz. Swelingk) hun spirituele samenkomsten van ruim twee eeuwen eerder verbeeldden:

> Hier op et hooge Huys te Muyden,
> Waar onze stem zoo vaak weêrklonk
> Bij poëzie en tafeldronk -
> Hier, waar het late veerschuitluiden
> Maar zelden, in de Gastenzaal,
> Ons scheiden deed van 't vriendenmaal,
> Hier ziet men dan, na lange jaren,
> Ons, goê bekenden, weer vergaâren.[33]

En dat vooral Antoinette Cuypers-Alberdingk Thijm als Tesselschade de harten veroverde, deed de auteur extra blozen van weelde. De liberale journalist Charles Boissevain, die er getuige van was, zou het zich later terdege herinneren: ‘Hoe hoog en statig stond ze daar, hoe stemmig en ernstig, niet ongelijk een middeleeuwsche burchtvrouw, die uitkeek in de verte of haar echtgenoot van 't Heilig Land terugkeerde. Niets negentiende-eeuwsch onderscheidde haar, maar een sereniteit die rustgevend aandeed.’[34]

Wat deerde het Thijm toen nog dat hij *geen* lintje had gekregen (het Koninkrijk zou hem er nooit een schenken)? Wat deed het er toen nog toe dat hij aan de feestmaaltijd in de Schilderijenzaal van het Paleis voor Volksvlijt (aanvang 5 uur) de Côte de Boeuf à l'Anglaise en de Pieds de cochon, Truffes, alsmede de Dindonneaux (alweer Truffes) en de Perdreaux voor bij moest laten gaan, - temeer omdat er voor hem en zijn geloofsgenoten van de achttien gangen nog altijd voldoende overbleven waaraan zij zich tegoed konden doen? Potgieter, maar gedeeltelijk getuige van de verschillende evenementen, en ‘ter beurze’ toen het Muiderslot ‘het eenig kunstgenot’ binnen zijn muren kreeg, moest wel een opgetogen verslag aan Busken Huet (die zeer sceptisch tegen de Vondelfeesten had aangekeken) sturen: ‘De indruk moet betooverend geweest zijn. [...] Het is aardig, hè? dat *la fine fleur* van het feest uit den hoek van het miskende deel onzer litteratuur kwam, dat de *surprise* door Catholijken gearrangeerd, en, met uitzondering van Heintze [sic], door de Catholijken uitgevoerd werd? Maar Heintze de componist is immers, schoon Luthersch, zoo goed als Roomsch.’[35]

Men kan er zich niet over verbazen dat Thijm na afloop aan zijn vrouw (te Hilversum) schreef[36]: ‘Ik ben overgelukkig in den afloop der Vondelfeesten. Ik herinner mij, voor mijn godsdienstig leven, geen heerlijker dagen. Drie dagen van den volledigsten triomf bereid aan eene gantsche reeks van ideeën, die mij dierbaarder zijn dan het leven! God is met ons geweest.’

Al te schielijk waren deze dagen voorbij gevlogen. De nuchtere werkelijkheid verdreef de euforie, al was het alleen maar door nakomende zakelijke briefjes als dat van N.J. den Tex aan Thijm met de vraag wat hij ervan dacht als de koster van de Nieuwe Kerk ‘voor hem en zijn knechts’ alsnog een fooi van *f*10, - zou ontvangen[37]; of door een dispuut in de pers of het park nu maar voortaan de naam van Vondelpark - of moest het Vondelspark zijn? men had immers ook een Willemspark? - zou moeten dragen.

Michel van der Plas werkt aan een biografie van J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889).

Eindnoten:

1 *XXVI Maart MDCCLXVII. Gedenksteenplaatsing in den voorgevel van het huis aan de Princengracht* (Den Haag, 1867) pp. 29-30.
2 M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, dl II. (Amsterdam, 1909) p. 277.
3 Aldus Quack, geciteerd in *M.F. van Lennep*, op. cit. p. 279.
4 M.F. van Lennep, op. cit. p. 278.
5 Van Lennep aan Thijm, d.d. 4 januari 1865. Archief Thijm nr. 678.
6 Van Lennep aan Thijm, ongedateerd (1865), ibidem.
7 M.F. van Lennep, op. cit. p. 282.
8 M.F. van Lennep, op. cit. p. 278.
9 J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) p. 31.
10 G. Brom, *Alberdingk Thijm.* (Utrecht/Antwerpen, 1956) p. 106.
11 Thijm aan Van der Ploeg d.d. 17 juli 1862, bij G. Brom, *Romantiek en Katholicisme in Nederland*, deel II (Groningen/Den Haag, 1926) p. 48.
12 G. Brom, *Alberdingk Thijm*, p. 106.
13 Quack aan Thijm d.d. 1 april 1865. Archief Thijm nr. 875.
14 Scheltema aan Thijm. Archief Thijm nr. 952.
15 Thijm aan Van Lennep d.d. 15 maart 1865. Archief Thijm nr. 1367.
16 Merkwaardigerwijze verscheen het niet bij zijn eigen uitgeverij C.L. van Langenhuijsen, maar bij K.H. Schadd.
17 Van Lennep aan Thijm d.d. 16 juni 1865. Archief Thijm nr. 678.
18 Thijm aan Van Lennep d.d. 11 januari 1867. Archief Thijm nr. 1367.
19 Van Lennep aan Thijm, d.d. 21 juli 1865. Archief Thijm nr. 678.
20 M.F. van Lennep, op. cit. p. 280.
21 Thijm aan Van Lennep d.d. 25 mei 1867. Archief Thijm nr. 1367.
22 G. Brom, op. cit. p. 129.
23 Van Lennep aan Thijm d.d. 18 juli 1867. Archief Thijm nr. 678.
24 J.F. Vregt aan Thijm d.d. 13 Oktober 1867. Archief Thijm nr. 1149.
25 F.T. Westerwoudt aan Thijm d.d. (?) augustus 1867. Archief Thijm nr. 1180.
26 Hoofd-commissie aan L. Royer, d.d. 1 oktober 1867. Archief Thijm nr. 4091.
27 H.J.C. van Nouhuys aan Thijm d.d. 16 oktober 1867. Archief Thijm nr. 812.
28 Tekst in Archief Thijm nr. 4092.
29 M.F. van Lennep, op. cit. p. 281.
30 Hoe de jeugd dit kon menen is een raadsel, aangezien de Faam werd voorgesteld door ‘een groot half zwevend vrouwbeeld met vleugels’, gelijk het programmaboekje vermeldde.
31 M.F. van Lennep, op. cit. p. 281.
32 Uitvoerige documentatie hierover, zoals over het geheel der feesten, in Archief Thijm nr. 4092.
33 De tekst van ‘Quintet te Muyden’ werd afzonderlijk uitgegeven. Verder verscheen met betrekking tot Vondel in 1867 nog van Thijm's hand een ‘Levensbericht van Joost van den Vondel’.
34 Geciteerd in G. Brom, *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland* (Leiden, 1933) pp. 189-190.
35 Potgieter aan Busken Huet d.d. 20 oktober 1867 in Jacob Smit, *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd Busken Huet*, deel I (Groningen, 1972) p. 395. Zie ook W. Asselbergs, *Nijmeegse Colleges* (Zwolle, 1967) p. 306. In dezelfde brief bericht hij overigens dat zijn zuster Sophie de feestmaaltijd ‘koud’ en ‘schraal’ had gevonden.
36 De brief bij Catharina Alberdingk Thijm, *Jos. Alb. Alberdingk Thijm in zijne brieven geschetst als christen mensch kunstenaar* (Amsterdam, 1896) p. 187.
37 N.J. den Tex aan Thijm d.d. 26 oktober 1867. Archief Thijm nr. 1058.

Een goed gesoigneerde nomade tegen wil en dank
P.J. Buijnsters, een gedegen biograaf
Wam de Moor

Een platonische voorkeur voor de levens van het geboefte, zo verantwoordde P.J. Buijnsters eens schertsenderwijs zijn aandacht voor de criminele biografie in de achttiende eeuw[1]. Buijnsters is in Nijmegen hoogleraar oudere letterkunde, in het bijzonder van de eeuw waarin dit uiterst populaire genre, buiten de letterkunde om, ingang vindt bij het gewone volk. Nu schertst de *schrijver* Buijnsters aanzienlijk minder dan de *sprekende* hoogleraar: zijn stijl is die van de geleerde, en als hij een definitie geeft van het onderhavige genre, gaat dat ook in punten a tot d met een duchtig ad a, b, c en d. Degelijk archiefonderzoek, zorgvuldigheid in de weergave van de feiten en voorzichtigheid als het gaat om de interpretatie daarvan vormen de kracht van zijn werk.

De lief de voor de levens van het geboefte mag platonisch zijn, die voor de levens en de boeken van de schrijvers die er in de achttiende eeuw toe deden, gaat bij Buijnsters heel wat verder. Hij weet alles van het verzamelen van boeken voor bibliofielen en kent de achttiende eeuw als geen ander. Van beide kwaliteiten getuigen twee overzichtswerken die veel geraadpleegd worden. Van *Het verzamelen van boeken* verscheen na de eerste druk uit 1985 onlangs een herdruk. De reden om hier over Buijnsters te schrijven is uiteraard gelegen in zijn werk als biograaf, de aanleiding zijn meest recente biografie, die van Justus van Effen, eind 1992 verschenen bij HES Uitgevers, Utrecht, en genomineerd voor de Biografieprijs 1993 van de Dordtse Academie.

De verlichting

Een eerste waarneming, als men dit werk overziet, is deze. Buijnsters is de achttiende eeuw binnengedrongen in terugwaartse richting. Zijn boek over Feith, verschenen in 1963, was zijn proefschrift.[2] Hij schreef het in de tijd dat hij de hoogleraar moderne letterkunde Meeuwesse assisteerde in diens onderwijs en gaf het de titel *Tussen twee werelden.* In Feiths preromantische werken (bijvoorbeeld de romans *Julia* en *Ferdinand en Constantia* en het door Buijnsters uitvoerig becommentarieerde mortuaire dichtwerk *Het Graf*) ligt het begin van onze moderne literatuur en Feith werd door hem getekend als de belangrijke overgangsfiguur die hij is.

Van deze opstap naar de 19de-eeuwse romantiek is Buijnsters teruggegaan naar de oudere auteurs uit de 18e eeuw, en of het nu toeval is of niet: achtereenvolgens schreef hij monografieën over kopstukken uit de literatuur van de Verlichting wier geboortedata steeds verder teruggaan in de tijd. Na Feith, geboren in 1753, concentreerde Buijnsters zich enige jaren op Van Alphen (*1746), vervolgens op Wolff (*1738) en Deken (*1741) en tenslotte op Van Effen, nog in de zeventiende eeuw, in 1684, geboren. Van allen verscheen het belangrijkste werk in de achttiende eeuw.

Misschien is deze omgekeerde chronologische volgorde geen toeval en zegt ze iets

Rhijnvis Feith

over de weetgierigheid van Buijnsters, zijn steeds dieper graven in een eeuw die in onze literatuurgeschiedenis als een tussenperiode is afgedaan en waarvan hij in zijn geschriften het belang wilde laten zien.

Bij wijze van voorbereiding heeft hij van al zijn biografische personages werk opnieuw uitgegeven. Met zijn editie van *Het graf* verschafte hij zijn monografie van Feith het juiste complement. Bovendien verzorgde hij de uitgave van diens essay *Het ideaal van de kunst*. Van Alphen bevrijdde hij al in 1967 van diens image alleen een kinderdichter te zijn, door een bloemlezing samen te stellen uit zijn werk in het Klassiek Letterkundig Pantheon. Betje Wolff en Aagje Deken zullen hem op termijn in de hemel omarmen om zijn kundige editie van de *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1980 en de uitvoerige en secure *Bibliografie der geschriften* van en over beide dames die een jaar eerder uitkwam. En stiekem zullen ze het best mooi vinden dat hij hun intieme briefwisseling in twee delen uitbracht. In 1984 gaf hij zijn facsimile-editie van Van Effens *De Hollandsche Spectator* een ‘Signalement van een spectator’ mee en kon men weten dat zijn volgende biografie er aan kwam.

Compositie

Een tweede waarneming. De vier monografieën die Buijnsters schreef zijn verschallend van samenstelling en karakter. Zijn dissertatie had als ondertitel ‘Rhijnvis Feith als dichter van “Het graf”’. Ze is nog steeds een voorbeeldige monografie als het gaat om de geduldige analyse van een kunstwerk, zijn situering in de historische context en zijn betekenis voor het genre waartoe het behoort, alsmede een kritisch levensbericht ter inleiding om een thans nagenoeg onbekende, maar bij zijn sterven beroemde auteur te plaatsen. In zijn verantwoording gaf de auteur aan waarom van een echte biografie geen sprake kon zijn: ‘Bijna alle aan de dichter gerichte brieven schijnen verloren te zijn gegaan. Het werk zelf bevat slechts sporadisch gegevens van autobiografische aard.’

Zijn eerste grote biografie publiceert Buijnsters tien jaar later. In 1973 verschijnt *Hieronymus van Alphen (1746-1803)*, zonder ondertitel, maar de flaptekst gewaagt van 'deze biografie'[3]. De hoofdstukindeling laat zien welke standaardlijn deze biograaf volgt (ik laat de jaartallen hier weg):

1 Afkomst en jeugdjaren
2 Studentenjaren
3 Advokaat voor den Hove Provinciaal van Utrecht
4 Procureur -generaal te Utrecht
5 Pensionaris van Leiden
6 Thesaurier-generaal der Verenigde Nederlanden
7 Ambteloos burger, waarvan § 6 luidt:

'laatste ziekte en dood; waardering'.

Maatgevend voor de compositie van de biografie is klaarblijkelijk de maatschappelijke carrière van het personage

Silhouetje van Hieronymus van Alphen

waar de biografie over gaat en de plaats waar hij leeft. Sla een willekeurige biografie open en vier op de vijf keer is dit het stramien.

Wolff & Deken, in 1984 verschenen[4], heeft als ondertitel 'Een biografie', en voor het leven van Betje Wolff hanteert de auteur dezelfde chronologische lijn als bij Van Alphen, maar hij moest het probleem oplossen dat het zijn achttiende-eeuwse vrouwen niet gegeven was carrière te maken. Wanneer zij zich op bijzondere wijze onderscheiden van de meeste vrouwen uit hun tijd, zoals Belle van Zuylen en Betje Wolff, opent zich hun leven veeleer als een Bildungs- of ontwikkelingsroman. In het deel dat Wolffs leven tot de symbiose met Aagje Deken beschrijft neemt Buijnsters zijn toevlucht tot de spannendste, doorgaans geestelijke, gebeurtenissen in haar leven (ik laat details weg):

1 Afkomst en jeugdjaren in Vlissingen
2 Pastorie te Beemster
3 Literair debuut met wijsgerige poëzie
4 Herman Noordkerk, maître de conscience
5 Poëtische doorbraak
6 Zuster der Santhorste gemeente
7 Socratische oorlog
8 Groningen ontzet om een Menuet
9 'Een vuile schandvlek der Gereformeerde Kerk'
10 De Beemster Sappho.

En na een korte biografie van Deken laat hij in het tweede deel, waar in hij het gemeenschapsleven van het ons bekende duo oproept wél de lokaties als ordenend beginsel gelden:

11 Rijper jaren (jaren in De Rijp)
12 Leven op Lommerlust

13 Verblijf te Trévoux
14 Haagse periode.

In wezen is dat dezelfde compositie als Johanna W.A. Naber in haar biografie van Wolff en Deken[5] uit 1913 koos: eerst uitvoerig over Betje Wolff, vanaf hoofdstuk V (Het weeshuis de Oranjeappel) veel korter over Aagje als tweede personage, om in VI - X het gezamenlijke leven en werken van het duo uit de doeken te doen. Naber schrijft mooi, maar blijft in feitelijke berichtgeving en detaillering ver achter bij Buijnsters.

De ondertitel van *Justus van Effen 1684-1735* luidt klassiek 'Leven en Werk', en al spreekt de flaptekst van 'deze biografie', de ondertitel zegt preciezer waar het om gaat, niet alleen om het leven, maar zeker ook om het werk. Niet zoals bijvoorbeeld Bonger bij Coornhert deed[6], het leven afgezonderd van het werk, maar, m.i. de beste keuze, beide elementen met elkaar verweven. Het werk maakt deel uit van het leven; de beschrijving van het leven ontleent zelfs haar legitimering aan dat werk. De hoofdstukindeling is hier opnieuw chronologisch, in veertien hoofdstukken van 'Afkomst en jeugdjaren in Utrecht' tot

‘Laatste levensjaren te 's-Hertogenbosch’, terwijl een vijftiende hoofdstuk gaat over de receptie van Van Effen door tijdgenoten en lateren.

Het beschikbare materiaal

Vergelijking van deze biografieën laat goed zien dat Buijnsters greep heeft op zijn materiaal. Met kennis van zaken wikt hij als biograaf welk karakter hij aan elke biografie zou geven. Als biografieën zijn *Hieronymus van Alphen* en *Wolff & Deken* veel aantrekkelijker en m.i. beter geslaagd dan *Justus van Effen*. De reden daarvoor is dat de biograaf in het geval van de eerste twee boeken over veel persoonlijker documenten beschikte dan bij het schrijven over het leven van Van Effen.

Bij Wolff & Deken lag het probleem anders: hier was juist de vraag of een biografie wel nodig en nuttig was: er zijn er al zoveel, laatstelijk die van Hendrika

Elizabeth Bekker op zestienjarige leeftijd

Ghijsen (*Dapper vrouwenleven*). Die wekte bij Buijnsters ergernis door gebrek aan documentatie, een verkeerde attitude van ‘meewarigheid’, een verhulde presentatie van Betjes erotische geaardheid en te weinig oog voor het patriottisch radicalisme van de beide schrijfsters.

Bij Van Effen waren de problemen viervoudig: allereerst een lastig af te bakenen oeuvre van internationale allure, grotendeels in het Frans gesteld en pas met *De Hollandsche Spectator*, vijf jaar voor zijn dood begonnen, Nederlandstalig; ten tweede onderzoekers met name in het buitenland, die van elkaars onderzoek geen weet hebben en bijvoorbeeld Van Effens Nederlandse werk niet eens kennen; ten derde het feit dat Van Effen nooit onder eigen naam publiceerde en dit bovendien dikwijls

deed samen met anderen (wat is dan precies zijn aandeel geweest?), maar vooral ten vierde het ontbreken van privécorrespondentie.

De eerste drie Problemen heeft de wetenschapper weten te overwinnen, het vierde probleem bleek onoplosbaar. De biografie van Hieronymus van Alphen was te schrijven op basis van de vele onbekende brieven en dagboekfragmenten die in de jaren zestig bovenkwamen uit het familiearchief van Hubrecht van Alphen. Maar in het boek over Van Effen blijft dit gemis aan correspondentie en echt persoonlijke documenten voelbaar.

Distantie

Nu kan men zeggen dat Van Effens schrijverschap - dat wij tegenwoordig eerder met dat van de columnist en essayist H.J. Hofland zouden vergelijken dan met dat van een romanschrijver of dichter - dankzij de vele morele opvattingen en encyclopedische kennis die het prijsgeeft, toch wel van zulk een persoonlijke aard is, dat de

biograaf ermee uit de voeten kan. Maar terwijl de distantie die Buijnsters in al zijn werk betracht ten opzichte van zijn personage in het geval van Wolff en vooral Deken en Van Alphen verkleind wordt door de sympathie die de biograaf koestert voor zijn personage, blijft ze in het boek over Van Effen voortdurend tamelijk groot. En misschien is dat ook de reden waarom ik door de lectuur van de Van Effen-biografie nauwelijks werd aangespoord om nu eindelijk eens *De Hollandsche Spectator* of Van Effens Franse geschriften te gaan lezen, terwijl in eerdere gevallen de biografie op mijn bureau al spoedig omgeven was door de werken zelf.

Aan het slot van deze laatst verschenen biografie maakt Buijnsters duidelijk waarom hij zijn studie heeft geschreven. Hij stelt vast dat men wel een beeld had van de moralist Van Effen, maar dat sinds de levensschets van P.A. Verwer in 1756 ‘de persoon steeds schimmiger is geworden’. En dan verantwoordt hij zijn keuze: ‘Terecht noemde Busken Huet in 1860 het een hoofdgebrek van Bisschop's bekroonde verhandeling (van 1859, d.M.) ‘dat zij ons niet den geringsten blik doet slaan in Van Effens inwendig leven.’ Maar bijna evenveel onzekerheid bestond er nog over zijn afkomst, jeugdjaren, werkzaamheid als gouverneur en als spectatoriaal journalist, kontakten met vrienden en uitgevers, buitenlandse reizen, huwelijk en familieleven. Deze lacune aan te vullen is het voornaamste doel geweest van onze biografie, die aldus naar men hopen mag ook een beter inzicht zal geven in het werk van de schrijver Justus van Effen.’ Zo staat het op pagina 299 en op de volgende bladzijde beginnen de noten, gevolgd door de bibliografie, de bijlagen, het personenregister en de lijst van illustraties, die het boek een omvang van 445 bladzijden bezorgen en garant staan voor het wetenschappelijk karakter van dit werk.

Men kan deze passage op twee manieren lezen: 1. de biograaf wilde zowel Van Effens innerlijk leven als zijn levensfeiten onder woorden brengen, 2. hij wilde alleen die feiten over leven en werk op een rij hebben, en wel door zorgvuldig archiefonderzoek.

Vanuit die tweede optiek is Buijnsters' boek in hoge mate geslaagd: Justus van Effen 1684-1735 zal niet gemakkelijk overtroffen worden in feitelijke volledigheid aangaande de functies die Van Effen bekleedde en wat deze inhielden. Maar met deze informatie wordt een zekere schimmigheid omtrent Van Effens ware karakter, zijn emoties, zijn innerlijke drijfveer niet geheel opgeheven. Buijnsters tekent hem vooral als de ‘goed gesoigneerde nomade in een kring van refugiés en hele of halve adel, zonder zich daarmee ooit ten volle te kunnen identificeren’ en rekent aldus af met het gevestigde beeld van ‘de solide maar onproblematische schoolmeester’ (p. 12). De argumenten die hem er dertig jaar geleden van weerhielden om de biografie van Feith te schrijven waren in feite hier evenzeer geldig.

Een tragisch verhaal

Misschien zijn het de vele onpersoonlijke beschouwingen, te midden waarvan een enkel geschrift als de *Lettre d'un Homme âgé*, uit 1725, ‘zo merkbaar authentiek afsteekt’ (p. 31), die Buijnsters niet echt geboeid hebben, zo min als ze mij konden veroveren. Toch zit er in het leven van een vroegrijpe en begaafde Utrechtse jongen een tragisch verhaal, waar een meer psychologisch geschoolde biograaf iets mee had

kunnen doen. Een jongen met onbemiddelde ouders (zij het een ‘beschaafden Vader’, p. 24), die elf jaar oud naar de Latijnse school gaat en als zestienjarige op de Utrechtse Hoge

Justus van Effen

school belandt, en, waar zijn vader niet heeft kunnen studeren, door deze wordt opgepept tot tomeloze eerzucht. Zijn hele leven poogt hij vergeefs, als een soort Maarten 't Hart avant le date, van zijn milieu los te raken. Hij lijdt onder het standsverschil en hij wil zo graag horen bij de jongens die het voor het zeggen hebben. Zijn biograaf heeft met hem te doen, als hij hem op 22-jarige leeftijd beroofd ziet van zijn vader: 'Iemand die innerlijk zo verscheurd, zo boordevol gevoeligheden op het punt van eer de maatschappij instapt zal het moeilijk krijgen' (p. 41).

Als hij vele bladzijden later in zijn boek Van Effens verslag van een reis naar Zweden in het gevolg van Carl van Hessen-Philippsthal analyseert, concludeert Buijnsters over het pijnlijke standsgevoel van zijn Justus: 'Sommige trekken die we eerder al in de kiem aanwezig zagen worden hier pas goed zichtbaar: zijn hang naar gelijkwaardigheid en intimiteit met de (hoge) adel; anderzijds zijn behoefte om zich te distantiëren van het gemeen en de kleine burgerij waaruit hij was voortgekomen. Die zwevende positie halverwege adel en burgerij vormde een voortdurende bron van innerlijke onzekerheid. Van Effen hoorde nergens bij.' (p. 155).

't Is dat de titel 'Tussen twee werelden' al vergeven was! Drama te over: Werkend aan zijn *Journal Litéraire* loopt de gouverneur en journalist in Londen alle Britse voorbeelden van spectators als Addison, Swift en Steele mis. Om meer te lijken dan hij is breidt hij bij zijn inschrijving als student in Leiden - hij is dan 39 jaar en gouverneur van de 18-jarige Bernard van Welderen - zijn naam uit tot adellijke allure: Van Efferen, zoals een Duits geslacht van adel zich noemde. Als schrijver van het spectatoriale geschriftje *La Bagatelle* afficheert hij zich als 'apostel van de zuivere Rede' (p. 128), die voor zijn standpunt moet boeten met uitstoting uit de veilige wereld van het piëtisme, met eenzaamheid en bittere armoede, want hij verdiende er het brood niet mee. Hij was, zo concludeert Buijnsters, 'een goed gesoigneerde nomade tegen wil en dank', hij zou graag vast werk en een burgerlijk geborgen bestaan in een gezinsleven hebben gehad. Pas toen hij bijna dood was, kwam het daarvan. En, toch op zijn minst ironisch, met een meisje van lagere stand, de dochter van een soldaat uit Maaseik en een Arnhemse vrouw - een van de vele ontdekkingen die Buijnsters door intensief archiefonderzoek heeft gedaan. Hij had bij haar twee kinderen voor zij in het zicht van zijn dood trouwden. Dat hij stierf aan maagkanker, ja, daar moest het wel ongeveer op uitlopen, dacht ik onwetenschappelijk toen ik dat las. Buijnsters beperkt zich tot de notering van het feit.

De antagonist ontbreekt

De boeiendste stukken in deze biografie zijn die waarin de auteur de gelegenheid neemt om uit te pakken over de achttiende eeuw, zoals in zijn verhaal over het bestaan van een gouverneur of huisleraar, een functie die hij als kenmerkend voor Van Effen had kunnen duiden: tussen de uitersten van adel en kleine burgerij, en zeg maar: nergens thuis. Of de verhalen over de reizen en verblijven in Engeland en Zweden. Daarentegen zijn de uitweidingen over het spectatorschap in Europa in het algemeen en dat van Van Effen in het bijzonder betrof studies op zichzelf, die de persoon van Van Effen niet dichterbij brengen.

Ik denk dat een kolossaal probleem bij het schrijven van deze biografie is geweest dat het in dit leven wemelt van de passanten, maar dat niemand blijft. Zelfs enkele personen die als vriend

worden beschreven - Potin, Maty, 's Gravesande, Snakenburg -, komen zo weinig uit de verf dat ze niet als antagonisten van de protagonist Van Effen kunnen gelden.

De feiten die Buijnsters geeft, wekken bij mij de indruk dat Van Effen knap contactgestoord was en dat hij hele episoden - zoals bijvoorbeeld bij zijn tweede familie als gouverneur - uit zijn herinnering moest bannen. En dat terwijl hij toch 'een minnelyken trek voor de fraaije sex' bezat, die later in zijn werk tot uitdrukking komt blijkens zijn voorkeur voor het thema van het gevallen meisje 'wier temperament sterker is dan haar verstand' (p. 87). Op die lijn had een biograaf die werk maakt van psychologie heel wat kunnen suggereren dat nu onvermeld blijft.

Een beschouwing als over de betekenis die Van Effens vader voor hem gehad heeft is hoge uitzondering. De context waarin zij gegeven wordt laat zien wat Buijnsters' probleem is geweest; niet voor niets noemt hij de tekst in de *Nouveau Spectateur Français* waarop zijn beschouwing teruggaat behorend tot 'het indringendste wat Van Effen ooit geschreven heeft' (p. 203). En ik miste te vaak zulke aardige verbindingen tussen leven en werk als op p. 206 waar een pleidooi in de spectator voor het dansen blijkt samen te hangen met het feit dat Van Effen zelf van de dokter moest dansen omdat hij last had van de poeperij of, zoals Buijnsters formuleert: 'geplaagd werd door zwaarmoedigheid en obstipatie'. In *Justus van Effen 1684-1735* overheerst de analyse en beschrijving van ons totaal onbekende geschriften in hoge mate de evocatie van een moeizaam mensenleven.

Bij gebrek aan gegevens

Tekenend voor de attitude van deze biograaf en wetenschapper is het motto dat hij zijn *Hieronymus van Alphen* mee gaf: 'Hij, die denkbeeldige karakters schildert, mag zijne verbeelding laten voordspeelen, maar die het wezenlijk bestaande schetst, moet liever zeggen, *non liquet*, dan de gapingen aanvullen'. Dat is een citaat uit Van Alphens *Dagboek van Een Christen Wijsgeer*. En in *Wolff & Deken* toont hij naar aanleiding van roddels over een verhouding tussen Betje en de dichter Cornelis Loosjes dat gezicht in concreto: 'Bij gebrek aan gegevens mogen wij niet verder gaan dan het opperen van een mogelijkheid' (p. 92).

Anderzijds laat hij zich kennen in het motto bij *Wolff & Deken*: 'Sir, the biographical part of literature is what I loved most'. Aldus Boswell in zijn *Life of Johnson*. En dat citaat wijst op het genoegen dat Buijnsters vindt in het biografisch handwerk. Bij de uitvoering daarvan weigert hij evenwel de gapingen aan te vullen met veronderstellingen. Daarin wint de wetenschapper het voortdurend van de schrijver. En kwalificeert Buijnsters zich als een biograaf die zich volgens de typologie van Clifford in de 'scholarly-historical' categorie thuisvoelt, net even anders dan, om een recent voorbeeld te noemen: de Belle van Zuylen-biografie van Pierre H. en Simone Dubois, specimen van het 'artistic-scholarly' type[7].

Buijnsters stijl is daarbij die van de wetenschapsman, beetje droog, gedragen, zonder veel humor, maar met soms aardige anachronistische formuleringen. Zo vinden we, steekproefsgewijs, op een paar bladzijden van Wolff & Deken bijeen een 'milieugroep', een 'schrijverscollectief' en 'arbeidsvitaminen'. Op p. 180 is sprake van de modebewuste Betje die een 'Schöner Wohnendroom' in vervulling ziet gaat

door de aankoop van ‘een douzyn fraaye fransche stoelen met twee [geschilderde] fau-

teuils', etc., en dat levert in zijn contrast tussen geprononceerd-hedendaags en achttiende-eeuws taalgebruik iets aardigs op. In Van Effen vallen woorden op als 'basisonderwijs' (16, 27), 'management', 'catechese' en 'entertainer' (53), 'playboys' (111), 'angry young men', trendsetters' (139), 'projectontwikkelaar' (147), en 'in de slipstream van Spinoza' (214).

Het is tenslotte een bijna 21e-eeuwer die naar de geschiedenis van de 18e eeuw blijft kijken. Daaraan kan, ook als men het point of view in het algemeen neemt, bij Buijnsters niet getwijfeld worden.

Eindnoten:

1 P.J. Buijnsters, *Levens van beruchte personen. Over de criminele biografie in Nederland gedurende de 18e eeuw*. Utrecht 1980
2 P.J.A.M. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het Graf'*. Assen 1963
3 P.J. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)*, Assen 1973
4 P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een biografie*. Leiden 1984
5 Johanna W.A. Naber, *Betje Wolff en Aagje Deken*. Amsterdam 1913
6 H. Bonger, *Leven en werk van Dirck Volckertsz Coornhert*. Amsterdam 1978
7 James L. Clifford, *From puzzles to portraits. Problems of a literary biographer*. Chapell Hill 1970, p.70, 85

Geen enkele concessie
Antoon Coolen en de Tweede Wereldoorlog
Ronald Groeneweg

In 1943 was Antoon Coolen kandidaat voor het burgemeesterschap in zijn woonplaats Waalre. Dit feit zoekt men tevergeefs in zijn gepubliceerde oorlogsherinneringen. Hierin geeft hij ook een andere lezing van zijn contacten met de Kultuurkamer dan sommige latere historici. Ronald Groeneweg schept enige duidelijkheid omtrent Coolen in oorlogstijd.

Op pinksterzondag 12 mei 1940 veroverden de Duitse troepen zonder een schot te hoeven lossen het Kempense dorp Waalre, even ten zuiden van Eindhoven. Daarmee braken jaren aan waarin Antoon Coolen (1897-1961) zichzelf steeds moest opmonteren: de hoop op bevrijding was wankel. Tot de oorlog was Coolen een van de succesvolste schrijvers van Nederland, maar nu schreef hij niet veel meer, geen grote roman in elk geval. Hij beperkte zich tot het (her)schrijven van sprookjes. Bij de bombardementen op Rotterdam werd zijn uitgeverij Nijgh en Van Ditmar aan de Wijnhaven verwoest. De volledige voorraden van zijn boeken gingen verloren. Erger was, dat ook Doeke Zijlstra om het leven kwam, de uitgever die mede-verantwoordelijk was voor Coolens succes.

Al kort na de wapenstilstand toonden de Duitsers hun interesse voor de *Heimat*-verteller Coolen, wiens streekromans ook in Duitsland zeer populair waren. Zelf had hij meer dan eens laten doorschemeren, dat hij de traditie van volkse literatuur bij onze oosterburen prijzenswaardig vond. Tot kort voor de oorlog was hij enige malen eregast geweest op culturele festijnen en bij opvoeringen van toneelstukken in Duitsland.

De eerste Duitse bezoeker tijdens de bezetting was Alfred Töpfer, die in juni 1940 bij Coolen aanklopte. Töpfer, een Hamburgse graanhandelaar, was een vermogend man en kwam Coolen de Rembrandtprijs voor letterkunde, die hij in het leven geroepen had, aanbieden. Het was een particulier initiatief: Töpfer had geen enkele functie in de Duitse nazi-partij. Hij wilde slechts een goede band tussen Duitsland en Nederland bevorderen. Coolen weigerde de Rembrandtprijs ondanks het daaraan verbonden, niet geringe bedrag van 10.000 Rijksmarken. Ter verklaring wees hij op het portret van zijn gestorven uitgever. Töpfer vroeg hem of hij bang was dat het Nederlandse volk hem het aanvaarden van de prijs kwalijk zou nemen. ‘Neen,’ antwoordde Coolen, ‘maar ik weet, dat ik het mezelf kwalijk zou nemen.’[1]

Hierna volgden nog meer en heel wat nadrukkelijker pogingen om Coolen voor het nationaalsocialistische karretje te spannen. Prof. G.A.S. Snijder, bezig met de oprichting van de Cultuurraad, nodigde hem uit voor een thee-ontvangst

Antoon Coolen (foto: Martien Coppens)

op 26 juni 1940 in hotel Kasteel Oud-Wassenaar. Snijder wilde vooraanstaande vertegenwoordigers van de Nederlandse cultuur aan Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart voorstellen. Coolen kwam niet. In 1941 poogden de Duitsers hem warm te maken voor deelname aan verschillende culturele manifestaties in Duitsland en voor een Duitse verfilming van *Kinderen van ons volk*. Coolen reageerde afwijzend.

De Nederlandse Unie

Coolen had zich voor de oorlog altijd afzijdig gehouden van het politieke leven en zich gekoesterd '[...] met dat troostende denkbeeld, dat wij met onze bossen, onze velden, onze rivieren en hun dijken, met onze kanalen, met onze kleine, nette steden en droomstille dorpjes, met ons dichtbevolkte landje zo kwetsbaar voor geweld, met ons humanisme en onze zelfgenoegzaamheid in een gezegend hoekje van Europa lagen, waar we met een schipperende onzijdigheid, die we zo hoog aansloegen, buiten een conflict zouden blijven, waarmee we niets te maken hadden.'[2]

Met die afzijdigheid was het gedaan. In augustus 1940 sloot Coolen zich aan bij de pas opgerichte Nederlandse Unie, een beweging op basis van 'erkenning van de gewijzigde verhoudingen', 'nationale samenwerking', 'sociale rechtvaardigheid', 'bezieling van de jeugd in vaderlandse zin' en 'de traditionele geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid'.[3] De oprichters waren mr. L. Einthoven, mr. J. Linthorst Homan en prof. J.E. de Quay. Zij geloofden dat de oorlog snel voorbij zou zijn en dat daarna, in een door Duitsland overheerst Europa, hun hulp nodig zou zijn bij het voorkomen van een terugval in vooroorlogse fouten. De leiding van de Unie neigde nogal eens naar aanpassing aan de Duitse eisen, maar kon dankzij de overwegend anti-Duitse gezindheid van de leden weinig bijdragen aan de nationaalsocialistische zaak. De Unie was vooral populair in de provincies Limburg en Noord-Brabant, waar De Quay veel aanzien genoot.

Coolen werd lid van de afdeling Waalre van de beweging. Hij deed mee aan de plaatselijke discussie-avonden, de zogenaamde Unie-kringen, en publiceerde af en toe in het weekblad van de beweging. Hij had geen leidende functie en viel niet op door uitzonderlijke ijver. Zijn lidmaatschap van de Unie verzweeg hij in *Bevrijd vaderland*. De reden is onbekend. In de zuidelijke provincies is het lidmaatschap nooit een taboe geweest. Er zijn wel lieden (geweest), die de Unie 'fout' noemden, maar dat waren naïeve dromers, die meenden dat de Nederlandse bevolking zich na 15 mei 1940 massaal in de illegaliteit had moeten begeven om vanuit het Limburgs heuvellandschap een guerilla-oorlog te voeren. Onbedoeld is de Unie zelfs een bakermat geweest voor veel verzet.

Eind 1941 werd de beweging verboden. Ook het literaire tijdschrift *De Gemeenschap*, waarvan Coolen sinds 1933 redacteur was, werd opgeheven. Tegelijkertijd diende zich een nieuwe plaaggeest aan: de Nederlandse Kultuurkamer.

De Nederlandse Kultuurkamer

'- Vader, U wordt toch geen lid van de cultuurkamer?

- Neen jongen.
- Want wij sterven liever, hè vader?'[4]

In *Bevrijd vaderland* was Coolen er duidelijk over: hij heeft nooit enige behoefte gevoeld om lid te worden van de Nederlandse Kultuurkamer, waarvan de oprichting op 25 november 1941 officieel werd aangekondigd. De doelstellingen zouden zijn: verwijdering van de joden uit het openbaar kunstleven, bestrijding van 'ontaarde' kunst en inlijving van artistiek Nederland in een toe-

komstig Groot-Duitsland.[5] De Kultuurkamer zou bestaan uit zes gilden. Voor het Letterengilde leek Coolen een geschikte kandidaat. Henri Bruning dacht daar anders over: 'Een figuur als Coolen (gesteld, dat hij op dit moment een dergelijke beslissende stap zou durven te ondernemen) heeft toch steeds dit nadeel, dat hij, als schrijver van regionale of boerenromans, de literatuur toch wel zeer eenzijdig vertegenwoordigt, waarbij nog komt, dat hij - meer gevoelsmens dan intellect - in literaire kwesties een weinig gefundeerd oordeel heeft. Ik vrees, dat een dergelijke figuur door zijn benoeming tot leider van het Letterengilde - ook al beoogt hij dit geenszins - een versterking betekenen gaat van de tendenzen die in de N.S.B.-organen zo vaak tot uitdrukking komen, en dat hij, zelf zijn standpunt niet scherp en overtuigend kunnende omschrijven, de situatie op den duur meer vertroebelt dan verheldert.'[6]

Coolen werd geen leider van het Letterengilde. Hij meldde zich niet eens aan als lid. 'Mijn standpunt is: principieel en volstrekt weigeren,' schreef hij aan de dichter Louis de Bourbon.[7] Toen de uiterste aanmeldingsdatum, 1 april 1942, verstreken was, hadden zich bij het Letterengilde zo'n honderd onbetekenende auteurs gemeld en maar een paar schrijvers van naam. De nationaalsocialistische cultuurvorming in Nederland dreigde een mislukking te worden. Dr. Joachim Bergfeld, hoofd van de cultuur-afdeling van het Rijkscommissariaat en verantwoordelijk voor de Kultuurkamer, stuurde zes bekende literatoren een aanmaning: J.C. Bloem, F. Bordewijk, C.J. Kelk, A. Roland Holst, mevrouw M.H. Székely-Lulofs, schrijfster van de in vele talen vertaalde en verfilmde roman *Rubber* (1931), en Antoon Coolen. 'Coolen, Kelk en mevrouw Székely-Lulofs meldden zich toen aan,' noteerde dr. L. de Jong, 'maar schreven dat zij zulks als een pure formaliteit beschouwden, aangezien zij geen literaire werkzaamheden meer verrichtten.'[8]

Coolen ontving op 11 juni 1942 een brief van Bergfeld, waarin deze hem erop wees, dat hij 'vergeten' was zich als lid te melden bij de Kultuurkamer. Hij moest zich alsnog melden óf contact opnemen met Bergfeld. Coolen antwoordde dat hij geen schrijver meer was, maar met ingang van 1 maart 1942 een betrekking had aanvaard in de kantooradministratie, namelijk als propagandist en reclameleider. In maart 1942 had hij hiervoor een arbeidscontract opgesteld met de firma Van Dijk, Manders & Co, fabrikanten van Walra-linnen te Waalre. In dat contract stond onder andere te lezen, dat Coolen, bij zijn vijfentwintig-jarig dienstverband, een wandelstok met zilveren knop met inscriptie zou ontvangen, '[...] de aanname van welk huldeblijk zal worden verzoet door de kruik Bols, waarvan het vergezeld zal gaan.'[9] Met andere woorden: zijn baantje als reclameleider was weinig meer dan een uitvlucht. Eens in de maand kwam zijn vriend Jos van Dijk, directeur van de firma, aankloppen en vroeg: 'Is mijn propagandachef thuis?' Dan was het tijd voor uitbetaling van het loon en werden er een paar flessen wijn gedronken.[10] Officieel was Coolens salaris, wegens 'de ogenblikkelijke, bedrijfsverlammende toestand' vastgesteld op slechts honderd gulden per maand. Dat was waarschijnlijk te weinig voor vrijstelling van het Kultuurkamerlidmaatschap, waaraan niet de eis van een ander beroep verbonden was, maar van de hoogte van de daaruit getrokken inkomsten.[11]

Er doet het romantische verhaal de ronde dat Coolen om in het levensonder-

Coolen in zijn werkkamer

houd van zijn gezin te voorzien in een wasserij gewerkt zou hebben. Dat verhaal is in de wereld gekomen door Lisette Lewin, die in 1981 de woorden van Hans M. Klomp, voormalig zakelijk leider van het Letterengilde, erg letterlijk interpreteerde. Klomp zei: 'Veel schrijvers bleven weigeren. Sommigen onder mededeling, dat zij zich alleen voor hun ontspanning met de letteren bezighielden, anderen omdat ze een ander beroep waren gaan uitoefenen. Dat moest je accepteren. Een hunner, Anton Coolen, *als ik het me wel herinner*, berichtte dat hij in een wasserij werkzaam was. Het sarcasme dat hierachter school werd niet door iedereen in de Kultuurkamer begrepen.'[12] Adriaan Venema nam in het eerste deel van zijn veelverguisde boek[13] het verhaal van Lewin over. Als tweede bron gebruikte Venema een artikel van dr. J.A. van der Made uit 1943, die schreef over Coolens 'misselijke voorwendsel, dat hij de pen had neergelegd en in een wasserij werkte *of zoiets*'.[14] Klomps *als ik het me wel herinner* noch Van der Mades *of zoiets* brachten Venema aan het twijfelen.

Melden en aanmelden

Coolen schreef aan de Kultuurkamer dat hij vanwege zijn administratieve werkzaamheden 'recht noch plicht' meende te hebben op en tot het lidmaatschap.[15] Hij meldde zich dus *niet* aan. De Jong beweerde het tegendeel. Na op zijn onnauwkeurigheid gewezen te zijn, vermeldde hij in deel 13 (*bijlagen/register*) van zijn geschiedwerk ter correctie: 'ANTOON COOLEN EN DE KULTUURKAMER (p.744) Coolen heeft zich na de eerste brief van Bergfeld niet *aan*gemeld, wèl na de tweede waarin met de SD werd gedreigd. Hij deed Bergfeld toen echter weten dat zijn *aan*melding bepaald geen aanvraag inhield om als lid te worden erkend.'[16]

Dat is minder onjuist, maar nog steeds

niet juist. Inderdaad ontving Coolen in juli van dr. Bergfeld een aangetekend bevel: *'Einschreiben!'* en wel om de volgende reden: *'Da sich von Ihnen Bücher im Verkehr befinden, sind Sie auch meldepflichtig bei der Kammer. Ob Sie als Mitglied aufgenommen oder von der förmlichen Mitgliedschaft befreit werden, unterliegt dann der Entscheidung der Niederländischen Kulturkammer.'*[17] Coolen meldde zich in een schrijven van 17 juli 1942 bij de Nederlandse Kultuurkamer met de mededeling: 'Ik wijs U er op, dat dit niet inhoudt een aanvrage om als lid van de Nederlandse Kultuurkamer te worden opgenomen. Ik beschouw mijn letterkundige werk als afgesloten, beoefen niet verder de literatuur en ben sedert 1 maart, belast met de bedrijfspropaganda, in dienst van de firma Van Dijk Manders & Co te Waalre.'[18] Kort daarop stuurde de ledenregistratie van de Kultuurkamer hem, tegen de uitdrukkelijke wens van Bergfeld, per ongeluk de inschrijfformulieren toe. Coolen zond deze oningevuld terug met de opmerking: 'Mocht het in omloop zijn van boeken, zonder toetreding, in strijd zijn met de desbetreffende verordening, dan gelieve U zich voor het terugnemen van die boeken te wenden tot de firma Nijgh en Van Ditmar, Van Alphenstraat 63 te Voorburg, die ze in omloop brengt.'[19] Mr. D.J.W.H. Spanjaard van de Kultuurkamer stuurde Bergfeld een Duitse vertaling van de laatste brief met de vraag, wat er nu gedaan moest worden. Bergfeld maakte op de vertaling de aantekening: 'Vorläufig gar nichts machen.'

Coolen kon dat niet weten en had dat blijkbaar ook niet verwacht. Hij dook onder uit angst voor represailles: iets anders kan de brief, die hij 'op zekere dag, ergens in Nederland' aan zijn Gooise vriend Piet Oomes over 'de kwestie' schreef, toch niet betekenen.[20] Deze onderduikperiode was kortstondig en is, voorzover ik weet, buiten de kring van Coolens vrienden en verwanten onbekend gebleven. Hij maakte er in *Bevrijd vaderland* geen melding van. Zijn naam kwam op 4 september 1942 niet voor op de lijst van schrijvers die *niet* aan hun *aan*meldingsplicht hadden voldaan. Het geval-Coolen was aan de orde geweest en kon voorlopig rusten.

Wat is de conclusie? Coolen meldde zich, omdat hij *meldepflichtig* was, maar hij meldde zich niet *aan*. Toch komen we Coolen als lid van de Kultuurkamer tegen bij Mulder, Lewin, Venema en Calis[21], die zich allen op De Jong beroepen.

Het verschil tussen melden en *aan*melden is theoretisch, kan men tegenwerpen: bepaalde schrijvers mochten om politieke of racistische redenen geen lid van het Letterengilde worden. Een melding was de voorwaarde om, na goedkeuring, door de Kultuurkamer als *aan*gemeld te worden beschouwd. In de praktijk was de administratie van de Kultuurkamer zo'n rommeltje, dat een melding bijna automatisch een *aan*melding betekende. Of Coolen als lid geaccepteerd was, kon De Jong niet nazoeken: de ledenlijst van de Kultuurkamer heeft de oorlog niet overleefd. Uit andere bronnen blijkt, dat

Antoon Coolen in 1954 (foto: Nico Jesse)

Coolen zich niét *aan*gemeld heeft. Lisette Lewin had dat uit haar eigen onderzoek kunnen afleiden. Op bladzijde 64 van haar boek toverde ze uit de archieven van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een zwarte lijst tevoorschijn van schrijvers wier boeken uit de handel genomen moesten worden. Op deze lijst, uit augustus 1943, stond ook een groep schrijvers die zich niet bij de Nederlandse Kultuurkamer aangemeld had. Eén van deze personen was Antoon Coolen. Niettemin meldde hij zich, volgens Lewin, tien bladzijden later en ruim een jaar eerder, wel aan als lid. Angst voor volledigheid leidde ook hier tot halve waarheden en grove vertekeningen.

Om de zaak scherp te stellen: het verschil tussen melden en *aan*melden is, dat De Jong met zijn formulering de onaangename suggestie wekte dat Coolen vrijwillig de lidmaatschapsformulieren inclusief arirverklaring invulde. En dat heeft hij nooit gedaan. Deze kleine onzorgvuldigheid deed Coolen groot onrecht: De Jongs geschiedschrijving is een standaardwerk!

De Nederlandse Kultuurkamer begreep intussen Coolens mededelingen maar al te goed: vanaf juli 1942 werd geen papier meer beschikbaar gesteld voor nieuwe uitgaven of herdrukken van zijn werk. Eind 1942 namen ook de Duitsers met een artikel in de *Essener National Zeitung* officieel afscheid van Coolen, die niet begrepen had welke grootse taak voor de Nederlandse cultuur hij verzaakte.

Burgemeester van Waalre?

Het moet eind 1942 geweest zijn, toen Vincent Cleerdin, griffier van de Staten van Noord-Brabant, Coolen verzocht te solliciteren naar de vrijkomende burgemeesterspost in Waalre. Cleerdin was een man vol weerzin tegen de industrialisering van Brabant, omdat die de traditionele cultuur zou vernietigen. Hij deed zijn best mensen uit het cultuurleven op bestuursposten benoemd te krijgen. Bovendien wilde hij, nadat de bezetter eind 1941 de N.S.B. als enige toegelaten politieke partij had erkend, de benoeming van leden van deze beweging op hoge posten voorkomen. Burgemeesters werden doorgaans voorgedragen door de Beauftragten, die als kleine Seyss-Inquartjes over de provincies heersten.

Je zou verwachten, dat Coolen, nu de gemoederen na de Kultuurkamerkwestie tot rust waren gekomen, Cleerdins verzoek afwees, al was het alleen maar omdat hij kansloos was. Toch schreef hij een sollicitatiebrief. Een merkwaardig feit, dat in *Bevrijd vaderland* onvermeld bleef. Pas in november 1986 maakte de gewezen linnenfabrikant Frans van Dijk, de oudste zoon van Jos, het in het *Eindhovens Dagblad* wereldkundig. Hij zei: ‘Antoon Coolen heeft er tijdens de bezetting even over gedacht burgemeester te worden van Waalre. Dan had hij het zelf in de hand wat met het dorp gebeurde. Hij ging met schrik in zijn hart naar de Rijkscommandant in Den Bosch en kwam gedesillusioneerd terug.’[22]

De schrijver van het artikel, Peter van Vlerken, vervolgde met: ‘De druk vanuit Duitsland op Coolen was groot.’ Daardoor lijkt het, of de Duitsers Coolen graag als burgemeester hadden gezien. Dat is vreemd en verdient nader onderzoek.

In juni 1947 gaf Coolen zijn versie van de gebeurtenissen in een brief, waarvan hij een afschrift opborg in eigen archief. Hij verklaarde, dat hij al voor hij zich in 1933 in Brabant vestigde met Cleerdin gesproken had over een mogelijke

burgemeesterspost. Het is mogelijk, dat Coolen in 1938 naar Waalre verhuisde, omdat hij wist dat daar in 1943 de hoogste functie vacant zou komen.

Coolens versie van het burgemeestersverhaal in oorlogstijd luidt: ‘Toen in 1943 burgemeester Uyen met pensioen ging, ontbood de griffier [Vincent Cleerdin, RGr] mij naar Den Bosch en besprak met mij het feit dat het ogenblik voor de sollicitatie was aangebroken. Hij drong erop aan dat ik zou solliciteren, omdat het voor het dorp beter zou zijn dat niet een N.S.B.'er er de heengegane burgemeester zou opvolgen. Ik heb me tot een sollicitatie bereid verklaard onder uitdrukkelijk voorbehoud dat ik geen enkele concessie tegenover de Duitsers zou doen, een opvatting waarmee Cleerdin het volkomen eens was. Ten overvloede heb ik tevoren nog overleg gepleegd met Van Duinkerken, met wie ik in het geestelijk verzet één lijn trok, en met Lou Lichtveld, die een vooraanstaande plaats innam in de Amsterdamse illegaliteit. Beiden waren het met de sollicitatie eens. Ik heb toen gesolliciteerd en de gemeentesecretaris van Waalre in kennis gesteld. Na een onderhoud met de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, dhr. Frederiks, ben ik benoemd en heeft Frederiks het benoemingsbesluit ondertekend. Ook Frederiks heb ik mijn voorbehoud, dat ik tot geen enkele concessie tegenover de Duitsers bereid was, meegedeeld en de heer Frederiks vond dit juist. Bij de Beauftragte, de heer Tiel, ontboden, stelde deze mij de vraag of ik bereid was de gemeente in de geest der nieuwe orde te besturen. Deze vraag heb ik ontkennend beantwoord. Zijn vraag hoe ik tegenover de Duitse bestuursmaatregelen stond heb ik beantwoord, dat ik ze uit zou voeren in zoverre ze in overeenstemming waren met de Nederlandse belangen, zodat ik uitvoering zou weigeren indien ze daarmee in strijd waren. De vraag of ik geloofde aan de Duitse overwinning heb ik ontkennend beantwoord, waarop hij heftig zijn eigen geloof in die overwinning beleed. De vraag of ik in de Duitsers de vriend of de bezetter zag, heb ik beantwoord met de mededeling dat ik in de Duitsers de bezetter zag en zelfs de harde bezetter. Waarop hij me zei dat de Duitsers genoodzaakt waren hard te zijn tegen hen die in hen de bezetter zagen [...]. Tenslotte verweet hij mij dat ik in het enig mogelijke alternatief, nationaalsocialisme of bolsjewisme, het bolsjewisme koos, en liet me uit met de opmerking dat ik wel zou begrijpen dat het onderhoud vruchteloos was geweest. Ik ben dan ook niet benoemd.’[23]

Ik heb geen bronnen kunnen vinden die dit verhaal tegenspreken. Op 16 januari 1943 schreef Coolen aan Louis de Bourbon, niet alleen dichter maar ook burgemeester van Oss, over zijn mogelijke ambt: ‘Mijn bijzondere dank voor je ongetwijfeld warme voorspraak bij Cleerdin en voor je waarschuwing met betrekking tot een sollicitatie naar Waalre. Al acht ik op 't ogenblik de kansen niet groot, toch zal ik je raad opvolgen en solliciteren. Wel had ik graag nog je raad, hoe zo'n sollicitatie dient te worden ingekleed en hoe geadresseerd.’[24]

Uit de tekst wordt niet duidelijk, wie het initiatief genomen heeft. Waarschijnlijk is het Cleerdin geweest. De geschiedenis van Louis de Bourbons benoeming als burgemeester is een vingerwijzing in die richting. De Bourbon keerde in 1938 terug uit Nederlands-Indië, waar hij voor het *Soerabaiasch Nieuwsblad* gewerkt had. Hij was de journalistiek beu en zinde op een andere manier om in zijn levensonderhoud te voorzien. Via een wederzijdse vriend maakte hij kennis met Cleerdin, die meteen raad wist: ‘Dat is nu juist wat deze verruwende tijd met zijn koele, nuchtere zakelijkheid als tegenzet van de kant van de cultuurminnaars verdient: een dichter, en nog wel een prinselijk dichter - burgemeester in

JOOST-VAN-DEN-VONDEL-PREIS

ANTOON COOLEN

Gesigneerde folder uit 1937

Noord-Brabant.'[25] In 1942/3 was de tijd nog meer verruwd - het ligt voor de hand dat Cleerdin Coolen graag als burgemeester zag.

Twijfels

Coolen stuurde zijn sollicitatiebrief aan de Commissaris der Provincie, jhr. mr. dr. A.B.G.M. van Rijckevorsel. De sollicitatieprocedure duurde enige maanden. In de tussentijd trad Louis de Bourbon af als burgemeester, omdat de dreiging dat hij opgepakt zou worden te groot werd. De twijfel van Coolen aan de juistheid van zijn sollicitatie groeide. Het was een 'foute' tijd voor benoemingen. De terreur van de bezetter werd angstaanjagend. Toch zette Coolen nog in juli 1943 zijn sollicitatie door. Hij legde het aan De Bourbon uit: 'Gij zult wel mijn zware kommer begrijpen nu bij mij de zaak naar Waalre haar doorgang heeft gevonden. De griffier had ik, na jouw bezoek, mijn verminderde animo en mijn bezwaren geschreven, maar bij een onderhoud dat ik met hem had vond hij: toch doen, en overreedde mij met zijn beweegredenen. En ook met de secretaris-generaal had ik een onderhoud van dezelfde strekking, waarna hij het benoemingsbesluit heeft opgemaakt. Gij die mijn gevoelen voor je collegaschap gedeeld hebt zult beseffen, dat ik, eenmaal op gang, verontschuldigd ben voor dit doorzetten, waarbij nog komt dat het dorpse, landelijke en kleine Waalre niet die strijdpunten heeft welke Oss heeft, en gij zult er nimmer in zien wat het niet zijn kan, het ontbreken van die reserveloze solidariteit die er onder vrienden moet zijn, en ook niet aan désavouering van je besluit. Want voor een gewetensconflict geplaatst zal bij mij ook puur het gewetensvoorschrift beslissen. Het benoemingsbesluit moet nu nog door de spitsroeden van de bezettende macht. Wel, als het doorgaat, ligt over het geval een zware schaduw... die der laatste ontslagen in mijn omgeving en die van jouw afwezigheid vooral bij de installatie, want daar had ik mij zeer op verheugd! Iets feestelijks zal er nu moeilijk nog kunnen zijn. Intussen zou je me even raad kunnen schaffen voor de formulering van het inleidend

dankwoord onder de huidige omstandigheden: (het provinciaal bestuur & secretaris-generaal?)'[26] Coolen had dus nog steeds hoop op een benoeming. Het enige 'feestelijke' eraan was de zekerheid van een vaste inkomstenbron. Geestelijk betekende het burgemeesterschap een zware last.

Alles verliep veel minder plezierig dan Coolen zich had voorgesteld. Loco-burgemeester M. van der Palen bleef nog een paar maanden op de hoogste plaatselijke post zitten. In januari 1944 werd een nieuwe burgemeester benoemd, de N.S.B.'er R.H. Schregardus. Er volgde nog een aanbod van Coolens vriend Piet Oomes om te lobbyen voor een burgemeesterschap elders, maar Coolen sloeg dat af.[27] Waarschijnlijk was hij meteen al weinig gelukkig met zijn op verschil-

lende manieren uit te leggen sollicitatie. Hij had opnieuw de negatieve aandacht van de Duitsers op hem gevestigd. Na de oorlog kon de geschiedenis hem ook aangewreven worden: hij wilde burgemeester worden in een 'foute' periode én onder een typisch voorwendsel van collaborateurs 'om erger te voorkomen'.

De overweging dat Coolen om geld zijn principes zou hebben willen verraden, is kwaadaardig. Inderdaad, Coolen schreef aan Oomes 'dat ook materieel de benoeming niet onwelkom zou zijn'[28], maar het woord 'ook' geeft al aan, dat het niet de hoofdzaak was. Bovendien, de bezoldiging van burgemeesters van kleine gemeenten mocht dan tijdens de bezetting verbeterd zijn, op een armoedzaaier zat niemand te wachten. De Commissaris van de provincie Noord-Brabant informeerde bij de burgemeester van Waalre, de Officier van Justitie in 's Hertogenbosch en de kantonrechter in Eindhoven niet alleen naar de 'bekwaamheid, tact en ijver' van sollicitant Coolen, maar ook naar diens 'financiële onafhankelijkheid'. Waarnemend burgemeester M. van der Palen antwoordde op 21 mei 1943: 'Met terugzending van de bijlage dezes, heb ik de eer U te berichten, dat de heer A.F. Coolen zich eerst begin januari 1938 in deze gemeente vestigde en tot heden zeer weinig omgang heeft gehad met de plaatselijke bevolking. Hij is een zeer bekend letterkundige, die wat zijn ontwikkeling betreft wel de nodige bekwaamheid zal bezitten, om het ambt van burgemeester dezer gemeente behoorlijk te kunnen vervullen. De nodige ijver en tact kunnen eveneens bij hem aanwezig worden geacht. Betrokkene bouwde zich vóór zijn vestiging alhier een kapitaal landhuis, wat hij sedertdien bewoont. Naar uiterlijke omstandigheden te beoordelen, moet hij voldoende financieel onafhankelijk worden geacht voor de eventuele vervulling der betrekking.'

In genoemde bijlage waren persoonlijke gegevens over Coolen vermeld. Zijn politieke richting was 'partijloos' en zijn financiële omstandigheden waren 'goed'. De Bossche Officier van Justitie mr. C.J. van Arkel berichtte de Commissaris der Provincie, dat de naam van Coolen niet voorkwam in het strafregister of de administratie van het parket. Merkwaardig is het antwoord van de heer G.J. Jansen namens het kantongerecht van Eindhoven. Hij schreef op 2 juni 1943, dat Coolens 'ijver, tact en financiële positie' hem onbekend waren, maar dat hij niettemin Coolen ongeschikt achtte voor het ambt van burgemeester.[29] Na de oorlog zou Coolen ook nog even in de race zijn voor het burgemeesterschap van zijn woonplaats, maar voortijdig afhaken omdat hij de vrijheid van het onafhankelijk schrijverschap niet wilde missen.

Het laatste oorlogsjaar

Na als burgemeester afgewezen te zijn, moest Coolen nog bijna een jaar wachten op de bevrijding. In het illegale circuit maakte hij in mei en juni 1944 een lezingentoernee door het noorden van Nederland. Hij was in Den Haag, toen hij hoorde, dat hij opgeroepen was voor spitwerkzaamheden aan de Atlantikwall in de provincie Zeeland. Hij besloot niet naar huis terug te keren en dook onder in het huis van vertaalster Marcelle Schlomer. Als represaille werd Coolens huis met inboedel verbeurd verklaard en aan anderen ter bewoning aangeboden. Zijn vrouw en kinderen vonden onderdak in de buurt. Coolen zelf kon men '[...] in die tijd, vrijwel onherkenbaar, ontmoeten

in een burgerlijk colbertkostuum, zonder vlinderdas, en met een hoed waaraan alle zwier ontbrak.'[30] Hij vergaderde in Amsterdam met de kerngroep van het Letterkundig Verzet en bezocht

Coolen ontvangt in Münster de ‘Joost van den Vondel-preis’, 1960

wat vrienden. Hij verlangde naar hereniging met zijn gezin en naar een eigen plek om te kunnen schrijven. Tijdens zijn onderduikperiode bereikte hem het merkwaardige aanbod van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten om ‘bijzondere propaganda’ voor zijn toneelstukken te maken. Coolen antwoordde verbaasd, dat uitgave van zijn werk verboden was. De betekenis van het aanbod is onduidelijk. Werkten de Duitse instanties zo langs elkaar heen, dat het ministerie vergat gegevens van de Kultuurkamer te betrekken? Dat is onwaarschijnlijk: het was immers niet de Kultuurkamer, maar het departement dat publicatieverboden oplegde. Bovendien was Coolens weigerachtigheid geen onbekend gegeven. Ook ligt het niet voor de hand, dat men op het laatste moment nog een poging deed hem ‘als cultuurbuit’ binnen te halen: niet propaganda, maar het redden van het vege lijf was het parool.

Op Dolle Dinsdag, 5 september 1944, nam Coolen de, misschien wel laatste, trein naar het Zuiden. Hij reisde, op grond van dezelfde geruchten, als het ware tegen de stroom in. Hij stapte uit in Deurne, zag zijn vrouw en kinderen terug en logeerde in het huis van een bevriende familie. Na de bevrijding keerde hij met zijn gezin terug naar het ongeschonden Waalre. Zijn huis ‘De Kempen’ trof hij in treurige toestand aan: de *Sicherheitsdienst*[31] had het leeggeroofd. De bibliotheek was vernield, de muren waren met uitwerpselen ingesmeerd, de belleidingen weggebroken. In de winter van 1944/45 werden een stuk of twintig Engelsen bij Coolen ingekwartierd. Ze hielpen bij de wederopbouw van zijn huis en zorgden voor gezelligheid. De schrijver en zijn vrouw woonden, vanwege kou en kolengebrek, in de keuken. De kinderen waren door-

deweeks op een kostschool in Eindhoven. Eind januari 1945 trokken zijn gasten naar Duitsland om verder te oorlogen. De berichten over de verschrikkingen in het onbevrijde Noorden van Nederland stemden Coolen bitter. De doffe stemmen, die over de radio vertelden van de Duitse vernietigingskampen, verbijsterden hem. ‘Geen medelijden met Duitsland,’ schreef hij in zijn oorlogsaantekeningen, ‘Geen toegeeflijkheid, geen schuldig vergeten!’[32]

Het was een passend besluit van zijn boek. Inderdaad heeft hij tijdens de bezetting geen enkele concessie gedaan, maar het blijft vreemd dat hij uit *Bevrijd Vaderland* een aantal gebeurtenissen wegliet. Ik veronderstel dat feiten die ook maar de geringste aanleiding zouden kunnen geven tot verdachtmakingen zijn positie in de naoorlogse strijd voor zuivering verzwakten. Daarom liet hij die feiten weg. Ook heeft meegespeeld, dat Coolen *Bevrijd vaderland* eerder zag als een verzameling standpunten, aan eigen ervaring getoetst, dan als een herinneringenboek. Hij had een merkwaardige weerzin tegen bemoeienis met zijn persoonlijk leven. Die heeft niet alleen geleid tot onduidelijkheid over zijn levensloop en houding, maar heeft er ook toe bijgedragen, dat over Coolen nog steeds geen biografie verschenen is.

Ronald Groeneweg is historicus.

Eindnoten:

1 *Bevrijd Vaderland* (Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar) derde druk, p. 44. In een naoorlogs artikel wees Coolen wel op de slechte indruk die Felix Timmermans' aanvaarding van de Rembrandtprijs in 1942 op de bevolking maakte.
2 *Bevrijd Vaderland*, derde druk, p. 13.
3 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (deel 4: Eerste helft / mei '40 - maart '41) ('s-Gravenhage 1972) p. 497.
4 Dialoog Felix en Antoon Coolen, in: *Bevrijd Vaderland*, p. 69.
5 De Jong, *Koninkrijk* (deel 12: Epiloog / Eerste helft) ('s-Gravenhage 1974) p. 431.
6 Henri Bruning aan Tobie Goedewaagen, 13 maart 1941, in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam (RvO), Archief Departement voor Volksvoorlichting en Kunsten (DVK), map 1a.
7 Coolen aan De Bourbon, 28 november 1941. Brief aanwezig in Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag (LM), collectie-Coolen.
8 De Jong, *Koninkrijk*, deel 5, p. 780.
9 Concept-contract, opgesteld door Coolen. In het officiële contract is deze belofte niet terug te vinden. Afschriften van beide in: Collectie-Stichting Waalres Erfgoed, Waalre.
10 F.P. Coolen tegen Groeneweg, 13 april 1992.
11 Bergfeld aan Nederlandse Kultuurkamer (NKK), 23 juli 1942, RvO, Archief-NKK, doos 10, map 10y.
12 Lisette Lewin, *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983) p. 101. Cursivering RGr.
13 Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie: deel 1 Het Systeem* (Amsterdam, 1988) p. 181.
14 Geciteerd in Adriaan Venema, *Aristo revisited* (Baarn, 1990) pp. 47-48. Cursivering RGr.
15 *Bevrijd Vaderland*, p.85.
16 De Jong, *Koninkrijk* (deel 13: Bijlage / Register) ('s-Gravenhage 1988) p. 106. Cursivering RGr.
17 Bergfeld aan Coolen, 13 juli 1942, LM.

18 Coolen aan Bergfeld, 17 juli 1942, LM.
19 Coolen aan Bergfeld, 27 juli 1942, RvO, NKK, doos 10b, map 10y.
20 Coolen aan Piet Oomes, volgens poststempel 25 juli 1941, in: archief-erven Piet Oomes, Naarden.
21 Naast de al genoemde boeken in: J.W. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting: een onderzoek naar de houding van Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945* (Utrecht, 1978) en in: Piet Calis, *Het ondergronds verwachten: schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam, 1989).
22 Peter van Vlerken, 'Glimlach in barre Brabantse tijden: Antoon Coolen 25 jaar geleden overleden', in: *Eindhovens Dagblad*, 8 november 1986.
23 Eigen kopie brief Antoon Coolen aan N.N., juni 1947, in: archief-F.P. Coolen, Zwolle.
24 Coolen aan De Bourbon, 16 januari 1943.
25 Louis de Bourbon, *Lodewijk XVII - Naundorff, de loopbaan van de laatstlevende nazaat*, onuitgegeven, z.j. Aanwezig in collectie-Louis de Bourbon, Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 's Gravenhage. De Bourbon werd in 1938 burgemeester van Escharen, in 1940 ook van Langenboom en maakte in 1941 promotie naar Oss.
26 Coolen aan De Bourbon, 15 juli 1943.
27 Coolen aan Oomes, 29 oktober 1943.
28 Coolen aan Oomes, 29 oktober 1943.
29 Brieven van en aan Commissaris der Provincie Noord-Brabant aanwezig in: Archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, Den Bosch, collectie-Coolen.
30 Piet Oomes, *Antoon Coolen*, p.17.
31 Coolen zelf sprak van een gezamenlijke actie van 'de N.S.B.-politie' en de Landwacht. (Coolen aan mevr. Fanny Reddingius, 2 juni 1945.)
32 *Bevrijd Vaderland*, p. 193.

Mieke Vestdijk en haar ‘Afscheid van Simon’
Een reactie
Hans Visser

Als biograaf van Simon Vestdijk[1] kun je alleen maar verheugd zijn wanneer er een boek verschijnt waarin de weduwe Mieke Vestdijk - van der Hoeven, verslag doet over de jaren waarin zij Vestdijk heeft gekend en met hem heeft samengeleefd.[2]

Voor een biograaf is het vaak moeilijk toegang te krijgen tot materiaal en gegevens van de meest direct betrokkenen. Met name familie- en gezinsleden kunnen heel lastig zijn, omdat de ups en downs van de schrijver naar hun idee niets met zijn kunstenaarschap te maken hebben.

Om te voorkomen dat er een eenzijdig of onvolledig beeld ontstaat is het dan ook noodzakelijk om niet uitsluitend aandacht aan uitlatingen van intimi te besteden. Niet voor niets zegt men ‘first kill the widow’ wanneer men een levensbeschrijving van een auteur wil gaan schrijven. Men denkt daarbij ook aan de zuster van Nietzsche, die in diens teksten veranderingen aanbracht, of aan Max Brod, de naaste vriend van Kafka, die de literaire nalatenschap van de schrijver had moeten vernietigen, maar dat gelukkig niet heeft gedaan. Het omgaan met een literaire nalatenschap is kennelijk geen eenvoudige zaak.

Dit geldt ook voor mevrouw Vestdijk. Haar boek is van belang voor de biograaf, omdat het een nadere precisering geeft van de feiten, die we overigens voor het merendeel al kennen.

Beeldvorming

Welk beeld krijgen we nu van Vestdijk uit *Afscheid van Simon*, dat de periode beschrijft waarin Mieke Vestdijk hem van nabij heeft meegemaakt, dus de laatste vijfeneenhalf jaar van zijn leven? Welke indruk krijgen we van haar bemoeienis met Vestdijks literaire nalatenschap, waarvan zij in haar boek verslag doet? Komt de schrijver tot leven? Dringen we dieper in het mysterie Vestdijk en zijn schrijverschap door?

Laten we vooropstellen dat je als biograaf alles te weten wilt komen over je ‘held’, en dat je daarvan verslag wilt doen op de wijze zoals Vestdijk dat in een gesprek met Nol Gregoor heeft verwoord:

‘Nee, privé-leven, God, daar heb ik zelf zo weinig eerbied voor aan de dag gelegd. Maar dan moet het ook goed gebeuren. Het moet niet allerlei *gezwam* (cursivering HV) worden over privéleven, maar het moet ook waar zijn.’

Het beeld dat de veertig jaar jongere echtgenote van haar man geeft is misschien het beste weer te geven met een uitspraak van Vestdijk. Vlak voor de gang naar het stadhuis is de aanstaande bruidegom opeens ‘verdwenen’, pas op het laatste moment duikt hij weer op. In het boek van Mieke Vestdijk lezen we over deze gebeurtenis:

Toen ik hem vroeg waar hij toch geweest was zei hij: ‘Ach, ik wilde nog even alleen zijn, het is niet zo eenvoudig allemaal, begrijp je dat?’

In deze uitspraak ligt misschien wel de tragiek van dit huwelijk besloten: twee mensen, met een totaal verschillende achtergrond, die zich in een geheel

Simon Vestdijk, naar een tekening van Mieke Vestdijk-van der Hoeven, 1956 (uit: M. Vestdijk-van der Hoeven, *Afscheid van Simon*)

andere levensfase bevinden. De één met een heel leven voor zich, denkend aan een gezin met kinderen, de ander met ziekte en dood in het vooruitzicht. Vestdijk was zich van dit alles wel degelijk bewust, blijkt uit het boek van zijn weduwe. Vestdijk was bijvoorbeeld bang dat hij zou komen te vallen zonder dat iemand het zou merken, zoals Mieke's oudoom Adriaan (zijn overbuurman) destijds was overkomen, met dodelijke afloop.

Hoe de relatie Simon-Mieke tot stand is gekomen blijkt onder andere uit Vestdijks brieven en gedichten aan Mieke, waarvan sommige passages ontroerend zijn om te lezen. Jammergenoeg bevat een deel van het boek teveel 'gezwam' over onbelangrijke voorvallen uit het leven van de weduwe en te weinig informatie over dat van haar en haar man samen. Wat te denken van Miekes beschrijving van dochter Annemiek, van wie men zich afvroeg of ze Indisch bloed had, toen ze door het eten van potjes wortels donkerder van tint werd?

Vele vragen branden je als biograaf op je lippen, maar je krijgt er geen antwoord op. Waarom mevrouw Vestdijk geweigerd werd haar echtgenoot in het ziekenhuis te bezoeken toen hij stervende was, is een voorbeeld van zo'n onopgehelderde kwestie. Verheugend is het in ieder geval dat er een aantal brieven van Vestdijk aan zijn aanstaande vrouw integraal in het boek zijn opgenomen, maar de vraag dringt zich op of dit alle brieven zijn die Vestdijk aan zijn aanstaande vrouw schreef, en waarom haar antwoorden niet zijn opgenomen.

Het ontbrekende

Wat ontbreekt er nu eigenlijk in dit boek? Vestdijk schrijft op 6 december 1965 over zijn aanstaande huwelijk met Mieke aan Prof. Baudet:

'De toestemming van de ouders heeft nogal wat voeten in de aard gehad; de vader was er vierkant tegen, de moeder daarentegen enthousiast, en die heeft het daar geloof ik wel te vertellen.'

Het is jammer dat hierover niets in het boek is terug te vinden. Het heeft vast heel wat discussie teweeg gebracht, toen de vader zich tegen het huwelijk van zijn dochter keerde. Ik zou me zelfs kunnen voorstellen dat het huwelijk van Vestdijk juist daarom in een stroomversnelling terecht is gekomen en zij nog vóór de hertrouw van de ouders van Mieke, die elf jaar daarvoor waren gescheiden, naar het stadhuis gingen. Dan was immers geen toestemming van de vader nodig, wel de week er na. Hoe het ook zij, afgezien van concrete gegevens zoals hierboven aangegeven, ontbreekt vooral het beeld van Vestdijk als mens. Wie was hij nu eigenlijk?

Uit het boek van zijn weduwe weten we onder andere dat hij een mooie stem had, goed kon voorlezen en van muziek hield. Maar was hij aardig, hoe was hij tegenover zijn kinderen, wat deed hij nog meer dan het trekken van hun horoscoop bij de geboorte?

Hoe zien we hem als schrijver tijdens zijn huwelijk? Waarom schreef hij een roman als *De leeuw en zijn huid* en droeg hij het boek aan zijn vrouw op? Moeten we Martin Ros geloven dat hij vooral zichzelf portretteerde met de oude leeuw? Waarom schreef hij *Vijf vadem diep*, een roman over een gewezen alcoholist, *Het verboden bacchanaal*, een kroniek van de familie Vestdijk en *De filmheld en het gidsmeisje*? Met het begin

van *De persconferentie*, Vestdijks laatste, nooit voltooide roman, zijn dat toch allemaal sterk autobiografisch getinte romans. Hoe komt het dat deze romans, die Vestdijk tijdens zijn huwelijk schreef, het kaliber en de dramatiek van *De koperen tuin* missen? Waarom zo'n vulgair taalgebruik? Sprak Vestdijk

dan nooit over zijn werk en las hij het alleen maar voor? Of had zijn vrouw er geen interesse voor?

Door het ontbreken van dit soort informatie blijft het beeld van de jaren dat Vestdijk en zijn vrouw samen waren leeg.

Toch zijn er ook positieve aspecten te noemen. Het verslag dat Mieke Vestdijk geeft van haar bemoeienis met Vestdijks literaire nalatenschap roept waardering op voor haar inspanningen om de schrijver Vestdijk de eer te geven die hem toekomt.

Minpunten

Een negatief aspect is dat de weduwe op de stoel van de biograaf wil gaan zitten. Niet voor niets is Nanda van der Zee, de biografe van Jacques Presser, die daarna een Vestdijkbiografie wilde gaan schrijven, boos weggelopen. Dat heeft mijns inziens ook veel met het karakter van mevrouw Vestdijk te maken: het typische Ram-gedrag zoals Vestdijk dat in zijn boek *Astrologie en Wetenschap* beschrijft.

Hoeveel mensen worden niet onnodig voor het hoofd gestoten in het boek. De beschuldiging dat de heer Langelaan, die de huur voor de huiseigenaren ophaalde, meineed gepleegd zou hebben waardoor Vestdijk en Ans Koster uit hun huurhuis werden gezet; het Letterkundig Museum in Den Haag dat een deel van de nalatenschap weigerde wegens de statutair niet passende voorwaarden van mevrouw Vestdijk, waardoor dit gedeelte thans in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit van Utrecht geraadpleegd moet worden; filmscenario-schrijvers die processen aan hun broek krijgen en/of beginnen; Nol Gregoor die wanhopig met een brief van mevrouw Vestdijks advocaat, waarin hij wordt gesommeerd alle manuscripten van Vestdijk te retourneren, op Vestdijks begrafenis rondliep; de uitgevers die de boeken van Vestdijk besloten te verramsjen, toen deze onverkoopbaar bleken; artsen en ander ziekenhuispersoneel die om onduidelijke redenen alles buiten de weduwe om regelden en haar de toegang tot het ziekenhuis ontzegden toen haar man stervende was.

Ook vroegere geliefdes van Vestdijk moeten het ontgelden: Lida Adriani, mevr. de Haan-Polk, Lies Koning en Antonia Graszl worden belachelijk gemaakt, waarbij mevr. Vestdijk de fout maakt de romanfiguur met diens model te identificeren. Niet de romanfiguur Ellie Adriaanse knielde voor Vestdijk tijdens een lezing, niet de romanfiguur Esther Ornstein bouwde een bungalow in Doorn, niet de romanfiguur Ina Damman zocht haar een keer op en komt te overlijden, niet de romanfiguur Eva Kienpointner snauwde tegen haar in Berchtesgaden, maar dat waren de boven vermelde personen. Ook kan het niet zo zijn dat er nog heel wat romanfiguren in Doorn rondlopen. Romanfiguren lopen niet rond, wel degenen die voor hen model stonden. Dit alles roept om een weerwoord en je zou graag van betrokkenen horen wat hun visie op de gang van zaken is.

Dit alles bevestigt mijn stelling dat men heel voorzichtig met de gegevens van één kant, de kant van de weduwe moet zijn. Veel belangrijker is het echter dat men op een heel andere, positievere wijze met deze zaken had kunnen omgaan.

De Vestdijkkring

Ook de Vestdijkkring krijgt het te verduren. Waarom worden de beide oprichters, Ria Albers en Rob Rijnbeek, niet met name genoemd. Zij waren het toch die met alle inzet - niet omdat de ene een ‘beetje een dweepziek meisje’ was en de ander omdat het volgens hem financieel aantrekkelijk zou zijn onuitgegeven werk te publiceren - in 1972 een nog

steeds springlevende vereniging hebben opgericht. Niet ten behoeve van de weduwe, maar louter en alleen voor de lezers die in het werk van Vestdijk zijn geïnteresseerd. Dat er schrijvers van de Vestdijkkroniek geweest zouden zijn die zich ‘over Simons rug heen’ naar boven gewerkt zouden hebben, is beledigend voor de in Vestdijk geïnteresseerden. Wie zijn dat dan? Harry Bekkering die op Vestdijk promoveerde, Rudi van der Paardt en Piet Kralt, die verschillende boeken over Vestdijk het licht deden zien en daardoor bekendheid kregen, net als Tom van Deel, Martin Ros en Martin Hartkamp? Is het niet zo dat de belangstelling voor Vestdijk jaar in jaar uit door de Vestdijkkring is bevorderd op alle mogelijke manieren, met symposia, lezingen, participatie bij de tweejaarlijkse uitreiking van de Anton Wachterprijs in Harlingen, via actieve regionale leeskringen, een jaarlijkse Vestdijkscriptie-prijsvraag en een eigen literair tijdschrift. Dat is toch van wezenlijk belang voor iemand die van de pen van haar overleden echtgenoot moet leven? Ook inzake de houding van het bestuur van de Vestdijkkring met betrekking tot haar in de Vestdijkkroniek gepubliceerde commentaar op het ‘proefhoofdstuk’ van de destijds door Anne Wadman en mij te schrijven Vestdijkbiografie trekt zij verkeerde conclusies. Het proefhoofdstuk was een discussiestuk, uitsluitend bedoeld voor intern gebruik van de begeleidingscommissie van de biografie, waarin naast de weduwe zitting hadden: Geertjan Lubberhuizen, prof. Gerrit Borgers en Jean Brüll. Een dergelijk stuk kan alleen intern binnen de commissie worden becommentarieerd. Wanneer je weg blijft van een dergelijke bespreking en je je eigen commentaar op straat gooit, verbreek je de opzet van zo'n commissie en zijn de gevolgen van je handelen voor je zelf en niet voor de achterblijvende leden.

Een weerwoord

In Mieke Vestdijks boek *Afscheid van Simon* wordt mij aangewreven dat ik in mijn biografie met name ten aanzien van de periode dat zij met Simon Vestdijk was getrouwd ‘grove onjuistheden’ heb vermeld. Zowel voor de weduwe als voor mij geldt dat het in ieders belang is deze onjuistheden recht te zetten, of ze mogelijk in hun juiste context te plaatsen. De door haar gesignaleerde ‘grove’ onjuistheden zijn door mij in ieder geval niet speciaal voor dit doel uitgevonden. Zij kwamen, voor zover ik dat toentertijd kon nagaan, uit betrouwbare bron.

Voor mij gold en geldt hierbij in geen geval een poging tot ‘weduwenmoord’, op welke wijze men dit begrip ook interpreteert. Elke informant dient met respect bejegend te worden, speciaal degenen die tot de naasten van de gebiografeerde behoren. Wel vind ik dat een biograaf zich door een weduwe niet hoeft laten voorschrijven wat nu wel of niet in de levensbeschrijving moet worden opgenomen.

Over de onjuistheden die in de eerste Vestdijkbiografie zouden zijn geslopen het volgende. In de eerste plaats hadden Max Nord en ik, die samen de tekst van de biografie gereed maakten voor uitgave, vanaf het allereerste begin het plan opgevat het gedeelte waarin sprake is van de relatie van Vestdijk met Mieke van der Hoeven aan laatstgenoemde vóór publikatie ter mogelijke correctie voor te leggen. Dat dit niet is gebeurd, is louter en alleen te wijten aan het feit dat we beiden plotseling werden geconfronteerd met een sommatie van de advocaat van de weduwe om te

stoppen met onze werkzaamheden aan de biografie. Daarmee blokkeerde de weduwe zelf elk contact en tevens de mogelijkheid in te grijpen waar dit nodig was. Net als des-

tijds bij Nol Gregoor, toen hem nog voor de dood van Vestdijk gesommeerd werd alle manuscripten van Vestdijk terug te bezorgen, heeft deze handelwijze bij mij diepe sporen nagelaten. Ik had het gevoel als een crimineel behandeld te worden, terwijl ik juist probeerde zo integer mogelijk een biografie te concipiëren, samen met iemand die net als ik geboeid was door de schrijver en die hem bovendien persoonlijk had gekend.

Het enige positieve waartoe deze gang van zaken heeft geleid, is de toevoeging van een notenapparaat. Dat is gebeurd op aanwijzingen van de beide door de uitgever ingeschakelde advocaten, de heren Mr. J.W. Knipscheer en Mr. L. Wichers Hoeth, die de biografie regel voor regel hebben geanalyseerd op mogelijke inbreuken op de auteurswet, en waar nodig op inbreuken in de sfeer van privacy.

Het vaderschap

Over de beide passages in de biografie, waarover de weduwe met name is gevallen, hebben Max Nord en ik lang gesproken. Nol Gregoor was de informant waarop ik mij baseerde voor de

Vestdijk achter de kinderwagen, 1967 (uit: M. Vestdijk-van der Hoeven, *Afscheid van Simon*)

passage: ‘Zij wilde volgens Vestdijk heel wat, zoals een boterbriefje, een auto en kinderen. Voor dit laatste zou later Brakman worden ingeschakeld’.

Nol heb ik altijd beschouwd als een betrouwbare en integere, soms wel eens wat cynische informant. Zijn uitspraken over Vestdijk hebben bij mij nooit tot misverstanden geleid, ook in dit geval niet. Dat men de tekst over de rol van Brakman bij de kinderwens van Mieke Vestdijk verkeerd interpreteerde, heeft mij verbaasd. Iedereen weet dat Brakman arts is en dat op latere leeftijd kinderen krijgen niet altijd van een leien dakje gaat. Mevrouw Vestdijk schrijft in dat verband over contacten van haar en Simon met een zekere Dr. Keijzer, en zo moet de gewraakte passage over Brakman ook begrepen worden. Dat het vaderschap van Vestdijk ter discussie zou staan, is voor volledige verantwoording van de journalisten en van mevrouw Vestdijk die de zin zo hebben willen interpreteren. Het staat er niet, en met twijfel aan Vestdijks vaderschap heb ik mij nooit willen inlaten. De aandacht die de weduwe

aan deze uitspraak besteedt doet merkwaardig aan. Als de tekst destijds aan haar voorgelegd had kunnen worden, zou het heel gemakkelijk geweest zijn om tot overeenstemming te komen over een meer eenduidige formulering.

Het is jammer dat mevrouw Vestdijk niet ingaat op het soort relatie dat Vestdijk aanvankelijk met haar voor ogen had. Wilde hij gaan samenwonen, zoals hij met Ans Koster had gedaan? Waarom was hij destijds niet met zijn 'huishoudster' getrouwd? Daar moet toch over gesproken zijn? Was dat 'boterbriefje' zo belangrijk voor Mieke? Positief is het in ieder geval dat in haar boek de rol die Ans Koster in het leven van Vestdijk speelde niet meer naar beneden is gehaald zoals bij voorgaande

gelegenheden (‘met zo'n vrouw trouw je niet’, was één van haar aan Vestdijk toegeschreven uitspraken). De dertig jaar waarin Vestdijk met Ans samenwoonde, zonder zo'n briefje, heeft het in ieder geval mogelijk gemaakt dat hij de schrijver is geworden zoals wij en ook Mieke hem kennen. Door verschillende vriendinnen van Ans Koster ben ik benaderd om vooral recht te doen aan de rol die zij in het leven van Vestdijk speelde. Dat zij destijds Mieke de toegang tot haar huis ontzegde en haar daarbij op straat uitschold is geen reden om terug te slaan met de uitspraak dat zij maar zijn huishoudster was. De kinderen zijn er gekomen, net als de auto en de vleugel, waar ook sprake van was, tot vreugde van beiden, en dat is hun beiden gegund. Wanneer men de uitspraak van Vestdijk uit de mond van Nol Gregoor in zijn juiste proporties ziet, dan is dit niet een grove onjuistheid maar het signaleert alleen maar de conflictsituatie waarin Vestdijk zich in het allereerste begin van zijn hernieuwde contacten met Mieke in 1965 bevond, en zo heb ik het ook bedoeld. Niet meer dan dat. Wie nu wàt wilde doet er dan niet toe.

Echtscheiding.

De andere ‘grove onjuistheid’ betreft mijn uitspraak dat er mogelijk sprake zou zijn geweest van een - door Vestdijk gewilde - ontbinding van het huwelijk. Ook deze passage was weer bedoeld om een geheel van conflicten of mogelijke misverstanden tussen beide echtelieden samen te vatten zonder in details te hoeven te treden. Een simpele ontkenning van de weduwe was voldoende geweest. De overreactie van de weduwe, tot het schrijven van haar boek toe, geeft alleen maar aanleiding tot verdere vraagtekens. Zelf schrijft ze dat Vestdijk op een gegeven moment in een manische fase geraakte en bijna onmogelijk werd. Ik kan me heel goed voorstellen dat mijn informanten Vestdijk in zo'n situatie hebben aangetroffen. Met het aangegeven resultaat.

Een van mijn meest intieme informanten was de nicht van Vestdijk, Jeske Andréoli-Vestdijk, die de dagen voor Vestdijks dood bij Mieke in huis was. Zij was met Vestdijks neef, Herman Mulder, naast de wettelijke erfgenamen, Mieke en de kinderen, een van de twee legatarissen die door Vestdijk in zijn testament werd bedacht. Haar getuigenissen kan ik niet zomaar overboord gooien. Toch lijkt het mij zinvol de bewuste passage in een volgende uitgave nader te preciseren door niet van een ontbinding van het huwelijk te spreken, maar door te wijzen op zekere spanningen binnen het huwelijk. Het boek van de weduwe geeft daar aanleiding toe.

Archief Visser

Een ander punt dat mevrouw Vestdijk ter sprake brengt, is de ontoegankelijkheid van het archief van Hans Visser voor anderen. Afgezien van het feit dat ik in de afgelopen vijftien jaar gemiddeld zo'n f 5000 per jaar aan onkosten heb gemaakt om mijn Vestdijkarchief en alles wat daarbij komt op te bouwen, zodat men dat maar niet even gratis aan anderen beschikbaar stelt (met vaak nog niet eens een bedankje

voor de moeite wanneer je mensen van dienst bent), bevat dit archief ook een grote hoeveelheid vertrouwelijk materiaal, niet alleen over Vestdijk zelf maar ook over zijn echtgenote. Het is met name dit materiaal, dat niet gescheiden van de andere gegevens is opgenomen, dat mij belemmert uit oogpunt van discretie het archief voor anderen open te stellen. Dat wil niet zeggen dat ik niemand zal helpen aan gegevens wanneer hij of zij daarom vraagt, integendeel zoiets doe ik heel graag zelfs. Alleen voor officiële instan-

ties en uitgeverijen hanteer ik een ander principe. Dan geldt, ingegeven door de vroegere directeur van het Letterkundig Museum te Den Haag, Gerrit Borgers: voor wat hoort wat, zij het in immateriële termen.

Tenslotte

Samenvattend kan men zeggen dat de weduwe van Vestdijk een eenzijdig verslag doet van haar jaren samen met de schrijver. Bovendien blijft alles aan de oppervlakte, Vestdijk als mens en als schrijver leren we nauwelijks beter kennen. We leren veel meer over de vrouw die met hem trouwde, hoewel ze de achterkant van de spiegel niet laat zien. Dat ze in de bespreking van het beheer van de literaire nalatenschap zo negatief over het merendeel van de mensen rond haar man schrijft, is een persoonlijke zaak en roept om een weerwoord van betrokkenen, maar helaas is dat nu nauwelijks meer mogelijk omdat de meesten niet meer in leven zijn. Dat de weduwe van een schrijver van wezenlijk belang is voor een nader begrip van de schrijver is duidelijk. Maar ook dat men zeer voorzichtig moet omgaan met de verstrekte informatie. Het beeld dat zij geeft is te eenzijdig en gekleurd.

Eindnoten:

1 *Simon Vestdijk, een schrijversleven*. Kwadraat, Utrecht, 1987
2 Mieke Vestdijk - van der Hoeven, *Afscheid van Simon; Leven met een nalatenschap*, J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam, 1993. f 34,50.

De ‘werdegang’ van een theater-archief
Caroline de Westenholz

Die stoffige hutkoffers vol oud papier ergens achterop de zolder van mijn stiefvaders huis - ik moet ze hebben gekend vanaf het moment dat mijn moeder hertrouwde met de Haagse voordrachtkunstenaar Albert Vogel (1924-1982), oftewel vanaf mijn zesde jaar. Ook wist ik altijd wel wat erin zat: papieren van de familie Vogel, daar ingekwakt na de plotselinge dood van ‘papa’ in 1933 en sindsdien voor zover ik wist nooit meer aangeraakt.

‘Papa’ heette eveneens Albert Vogel (1874-1933). Hij was officier in het Nederlandse leger en tevens voordrachtkunstenaar. Als soldaat zowel als artiest had hij al een roemrijke carrière achter de rug toen hij tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn latere vrouw ontmoette: de voordrachtkunstenares Ellen Vareno (1890-1985). In de jaren twintig traden zij samen op door heel Europa, langs kermissen en hoven, met programma's vol Nederlands proza en poëzie in vertaling. Hun kinderen Tanja (balletdanseres), Ellen (actrice), en Albert jr. groeiden op in het plezierige, mondaine milieu van een geacht en gevierd kunstenaarsgezin. Huize Elisavetha aan de Haagse Frankenslag - genoemd naar de Roemeense Koningin Elisabeth (Carmen Sylva), wier persoonlijke ‘Kammerrezitator’ Vogel sr. was - bood gastvrijheid aan vooraanstaande leden van de contemporaine maatschappij. Toch hebben de kinderen slechts vage herinneringen aan die tijd. De oudste, Tanja, was net veertien toen hun vader thuis plotseling overleed aan een hartaanval. Vogel sr. werd 59 jaar oud.

Zijn dood kwam aan als een natuurramp. Ellen Vareno verkeerde in een staat van shock. Ze hing de lier resoluut aan de wilgen, en na 1933 heeft zij nooit meer op de planken gestaan. De kinderen werden naar kostschool gestuurd. Volgden de crisisjaren; spoedig na Vogel's overlijden zat de familie volledig aan de grond. De Frankenslag werd veel te duur, en ze verhuisden naar een heel wat minder riant onderkomen in de naburige Reinkenstraat. Over het zorgeloze verleden werd door moeder Vogel in elk geval niet meer gepraat.

Zo zou het blijven. Ellen Vareno heeft haar man meer dan een halve eeuw overleefd, en ze is hem trouw gebleven. In al die jaren heeft ze zelfs nooit een verhouding met iemand gehad. Zolang als ik haar echter kende (vanaf 1960), heeft ze maar één keer iets over vroeger gezegd. Dat was toen een familievriend eens een pijp opstak met een bepaald soort zeldzame tabak. ‘Ach,’ zei oma opeens, een ietwat weemoedige trek op haar gezicht, tegen Albert jr., ‘dat rookte je vader ook.’

Die opmerking heeft op mij als kind diepe indruk gemaakt. Een enkel vleugje tabaksrook kon blijkbaar een passie van vijftig jaar geleden oproepen! En oma was geen doetje. Waarom had ik zelf nog nooit zoiets meegemaakt?

Wel - mijn tijd zou komen, en misschien is het maar goed dat ik hier nu pas aan begonnen ben. Een biograaf moet zelf iets van emoties weten, voor hij of zij die van een ander beschrijven kan.

* * *

Albert Vogel jr. praatte wel. Mijn stiefvader vertelde graag anecdotes over het romantische verleden van zijn voorge-

slacht. Dan schilderde hij de avonturen van zijn bet-overgrootvader, die met Napoleons keizerlijke armee naar Rusland was getrokken en nooit meer teruggekomen was; hij vertelde over ‘oom Anthing’, wiens portret bij ons aan de muur hing, die de grote veroveraar nog persoonlijk had gekend; of over het adellijke Chinese bloed dat hem - Albert - en zijn zusjes door de aderen stromen zou. Destijds nam ik die verhalen, hoezeer ik de presentatie ervan ook waardeerde, met een korreltje zout. Totdat hij doodging. Op 58-jarige leeftijd stierf Albert Vogel jr. volslagen onverwacht aan een hersenbloeding. De geschiedenis leek zich te herhalen... maar toch niet helemaal.

Acht jaar geleden heb ik ze voor het eerst opengemaakt, die kisten op de zolder van mijn ouderlijk huis. Aarzelend rommelde ik tussen intrigerende toneelfoto's, een onbeschrijfelijke hoeveelheid getypte manuscripten, programma's van

Albert Vogel in *Oedipus en Antigone* als Grieks redenaar (Haags Gemeentearchief)

lang voorbije toneelop-tredens, in Nederlands, Duits en Engels, door binnen- en buitenland. Ik vond een met de hand geschreven familiegeschiedenis, een knipselboek met recensies daterend van vóór 1910, en een Gedenk-boek uitgegeven naar aanleiding van Vogels 25-jarig kunstenaars-jubileum in 1924.

Ik begon te lezen. Langzaam aan begon het tot mij door te dringen, dat de verhalen die mijn stiefvader zo zwierig en uit de losse pols verteld had, wel degelijk ergens op waren gebaseerd. Tot mijn stomme verbazing bleek Albert jr. de inhoud van deze kisten zeer goed te hebben gekend. Wat miste ik zijn kennis nu! Ik zocht verder. Ik vond hele albums grammofoonplaten, van Albert Vogel sr. en Ellen Vareno zelf zowel als van andere, voordrachtkunstenaars, en ik legde ze op de grammofoon. Voor het eerst hoorde ik Willem Royaards spreken, en de grote Louis Bouwmeester. Met een nieuw respect riep ik me een lang vervlogen middag in ons huis op Mallorca voor de geest, toen mijn stiefvader met Frédéric Bastet achter de vleugel voor ons aller amusement *das Hexenlied* voor-droeg, een zwaar romantische ballade van Ernst von Wildenbruch met muziek van Max Schillings. Nu hoorde ik Ludwig Wüllners weergave van zestig jaren terug, met diezelfde, merkwaardig zangerige intonatie.

Eén ding was me inmiddels wel heel erg duidelijk geworden: wat daar bij ons al die jaren achteloos op zolder opgeslagen had gestaan, was een in de toneelhistorie van ons land volslagen onbekend archief. Ik was het aan mijn stiefvaders nagedachtenis verplicht daar iets mee te doen.

Het probleem met voordrachtkunst is dat het zo'n randgebied is. Het Toneelmuseum, zoals het toen nog heette, wilde het archief niet hebben; voor het Letter-

kundig bleek het weer te theatraal te zijn. Dus berust het nu in het Haags Gemeentearchief. De afgelopen jaren heb ik geprobeerd er enigerlei orde in aan te brengen. Liefdewerk oud papier, inderdaad.

Zo langzamerhand begint zich een beeld te vormen. De komende maanden zullen er zo hier en daar wat artikeltjes van mijn hand verschijnen, waarin ik een ten onrechte vergeten kunstenaarsechtpaar uit het eerste kwart van deze eeuw ten tonele wil voeren: Albert Vogel en Ellen Vareno. Het uiteindelijke doel, op aanraden van Pierre Dubois, is een biografie over de hele familie.

Oproep

Wil een ieder die Albert Vogel sr. misschien nog heeft zien optreden, of die onderstaande (of andere) programma's, boeken, artikelen, brieven of platen van hem bezit, zich met mij in verbinding stellen? (Zie adres achterin dit Bulletin).

* Ben Albach, *Langs kermissen en hoven,* Zutphen 1977. Dit verrukkelijke boek handelt over een ander Haags toneelspeler, Jan Baptist van Fornenberg, die in de zeventiende eeuw met zijn troep heel Europa bereisde en uiteindelijk in Zweden een Hollandse schouwburg heeft gesticht.

* Publicaties van Albert Vogel sr:
Het Japansche Tooneel, IJsselstein 1909;
Je Maintiendrai, een boek voor leger en volk, Brummen 1917;
Voordrachtskunst, theoretische en practische beschouwingen, Arnhem 1920;
De oude koloniaal, dialoog in 1 bedrijf, en *Amor als Geneesheer, dialoog in 3 tooneelen,* beide uitgegeven te Alkmaar 1926;
Rhetorica, basis der welsprekendheid, Rotterdam 1931;
Voordrachtskunst, theoretische en practische beschouwingen, Arnhem 1931, 2e herziene en vermeerderde druk;

Over Albert Vogel gaat: H. de Boer, *Albert Vogel, Romantische Voordrachtkunst,* Rotterdam 1907

Jan Feith, *Uit Piet's Vlegeljaren*, Rotterdam 1906 (jongensboek: Bram Kogel is Albert Vogel; een eerste druk zou zeer welkom zijn!)

Ironie en biografie
Enkele kanttekeningen
Gerard Bes

De ‘Dag van de Egodocumenten’ op twaalf maart 1993, georganiseerd door de Werkgroep Biografie, eindigde met een forum.

Wam de Moor droeg aan de zijlijn bij. Hij vertelde dat hij voor zijn Van Ouds-hoorn-biografie besloten had een aantal brieven van de schrijver slechts samengevat weer te geven; ze waren te weinig belangwekkend om ze in extenso op te nemen. Het samengevatte moest aan het beeld bijdragen dat De Moor wilde geven van Van Oudshoorns korte, maar uiterst ongelukkige verblijf in Antwerpen.

De Moor biechtte nu op dat hij zich in zijn samenvatting enige ironie had toegestaan en vroeg zich ten overstaan van het forum af of zoiets eigenlijk wel mocht. Pierre Dubois veroordeelde niet: ironie geeft blijk van interpretatie. Hierdoor aangemoedigd bekende De Moor vervolgens dat het samenvatten hem het meeste plezier had verschaft bij het schrijven van de biografie. Dubois keek op slag wat bedenkelijker en zei: ‘Maar dàn moet je op je hoede zijn.’

De zaal was geamuseerd.

Ironie als stijlmiddel

K.L. Poll zou De Moor zonder meer gekapitteld hebben, gekant als hij was tegen de overhand die naar zijn mening de ironie in de literaire non-fictie had genomen. Zijn punt was dat je zelden meer kon lezen wat iemand in alle ernst dacht. Poll schreef altijd precies wat hij dacht, daarom werd hij met de regelmaat van de klok voor moralist en dominee uitgemaakt.

Polls bedenkingen hebben geen ingang gevonden, omdat er tegen ironie toch geen kruid gewassen is.

Ik was dan ook verrast toen ik in een artikel las: ‘Ironie is veilig, want het neemt nooit stelling voor, maar enkel tegen. Het is een stijlmiddel dat snel slijt en waar niet veel onder zit. Ironie is makkelijk, iedereen kan het.’ (HP/De Tijd 19.3.93.)

Maar je kunt niet genoeg op je hoede zijn. We bedienen ons van ironie, maar de ironie bedient zich nog meer van ons, alsof zij een spel met ons speelt. ‘De ironie van de geschiedenis’ en ‘de ironie wil dit of dat’: het lijkt erop dat zij filiaalbeheerder is van het noodlot.

De dubbele aard van de werkelijkheid, of wat daar op lijkt, is er misschien uitsluitend om de ironie te plezieren.

Ironie en biografie

Verreweg de meeste biografieën zijn gegrondvest op een solide enerzijds/anderzijds-visie.

Misschien zetelt in het collectief bewustzijn het vermoeden dat niets is wat het lijkt en geeft het veelvuldig gebruik van ironie uitdrukking aan dat vermoeden: het

vermoeden dat ons bestaan zich afspeelt in de niet traceerbare ruimte van een gigantische dubbele bodem.

Ironiseren wat niet ironisch ís, lijkt me niettemin riskant. De vertaler bevindt zich in hetzelfde parket als de biograaf als deze, verleid door een schot voor open doel, grappen aan de originele tekst toevoegt. Kwaliteitsverbetering moet wijken voor objectiviteit. Ironie kan iemand niet zo maar in de schoenen worden geschoven.

Hans Lodeizen als gymnasiast

De ironicus kan bovendien arrogantie verweten worden. Hij smaalt om de misère waarvan hij, universeel gezien, zelf deel uit maakt.

Een ander punt is dat verschillen in plaats en tijd zo goed als altijd met cultuurverschillen gepaard gaan. Larmoyante liefdesbrieven uit 1833 kun je in 1993 leuk ironisch samenvatten: de lezende tijdgenoot begrijpt het. De lezer echter van 2037 mist waarschijnlijk de beoogde spot van 1993 door een veranderde waardering van de liefdesbrieven uit 1833. Misschien moet de geschiedschrijver de toekomstige lezer dit soort missers proberen te besparen.

Hans Lodeizen

Enkele uitlatingen van Hans Lodeizen plaatsen de biograaf voor het probleem van de al dan niet vermeende ironie. Lodeizen beschreef als twintigjarige in ‘Oratio pro Domo’ (Dutch Crossing, August 1983) het leven dat hij tot dan toe geleid had. Zo wilde hij de zaken op een rijtje zien te krijgen, te meer omdat de vraag drong hoe verder te gaan. De tekst oogt hier en daar enigszins puberaal. De verleiding ligt op de loer om passages met enige ironie te parafraseren. Toch maar niet. Want is dat puberale hier en daar niet opzettelijk? Een blijk van interpretatie van perioden waarin hij jonger dan 21 was? Het is niet goed uit te maken of Lodeizen zich in bepaalde passages van zelfspot bedient of niet. Ook in de omgang vertelde hij vaak en graag iets wat echt gebeurd kon zijn, maar op zijn minst ook aangedikt werd.

In zijn ‘Oratio pro Domo’ beschrijft hij hoe hij als gymnasiast met alle macht kuis wil zijn en polluties verhindert. Dàt grenst al aan het ongeloofwaardige, maar of de volgende zin voor zoete koek genomen moet worden, is helemaal onduidelijk:

‘De grote zaadophopingen veroorzaakten krampen in de lies - een zeer pijnlijke aandoening, waarvan ik tot op de huidige dag nog niet geheel en al bevrijd ben.’

De biograaf krabt zich achter het oor en stuit in zijn zoveeldelige medische encyclopedie niet op dit uit eigen ervaring onbekende fenomeen. Hij doet er in zo'n geval goed aan een ter zake kundige te raadplegen, of anders de lezer slechts deelgenoot te maken, zonder tussenkomst van ironie, van de twijfels en de mogelijke interpretaties.

Van Oudshoorn

Wie nu in het tweede boek van de Van Oudshoorn-biografie ‘Antwerpen 1933, een intermezzo’ opslaat, wordt, zoekend naar de beloofde ironie, tot zijn verrassing niet beloond. Was De Moors zelfcensuur toch behoorlijk werkzaam geweest? Hoe komt het dan dat hij zich die ironie herinnert? Een verklaring kan zijn dat hij zich schuldig voelde om zijn neutrale schildering van de doodongelukkige situatie waarin zijn held eind 1933 verkeerde.

Ironisch is De Moor naar mijn mening wèl als hij beschrijft wat Marie, Van Oudshoorns vrouw, pal na diens dood doet. De beschrijving lijkt objectief,

maar wordt voorafgegaan door: ‘Ze zal gedaan hebben, wat verwacht mocht worden.’

Hiermee wil De Moor waarschijnlijk zeggen dat hij geen andere keus had dan geloof te hechten aan Maries mededelingen: zij was haar eigen en enige getuige. Hij noteert: ‘En niet zonder pathos zal zij daarna - de opera biedt veel variaties op het sterven van de geliefde - haar brede, vlezige armen over zijn bovenlichaam hebben gespreid en geroepen hebben: “Ach, mein Feiltjen, du hast mich im Stich gelassen!” En gesnikt hebben. Of smartelijk gezongen.’

Bij Maries uitroep plaatst De Moor een noot, die de conclusie toelaat dat hij zelf al nattigheid voelde: ‘Het is opmerkelijk dat zij, zowel tegen mij in 1959 als tegen Hermans niet lang na Feijlbriefs dood aldus gesproken heeft.’

Opmerkelijk? Aldus? Waarom dan tot twee keer toe in de betreffende alinea het modale ‘zal’?

De Moor draagt het bewijs aan dat je met ironie niet voorzichtig genoeg kunt zijn. Hij was niet ironisch waar hij het dacht te zijn, en hij was ironisch waar hij het misschien niet wilde zijn.

Een elf in een onzichtbaar jasje
Wam de Moor

'De Moor biechtte op... Hierdoor aangemoedigd bekende De Moor...'. Mijn hardop denken *en passant* op de 'Dag van de Egodocumenten' heeft in de herinnering van Gerard Bes het karakter van een belijdenis gekregen. Dat is heel wat meer dan waarop ik luisterend naar en reagerend op het forum had gerekend. Bevrijd van mijn zonden zou ik het hierbij kunnen laten. Maar Gerard Bes verbindt aan mijn kniebuigingen in de aula van de K.B. enige conclusies omtrent mijn hantering van de ironie in Van Oudshoorn 1876-1951, die een weerwoord vergen.

De spottende of mededogende knipoog

Het gaat in wezen over ons begrip van ironie. Bes vergelijkt de biograaf met de vertaler, tenminste als de biograaf doet wat Bes dacht dat ik op 12 maart 1993 zei gedaan te hebben met bepaalde brieven van Van Oudshoorn. Waar hij zijn bezwaar tegen misbruik van het materiaal staaft met het voorbeeld van liefdesbrieven die de biograaf anderhalve eeuw na dato ironisch behandelt en als larmoyant presenteert, geef ik hem gelijk. Het tekort van de biograaf is hier dat hij het materiaal niet in zijn waarde laat. Hij zou dat doen wanneer hij ze in hun context plaatste. (Wat weer niet wil zeggen, dat, eenmaal recht gedaan aan de brieven in hun context, ironie uit den boze zou zijn: men moet de eigen (lezende) tijdgenoot ook te vriend houden).

Over de biografische behandeling van de lieskrampen van Lodeizen denk ik net zo. Natuurlijk moet je serieus nagaan of a) zoiets als de dichter beschrijft überhaupt kan en als daarvoor geen grond te vinden is, b) onze dichter misschien een tijdelijk pijntje in zijn liezen ten onrechte in verband brengt met de frustratie van zijn libido. Maar mag je daarom nog geen spottende of mededogende knipoog wisselen met de lezer? De biograaf interpreteert niet alleen, zoals de vertaler doet, de woorden van zijn personage, maar hij plaatst deze bovendien in een concept dat hij zich van zijn personage bezig is te vormen of heeft gevormd. De woorden van zijn personage passen in zijn creatief produkt, zíjn wereld in woorden, zíjn mixture van geschiedschrijving en fictie.

Wat is ironie eigenlijk?

Als ik Bes goed lees, valt hij Poll ten dele bij, zonder een scherp besef te hebben van wat Poll en hij met het begrip ironie bedoelen. 'Ironiseren wat niet ironisch ís, lijkt me riskant,' schrijft Bes. In die zin lees ik een misverstand. De wérkelijkheid is niet ironisch, de díngen zijn niet ironisch, ook al hebben we het in ons taalgebruik over de ironie van de geschiedenis (de PLO sluit een vriendschapsverdrag met aartsvijand Israël) of de ironie van het lot (op de ochtend van de levenslang voorgenomen zeereis kopje onder in het bad). Wij ironiseren de werkelijkheid en de dingen.

Ironie is bijvoorbeeld zó gedefinieerd: ‘Het mondeling en schriftelijk formuleren van een ander - niet noodzakelijk tegenovergesteld - oordeel dan men eigenlijk heeft, met de bedoeling op deze indirecte wijze zijn werkelijke mening

J.K. Feijlbrief (Van Oudshoorn) in de Berlijnse Kanselarij, 1917

des te nadrukkelijker bekend te maken.' In contrast-ironie is het oordeel tegengesteld aan wat men zegt, in differentie-ironie gaat het om een nuance; lof-ironie en blaam-ironie zijn termen die voor zichzelf spreken, onderhevig als ze zijn als een voor spreker en luisteraar of auteur en lezer gemeenschappelijke norm, en die zich uiteraard met beide andere vormen van ironie laten verbinden.

Zulke definities zeggen nog niet veel, en verder dan Kierkegaard die zijn streven om het begrip ironie te formuleren vergeleek met de poging om een elf af te beelden in het jasje dat hem onzichtbaar maakt zullen we ook niet komen.

Spel-element en meer dan dat

Tegenover de negatieve benadering door K.L. Poll kun je eindeloos veel positieve uitspraken over het gebruik van ironie stellen, met name van filosofen. Sokrates moest het van ironie hebben, van deze 'opzettelijk voorgewende onkunde'. Ironie is een spel, zegt Droste, en voor Huizinga ligt wat hij noemt 'de aardigheid van het spel' samen met het cryptische aspect van ironie in de spanning of de andere deelnemers (de lezer in ons geval) de ironie zullen onderkennen. Ook Teesing accentueerde de betekenis van de ironie als spel-element: 'Hij is slechts begrijpelijk voor wie de beweeglijke intelligentie en de esthetische gevoeligheid bezit, die dit spel nu eenmaal eist.'

Toch is die spel-definitie niet voldoende. In de jaren '60 pleegden twee Leidse wetenschapsters onderzoek naar het begrip. A.F. Dekker onderscheidde in haar studie over de Odyssee globaal vier vormen van ironie: 1) ironie als uiting van het individu, waarin dit een mening te kennen geeft door het uiten van een daarmee strijdige mening (paradox), of meer te kennen geeft door minder te zeggen (litotes of understatement); 2) ironie als geesteshouding (kan in een ironische uiting resulteren);

3) ironie als de onoplosbare strijdigheid van het onvoorwaardelijke en het voorwaardelijke, voornamelijk gebruikt in de literatuur over romantische ironie, dit alles in direct verband met het spel der gebeurtenissen (in overeenstemming met de door Bes genoemde ironie van de geschiedenis); en 4) de zogenaamd dramatische ironie, die erop neerkomt dat het personage in een drama niet weet welk verschrikkelijk lot hem te wachten staat, terwijl de toeschouwer daarvan wél op de hoogte is.

De eerste en de laatste invulling - ik zwijg kortheidshalve over de twee andere - laten goed zien dat ironie alles te maken heeft met communicatie en dat het misverstaan van ironie is te herleiden tot een verstoorde of niet bestaande communicatie tussen zender en ontvanger. Zij bevinden zich niet op

dezelfde golflengte. De ironicus wil zijn hoorder en lezer bereiken, daaraan kan niet getwijfeld worden. Maar zijn ironie-gebruik heeft ook het karakter van zelfexpressie; ze kan een uiting van zijn van verzwegen emoties, van wanhoop zo goed als van buitengewone waardering. Juist hierin selecteert ironie. De tweede Leidse wetenschapsvrouw, S.J.E. Dikkers, onderscheidt in haar studie *Ironie als vorm van communicatie* het auditorium van de ironicus in goede verstaanders en ironie-doven (zie o.c., p. 40), terwijl ze de ironicus beschrijft als de regisseur van de communicatie.

Van tragisch tot ironisch

Was ik nu, zoals Bes in zijn slotzin suggereert, niet ironisch waar ik het dacht te zijn en ironisch waar ik dat niet wilde? Ik beantwoord het tweede gedeelte van de vraag gemakkelijker dan het eerste, want het voorbeeld dat Bes uit mijn biografie geeft, namelijk dat van Feijlbriefs sterven, is ten volle ironisch bedoeld en komt bij Bes ook als zodanig over. Ik wist dus wat ik deed.

Die ironie wordt niet zozeer veroorzaakt door de persoon van Feijlbrief als door mijn eigen attitude ten opzichte van diens vrouw en is als zodanig een vorm van zelfexpressie. Feijlbrief heb ik nooit in levenden lijve gezien, zijn vrouw wel. Dat beeld van Marie Teichner was aanvankelijk volstrekt tragisch. Zo heb ik haar ook geschetst in de aanloop naar het leven van mijn (anti)held. Zie daarvoor XIX en XX van mijn inleiding. Het gaat daar over mijn ontmoeting met de hoogbejaarde, reeds demente vrouw, een ontmoeting die mij, zoals ik daar ook schrijf, diep raakte - natuurlijk omdat zij mij nader bracht tot de leefwereld van mijn personage, maar nog meer om het tragische mensenleven waarvan het restant daar tegenover mij zat. Ja, daar, in de inleiding, noteer ik al wat Bes omtrent het sterven van Van Oudshoorn constateert, de woorden van de vrouw dat de man haar *'im Stich gelassen'* had. Toch is op bladzijde XX geen sprake van ironie. De behoefte aan ironisering van het gedrag van deze belangrijkste tegenspeelster in het biografisch drama Van Oudshoorn is later ontstaan, in de periode dat ik mijn data verzamelde en ze analyseerde. Meer en meer openbaarde zich in het zich vormende concept van mijn hoofdpersoon de kloof tussen Feijlbriefs dagelijkse werkelijkheid en het solipsistische neergeschreven denken over en ervaren van die werkelijkheid in de boeken van Van Oudshoorn. En Marie Teichner bleef bij uitstek het personage dat stond voor de dagelijkse werkelijkheid. Niets begreep ze van Van Oudshoorns wereld, maar ze stond, op een tegenstrijdige manier voor zulk een sentimenteel-

romantische geest, met beide poten in de Berlijnse grond. Ze moederde over het mannetje dat Feijlbrief werd, ze was het plechtanker waarvan hij zich had willen losrukken, en in mijn gedeeltelijke identificatie met mijn personage hinderde mij dat. In die irritatie stond ik niet alleen. Getuigen als Geert van Oorschot en Theo Sorel, haar provisioneel bewindvoerder, ervoeren haar als even dominant en vertoonden in hun verslaggeving een vergelijkbare neiging tot ironisering. Het door Bes geciteerde slot is de concretisering van die irritatie.

Style indirecte libre en ironie

Wat het verslag van Feijlbriefs Antwerps verblijf betreft - en daarover gaat het eerste gedeelte van Bes' slotvraag - moet ik Bes geheel gelijk geven, inzoverre daar eerder van mededogen dan van ironisering sprake is: nee, ik was niet ironisch waar ik het, in mijn herinnering, dacht te zijn. Maar het staat mij bij, dat ik deze episode, neergelegd in

Marie Teichner, kort voor haar huwelijk met Feijlbrief. Berlijn, 1913

hoofdstuk 4, op het symposium veeleer heb aangeroerd om te wijzen op de door mij gehanteerde *style indirecte libre* in de weergave van de brieven die Feijlbrief aan zijn vrouw stuurde. En het gebruik van die indirecte rede doet zich in de hele biografie voor. Ze is noodzakelijk om monotonie te voorkomen, om greep te houden op de tekst als de tekst van de biograaf én om een lang verhaal korter te maken. Dat probleem herkent elke biograaf die over veel brieven beschikt, die naar toonzetting op elkaar lijken.

Een voorbeeld van ironie die naar sarcasme neigt vind ik wel in mijn hoofdstuk 7, over Van Oudshoorn in oorlogstijd, daar namelijk waar J. van Ham ter sprake komt, eerst in een brief van P.J. Meertens uit 1972 aan mij - deze beschrijft hoe de boetvaardige handlanger van de nazi's Van Ham na de oorlog in genade werd aangenomen -, dan in een brief, eveneens aan mij, van Van Ham zelf uit 1973. De passage staat op pp. 616-617. Ik hanteer daar de style indirecte libre om het betoog van Van Ham te ironiseren, eerst citeer ik hem letterlijk, daarna stroomde blijkbaar zozeer de adrenaline toe dat ik het niet kon laten:

'En: "Wist U, dat ook Jan Campert financiële steun ontving van het Departement?" En: weet ik wel dat hij (Van Ham) werd uitgenodigd naar de rouwdienst van Klaas Heeroma alias Muus Jacobse? Weet ik wel, dat Georgette Hagedoorn hem, toen Nijhoff stierf, "als laatste vriendengroet enkele woorden van Nijhoff" zond? Weet ik wel, dat Donkersloot ervoor zorgde, dat hij na zijn vrijlating in 1946 weer alle rechten als auteur terugkreeg en weer vrij publiceren kon? (Dat deed hij. Over Vestdijk. Over Mulisch.) Ja, weet ik wel dat Mulisch zelf op lezingen zijn Ontmoetingen-boekje over de auteur van Het stenen bruidsbed *aanbeveelt?*

Boetvaardig?

Misschien was die boetvaardigheid ook in het geheel niet nodig. Misschien gaat het volgende nergens over.'

En dan kan men uitvoerig lezen hoe de afdeling Boekwezen, waaraan deze collaborateur leiding gaf, te werk placht te gaan. De ironie is hier absoluut een geval van zelfexpressie. Bes zal dat wel uit den boze achten, maar ik vind haar onmisbaar in een biografie die méér wil zijn dan wetenschappelijke verslaggeving en analyse.

Wat ik met dit voorbeeld wil zeggen is: had ik vijftien jaar geleden de ervaring die ik nu heb, ik zou nog veel meer dan ik heb gedaan de ironie hebben gehanteerd. Het is een schitterend stijlmiddel dat ongetwijfeld met zorg moet worden aangewend, maar geen biograaf kan vermijden dat hij een oordeel over de hoofdfiguur of bijfiguren onder woorden moet brengen. Door dat te doen op een speelse en voor de lezer boeiende wijze geeft hij zijn morele oordeel een geloofwaardiger karakter en duidt hij zijn lezer als de goede verstaander.[12345]

Eindnoten:

1 Th. van Stockum, 'Ironie en zelfironie bij Thomas Mann'. In: *De lach in de literatuur* (Den Haag 1955) p. 104.

2 Zie Van Stockum in S.J.E. Dikkers, *Ironie als vorm van communicatie* (Den Haag, z.j. (1970?)) p. 8.

3 S. Kierkegaard, *Über den Begriff der Ironie, mit ständiger Rücksicht au Sokrates*. Gesammelte Werke, 31. Abteilung. Eugen Diederichs Verlag (Düsseldorf/Köln 1961) p. 10.
4 F.G. Droste, 'De semantische structuur van de ironie'. In: *Algemeen Nederlands tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie* (51/4, mei 1959) p. 191 e.v.
5 J. Huizinga, *Homo Ludens* (Haarlem 1938) p. 3.

Een zaterdagavondzwendel*
Léon Hanssen

Wie het plan opvat een biografie te schrijven, zal een perspectief moeten kiezen om de persoon in kwestie te bekijken. Komt centraal te staan hoe deze persoon tegen zichzelf aankeek en over zijn positie in de wereld dacht? Of maakt de biograaf zich tot een tijdgenoot van zijn held en gaat hij na hoe omstanders, vrienden en vijanden, over hem/haar oordeelden? Vaak echter is de biograaf een *onzichtbare derde*, die flexibel van standpunt probeert te wisselen om een portret te creëren waarin het beeld van de held van dichtbij tot veraf voortdurend 'scherp' staat. In de beschouwing worden verscheidene factoren betrokken: de nuchtere levensfeiten, de tijdsomstandigheden, de prestaties van de held, diens kijk op zichzelf en zijn wereld, het oordeel van de tijdgenoten, het oordeel anno nu - tenslotte het verhaal waarin al deze elementen worden gemêleerd tot een *biografie*. Dit is als het ware een blik van boven.

Men zou daarom kunnen spreken van de drie 'B's' van de biograaf: van Binnen, van Buiten en van Boven. Het perspectief van Binnen zal meestal een filosofisch-psychologische verhandeling tot gevolg hebben; het perspectief van Buiten daarentegen leidt tot een journalistiek werkstuk, terwijl een meervoudig perspectief het fundament is van wat Jan Romein noemde de 'moderne biografie'. Overigens betekent 3 × 'B' niet per se de Beste!

Conform deze indeling moet de Janis Joplin-biografie van Ellis Amburn gerangschikt worden onder de noemer journalistiek, - overigens niet de journalistiek zoals die aan de Hogeschool onderwezen wordt maar aan de burelen van de boulevardpers. Deze biografie is voor negenennegentig procent gebaseerd op *horen zeggen*; het interview-materiaal werd door de schrijver vervolgens impressionistisch gemonteerd tot een levensverhaal. Een boek voor het kapperstafeltje? Arme jaren zestig-idealist die na de lectuur van deze biografie het hoofdhaar gekapt moet krijgen! Hij zou zich misschien kaal laten knippen.

Ook al is het een biografie-van-horen-zeggen; zij komt daarom niet minder overtuigend over. De persoon die hier geportretteerd wordt, maakt een levensechte indruk, als van iemand wier levensweg wij ook wel eens hebben gekruist. Het enige verschil is dat Janis Joplin een van de grootste zangeressen in de geschiedenis van de blues en de rockmuziek is geweest en de persoon die wij op een blauwe maandag ontmoetten niet. Deze combinatie van alledaagse herkenbaarheid en op een onnavolgbare wijze boven zich zelf uitgroeien maakt de kern uit van - om dat lievelingswoord uit de biografistiek te gebruiken - het 'raadsel Joplin'.

De schilder Robert Rauschenberg sprak in verband met Janis Joplin, die zijn schoolgenote was, over de twee polen in haar persoon die een 'dodelijke combinatie' vormden: het onstelpbare verlangen naar liefde en tegelijk de zucht om zich te willen wreken voor het gebrek aan liefde. 'Het een heft het ander op'. Achter haar uitzinnigheid, exhibitionisme en mateloze werkkracht moeten oneindig veel verdriet en zelftwijfel verborgen zijn gegaan (men denkt daarbij onwillekeurig ook aan Rainer Werner Fassbinder). Het is heel herkenbaar: rusteloos strooide zij frustraties en

twijfel om zich heen, opdat de hele wereld zou inzien wat zij doormaakte en haar in de armen zou sluiten. Daar praktisch niemand dat inzicht in voldoende mate bezat - wie kan iemands verdriet helemaal peilen en erin opgaan? - ging zij tot het bittere einde door. Wie met haar in aanraking kwam moest *net als zij* aan de drank en aan de dope, het liefst tot aan de overdosis toe die zij voor haar vrienden wel klaarmaakte. De hoeveelheden liefde die in zo'n leven bij elkaar opgeteld worden en met elkaar vermenigvuldigd, hebben steevast haat en boosheid als uitkomst: de bevestiging van wat aan het begin van de rit al een onweerlegbare overtuiging was. Tenslotte zijn het alleen nog de drank en de dope die dat inzicht draaglijk maken. Toch werd alleen zij, Janis Joplin, de grote schrikgodin van het bloementijdperk, de *flower power*. Toen zij in 1963 haar geboortestadje had verlaten om mee te doen aan de Beatgeneration, de vijftigers-generatie van Jack Kerouac, ontdekte zij dat er nauwelijks Beatniks meer bestonden. In plaats daarvan kwam zij wel op tijd voor en gaf zij stem aan de *sixties*. De blueszangeres Bessie Smith werd haar grote voorbeeld: 'Zij liet me de lucht zien en leerde me hoe die te vullen'. Vroeg in haar carrière bevestigde iemand haar in haar nog wankele opvatting dat het leven een 'zaterdagavondzwendel' is; een gedachte die zij later uitwerkte in haar *Kozmic Blues*: de blues 'waar geen naam voor is, het ergste soort blues, anomie, vervreemding'. Het weekblad *Time* overdreef nauwelijks toen het in een herdenkingsartikel schreef dat men Janis Joplin kon horen 'jammeren tot aan de grenzen van het heelal'.

Wonderlijk contrast van de jaren zestig: enerzijds het bloemenimago ('Be sure to wear some flowers in your hair'), de geest van liefde, vrede en bevrijding; anderzijds de nihilistische kant, de geest van revolte, anti-burgerlijkheid en desillusie. Beide elementen zijn bij Janis Joplin terug te vinden, maar steeds als polen waartussen zij heen en weer getrokken werd; met elkaar verenigen wist zij ze alleen in de korte waan van een lsd-trip. Misschien valt haar leven ook alleen als zo'n waan te begrijpen. Toch voldoet dat beeld niet helemaal: met de gelukzalige roes van de lsd-trip laat zich maar gedeeltelijk de indruk verenigen dat er eigenlijk iets *rot* was in het bestaan van Janis Joplin.

Kan zo'n oordeel wel geveld worden over iemand die zo onvergetelijk heeft gezongen over 'A woman left lonely' en 'Me and Bobby McGee'? Wederom, het 'raadsel Joplin'! Haar biograaf heeft een even simpele als doeltreffende vorm gevonden om de lezer inzicht te geven in haar persoon. Het boek bezit daardoor iets van een drama: eerst krijgen wij de hoofdpersoon op de onheilsplek als het

Janis Joplin, 1969 (foto: Francesco Scavullo)

ware *en flagrant délit* voorgesteld, daarna volgen wij haar omzwervingen tot dusver, om haar tenslotte weer op de plek des onheils terug te vinden. De ontknoping voltrekt zich met een fatale wetmatigheid. De onheilsplek is een middelbare school in Port Arthur, Texas, waar Janis Joplin in 1970 op het toppunt van haar roem terugkeert, om op de tiende jaarlijkse reünie van haar schoolklas van 1960 de liefde en de waardering op te eisen die haar tijdens haar studie ontzegd waren gebleven. Gemene ontgoocheling! Had men haar destijds voor hoer uitgescholden en met munten nagegooid - dat laatste verzin je niet, ook niet deze biograaf -, nu bekijkt men haar als een exotisch vogeltje dat uit een volière is ontsnapt. Een ster op het dieptepunt van haar leven, vlucht ze angstig en dronken het plaatselijke nachtleven in. Niet lang daarna sterft ze aan een overdosis in een hotelkamer in Hollywood. Zij die er fier op was dat zij in vijf dagen vijfenzestig keer seks had gehad, verbleef de laatste nacht van haar leven *alleen* in een miserabele motelkamer; na haar overlijden duurde het nog een hele dag voordat haar lichaam gevonden werd. Zelfs dit 'raketmeisje', zoals haar vriend Jerry Garcia van (what's in a name) *The Grateful Dead* haar noemde, was een gewoon aards wezen.

De auteur doet op een enkele uitzondering na geen geforceerde poging haar als een voorbeeldvrouw te presenteren. Over haar muziek daarentegen kan hij lyrisch zijn, voorzover zijn pen hem althans toestaat in lyrische bewoordingen te schrijven. Joplin had het talent om met de noodzakelijkheid van-zo-en-niet-anders te kunnen uitdrukken wat haar bewoog. In elke noot, lettergreep en melodische wending kon zij dat, en zij bezat niet alleen het artistieke talent, zij beschikte ook over de stem en over het idioom daartoe. Om de blues te kunnen zingen, zoals zij het deed, daarvoor moet je Janis Joplin, Jimi Hendrix of Jim Morrison heten. Is het een wonder dat zij alle drie binnen een kort tijdsbestek stierven op de drempel van de jaren zeventig, alsof zij inderdaad weigerden oud te worden voordat zij doodgingen (of waren zij al oud voordat zij nog die leeftijd hadden?); een dodelijke driehoek die het einde markeert van een droomera?

Zij beschikte ook over de stem om zo te zingen. Misschien is dat een godsgegeven. Toch is het bizar in deze biografie te lezen dat van haar moeder, een verdienstelijke zangeres, tijdens een operatie door een fout van de chirurg een zenuw van de stembanden werd doorgesneden. Volgens de biograaf had deze 'droevige ervaring' een 'diepe uitwerking' op haar jonge dochter. Helaas laat hij dit gegeven verder onbenut. Had de moeder aan Janis langs deze weg de stem gegeven om zich in zang te distantiëren van de burgerlijke wereld, waarvan zij en haar man, getuige dit boek, de benepen personificatie waren? Het komt niet zelden voor dat het juist de ouders zijn die de kinderen de instrumenten verschaffen waarmee zij hun wortels kunnen doorsnijden.

Joplin wist ook gebruik te maken van de beste muzikale stijltraditie voor haar expressie. Wanneer men de 'kosmische', maar ook zo aardse en lichamelijke blues van Janis Joplin vergelijkt met de *Barbie Doll*-pop(muziek) van Madonna, zou men bijna verzuchten: hier is een wereld verloren gegaan. Het kan zijn dat er op het triumviraat van Bessie Smith (1898-1937), Billie Holiday (1915-1959) en Janis Joplin (1943-1970) muzikaal geen vervolg meer mogelijk was en dat Joplin de volvoerster is van een idioom, dat weliswaar een mateloze uitdrukkingskracht garandeert, maar van de muzikanten een persoonlijke inzet en inleving

eist die eveneens tot voorbij het mateloze gaan. Ook hier drie vroegtijdig afgebroken levens, gesmoord in drank, drugs en persoonlijk verdriet, maar met een weergaloos resultaat: alsof de blues zoals zij die zongen alleen voorbehouden blijft aan werkelijk verdoemden. Wanneer het een vrouw betreft (er zijn natuurlijk ook mannen te noemen die zo'n ‘stem’ bezaten) werkt dat misschien nog extra smartelijk.

Sommigen zullen zeggen dat haar stem leek op het geluid van een cirkelzaag (*rriejeng, rriejeng, rriejeng*); welnu, zij moeten zich dan maar tot Madonna bekeren. Aan hen is deze biografie al helemaal niet besteed, want als ik eerder sprak over de drie ‘B's’ van de biograaf, dan zijn dat in het geval van de heer Ellis: boulevardstijl, broddelarij en bankrekening. Kortom, een fraaie zaterdagavondzwendel! En toch zou ik dit boek van harte durven aanbevelen, omdat het tenminste zonder veel hoogdraverij en met overtuigingskracht is geschreven. Alleen aan het einde van het boek trekt de biograaf, zoals bij een afscheid vaker gebeurt, zijn zakdoek te voorschijn en komt hij tot de conclusie: ‘Ze deed wat ze kon om een ondraaglijke pijn te verzachten en toch een soort leven te leiden. Dat ze nog zoveel bereikt heeft, maakt haar gezien het zware lijden dat haar neerdrukte, tot een stralend voorbeeld van de overwinning van de menselijke geest.’ Waarmee tot slot maar geconstateerd wil zijn dat er in elke biograaf een klein Petrusje huist, een richter aan de hemelpoort.

Eindnoten:

* N.a.v. Ellis Amburn, *Pearl. Janis Joplin. Obsessies & hartstochten*. Baarn: De Kern, 1993. 304 blz. ISBN 9032504258.

Signalementen

Egodocumenten

Onlangs verscheen *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*, samengesteld door R. Lindemann, Y. Scherf en R.M. Dekker. Het boek telt 313 bladzijden. Het bevat 630 beschrijvingen van dagboeken, autobiografieën, memoires en dergelijke teksten uit de periode tot 1814. Het boek is het resultaat van een inventariserend onderzoek in alle Nederlandse archieven en bibliotheken. Naast manuscripten zijn ook in druk verschenen teksten opgenomen. Er is hierbij naar volledigheid gestreefd. Bij elk egodocument wordt informatie gegeven over de auteur en de tekst, de inhoud wordt beknopt beschreven en er wordt verwezen naar verdere literatuur.

Het boek is te bestellen door *f*32,50 (incl. verzendkosten) over te maken op postgiro rekening 612467, t.n.v. Stichting Egodocument, Westerhoutstraat 28, 2012 JS Haarlem; onder vermelding van 'lijst'.

De Miranda

Van Dr. G.W.B. Borrie verscheen *Monne de Miranda, een biografie* (SDU, 509 pag.). Salomon Rodrigues de Miranda (1875-1942) werd op 3 november 1942 in het kamp Amersfoort door de Duitsers vermoord. Dit boek geeft een beschrijving van de man, die bijna twintig jaar wethouder is geweest van Amsterdam en bekendheid kreeg door de aanleg van de grote stadsuitbreidingen, het Amsterdamse Bos en de bouw van vele bad- en zwembadinrichtingen. Borrie publiceerde onder andere *F.M. Wibaut, Mens en Magistraat* (1968) en *P.L. Tak, Journalist en Politicus* (1973). (De biografie over De Miranda wordt in Biografie Bulletin 1/1994 besproken).

Mededelingen

Biografieprijs Dordtse Academie

Op 25 november wordt in Dordrecht voor de tweede maal de prijs voor de biografie, toegekend door de Dordtse Academie, groot f 25.000, - uitgereikt. De eerste keer ging de prijs naar Jan Fontijn voor zijn biografie van Frederik van Eeden.

Genomineerden voor dit jaar zijn Jan Meyers met *Domela, een hemel op aarde* (De Arbeiderspers), *Belle van Zuylen, een biografie*, geschreven door Pierre en Simone Dubois (Van Oorschot) en *Justus van Effen (1684-1735), leven en werk*, door P.J. Buynsters (Hes).

Leden van de Werkgroep Biografie ontvangen voor deze bijeenkomst een uitnodiging.

Louis Couperus Genootschap

Sinds januari van dit jaar heeft een van onze grootste schrijvers, Louis Couperus, zijn eigen vriendenkring: het Louis Couperus Genootschap. In feite is er sprake van een heroprichting - van 1928 tot 1936 bestond er ook al een genootschap. Initiator hiervan was Henri van Booven, de eerste Couperusbiograaf. Elisabeth Couperus-Baud was ere-voorzitster.

Doel van het jonge genootschap is het bevorderen van belangstelling voor, kennis van en inzicht in leven en werken van Couperus.

De concrete plannen zien er aantrekkelijk uit: een jaarboek, een reis naar Rome, een beurs voor verzamelaars, een symposium en een literaire prijs.

Het door het LCG gepubliceerde *Nieuwsbulletin* is tot en met de advertenties op en top Couperus; in het eerste nummer adverteren warme bakkers met hun ‘Eline Vere-taartje’ (rond, met een bavaroisvulling, overdekt met marsepein en afgewerkt in de stijl van die voorbije periode, de Jugendstil).

De Couperus-vriendenkring is een initiatief van José Conradi en Joyce Ryken. Couperus-biograaf F.L. Bastet is erevoorzitter.

U kunt lid worden van het LCG door f.25, - over te maken op gironummer 600367 t.n.v. Stichting Louis Couperus Genootschap, Postbus 339, 2300 AH Leiden

Lezingencyclus over biografieën

Het Studium Generale van de Katholieke Universiteit van Nijmegen zal begin 1994 een lezingenreeks van vier dinsdagavonden organiseren over biografieën. De data zijn: 25 januari, 1 februari, 8 februari en 15 februari. De lezingen zullen plaatsvinden in het Collegezalencomplex, Mercatorpad 1 te Nijmegen. Tijd: 20.00 uur-22.00 uur. De toegang is gratis. Voor meer informatie: Studium Generale KUN, tel. 080-613083 (ma. t/m do. ochtend).

Tentoonstellingen

Letterkundig Museum, Prinses Irenepad 10, Den Haag
- 23 okt. '93 t/m 24 apr. '94: *Hella S. Haasse*
- 5 nov. '93 t/m 2 jan. 94: *Gerrit Kouwenaar (foyer)*

Openingstijden:
di t/m za: 10-17 uur
zo: 13-17 uur.
Inlichtingen:
070/3471114

Wie doet wat

Hildelies Balk
Mr. P.J. Troelstrastraat 100
7556 EN Hengelo
Tel. 074-425097
Hildelies Balk werkt aan een biografie van de Haagse kunstpedagoog (o.a. adviseur van Mw Kröller-Müller), **H.P. Bremmer** (1871-1956).

Gerard Bes
Zomervaart 126 rd
2033 DB Haarlem
Tel. 023-332210
Gerard Bes werkt aan een biografie over **Hans Lodeizen**.

Henriëtte Lakmaker en
Joost Divendal
Wilhelmina Blombergplein 15
1018 MW Amsterdam
Tel. 020-6233150
020-6255901
Henriëtte Lakmaker en Joost Divendal werken aan een biografie van de journaliste **Emmy J. Belinfante** (1875-1944)

Frank Okker
Kennedylaan 92
2324 EZ Leiden
Frank Okker werkt in het kader van een promotie-onderzoek aan een biografie van de Nederlands-Indische auteur **Willem Walraven** (1887-1943).

Drs. C.A. de Westenholz
'Le Montaigne'
2, Avenue de la Madone
MC 98000 Monaco
Tel. (33) 93-306125
Postadres in Nederland:
p/a Mevr. Bleeker-van Hasselt
Konijnenlaan 38
2243 ET Wassenaar
Caroline de Westenholz houdt zich bezig met een biografie over haar (stief)grootvader, de voordrachtkunstenaar **Albert Vogel sr.** (1874-1933).

Thijs Wierema
Keizersgracht 139
1015 CH Amsterdam
Tel. 020-6242950
en

Maurits Verhoeff
Brederodestraat 32-III
1054 MV Amsterdam
Tel. 020-6182470

Thijs Wierema schrijft samen met Maurits Verhoeff in opdracht van de Culturele Raad van de provincie Noord-Holland aan een documentaire biografie over **Nescio.**